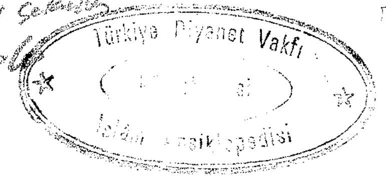
Yayımlayan: Muhittin Salih EREN
İstanbul 1991
34-91-Y-70-0013

Özgün Adı:
Robert Mantran, *La Vie Quotidienne à Constantinople au Temp de Soliman le Magnifique et de se Successeurs (XVIe et XVIIe siècles);* Paris, Hachette, 1965

EREN Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti.
Merkez : Tünel, Sofyalı Sokak No: 34 BEYOĞLU-ISTANBUL
Tel : 151 28 58 - 152 05 60
Telefax : 143 30 16
Şube : Sahaflar Çarşısı No: 16 BEYAZIT - İSTANBUL Tel: 522 85 31

Dizgi: Eren Ltd./Yücel DAĞLI-İsrafil DAĞLI
Baskı: Çetin Ofset

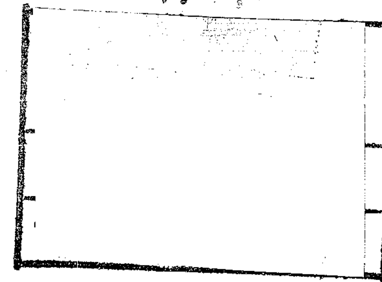
ROBERT MANTRAN

XVI.-XVII. Yüzyıl'da

İSTANBUL'DA GÜNDELİK HAYAT

Fransızca aslından çeviren:

MEHMET ALİ KILIÇBAY

EREN

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ ... IX
ÖNSÖZ ... XIII

GİRİŞ ... 1

BİRAZ TARİH ... 1
I. Bizans'tan Konstantinopolis'e ... 1
II. Osmanlı İstanbul'u ... 4
Türk ilerlemesi ... 4
İktidarın örgütlenmesi ... 6
İstanbul, entellektüel ve ekonomik merkez ... 8

BİRİNCİ BÖLÜM

KENT ... 13
I. Genel Görünüm ... 13
II. Üç Kent ... 15
III. Büyük Kentsel Bölgelerin Dağılımı ... 24
IV. Caddeler ve Evler ... 29
V. Anıtlar ve Başlıca Yapılar ... 34
VI. Liman ... 37

İKİNCİ BÖLÜM

KENTSEL VE TOPLUMSAL ORTAM ... 45

A. Nüfus ... 45
I. Nüfusa İlişkin Tahminler ve Nüfusun Kökeni ... 45
II. Etnik ve Dinsel Dağılım. Azınlıklar ... 48

B. Toplumsal Kategoriler: İmparatorluk Memurları ... 57
I. Padişah ve Üst Yöneticiler ... 59

Kapıkulu ya da nasıl memur olunur ... 65
Devletin Yüksek Görevlileri ... 68
II. Beledi Hizmetler ... 74
Merkezi iktidarla bağlantı ... 74
Adlî İşler ... 75
Asayiş ... 77
Belediye-Kentçilik-Yollar ve Çöpler ... 81
İaşenin ve Çarşıların Denetimi ... 82
III. Kentteki Askerler ... 84
IV. Dinsel Hayatın Kişileri ... 88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KENTSEL VE TOPLUMSAL ORTAM ... 95
EKONOMİK FAALİYETLER ... 95

A. Esnaf Mensupları ... 95
I. Esnaf Kuruluşları ... 95
Esnaf örgütlenmesi-Sorumlu yöneticiler ... 97
Yönetimle İlişki ... 100
Dinsel Unsurların Etkisi ... 102
Toplumsal ve siyasal rol ... 103

II. Tüccarlar ... 106
Büyük tüccar ve toptancılar ... 107
Perakendeciler-küçük Ticaret ... 109
Devlet ticareti ... 110
Çarşılar, pazarlar, dükkânlar ... 112
Büyük Çarşı ve Bedestenler ... 115
Satış Sistemleri ... 117

III. Zenaat ve Endüstri ... 118
Zenaatkârlar ... 118
Endüstri ... 120

IV. Küçük ve Büyük Kentsel Meslekler ... 122

B. Yabancılar ... 128
I. Milletler ... 128
Kentsel bütün içindeki durum-hayat koşulları ... 128
Başlıca yabancı milletler ... 131
Elçiler-mesleğin sakıncaları ve şanı ... 135
Fransız milleti ... 138

II. Yerel ve Uluslararası Ticaret ... 140
Paralar ... 140

Yerel ticaret: İkmal, iaşe ... 143
İstanbul'dan başlayan büyük karayolları ... 146
Deniz yolculukları ... 148
Yabancıların ve azınlıkların rolü ... 151

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSANİ ORTAM ... 153
I. Aile ... 154
II. Ev ... 162
III. Din ... 169
IV. Eğitim ... 175
V. Entellektüel ve Sanatsal Hayat ... 182
VI. İstisnai Bir Unsur: Saray ... 193

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'LUNUN BİR GÜNÜ ... 201
I. Her Günün İşleri ... 201
II. Vakit Geçirme Biçimleri ... 216
III. Gösteriler ... 223

SONUÇ ... 231
KISA BİBLİYOGRAFYA ... 233
AVRUPALILARIN SEYAHATNAMELERİ ... 237
İNDEKS ... 247

SUNUŞ

İstanbul'un dünyanın ve Türkiye'nin en kötü muameleye maruz kalan kentlerinin başında geldiğine hiç kuşku yoktur. Doğal yerleşim yerinin çok elverişli olması bu şehrin olağanüstü eski bir tarihe ve benzersiz bir hayata sahip olmasına yol açmıştır. 16-17 yüzyıl gibi çok uzun bir süre başkent olarak kalmış, bu hem onun ihtişamını sağlamış, hem de başkenti olduğu imparatorlukların onun bu ihtişamı uğruna, diğer kentleri zayıflatmalarına ve ihmal etmelerine yol açmıştır. İstanbul başkent olma kariyerine başladığı andan itibaren tüm rakiplerini tüketerek ve insanları yiyerek büyüyen bir canavar olmuştur. Olaya bu açıdan bakılınca, İstanbul'un tarihini tek başına ele almak hemen hemen olanamsızdır. Onun tarihi bir yandan kaderini birleştirdiği imparatorlukların tarihiyle özdeştir; onların ihtişam ve çöküşlerini aynen izlemektedir; öte yandan yok ettiği veya zayıflattığı diğer kentlerin tarihiyle de yakından ilgilidir. Anadolu'nun kentsel oluşumlarının Osmanlı dönemindeki zayıflığının İstanbul'dan başka sorumlusunun olup olmadığı sorulabilir. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye'nin geri kalmışlığının başlıca nedenlerinden biri de, İstanbul'un aşırı "gelişmişliği"dir.

Şimdi büyük tarihin eğilimleri değişti, artık imparatorluklar yok ve onların kayırdığı başkentler de yok. Bu durumda İstanbul artık kimseyi yiyemiyor; tersine insanlar onu yiyor, tüketiyor, bitiriyor. Ama bitirilen eski İstanbul ve bu sürecin içinden yeni bir İstanbul ortaya çıkmaktadır. Çoğu zaman söylendiğinin tersine bu tüketme İstanbul'un aşırı büyümesinden, anarşiye yuvarlanmasından, "güzelliklerini" kaybetmesinden ötürü değildir. Bu cins yargıların tümü geçmişin şu an içinde muhafaza edilebileceği yanılgısından kaynaklanıyor. Eğer tarih varsa ve tarih de değişmeyse, İstanbul'da başlayacak ve bu da önceden belirli programlara göre olmayacak; ekonomi ve toplum bu değişmenin şiddetini ve yönünü belirleyeceklerdir. İstanbul imparatorluk başkentiyken hiçbir şey üretmemiştir, herşey ona dışarıdan, imparatorluğun siyasal gücünün bedeli olarak gelmiştir. Ama İstanbul artık ekonomik bir merkezdir ve bu durumda üretimin tüm kirlenmelerine ve kirletmelerine maruz kalmaktadır. Ürettiği için kalabalıklaşmakta, kalabalıklaştığı için kirlenmekte ve çirkinleşmektedir. Sonuç olarak İstanbul Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal değişme süreçlerini yansıtmaktadır. O zaman İstanbul'un şimdi de tek başına bir tarihi yoktur. İstanbul ülkenin tümünü yansıtmak zorunda olan nadir birkaç kentten biridir. Öte yandan İstanbul uzun tarihi boyunca öyle kökten değişmelere sahip olmuştur ki, şimdikilerin çoğu bunların yanında yüzeysel kalır. Sorun İstan-

bul'un fizik değişmesinde değildir, tarihin içinde bu kadar gömülmüş ve kaderini bir ülkenin kaderiyle bu kadar özdeşleştirmiş bir kent için başka türlüsü de mümkün değildir, kent fizik açıdan tüketilmemektedir ve zaten tüketilemez de, on milyon kişiyi barındıran, besleyen bir kentin fizik anlamda tükendiğini savunmak abestir. İstanbullular böyle bir İstanbul istedikleri için şehir, eski İstanbul nostaljisine düşenlerin hayallerinden farklı bir yapılanma içindedir, o kadar.

İstanbul esas olarak manevi düzlemde tüketilmektedir. artık ona emsalsiz değil de, herhangi bir şehirmiş gibi davranılmaktadır ve bunun entellektüel düzlemdeki yansıması kentin kendine ilişkin herşey karşısındaki derin bir umursamazlık olmaktadır. İstanbul özünden, varlığından, bizatihilinden boşaltılarak "şeyleştirilmektedir". İstanbul'u asıl tüketen işte bu sıradanlaşmadır.

Ne İstanbullular, ne de diğer Türkler artık İstanbul hakkında herhangi birşey yazmamaktadırlar, tıpkı bir madenci kasabasının, banliyödeki bir yatakhane-sitenin veya bir Far West kentinin hakkında hiçbir şey yazılmadığı gibi. İlginç olan nokta, bunun İstanbul'un bir Osmanlı kenti olmaktan çıkmaya başladığı 1950'lerden itibaren beliren bir eğilim olmasıdır. Buradan hemen ulaşılabilecek sonuç, İstanbul'un emsalsizliğini ancak bir imparatorluk formasyonu içinde sürdürebilecek yapıda olmasıdır. Nitekim Osmanlı, tıpkı önceki gibi, bir başkent imparatorluğudur. Bizans ve Osmanlı, imparatorluklarının tüm olanaklarını başkentleri için seferber etmişler ve kendi güçlerinin aynasını başkentlerinin ihtişamında bulmuşlardır. İstanbul bu açıdan taşranın tüm artık üretimini kendine çeken, diğerlerinin felâketi pahasına gelişen ve güzelleşen bir kent olmuştur. İstanbul'un yüceliği taşranın geri kalmasının simgesi, ama aynı zamanda despot bir imparatorluğun acımasız yönetiminin göstergesidir. İstanbul'un bu şekildeki varlığı, kendi dışının köleliği pahasına olmakta, bu ortamda ne özgürlükler, ne haklar, ne siyaset, hiçbir şey yeşermemektedir. O halde "eski güzel günler" bir daha geri gelmeyecektir. Dış ticaretin, sonra da dış siyasetin yabancıların ve onların yerli ortaklarının elinde olduğunun simgesi eski Beyoğlu olmayacak, despot yönetimin merkezi Babıali olmayacak, Gülhane parkında Büyük Reşid Paşa imparatorluğu kurtarmak ve eski günlerini geri getirmek için kaleme aldığı Tanzimat fermanını okumayacaktır. Beyoğlu'nda lâhmacuncular açılacak, Babıali basının merkezi olacak, Gülhane parkında Emrah ve İbo konser verecektir. İstanbul artık hayatın yumuşak yaşandığı bir kent olmayacaktır, çünkü 1950'lerden beri bu kent Anadolu tarafından fethedilmektedir. İstanbul'un fethi tamamlanmaktadır. Bu durumda başka birşey olması nasıl beklendi acaba? Bu fetih sürecinin tamamlanıp da, Türkiye'nin ve İstanbul'un insan haklarıyla, özgürlüklerle tanışmasından sonra, İstanbul bu kez bu insanları yeniden fethedecektir, ama başka bir boyutta ve Osmanlınınkinden çok farklı bir nitelikte. Üç bin

yıllık bir kent öyle kolayca teslim olmaz. İstanbul'un yeni kaderi böyle olmaya adaydır, çünkü artık kendi hesabına tüketeceği bir imparatorluk yoktur. O halde kendini tüketerek gelişecek ve başka bir düzlemde yeni bir dengeye gelecektir.

Robert Mantran İstanbul'un iflah olmaz aşıklarından biridir. Galatasaray'daki sekiz yıl süren hocalığı esnasında bu kente sevdalanan bu ünlü tarihçi (Aix-en-Provence üniversitesinde emeritus tarih profesörü), kenti o kadar sevmektedir ki, ona karşı dürüst olmaktadır. 1964 yılında yayınladığı *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Türkçesi: *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, I. Yay. Ankara, V Yayınları, 1986; II. yay., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990) adlı kitabında kentin, hemen hiçbir Türk yazarında rastlanmayan gerçekçi ve dürüst bir geçmiş profilini çıkartmıştır.

1965'te yayınlanan elinizdeki kitap, Kanuni Sultan Süleyman döneminden 17. yüzyılın ortalarına kadar uzanan, yaklaşık yüzelli yıllık süre içinde, İstanbul'un nasıl bir ekonomik, toplumsal, kültürel ve kentsel yapılanma içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Mantran bu kitabını yazarken tarafsız değildir, İstanbul'un tarafını tutmaktadır, ama sevgisinden ötürü gerçekleri mümkün olduğu kadar gözler önüne sermektedir. "Şanlı tarih" meraklılarını sükûtu hayale uğratma tehlikesine rağmen, İstanbul'un imparatorluğun fetihleri en yüksek noktadayken inşa edildiğini, sonradan İstanbul'un nasıl bir gerileme süreci içine girdiğini ve geleneksellikleri içinde nasıl donduğunu ortaya koymaktadır. Bu sevimli kitabın birçok dersinin arasında bir tanesi özellikle vurgulanmayı haketmektedir. Bugün ülkemizde halk tabakalarının kültürü ve dolayısıyla geleneği olarak kabul edilen tüm davranış kalıpları, Mantran'ın incelediği dönemde, müslümanı, gayrimüslimi, tüm İstanbul yüksek sosyetesinin kültürüydü. Halkın seçkinleri taklid ederek bunları benimsemesi süreci içinde, seçkinler de başka kültürel kalıplara geçtiklerinden (örneğin batılılaştıklarından), aslında bir zamanların "sosyetik" olan tavırları, bugün "popüler" olmuştur. Tıpkı bugünün "sosyetik" tavırların da halkın bir gün sahip çıkarak, gelenekleri arasına katacağı gibi.

İstanbul'un manevi dünyada yok olmaması için çırpınanların başında yer alan Robert Mantran'ın bu kitabının İstanbul bilgisi konusunda önemli bir basamak olduğuna inanıyorum.

Mehmet Ali Kılıçbay

Haziran 1991

ÖNSÖZ

Sonradan Fatih ünvanını alacak olan sultan II. Mehmed, 29 Mayıs 1453 Salı günü birliklerinin Konstantinopolis'i savunanlara karşı giriştikleri muzaffer saldırıların sonunda, Rum başkentine Topkapı'dan giriyor ve Bizanslıların felâketlerine ağladıkları kenti geçerek, şehrin gururu olan Aya Sofya kilisesine geliyordu. Kutsal binadan içeri giren Osmanlı hükümdarı burada Allah'a hamdetmek için bir dua okuyor, sonra kilisenin camiye çevrilmesini emrediyordu: 1 Haziran Cuma günü, II. Mehmed maiyetindeki başlıca dinsel ve askeri kişilerle çevrelenmiş olarak Cuma namazını kılıyordu. Türklerin artık Kostantiniye veya İstanbul[1] adını verdikleri Konstantinopolis, fethin akşamından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak ilân edilmiştir; ama padişah burada ancak, Theodosius forumunun yakınlarında yapılmasının emrettiği sarayın 1457'de bitirilmesinden itibaren resmen ikâmet etmeye başlamıştır.

İstanbul tarihinin bir sahifesi çevrilmiştir. Yeni bir tanesi açılmaktadır ve Türk kenti bu sahifede Rum kentinin, ona layık bir mirasçısı olduğunu gösterecektir. Bugün bile, dört yüz yıllık Türk varlığından sonra, kentin oluşturucusu olan tarihsel unsurları birbirinden ayırmaya kalkışmak hayal değilse bile, güçtür: bu konuda her ne düşünülürse düşünülsün, Fatih Sultan Mehmed ve Ardılları İstanbul'un geçmişiyle olan bağlarını telâfisi mümkün olmayan bir şekilde, kopartmamışlardır; başkent hayatına bir süreklilik dayatan çoğrafi, insani ve ekonomik bir faktörler bütününü kaale almazlık edemezlerdi ve ayrıca siyasal, dinsel, toplumsal veya sanatsal dönüşümleri de engelleyemezlerdi. Osmanlı sultanlarının ve özellikle de XVI. yüzyıldakilerinin eserlerinin, Konstantinos'tan ve Justinianus'tan Mihail Paleologos'a kadar olan Bizans imparatorlarının eserini devam ettirdiğini ve İstanbul'un eski ve modern dünyanın yüksek tarihi noktalarından biri haline getirmeye katkıda bulunduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

---

[1] Kent eskiden Bizans ve Konstantinopolis adlarını taşıdıysa ve Türkler buraya 1453'ten itibaren Kostantiniye veya İstanbul dedilerse de, 1932'den beri yegâne resmi adı Istanbul'dur. Bu ad Fransızcada genel olarak Stamboul diye yazılmaktadır. Ancak, Istanbul adının kentin Haliç ile Marmara arasındaki suriçi kesimi için kullanılma adeti sürmüştür. Beyoğlu'nun en önemli çekirdiğini oluşturduğu, Halicin kuzeyindeki mahalleler, eski Galata ve Pera mahallelerine denk düşmektedirler.

Kent fiili olarak, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanı gibi, Kanuni Sultan Süleyman ve hemen ardından gelen hükümdarların döneminde şanının zirvesine çıkmıştır, öylesine ki bu döneme "Süleyman yüzyılı" adı verilmiş ve yabancı seyyahlar onun harikalarını, birbirleriyle yarışırcasına tasvir etmişlerdir. Onların sayesinde, aynı zamanda tarihçilerin merakını gidermek üzere açılan Türk belgelerinin sayesinde, çok uzun bir süre esrarlı kalmış olan ve bu yüzden de hayal gücünün gerçekten daha büyük bir yere sahip olduğu efsanelere, olağanüstü anlatılara veya macera anlatılarına malzeme sağlamış olan bir dünyanın çok sayıdaki unsurunu bugün daha iyi farkedebiliyoruz.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemine ilişkin belgeler, hem Doğu hem de Batı cephesinde herşeye rağmen sınırlıdır; buna karşılık XVII. yüzyıl bize sonsuz derecede daha geniş ve bazen de daha nesnel bilgiler sağlamaktadır: bu nedenle, İstanbul'da XVI. ile XVIII. yüzyıllar arasında meydana gelen değişmeler birçok noktada bize çok anlamlı gözükmediğinden, bu belgeleri de kullanmayı yararlı gördük; değişimlerin ortaya çıktığı her seferinde bunları dikkate aldığımız kendiliğinden anlaşılacaktır. Böylece XVI. yüzyıla ilişkin olan bir kitapta, bazen daha ileriki tarihlere ait olan, ama fiili durumda daha doğrudan incelenen döneme -Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemi- ait olanlarını teyid eden veya tamamlayan bilgilere başvurulmuş olmasına şaşılmayacaktır.

GİRİŞ

BİRAZ TARİH

I. BİZANS'TAN KONSTANTİNOPOLİS'E

İstanbul boğazı her zaman bir yandan Akdeniz'le Karadeniz, diğer yandan da Asya ile Avrupa arasında bir geçiş bölgesi olmuştur. Fakat ilginç bir nokta olarak, ileride Konstantinopolis'in yerleşim yeri olacak alan, denizcilerin veya göçmenlerin dikkatini birinci binin şafağından, Türk kabilelerinin Halicin dip tarafına yerleştikleri dönemden önce çekmemiştir. Bizzat Bizans'ın, sonradan Osmanlı sultanlarının saraylarını inşa edecekleri Akropolis'in üzerinde kurulması, tarihsel arka planının zorlukla farkedilebildiği efsanelere konu olmuştur. Bu olay M. Ö. 658'e doğru meydana gelmiş olmalıdır; kent bundan sonra yavaş yavaş gelişmiş, önce Medler ile Yunanlılar arasındaki çatışmalara[1], sonra da Yunanlıların iç çekişmelerine karışmış, daha ileride ise Roma egemenliğine geçmiştir. Bu dönemde kent Akdeniz ile Karadeniz arasındaki başlıca ticari merkezlerden biri haline gelmiştir. M. S. 196'da imparator Septimus Severus tarafından tahrip edilmiş, ama gene aynı imparator onu yeniden kurmuştur. Kent ilk şanlı ünvanlarını Licinius'a galip gelen Büyük Konstantinus'un onu Roma imparatorluğunun Doğu parçasının başkenti yaptığında kazanmıştır. 330'da kutsanan ve kısa bir süre sonra Konstantinopolis[2] adını alan "Yeni Roma", kısa sürede hızlı bir gelişmeye tanık olmuş ve Roma'nın ve Batı'nın çökmesinden sonra Romalı ve hıristiyan bir imparatorluğun tek başkenti olarak daha da büyük bir prestije sahip olmuştur.

II. Theodosius tarafından yaptırtılan sağlam surlarla[3] dış saldırılara karşı iyi korunan ve Avarların, İranlıların, Bulgarların ve Arapların saldırılarını muzaffer bir şekilde püskürten Konstantinopolis, yavaş yavaş kalabalık nüfuslu ve incisinin VI. yüzyılda imparator Justinianus tarafından

---

1 Du Camge, *Constantinopolis christiana*, I, 16.

2 L. Bréhier, *Constantin et la fondation de Constantinople*, Revue Historique, CXIX, 1915, s. 248 vd.

3 II. Theodosins tarafından 414 ve 447'de Haliç'ten Altınkapı ve Mermerkule'ye kadar olan kesimde yaptırtılmış olan surlar, daha sonraki birkaç restorasyonun dışında, bugün hâlâ aynı durumdadırlar.

yaptırtılan Aya Sofya kilisesinin olduğu muhteşem anıtlara sahip bir kent görünümünü kazanmıştır. Fakat Bizans siyasetindeki değişmeler ona birçok felâkete de malolmuştur: ayaklanmalar, isyanlar, hizip mücadeleleri, tasvirler konusundaki kavgalar, dinsel kopmalar. Hatta dördüncü Haçlı Seferinde Haçlıların eline geçmiş ve bunlar 1204'te halkının bir kısmını katledip, hazinelerini yağmalamışlardır[1]. İmparator VIII. Mihail Paleologos'un 1261'de yeniden fethettiği kent oldukça pek çok şeyini kaybetmiş durumdadır; imparatorun Bizans sanatının son pırıltılarını saçmasına olanak veren restorasyon ve yeniden inşa gayretlerine rağmen, kent bu felâketten belini doğrultamamıştır: imparatorluğun kaynakları, Bizans topraklarının sürekli küçülmesinden ötürü önemli ölçüde daralmıştır; Bulgarlar, Sırplar ve Macarlar imparatorluğun batısını, Türkler de doğusunu işgâl etmektedirler. Üstelik Halicin kuzey kıyısındaki Galata'ya yerleşmiş olan Cenevizliler ile Venedikliler Bizans ticaretinin adeta tamamını ellerine geçirerek, Basileus'u önemli miktarda gelirden mahrum bırakmışlardır. Küçük Asya'nın, Trakya'nın ve Bulgaristan'ın efendisi olan Osmanlı sultanı I. Bayezid XIV. yüzyılın sonunda İstanbul'u kuşatmış, ama başarı kazanamamıştır. Fakat Anadolu'nun Timur tarafından istilasının ardından Bayezid'in 1402'de Ankara'da ona yenilmesi ve Türk devletinin parçalanması, Bizanslıların kaderinin 50 yıl ertelenmesine yol açmıştır.

Acaba Bizanslılar tehlikenin kesin olarak uzaklaştığına inanmışlar mıdır? Ankara bozgununun yalnızca, herhalde ağır, ama Osmanlıların en büyük amaçları olan İstanbul'un fethine doğru ilerlemelerini durdurmada yetersiz bir olay olduğunu anlamışa benzememektedirler.

Oysa Türklere çoktan boyun eğmiş olan Balkan halklarının sultanın egemenliğinden kurtulamadıklarını ve Küçük Asya'da bir an için tehtid altında kalan Osmanlı birliğinin hızla yeniden kurulduğunu farketmeleri gerekirdi. Sultan II. Murad'ın 1422'de Konstantinopolis'e karşı giriştiği harekât Bizanslıları ciddi tedbirler almaya yöneltmeliydi, ama Türklerin kuşatmayı yarıda bırakmaları, Bizanslıları bunun tamamen tersine, kurtulduklarına inandırmış, üstelik Basileus II. Manuel Bizans imparatorluğunu uygulamada Osmanlılara bağımlı kılan bir dostluk anlaşmasını II. Murad'la imzalamıştır. Ancak, sonuncudan bir önceki Basileus VIII. Ioannes imparatorluğundan geriye kalanları kurtarmaya çalışmıştır; Batılıların yardımını sağlamak istediğinden, Roma'ya bir yakınlaşma siyaseti izlemiş[2], ama ne Ortodoks Kilisesi, ne de başkent halkı onu bu yolda izlemek istemiştir.

[1] Geleneğe göre, Latinler kendilerini sarmış olan yağma hırsı içinde Konstantinos Porphyrogenetos dikilitaşının veya örülü dikilataşın bronz levhalarını sökecek kadar ileri gitmişlerdir.

[2] Bu, 1439'da imzalanan Floransa Birliği'dir.

Konstantinopolis'te o sıralarda geçerli olan slogan "Romalılardansa Türkler evlâdır" idi. Ve bir de üstelik Cenova ve Venedik Bizans İmparatorluğunun sorunlarından çok kendilerine özgü sorunlarla ilgilendiklerinden ve Türk karşıtı sonuncu Haçlı Seferi 1444'te Varna'da acınacak bir bozguna uğradığından, artık Bizanslıların Türk harekâtlarına direnme umutları kalmamıştır.

Sonuncu basileus XI. Konstantinus tahta 1449'da dramatik koşullarda çıkmıştır. Roma ile birleşmenin karşısında olanlar, basileus ve katolik yanlılarına karşı inatçı bir mücadele yürütmektedirler; bu arada Bizans aristokrasisinin bir bölümü her tür Batı yardımına karşı çıkarken, Osmanlı birlikleri Konstantinopolis'e doğru ilerlemekte ve kenti ablukaya almaktadırlar. I. Bayezid tarafından İstanbul Boğazı'nın Asya kıyısında inşa ettirilmiş olan Anadolu Hisarı'nın karşısına, Avrupa yakasına, 1451'de padişah olan II. Mehmed tarafından Rumeli Hisarı yaptırtılmış, böylece Boğaz'dan gemiyle geçilmesi engellenmiştir. Kısa bir süre sonra da Osmanlı ordusu kenti kuşatmıştır.

Batılı güçlere yapılan tehlike çağrılarına rağmen, XI. Konstantinus yardım olarak yalnızca vaatler, güzel sözler ve topu tüfeği yedi yüz Cenevizli asker elde edebilmiştir. Ayrıca Ceneviz kenti Galata halkının Rumlarla işbirliği yapmayı reddettiğini de kaydetmek gerekir. 2 Nisan 1453'ten sonra kenti kuşatan, ağır basan bir topçu desteğindeki 100.000 kadar Osmanlı askerinin karşısında Bizanslılar ancak, kötü silahlandırılmış bir kaç bin kişi çıkartabilmişlerdir. Mücadele eşitsizdir, üstelik II. Mehmed'in, kenti daha iyi abluka edebilmek ve daha iyi topa tutabilmek için bir bölümünü Haliçe geçirttiği, çok sayıda gemiden oluşan bir donanması da vardır. Bir buçuk aydan daha uzun süren bir kuşatmadan sonra, 29 Mayıs'ta şafakla birlikte sonuncu saldırı başlamıştır. Bizanslı güçler birkaç saatte yok edilmiş, Basileus öldürülmüş, kent fethedilmiştir. Kısa bir süre sonra Galata Türklere teslim olmuştur. Artık Bizans başkenti yoktur, ama Bizans devletinin bir kalıntısı Mora'da varlığını sürdürmektedir ve Trabzon Rum imparatorluğunun bir kaç yıllık ömrü kalmıştır.

İstanbul'un düştüğü haberi Hristiyan aleminde tabii ki büyük bir heyecan uyandırmış; yeni bir Haçlı Seferinin başlatılmasından, Türklere karşı tedbir almaktan söz edilmiştir. Fiili durumda eylem, bir kez daha lâflarla sınırlı kalmış ve ele gelir hiçbir şey yapılmamıştır. Bizans başkentinin kaderi mühürlenmiştir: Rum efendiler yerlerini Türk efendilere bırakmak zorunda kalmışlardır.

II. OSMANLI İSTANBUL'U

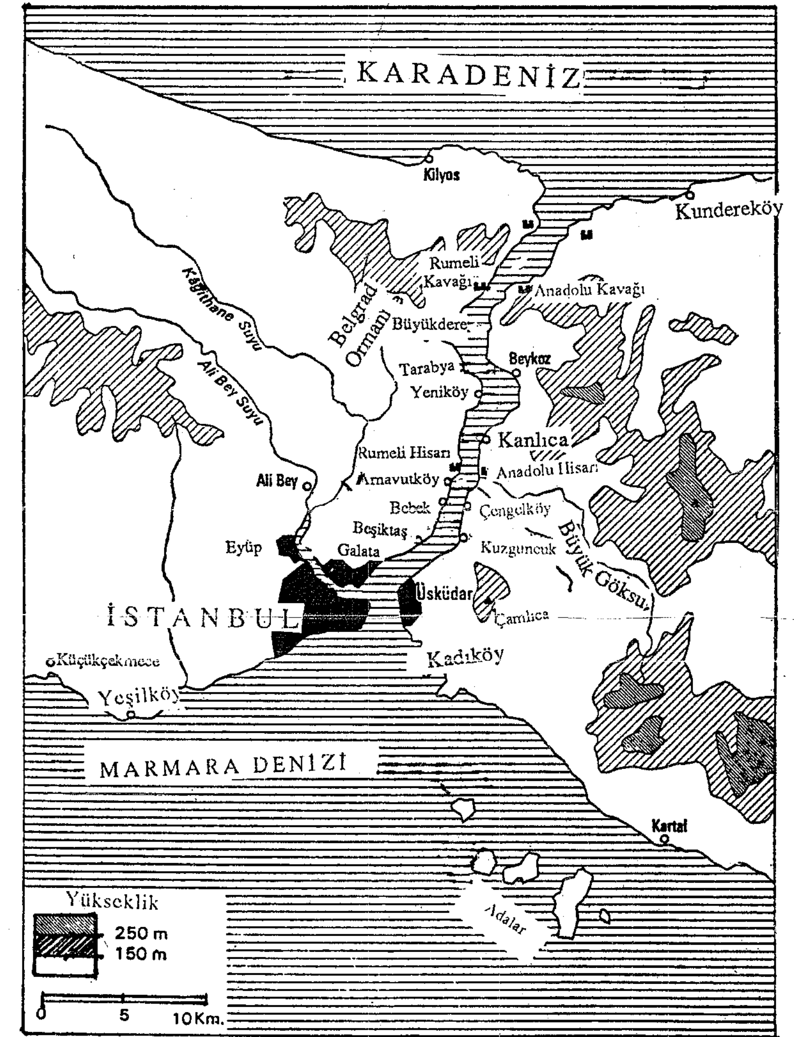
Türk ilerlemesi

İstanbul'un Sultan II. Mehmed tarafından alınması, Osmanlılar tarafından bir yüzyıldan beri inatla sürdürülen bir tasarının gerçekleşmesini vurgulamaktaydı: eski Bizans imparatorluğunu kendi hesaplarına yeniden kurmak. Selçuklu gücünün Küçük Asya'da çökmesine tanık olan XIII. yüzyılın sonundan itibaren[1] Anadolu'da ortaya çıkan küçük özerk beyliklerin arasından, Osmanlı beyliği yavaş yavaş sıyrılmıştır; ilk olarak Küçük Asya'nın kuzeybatısında, Sakarya nehrinin yakınlarında kurulan Osmanlı beyliği[2], önce Bizanslıların, sonra da diğer komşu Türk beyliklerinin aleyhine olmak üzere genişlemiştir. 1326'da Bursa'yı başkent yapan Orhan Bey, kısa bir süre sonra Marmara denizinin tüm güney sahillerine egemen olmuş, sonra Paleologosların iç zorluklarından yararlanarak, birliklerini 1354'te Avrupa'ya göndermiştir[3]; bu safha kesin bir şekilde aşılmış olmaktadır.Osmanlı artık yalnızca bir Asya devleti değildir; Trakya'yı çabucak fethederek Avrupalı olma iddialarını ortaya koymuştur: 1367'de yeni başkent olarak Edirne seçilmiştir. Amaç açıktır: Türkler eski Bizans imparatorluğunu meydana getiren ülkelerin sahibi olmayı ve İstanbul'u ele geçirmeyi hedeflemektedirler. XIV. yüzyılın sonunda amaçlarına ulaşmaya fiilen çok yaklaşmışa benzemektedirler, çünkü Bulgaristan, Makedonya, Sırbistan onların yetki alanına girmiştir ve Bizans başkentini kuşatmışlardır.

1 Türk Küçük Asya'sını XI. yüzyılın sonundan itibaren yöneten ve güçlerinin zirvesine XIII. yüzyılın başında ulaşan Selçuklular, 1250 civarında Moğol istilacıların darbeleri karşısında gerilemeye başlamışlardır. Küçük Asya'nın doğu bölümünde gerçek bir Moğol himaye rejimi kurulurken, batı bölümü de bağımsız beyliklerin alanı haline gelmiştir.

2 Osmanlıların başlangıçları konusunda bkz: M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman,* Paris, 1935.

3 Osmanlıların Gelibolu yarımadasına geçişleri, sonra da yerleşmeleri, kenti kısmen tahrip eden ve savunma düzenini bozan bir deprem tarafından kolaylaştırılmıştır

Ankara felâketinden sonra, Bayezid'in oğullarından Mehmed Çelebi'nin (I. Mehmed) Osmanlı birliğini yeniden kurması ve zaten Avrupa'da hiçbir şekilde sarsılmamış olan imparatorluğu yeniden oluşturması için on yıl gerekmiştir. Ve bundan sonra ileriye doğru ilerleme I. Mehmed ve II. Murad dönemlerinde tekrar harekete geçmiştir: II. Murad 1451'de öldüğünde oğlu II. Mehmed'e büyümüş ve sağlam bir imparatorluk, güçlü bir ordu ve görevlerine iyi uyum sağlamış bir yönetim bırakmıştır.

Yeni sultan iktidarını güvence altına aldıktan sonra[1], en aziz tasarısını eyleme geçirmekte gecikmemiştir. Başkentinin fethedilmesiyle, Bizans imparatorluğunun yok edilmesi. Bu 29 Mayıs 1453'te gerçekleşmiştir. Fakat Türk ordusu ve donanması üç günlük yağmadan sonra çekildiklerinde, İstanbul yalnızca harabeler ve yıkıntılarla kaplı bir kentten başka birşey değildir. XV. ve XVI. yüzyılın büyük Türk sultanları kenti hüzünlü kaderine terketmenin uzağında kalarak, bir yeniden inşa ve imar faaliyetine girişecekler, bu da İstanbul olmuş olan Konstantinopolis'i yaşlı kıtanın birinci kenti haline getirecektir.

İktidarın örgütlenmesi

Fethin hemen ertesinde, II. Mehmed'in ilk işi eski hıristiyan kentinin bir müslüman şehri haline geldiğini dünyaya göstermek olmuştur; yalnızca Aya Sofya camiye dönüştürülmekle kalmamış, kentin birçok diğer kilisesi de aynı kadere boyun eğmişlerdir; İslâmiyet Hıristiyanlığa üstün gelmiştir ve o da kaderin kararını çok büyük bir tepki göstermeden kabul etmişe benzemektedir. Fakat acil sorunlar kendilerini yeni efendilere dayatmaktadırlar: kentin yönetiminin ele alınması, Rumların denetimi ve vesayet altına alınmaları, surların, başlıca binaların ve evlerin hale yola sokulması, kentin yeniden iskân edilmesi, ekonomik faaliyetlerin yeniden harekete geçirilmesi. Fatih hemen sorumlu bir ortodoks patriği tayin ederek, İtalyan tüccar kentleriyle anlaşmalar yaparak, İstanbul'a Anadolu Türklerinden ve adalı veya Anadolu'nun Ege kıyılarından olan Rumlardan bazılarını iskân ederek, ilk andan itibaren bu sorunları çözmeye girişmiştir[2]. Zaten kendi de kente hemen yerleşmemiştir, çünkü Osmanlı imparatorluğunun yönetim aygıtını Edirne'den İstanbul'a bir geceden ertesi sabaha aktarılmasının ola-

[1] Atası I. Bayezid'in örneğini izleyen II. Mehmed, tehlikeli bir rakip olabilecek olan kardeşi Ahmed'i öldürtmüştür. Ayrıca yeniçerilere "cülûs akçesi" verilmesi adetini de o başlatmıştır.

[2] Ö. L. Barkan, "Mouvements de colonisation et peuplement d'İstanbul", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XI, 1949-1950.

nağı yoktur ve ayrıca kendine layık bir saray inşa edilmeden başkentinde oturmak istememektedir. Fatih İstanbul'a ancak 1457-1458 kışında taşınabilmiş ve kent bu tarihten sonra resmen imparatorluğun başkenti olmuştur. Atatürk devrimine ve Türkiye Cumhuriyetinin ilânına kadar böyle kalacaktır.

Siyasal başkent İstanbul, bunun dışında İslâm dünyasının kutbu da olmuştur. Nitekim, XVI. yüzyılın başında Sultan I. Selim Suriye ve Mısır'ın fethine girişmiş; bu sonuncu ülkede Memlûkların saltanatına son verdikten başka, İslâmiyetin halifesi olarak kabul edilen ve Abbasi halifeleri soyundan gelen el-Mütevekkil'i de eline geçirmiştir. I. Selim el-Mütevekkil'i İstanbul'a göndermiş ve onu Yedikule zindanına kapattırmıştır. Sürecin nasıl işlediğinin tam olarak bilinmemesine rağmen, halife ünvanını Osmanlı sultanına devretmiştir. Padişahlar artık halife ve müminlerin emiridir (emir-ül müminin); bunun devamında İstanbul hilafet merkezi olmuş ve 1924'e kadar böyle kalmıştır[1]. İstanbul'un Kahire veya Bağdat'a nazaran, büyük din bilginlerinin en tercih ettikleri yer haline hiçbir zaman gelmemesine rağmen, hilafet merkezi olması onun ününü artırmıştır, ayrıca en önemli ortodoks patriklik makamının yerine geçmesi ve Modern Çağın en büyük müslüman devletinin başkenti olması ona, İslamiyete mensup olanların gözünde daha önce çok az sayıda kentin sahip olduğu bir prestij sağlamaktadır.

Osmanlı başkenti İstanbul, sultanların denetimindeki ülkelerin ve halkların çeşitliliğinden ötürü, tarihinin her anında imparatorluğun küçük ölçekli bir resmi olarak gözükmüştür; öncelikle Türklerin çoğunlukta olmasından ve herşeyi yönetmesine karşılık halkının kozmopolit doğasından, sonra da yönetim daireleri, askeri organizmaları, ekonomik ve entellektüel rolü sayesinde bu imparatorluğun sentezini ifade ediyor olmasından ötürü.

Yönetsel merkezileşme, padişahın vezirlerini ve imparatorluğun esas dairelerini başkentte, kendi etrafında toplamasında ifadesini bulmaktadır: maliye, hazine, eyalet yönetimi, ordu ve donanmanın komuta kademeleri. Padişah bu aygıtın tümünün yüce başkanıdır, ama yetkilerin vezir-i azama aktarabilir ve aynı şekilde ordunun yönetimi konusunda yeniçeri ağasına ve donanmanın komutası için de kaptan-ı deryaya (kaptan paşa) dayanmaktadır. Bütün bu faaliyetler, başkentte her mertebe ve rütbeden çok sayıda

[1] Hilafet bu tarihte Mustafa Kemal tarafından kaldırılmıştır. Osmanlı padişahları bu ünvanı fiilen ancak XVIII. yüzyıldan itibaren, hıristiyan güçlerin tehtidi daha tehlikeli hale geldiğinde kullanmışlardır. Osmanlı padişahının otoritesini Cezayir-Fas sınırından, İran körfezine kadar olan alanda yer alan İslam ülkelerinin büyük çoğunluğuna kabul ettirmesine rağmen, İstanbul bu nedenden ötürü ne siyasal, ne de dinsel düzlemde İslam aleminin bir numaralı kenti haline gelmiştir.

memur ve askerin bulunmasına yol açmaktadır; bunlar sarayın, vezirlerin veya askeri önderlerin yörüngelerinde dolanmakta ve kentin, tamamen efendisi olan padişahın hizmetine yönelmiş bir arı kovanı haline gelmesine katkıda bulunmaktadırlar.

Eyalet valileri, hatta belki bir özerklikten yararlananlar bile, kararların başkentten gelmesini beklemekte; raporları ve gelirleri ona göndermektedirler. Ve son olarak, İstanbul'un padişahın makamı olmasından ötürü, aynı zamanda yabancı elçilerin de ikâmetgâhı olduğunu unutmayalım[1], ve imparatorluğun dış politikası burada belirlenmekte ve yabancı devletlerle siyasal ve ekonomik bağlar burada kurulmaktadır.

Demek ki Osmanlı başkenti İstanbul'un, Basileus'un başkenti Konstantinopolis'in tüm ayrıcalıklarını, onları Türk yönetim sistemine uyarlayarak, padişahların hesabına yeniden devreye soktuğu söylenebilir.

İstanbul, entellektüel ve ekonomik merkez

Padişah halife olarak bütün müminlerin ruhani önderiyse de, burada dinsel düzlemde pratik uygulamaları olmayan bir ünvandan başka birşey söz konusu değildir. Bizatihi İslamiyetin doğasından ötürü, dinsel ve hukuki güçler birbirlerine çok karışmıştır; kelimenin tam anlamında bir İslam ruhban sınıfı yoksa da, görevleri dine saygı gösterilmesini ve özellikle de hükûmetten kaynaklanan resmi kararlarda olduğu kadar, bireylerin veyahut toplumsal veya ekonomik grupların eylemlerinde şeriata uyulmasını gözetmek olan kişiler gene de vardır. Bu uygulamayı başkentte İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları yürütmektedir, bunlar şeyhülislam ünvanını taşıyan İstanbul müftüsüne bağlıdırlar. Bu yüksek mertebedeki kişi, İslami yasaya uygun olmadığını düşündüğü her karara, hükûmetin her emirnamesine getirebileceği yasaklama ile, bir bakıma dine saygı duyulmasının güvencesidir: padişahın çıkardığı bir fermanın veya bir kanunun yürürlüğe girebilmesi için onun olumlu fetvasının alınması zorunludur.

Şeyhülislam, kazaskerler, kadılar, dinbilim alanında uzmanlaşmak isteyen öğrencilerin İslam dogmasını veya yasasını inceleyerek yetiştikleri "yüksek" öğretim kurumları olan medreselerden çıkmaktadırlar. Başta Bayezid, Fatih ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere[1], bazı İstanbul medreseleri İslam aleminde büyük üne sahiptirler.

[1] Cenova mukimi ile Venedik balyozu İstanbul'daki ilk resmi yabancı temsilcilerdir. Fransızlar ve İngilizler ancak XVI. yy.'da elçi göndermişler, Hollandalıların ise XVII. yy.'da bir mukimleri olmuştur.

İstanbul'un İslamiyetin zirvelerindeki ünü, başkentte birçok dikkat çekici ve İslam aleminin en güzelleri arasında sayılan bir dizi caminin inşa edilmesiyle daha da artmıştır. XV. ve XVI. yüzyıl padişahları, Bizans imparatorları zamanında Hrıstiyanlığın kutuplarından biri olan bu kentin, bir kez müslüman bir imparatorluğun başkenti haline geldikten sonra, İslamın zaferini ilân etmesi gerektiğini düşünmüşler ve bunun sonucunda Bayezid, Süleymaniye, Selimiye, Şehzade ve Sultan Ahmed camileri ile daha birçok diğeri gibi, hiç tartışmasız birer sanat eseri olan bu yapıların inşaatına girişmişlerdir.

Arap ülkeleri ve İran'da sanatsal üretim kadar, entellektüel yaratıcılığın da hemen hemen sıfır olduğu bir sırada[2], İstanbul İslam aleminin en büyük "kültürel" merkezi haline gelmiştir. Sanatçılar, yazarlar, şairler (bazı padişahlar bizzat şiir yazmaktadır), tarihçiler, minyatürcüler, hattatlar saraydaki büyük kişilerin teşvik ve desteğiyle İslam alemine ve hatta daha ötelere başkentin ününü yaymaktadırlar. Bu durum özellikle XVI. yüzyıl için geçerlidir ve bu nedenle bu dönem "Osmanlı imparatorluğunun altın çağı" veya "Kanuni Sultan Süleyman yüzyılı" olarak nitelenmiştir. İmparatorluk bu dönemde gerçekten gücünün zirvesindedir ve en büyük alanına yayılmış durumdadır; padişah zengindir ve istediği heryerden sanatçı ve yazar getirtebilmektedir. İstanbul lüks içinde yaşamaktadır ve sahip olduğu bolluğun ve cömertliğin bir tanığını bırakmak istemeyen hiçbir vezir veya yüksek görevli yoktur: sanat koruyucuları İslamın şanının daha da yükselmesi ve müminlerin memnuniyetlerinin artması için, servetlerini çoğu zaman dinsel veya hayır yapılarına vakfetmektedirler. Ve o sıralarda, camilerin, medreselerin ve diğer yapıların inşa ve süsleme işinin kendilerine verildiği mimarlar ve süslemeciler zevkli kişiler olduklarından, bunun sonucunda İstanbul ihtişamlı bir dönemin tartışılmaz tanıkları olan, dikkat çekici binalarla bezenmektedir.

Bu başarı herşeyden önce Osmanlı imparatorluğunun zengin olmasından kaynaklanmaktadır; hazine gelirleri fetihler sayesinde artmaktadır ve padişah hiçbir sıkıntıya düşmeden,bunun bir bölümünü ihtişam yüklü inşaatlara tahsis edebilmektedir. Olanakları ona, eskiden veya yeni fethedil-

[1] Birinci cildi özellikle değerli bir İstanbul tasvirine ayrılmış olan *Seyahatname*'nin ünlü Türk yazarı Evliya Çelebi ile krş.

[2] Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Arap ülkelerinde yer alan büyük yapılar Osmanlı tarzından ilham almışlardır. Bağdat, Halep, Şam, Kahire, Tunus ve Cezayir'de karakteristik örnekler vardır; Balkan eyaletlerindeki kentlerden ise söz etmiyoruz.

miş eyaletlerin en iyi sanatçılarını başkentte toplama imkânı vermektedir; müslümanlar ve hrıstiyanlar güzelleştirme faaliyetinde birbirlerine ortak olmaktadırlar: mutlu bir rekabet rolünü oynamaktadır ve Batılılar XVI. yüzyıldan itibaren Doğu'da dolaşmaya başladıklarında, en göz kamaştırıcı imgeleri İstanbul'dan alıp götürmektedirler, onları en çok Osmanlı başkenti etkilemektedir[1].

Bu Batılılar resmi kişilerdir: elçiler, balyozlar, konsoloslar; bunlar aynı zamanda ilk şarkiyatçılar ve Antikiteye veya doğaya meraklı bilginlerdir; nihayet bunlar Osmanlı imparatorluğunda hem Avrupa ülkelerinin ürünlerine bir mahreç, hem de yakın veya uzak Asya'dan gelen malları edinme olanağı bulan tüccarlardır. Ümit Burnu yolu XVI. yüzyılda bile, henüz geleneksel yollarla rekabet edebilecek yoğunlukta bir kullanıma tanık olmamaktadır. Osmanlı imparatorluğundaki kodamanların lüks eşyalar ve ürünler aramaya iten zenginlikleri, Avrupalı tüccarlar için ek bir çekicilik oluşturmaktadır. Ayrıca İstanbul hızlı bir nüfus artışı içindedir: bu halka gıda ürünleri iaşesi açısından gereken herşeyi sağlamak gerekmektedir; kente ayrıca atelyeleri için gereken hammaddeleri; tersanelerin, ordunun, inşaatçıların vs. talep ettikleri malzemeleri sağlamak gerekmektedir. İstanbul böylece ekonomik bir çekim merkezi haline gelmekte ve bütün halk kesimleri bundan kârlı çıkmaktadır; Türklerin yürüttükleri faaliyetler içinde en önemlisi olan askeri faaliyet başarılar ve fetihler biçiminde ortaya çıktıkça, padişahın prestijine halkının ve başkentinin prestijleri de eklenmektedir. Türklerin yasalarına sıkı sıkıya tabi olan İstanbul Rumları bile kentlerinin ününden belli bir gurur duymaktadır.

Fakat ilk tersine dönüşler ortaya çıkıp, ganimet azalıp, fetihler sona erince, koşullar değişmiştir. Osmanlı donanmasının 1571'de İnebahtı'da ağır -ama telâfisiz değil- bir yenilgiye uğramasına rağmen, ekonomik, daha doğrusu mali bir bunalımın yüzyılın sonlarında belirmesine rağmen, kuşkusuz bu evrim XVI. yüzyılın sonunda henüz pek hissedilmemektedir: devlet bu duruma, fazla bir zarara uğramadan dayanabilmektedir. Daha vahim olan şey, Türk ve İslam dünyasının Hrıstiyanlığa üstün olduğu düşüncesine dayalı olarak yaşayan Türklerin hiçbir yaratıcı, yenileştirici ve farkedilir hale gelen yeni koşullara uyum sağlayıcı gayrette bulunmamasıdır. Amerika'nın zenginlikleri şimdi Avrupa'ya akmakta ve endüstrilerini örgütleyen, geliştiren, ticareti teşvik eden, eski dünyayı dönüştüren Batı'nın ekonomik yapısını değiştirmektedir. İspanya, sonra Fransa, İngiltere, Hollanda dinamik uluslar haline gelmekte ve XVI. yüzyılın ilk yılla-

[1] Avrupalı seyyahlara borçlu olduğumuz tasvirler, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki Osmanlı imparatorluğunu tanıma konusunda birinci dereceden bir belgesel kaynak oluşturmaktadırlar.

rından itibaren siyasal olayları ve ekonomik mübadeleleri kendi lehlerine dönüştürmeye yönelmektedirler. Osmanlı imparatorluğunun bu durumun ters darbesini hemen yediği söylenemez, ama XVI. yüzyılın büyük atılımının bir kırılma yarattığını ve bunun özellikle İstanbul'da farkedilir nitelikte olduğunu inkâr etmek mümkün değildir: XVII. yüzyılın başında saltanat süren I. Ahmed'den sonra[1], tek bir istisnanın dışında artık büyük camiler yapılmamıştır; üstelik bu istisnayı oluşturan Yeni Valide Camiinin inşaatı altmış yıl sürmüştür. Taşrada ayaklanmalar artmakta ve başkentte ilk aktörleri yeniçeriler olan isyanlar çoğalmaktadır; ama daha sonra esnaf da bunlara katılmıştır ki, bu da artık herşeyin iyi gitmediğinin işaretidir. Sultana karşı gösterilmesi gereken saygıya karşı bile ağır saldırılar olmuştur: XVII. yüzyıl boyunca dört padişah tahttan indirilmiş ve bunların ikisi idam edilmiştir[2]; kayırmacılık hükûmetin siyasal kuralı olmuş ve Türk padişahlarının üç yüz yılda o kadar büyük sabırla kurdukları yapıda ciddi çatlaklar meydana gelmeye başlamıştır. Siyasal gerilemeye entellektüel ve sanatsal bir duraklama eşlik etmektedir, ama durum İstanbul'un İslam aleminin büyük metrepolü olarak kalmasına ve eski kıtanın tüm kentleri arasında birinciliği korumasını engellememektedir; bu açıdan her zaman hayranlık, hatta haset uyandırmaktadır. Geçen yüzyıldakinden daha az korkuluyor olsa da, Türk imparatorluğu hâlâ kaygı ilham etmekte ve hiçkimse ona saldırmaya cüret edememektedir. Avusturya ve Rusya ancak XVII. yüzyılın sonunda ilk tehlikeli saldırılara girişebileceklerdir; Bundan önce Osmanlılar Viyana'yı bir kez daha kuşatmışlardır, ama bu onların sonuncu çıkışlarıdır, çünkü bu tarihten sonra tersine dönüşler artık yalnızca çoğalacak ve yoğunlaşacaktır ve kısa bir süre sonra Batılı güçlerin oyuncağı olan Osmanlı imparatorluğu, Avrupa'nın kendi tarzına göre tedavi etmek istediği "hasta adam" haline gelecektir[3].

Ama bunun anlamı bu imparatorluğun eski dünyanın tarihinde önemli bir rol oynamadığı ve Osmanlı uygarlığının boş bir kavram olduğu değildir. Ve zaten bu imparatorluk kendine ait bir iz olarak yalnızca başkenti İstanbul'u bıraksaydı bile, bu onun aktifinde büyük yer tutardı ve ona sanat

[1] İç duvarlarının kaplandığı çinilerin egemen tonundan ötürü çoğunlukla "mavi cami" olarak adlandırılan, İstanbul'un en büyük ve en güzelleri arasında yer alan camii ona borçuluyuz. I. Ahmed 1603-1617 arasında saltanat sürmüştür.

[2] I. Mustafa 1618'de tahttan indirilmiştir; II. Osman 1622'de tahttan indirilmiş ve katledilmiştir; I. İbrahim 1648'de tahttan indirilmiş ve katledilmiştir; IV. Mehmed 1687'de tahttan indirilmiştir.

[3] Avrupa'nın Osmanlı imparatorluğu üzerindeki siyasal ve ekonomik ağırlığı ancak XIX. yüzyılda aşikâr hale gelmişse de, Osmanlı ekonomisinin "şarta" bağlanmasının 1650'ler civarında başladığı söylenebilir. Krş. R. Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında Istanbul*, Ankara, 1986 ve 1990.

ve güzelliğe tutkun olanların şükran ve hayranlığını sağlamak için yeterli olurdu.

BİRİNCİ BÖLÜM

KENT

I. GENEL GÖRÜNÜM

"İstanbul, düzlemi hemen hemen üçgen gibi olan ve bir açısı Avrupa anakarasını yıkayan denize doğru uzanan bir kara burununun ucunda, bugün Kadıköy denilen, eskinin Khalkedonis'inin karşısına kurulmuştur; diğer bir açıyla genişlerken sanki İstanbul boğazını daha da daraltmak için doğayla suç ortaklığı yapmışa benzemektedir; bu nedenle Asya'da bulunan karşı kıyıdaki horozların ötüşünün duyulduğu söylenmektedir"[1]. İtalyan seyyah Pietre della Valle'nin XVII. yüzyılın başında yaptığı bu çok genel tasvire, Fransız Grelot elli yıl sonra şu kesinlemeleri eklemektedir: "İstanbul'un üzerine yerleştiği bu deniz dili veya yarımada Yedikule'den itibaren kıtadan ayrılmaya başlayarak, Sarayburnu'na kadar iki denizin arasında ilerlemekte ve buradan itibaren anakara tarafında genişleyerek, kentin limanını oluşturan büyük bir yarım daire çizerek, içerilere giren küçük bir ırmağa kadar (Kâğıthane deresi) uzanmaktadır... Bu kentin şekli üçgendir, bir lire veya yukarısı anakaraya bağlı olan ve diğer iki kenarı Karadeniz boğazı ve Marmara'da yıkanan büyük bir boynuza benzeyen, sivri kenarlı bir biçimdedir"[2].

İstanbul'un dikkat çekici yerleşim yeri tüm Avrupalı seyyahları çarpmış, ve bunların istisnasız hepsi yerin güzelliğini, manzaranın ve anıtların uyumunu, limanın pratik avantajlarını methetmişlerdir. Hatta kentin gelişmesinden ve güzelleşmesinden önce, tekneler için güvenilir bir sığınak sunan kullanışlı konumu ilk sakinlerin tercihini belirlemiştir ve bu tercih daha sonra kentte oturan tüm halklar tarafından onaylanmıştır. Çanakkale Boğazı'nın girişinden İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışına kadar, Halici

---

[1] Pietro della Valle, *Il. Pellegrino..., scritte dell' anno 1614 sin al 1626*. Roma 1650, Fra. Çev. *Voyage de Pietro della Valle, gentilhomme romain...* Paris, 1661-1664. T. I, s. 20.

[2] Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*. Paris, 1680, s. 91-92.

derin sularının dışında hiçbir güvenli sığınak yoktur. Bunun yanı sıra İstanbul Boğazı'nın bir kıyısından diğerine, yani Avrupa'dan Asya'ya geçiş, boğazın dar olmasından ötürü kolaydır. Aynı zamanda güvenli bir durum da vardır, çünkü Haliç üzerindeki konum Akdeniz'den çok uzak olmanın avantajını, yani Çanakkale boğazı engelini aşabilecek bir hasma karşı savunma tedbirleri alabilme avantajını sunmaktadır. Zaten kara yönündeki konum için de aynı durum söz konusudur. Doğu Trakya, bir savunma hattının kurulabileceği Istranca dağları hattının kesintiye uğrattığı bir kıstas oluşturmaktadır. Öte yandan bu dağlar kara yolu ulaşımına bir engel çıkartmamaktadır ve bu ulaşım İstanbul'un iaşesine kolaylıkla izin vererek, Edirne ve Balkanlar yönünde yapılabilmektedir. Aynı şekilde, Asya kıyısında Üsküdar'dan başlayan ve Anadolu'ya giden yol İzmit körfezi boyunca, hiçbir zorluk çıkartmadan yapılabilmiştir. Demek ki bu kentin buraya kurulmasını önceden uygun hale getiren birçok unsur bulunmaktadır.

"İstanbul'a yanaşırken ki kadar büyüleyici birşey ne görülebilir, ne de hayal edilebilir. İnsan kendini biri kuzeydoğudan gelen, diğeri kuzeybatıya giden ve üçüncüsü de diğer ikisi tarafından oluşturulan şu büyük Marmara havzasının güneyine boşalan üç deniz kolunun ortasında buluyor. Bu üç kol her taraftan göz alabildiğine, hemen hepsi de tepelerde sona eren, hepsi de yazlık evler, bahçeler ve köşklerle dolu olan kırlarla çevrelenmiş. Ve bu üç kanal veya deniz kolu kente ne kadar yaklaşırlarsa, üzerlerinde görülen ev sayısı o kadar artmaktadır... Bütün bu evlerin arasında.... inanılamayacak kadar çok büyük kubbe, kubbe ve sıradan evlerin çok üstünde yükselen minare görülmektedir. Sonsuz sayıda bahçedeki selvilerin ve diğer ağaçların yeşilliği, kendilerini görüşe sunan ve eğer deyim yerindeyse, İstanbul'a gelenlerin gözlerini kamaştıran sonsuz sayıda şeyin keyif verici karışımına çok katkıda bulunuyor..."[1]. Nitekim bu, onları getiren gemiden itibaren kentin dış ihtişamını keşfeden seyyahlar için hayranlık verici bir seyirdir.

Kentin içine daha da girildikçe, buranın birçok büyük yerleşim yeri halinde paylaşıldığı farkedilmektedir. Marmara ile Haliç arasında, Theodosius surlarıyla çevrelenmiş olarak önce asıl İstanbul, bütünün en büyük parçasını oluşturan eski Bizans ve Rum şehri yer almaktadır; burası surdışındaki Eyüb mahallesiyle batıya doğru uzamaktadır; Halicin kuzey kıyılarında Galata yer almakta ve kuzeyde "Pera bağları", batıda da Kasımpaşa tersanesiyle devam etmektedir. Son olarak, Asya kıyısında İstanbul'un karşısında Üsküdar, Anadolu yollarının çıkış noktası olan eski Chrysopolis yer almaktadır. Boğaziçi kıyıları boyunca köyler kurulmuştur; bunlar balıkçı ve denizci köyleridir veya başkent kodamanlarının keyif sürdükleri

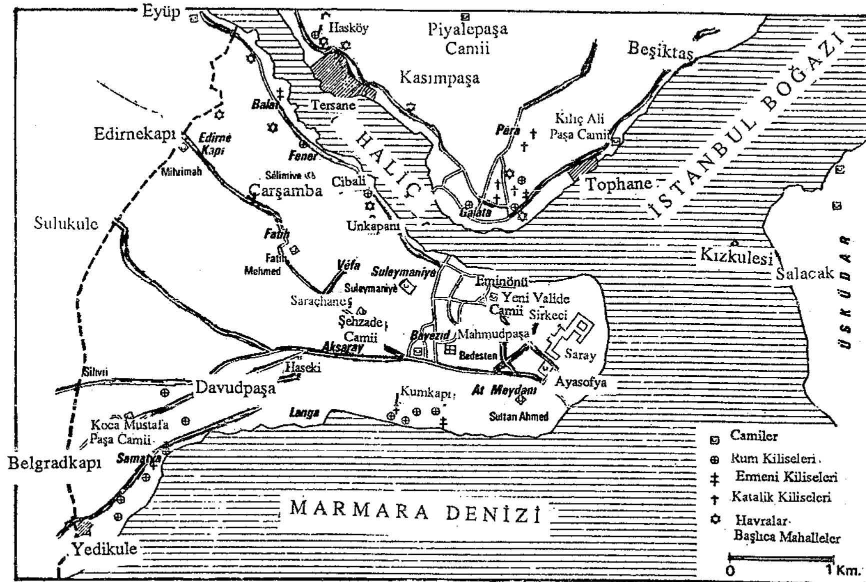
[1] Le Bruyn, *Voyage au Levant,* Fra. çev.. Delft, 1700, s. 225 vol.

yazlık evlerinin bulunduğu "ikâmet" köyleridir. Yerleşim yığılmalarının bu dağılımı kentin doğal bölünüşüne tekâbül etmekte ve kentin yönetim bölümlenmesinde de yankılanmaktadır; ayrıca her yerleşim yeri, onu diğerlerinden açıkça farklılaştıran kendi karakter özelliklerine sahipdir.

II. ÜÇ KENT

Daha önce de söylediğimiz üzere, İstanbul eski Rum kentidir; fetihten beri bu özelliğini yitirdiyse bunun nedeni, Türk egemenliğinin onun yerine geçmiş olmasıdır. Çünkü İstanbul herşeyden önce imparatorluğun başkentidir: padişahın makamı ve buna bağlı olarak tüm merkezi yönetimin bulunduğu yer haline gelmiştir. Üstelik Fatih Sultan Mehmed'den Kanuni Sultan Süleyman'a kadarki padişahlar kenti çeşitli Anadolu eyaletlerinden gelen Türk unsurlarla iskân etmişlerdir; öylesine ki, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin varlığına rağmen kent halkının çoğunluğu Türktür. İstanbul'un yönetim merkezi olma rolüne, ticari merkez olma rolü de eklenmektedir ve bu Bizans'tan gelen bir mirastır: Halicin güney kıyısının büyük bir bölümü ve buraya inen tepelerin etekleri tüccarlar, toptancılar ve zenaatkârlar tarafından işgâl edilmiştir. Son olarak da büyük selâtin camiler, medreseler, başlıca dinsel, sivil ve askeri binalar İstanbul'da bulunmaktadır. Osmanlılar İstanbul'u ve yalnızca İstanbul'u müslümanların gerçek başkenti ve çekim merkezi saymakta, Galata'yı kâfir kenti olarak kabul etmektedirler.

İstanbul'un tıpkı Roma gibi yedi tepeden oluştuğu sıklıkla yazılmıştır; bu olgu bizatihi yanlış değildir, ama bir tepeden diğerine olan düzey farkı bazı noktalarda o kadar azdır ki, daha doğru olarak beş tepe farkedilmektedir ve bunların üzerinde karakteristik binalar yükselmektedir: böylece doğudan batıya doğru padişahların sarayı, Nuruosmaniye camii (ancak XVIII. yüzyılda inşa edilmiştir), Süleymaniye camii, Fatih camii ve I. Selim camii farkedilmektedir: burada kente egemen olan ve Batılı seyyahların o kadar hayran oldukları irili ufaklı kubbeler söz konusudur.

İSTANBUL'UN BAŞLICA MAHALLE, ULAŞIM VE BİNALARI

İstanbul aynı zamanda surların meydana getirdiği kuşağıyla da hayalleri çarpmaktadır[1]. Bu surlar kentin gerçekten sınırını oluşturmakta ve "İslamiyetin iyi korunan kenti" ünvanına lâyık olmaktadırlar[2]: nitekim bu surlar kenti sıkı sıkıya kuşatmakla kalmamakta ve özellikle kentin içine Trakya tarafından girebilmek için geçit veren birçok kapının birinden geçmek zorunda kalınmamakta, aynı zamanda surların hemen dışında, bir iki nokta hariç (bunlar da zaten uç noktalardır) kır hemen başlamaktadır: bunlardan biri Marmara kıyısındaki Yedikule, diğeri de Haliç'teki Eyüb'dür. Yedikule "deniz kıyısında, kalabalık bir kasabadır... Burada 300 deri tabakhanesi, 50 tutkal atelyesi ve sahile yakın 70 tane çalgı teli imalatçı atelyesi vardır". Bu atelyelerin varlığı, İstanbul mezbahalarının bir bölümünün buraya kurulmuş olmasıyla açıklanmaktadır. "Mahallede evli kişi azdır: burası bekârların yeridir... Buranın kötü kokusuna alışamayanlar, eğer burada uzun süre kalırlarsa ölmektedirler. Fakat bu koku buranın sakinlerine göre, misk ve amber kadar güzeldir"[3]. Bu mahalle adını yakındaki Yedikule kalesinden almaktadır, bu kalenin, özellikle XVII. yüzyılda olmak üzere, başlıca rolü zindan olmasından kaynaklanmaktaydı ve uğursuz bir ünü vardı[4].

Eyüb, peygamberin bayraktarı Eyüb el-Ensari adına yaptırılmış olan ve çok saygı gören bir caminin etrafında gelişmiş olan bir surdışı mahalledir ve burası müslümanlar tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir[5]: "çok kalabalık ve müreffeh bir beldedir ve bağlık bahçeliktir; 9.800 kadar saray ve ev vardır... 1.085 dükkânı bulunan bir çarşısı vardır, burada birçok paha biçilmez şey vardır... Lezzetli yoğurt ve kaymak dükkânları ve ber-

1 Krş. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 56-57.

2 *El-mahrussa*, genelde büyük müslaman kentleri için kullanılan bir sıfattır.

3 Evliya Çelebi, *ibid.*, 391-392.

4 Yeniçeriler tarafından katledilen ilk padişahı olan II. Osman, 1622'de burada öldürülmüştür. Çok sayıda Avrupalı diplomat ve asker Yedikule zindanlarındaki hücrelerle tanışmışlardır.

5 Bir inanışa göre, Fatih'in çevresinden bir şeyhe, İstanbul'un alınmasından sonra, kentin 670'de Araplar tarafından ilk kuşatılması sırasında çarpışırken ölmüş olan, peygamberin arkadaşı Eyüb el-Ensari'nin gömüldüğü yer malüm olmuştur.

II. Mehmed'in başlattığı araştırmalar kutsal kişinin kemiklerinin bulunmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Fatih buraya bir türbe yaptırtmış, daha sonra hemen yanına bir cami inşa edilmiştir. Buranın kutsallığından ötürü, padişahlar tahta çıktıklarında, güçlerinin simgesi olan kılıç kuşanmak için bu camiye gelmekteydiler. Bu kutsal karakter ayrıca çok sayıda mümin müslümanın buraya gömülmelerine yol açmıştır. Öylesine ki, bu semt bir mezarlıklar bölgesi olmuş ve ayrıca çok sayıda dinsel bina yapılmıştır: camiler, medreseler, derviş tekkeleri vb. Kâfirlerin burada ikâmet etmeleri yasaktır.

berlere çok müşteri gitmektedir. Binlerce kişi her cuma Eyüb sultan hazretlerinin kabrini ziyarete geldiğinden, çarşıyı insan ummanı basmaktadır"[1].

O sıralarda iki kıyısı hiçbir köprüyle birbirine bağlanmamış olan Haliç, ağız tarafı oldukça geniş olan, ama hemen daralıp, İstanbul ve Galata arasında yılan gibi kıvrılan bir cins nehirdir. Kıyıları ve sularının üzerinde kaynaşmalı bir faaliyet vardır: İstanbul tarafında Bahçekapı'dan, eskiden Bizanslılar zamanında İtalyan mahallesi olan, şimdi de Türk, Rum ve Yahudilere ait olan Balat'a kadar, başlıca ticari iskeleler sıralanmaktadır. Karşı kıyıda büyük ticari "frenk" limanı, Yani Galata'daki Avrupalıların limanı yer almaktadır, burası Haliç'ten yukarı Kasımpaşa'ya doğru uzanmaktadır. daha ötede birkaç köy daha vardır. Haliç sakin suları olan bir dereyle sona ermektedir, bu derenin kıyılarında, harika ağaçların gölge yaptığı çayırlar yer almaktadır: burası İstanbulluların ziyaret ettiği bir gezinti ve eğlence alanıdır; daha sonra padişahlardan biri buraya bir köşk yaptırtmıştır ve yüksek sosyetenin buluşma yeri olmuştur. Bu buluşmalar, XIX. yüzyılda çok moda olan Kağıthane eğlenceleridir.

Halicin kuzeyinde ikinci kent, Galata uzanmaktadır, "makul ölçüde büyük ve oldukça güzel bir kent.. Eski bir surla çevrelenmiştir ve halkının çoğu, hayatlarını hancılıkla kazanan Rumlardır. Burası aynı zamanda Frenklerin ve Avrupa hrıstiyanlarının olağan ikâmetgâhıdır"[2]. XIII. yüzyılın sonundan beri Cenevizliler kenti olarak bilinen Galata, Osmanlı fethine kadar adeta İstanbul'dan bağımsız bir ömür sürmüştür. Fatih Sultan Mehmed 1453'te Cenevizlilerin ayrıcalıklarını yenilerken burayı Osmanlı yönetimine dahil etmiş, ama Galata "kâfirlerin kenti" olma özelliğini korumuştur. Buraya yerleşen Türkler çok az sayıdadır; buna karşılık "burada kilise ve havraları olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler çok sayıdadır"[3]. Galata esas olarak Fransız, İngiliz, Hollandalı, Venedikli, Cenevizli ve diğer "Frenkler"in kentidir ve Avrupalı ticari tekneler onun iskelesine yanaşmaktadırlar. Sonuç olarak, taşıdığı tüm yansımalarla birlikte deniz ticaretine yöneliktir: burada yalnızca büyük bir liman ve ticari faaliyet değil, aynı zamanda "marina"nın yakında bulunmasından ötürü, seyrüseferle ve denizcilerle doğrudan ilişkili meslekler de yer almaktadır: onarım, kalafat atelye-

1 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 396-408. Bu yazarın aktardığı bir efsane, bir leyleğin bir İstanbul camiinin üzerine yuva kurmak isterken, müezzin tarafından buradan kovulduğunu; bunun üzerine artık hiçbir leyleğin İstanbul'a konmayacağını ilân ettiğini -çünkü leylek konuşabiliyordu- bildirdiğini, böylece leyleklerin Eyüb'e ve özellikle de cami civarına yuva yaptıklarını anlatmaktadır, zaten leyleklerin İstanbul'a konmamaları da doğru çıkmıştır!

2 Le Bruyn, 171.

3 Pétis de la Croix, *Journal*, c. I., s. 170.

Resim 1. Yeniçeri Ağası

Resim 2. Bölükbaşı

leri, halat ve yelken imalatı, iaşe sağlayan dükkânlar ve tabii ki tayfaların, zenaatkârların ve Galata'nın diğer sakinlerinin eğlenmeye gittikleri meyhaneler. Buraları iyi tanıdığı zannedilen Evliya Çelebi'nin tanıklığına göre "deniz kenarında yan yana 200 tane meyhane ve sefahat yuvası vardır, bunların herbirinde beş veya altı yüz edepsiz zamanlarını zevk-ü sefa içinde geçirmekte ve şarkıcılar ve çalgıcılarla birlikte öyle bir şamata yapmaktadırlar ki, bunu hiçbir dilde tasvir etmek mümkün değildir..."[1]. Ve başka bir yerde, gözlemini çarpıcı bir formülle sunmaktadır: "Galata demek meyhaneler demektir -Tanrı bizi korusun!"[2]. Galata'nın üst tarafında, surları geçtikten sonra "Pera bağları" uzanmaktadır, burası Galata'nın sokaklarının darlığı ve evlerinin yoğunluğuyla zıtlaşan, bahçe ve bağdan yana zengin bir beldedir. XVI. yüzyılda burada birkaç Cenevizlinin evinden, birkaç nadir camiden, bir mevlevi tekkesinden ve padişahın hizmeti için yetiştirilen acemi oğlanların eğitimlerini geliştirmeleri için İbrahim Paşa tarafından yaptırtılmış olan bir saraydan başka birşey yoktur. Fakat Pera'nın hayranlık verici bir Boğaz ve İstanbul manzarası sunan bir tepenin üzerindeki ayrıcalıklı konumu[3], yabancıları XVI. yüzyılın sonundan ve özellikle de XVII. yüzyılın ortasından itibaren buraya yerleşmeye itmiştir; Batılı elçilerin ikâmetgâhları buraya yerleşmiş, kısa bir süre sonra da onları o ülkelerin yurttaşları, sonra da Rumlar izlemiştir[4]. Pera fiili olarak "Büyükkule kapısındaki Rum mezarlığı denilen yere kadar uzanan ve bir mil kadar olan, herbirinin yanında çok güzel bahçeler bulunan evlerle çevrelenmiş uzun ve dik bir caddeden ibarettir"[5]. Frenkler burada Türklerle, Galata'da olduğundan daha az temastadırlar[6] ve kendilerini burada evlerinde hissetmektedirler; bu izlenim çok sayıda katolik kilisesinin varlığıyla güçlenmektedir. Demek ki Pera "bir ikâmet mahallesi" denilebilecek şeyi temsil etmektedir.

Tersane ve Tophaneyi barındırdığından ötürü "endüstriyel" nitelikleri kesin olan bazı dış mahalleler Galata'ya bağlıdır: Haliç'te Kasımpaşa tersanesi, Boğaz kıyısında Tophane; bu ikisinin çevresinde büyük kasabalar

---

1 Evliya Çelebi, 432.

2 Evliya Çelebi, 663.

3 Türklerin XV. yüzyılın sonundan itibaren Pera'ya Beyoğlu adını vermişlerdir. Bunun nedeni, Trabzon Komnenoslarından bir prensin müslüman olarak, buraya yerleşmesi olmalıdır.

4 Le Bruyn, *op. cit.* 172.

5 Gontaut-Biron (Jean de), *Ambassade en Turquie..., Voyage à Constantinople,* yay. Th. de Gontaut-Biron, Paris, 1888-1889, c. I., s. 91.

6 Pera'daki Türk varlığı XVII. yüzyılın sonuncu çeyreğinde hâlâ sınırlıdır, çünkü İbrahim Paşa sarayı (Galatasaray) kapatılmış ve acemi oğlanlar Atmeydanı'ndaki başka bir saraya aktarılmışlardır.

oluşmuştur ve buralarda işçilerin yanı sıra, bu işçilerin varlığından ötürü kazanç sağlayan küçük esnaf yaşamaktadır[1].

Galata'nın yerleşim yeri Tophane'yle sona ermektedir; nitekim daha ötede Beşiktaş'a kadar uzanan boş bir alan yer almaktadır; Beşiktaş ise, önemini bir yandan sultanların ve ekâbiranın burada sahip oldukları saraylara, öte yandan da Üsküdar'a giden teknelerin kalkış yerlerinden biri olmasına borçlu olan küçük bir köydür.

Son olarak da, İstanbul yerleşim alanının üçüncü coğrafi unsuru Üsküdar'dır. Avrupalı yolcular burayı kendi bakış açılarına göre köy, büyük kasaba veya kent olarak nitelemektedirler. Eski Chrysopolis yalnızca yönetsel açıdan değil -çünkü İstanbul'unkinden ayrı, kendi beledi personeli vardır-, ama aynı zamanda, XVI. ve XVII. yüzyıllarda buradan başlayarak Anadolu'ya Doğu Anadolu'ya ve İran'a giden ticari yolun gelişmesinden ötürü de fiilen bir kenttir. Arvieux şövalyesi "burada oldukça büyük bir ticaret" yapıldığını kaydetmekte[2] ve Tournefort şöyle yazmaktadır: "Burası Avrupa'ya ticaret yapmaya giden Ermeni ve Acem kervanlarının başlıca buluşma yerlerinden biridir"[3]. Kentin bu yanı kervansarayların, hanların yapılmış olmasıyla, çok sayıda işlek ve malı bol çarşısıyla vurgulanmaktadır, fakat buradaki ticaret yerel bir ticaret olmaktan çok, doğrulamasını kentin İstanbul'a Boğaz'ın Asya kıyısında menzil görevi gören konumunda bulan uluslararası bir transit ticarettir.

İstanbul'un, devasa bir kentsel manzaranın karşısındaki konumu Üsküdar'ın aynı zamanda bir ikamet kenti de olmasına yol açmaktadır: padişahın burada çok güzel bir sarayı vardır ve başkent ekâbiranından çoğunun da burada, Boğaz'a ve Marmara'nın hemen yakındaki kıyılarına bakan, bahçelerin ortasındaki sarayları vardır. Demek ki iki çehreli bir kent söz konusudur; bir yanda Türklerin, Acemlerin ve Ermenilerin birarada yaşadıkları küçük bir ticari kent, ticari binaların çevresinde yoğunlaşan, yerleşim yeri açısından büyük bir gelişme göstermeyen bir kent ve öte yandan kıyı boyunca ve komşu tepelerin eteklerinde yayılan bir keyif kenti; ama Üsküdar'ın hiçbir dış mahallesi yoktur, çünkü kentin herbir tarafından hemen kıra çıkılmaktadır. Kısacası, Üsküdar, İstanbul'u oluşturan bu üç yerleşim alanının en az önemlisi, en az gelişmişi, en seyrek nüfuslusudur

[1] Evliya Çelebi, 445.

[2] Arvieux (Louis-Laurent d'), *Mémoires du chevalier d'Arvieux,* derleyen ve düzenleyen J. B. Labat, 6. cilt. Paris 1735, IV. 493.

[3] Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant,* Paris, 1717, c. II, s. 137; Du Loir, *Voyages du sieur du Loir...* Paris, 1634, s. 68.

ve yegâne avantajı -ama bu da tartışılabilir- İstanbul'a Boğazın Asya kıyısında bir köprü başının gerekmesinde gizlidir.

İstanbul'un yerleşim yeri Boğaziçi tarafından tamamlanmaktadır. Avrupa ve Asya kıyıları "bir tanrının aktığı" bu bir cins nehir olan Boğaz tarafından oyulmuşlardır; bu boğaz eni 500 m. ile 4 km. arasında değişen, 30 km. kadar bir uzunluğa sahiptir. Özellikle Rumelihisar'la Kandilli arasındaki dar kesimde olmak üzere, şiddetli bir akıntı bu boğazı kat'etmektedir. Boğaz vasat yükseklikte tepeler tarafından çevrelenmiştir, ama bunların bitki örtüsü çoğu zaman güzeldir: sedir ağaçlarının ve bugenvillerin çiçek açmaları ona harika renkler vermekte ve sonbahar onu mümkün tüm cazibelerle süslemektedir. Yazları Karadeniz'den esen hafif bir rüzgâr sayesinde hoşa giden serin bir yerdir; İstanbul'un ekâbirleri sıcak ayları, buraya tam uyum sağlamış keyif evlerinde geçirmektedirler: Bunlar bugün ancak birkaç nadir örneği kalan yalılardır. Buna karşılık, kış burada bazen sert olmakta ve kuzey rüzgârı şiddetli esmektedir; tepeleri karla kaplanmakta ve Boğaz'dan buzların geçtiği olmaktadır, ve hatta istisnai bir durum olarak buz tuttuğu da olmaktadır: 1620 ve 1668'de böyle olmuştur; bu fırtına veya soğuk dönemlerinde Karadeniz'de olduğu gibi Boğaz'daki tüm seyrüsefer de durmaktadır; tekneler koylarda yuvalanmış küçük limanlara sığınmakta ve bu koşullar Boğaziçi köylerindeki veya Galata'daki meyhanelerin talihlerinin parlamasına yol açmaktadır. Fakat kışın sert dönemi çok uzun sürmemektedir ve Avrupa ile Asya kıyıları arasındaki trafiğin uzun süre kesintiye uğradığı nadiren görülmektedir: Başkentin ne Asya'yla olan bağlantısı, ne de iaşesi kesik kalamaz.

Sonuç olarak, İstanbul'un yerleşim yeri inkârı mümkün olmayan avantajlara sahiptir: Kente girişi sıkıntıya sokmayan, dikkat çekici bir savunma konumu; Küçük Asya'ya geçişi İzmit körfezi boyunca yapılmış karayolları sayesinde kolaylaştıran, Boğaz'ın kolayca aşılması; iyi korunaklı ve derin bir liman. Ancak gene de bazı dezavantajları vardır: Öncelikle İstanbul zengin bir bölgenin merkezinde yer almamaktadır; kentin Boğaz'ın iki kıyısında oturmuş olan konumu malların sürekli aktarımını gerektirmektedir; ve son olarak İstanbul iaşesi için denize büyük çapta bağımlıdır; XVI. ve XVII. yüzyıllarda kara ulaşımı kesinlikle yavaş, arabayla taşıma vasat verimlidir ve ticari gemiler kesinlikle en iyi iaşe aracıdırlar, ama Türkler denize hiç de eğimli değillerdir ve Türk denizlerinde dolaşan çok sayıda, ama küçük Osmanlı teknelerinin dışında, uluslararası mübadele akımlarına katkıda bulunan yabancı teknelere başvurmak zorundadırlar; Türkler bu akımların içinde hemen hemen hiç yer almamaktadırlar. Fakat bu sakıncalar herşeye rağmen, avantajlar kadar ağırlığa sahip değillerdir ve yabancı seyyahlar Osmanli başkentinin yerleşim yerinin üstünlüğünün farkına tam anlamıyla varmışlardır. Örneğin Thévenot gibi: "(Kent) Avrupa'da, Asya'ya sadece yarım saat uzaklıkta olan, İstanbul boğazına doğru ilerleyen bir kara

ucunun üzerinde yer almaktadır. Sağında Beyaz Deniz veya Marmara vardır ki, buradan Asya'ya, Mısır'a ve Afrika'ya kolayca gidilebilmektedir ve bu bölgelerin tüm malları buradan gelmektedir; solunda Karadeniz vardır, burası çok uzun sahilleri ve çok sayıda komşu halka sahip olduğundan, bu kente Kuzeyin tüm mallarını sağlamaktadır; öylesine ki İstanbul'a heryerden deniz yoluyla büyük miktarda getirilmeyen hiçbir gerekli, yararlı veya hoş mal yoktur"[1]. Provencelı ünlü botanikçi Tournefort'a gelince, İstanbul'u XVII. yüzyılın sonunda ziyaret eden bu bilgin şu işaretlerde bulunmaktadır: "bütün seyyahların ve hatta eski tarihçilerin uyum içinde oldukları üzere, konumu evrenin en avantajlısıdır. Çanakkale ve İstanbul boğazları sanki ona dünyanın dört bir yanının, bütün zenginliklerini getirsinler diye yapılmış gibidir; Moğolistan, Hindler, en uzak Kuzey, Çin ve Japonya ona Karadeniz'den gelmektedirler; kente Marmara'dan geçerek Arabistan'ın, Mısır'ın, Habeşistan'ın, Afrika kıyısının, Batı Hindlerin malları ve Avrupa'nın sunduğu iyi şeyler getirilmektedir"[2].

Kısacası, büyük bir kentin yerleşmemesinin garip olacağı ayrıcalıklı bir yerleşim yeri; ama bu ayrıcalıklı yerleşim yeri coğrafi konum düzleminde, tam da bu konumdan kaynaklanan bazı sakıncalara sahiptir. Örneğin İstanbul ilkbaharının ihtişam ve parlaklığı çoğu zaman methedilmiştir, oysa eğer ayrıntılara daha fazla girilecek olursa, gerçeğin başka türlü olabileceği farkedilmektedir. Öncelikle İstanbul'un, sıcak bir yaz ve ılık bir kışla belirlenen Akdeniz ikliminde bir kent olduğunu sanmak yanlıştır: Bunun uzağındadır, nitekim konumu kenti çok çeşitli iklimsel etkilere tabi kılmaktadır: Akdeniz, Karadeniz, Balkanlar ve Anadolu, bunların hepsi de çok çeşitli hava türleri yaratan ve kendilerine özgü rüzgârlar doğuran bölgelerdir. Eğer kışın rüzgâr Balkanlardan (karayel) veya Anadolu'dan (keşişleme) eserse, hava sert olur ve bazen bol ve sürekli kar yağar, öylesine ki Akdeniz ikliminin yumuşak kışlarının iyice uzağında kalınır; buna karşılık eğer rüzgâr Karadeniz veya Akdeniz'den eserse, kapalı bir havayla birlikte yağmur egemen olur ve İstanbul sokakları çamur deryası haline gelir. Yazın üstünlük çoğu zaman güneyde, yani Akdeniz'dedir ve bu hava sıcak ve ağır bir nemle yüklü rüzgârlara sahiptir; fakat Karadeniz'den gelen serinletici meltem esmeye başlayınca hava solunması zevkli hale gelir ve İstanbul yazı hoşa gitmeye başlar. Fakat rüzgârın yön değiştirmesi ve havanın aniden dönmesi sıklıkla olan birşeydir ve çoğu zaman da zevksizdir, öylesine ki ancak iki mevsim hoşa gitmektedir: Genelde geç gelen ve çok kısa süren İlkbahar ile muhteşem ve bazen oldukça uzayabilen sonbahar. Bu farkına varışlar yeni değildir ve daha XVII. yüzyılın şafağında Pietro della Valle şu satırları yazmıştır: "Napoli'de çok yumuşak ve ılıman olan

---

1 Thévenot, *Voyages de M. Thévenot au Levant et en Asie*. Paris, 1664, s. 34-35.

2 Tournefort, *op. cit.*, c. I., s. 464-465.

hava burada kararsızdır, ve aynı gün içinde çoğu zaman aşırı bir sıcak ve Roma'dakinden bile daha fazla bir soğukluk duyulmaktadır. Burada çok sert soğuklar ve çok şiddetli sıcaklar olmakta, bunlar baş ağrısı vermektedirler. Roma ve Napoli'de oldukça sağlıklı olan kuzey rüzgârları burada kötü niteliklidir, çünkü oraya yalnızca balçık akıtan birçok nehirden ötürü bataklık haline gelmiş olan Karadeniz kıyılarından yükselen ağır bir buhar getirmektedirler"[1]. Bu yargıların sorumluluğunu tabii ki P. della Valle'ye bırakırken, bu seyyahın beğenileri bakımından fantezi düşkünü olduğunu ve üstelik Karadeniz'e hiç gitmediğini kaydedelim.

Başkaları bu hayal kırıklığına uğramış Romalıdan daha doğru gözlem yapmışlar ve kuzey veya güney rüzgârlarının seyrüsefer için özellikle yararlı bir yapıda olduklarını dikkatle farketmişlerdir. Kuzey, daha da kesin olarak kuzeydoğu rüzgârı, serin, hoş ve yazın güzel hava getiren, kışın çok daha az beğenilen poyrazdır *(boreas)*; güney veya güneydoğu rüzgârı ağır, boğucu bir hava getiren, yağmur ve hatta fırtınaya yol açan bir basınç rüzgârı olan ünlü lodostur *(nautus)*. Thévenot "Beyaz ve Kara denizdeki iki kanal birbirlerine o kadar zıttır ki, rüzgâr İstanbul'a bunlardan birinden gelinmesini engellediğinde, diğerinden gemi getirtmek iyidir"[2] diye yazabilmiştir. Ve Tournefert: "Bu iki kanal İstanbul'un kapıları gibidir; burada olağan olarak hüküm süren kuzey veya güney rüzgârı bu kapının kanatları gibidirler; kuzey rüzgârı estiğinde güney kapısı kapanır, yani güney tarafından hiçbir şey giremez, bu kanat güney rüzgârı üste çıktığında açılır, böylece eğer bu rüzgârlar bu güçlü kentin kapılarının kanatları olarak adlandırılmak istenmezse, onların hiç olmazsa bu kapıların anahtarları olduklarını kabul etmek gerekir"[3]. Biraz basit ve senteze yönelik bir gözlemcinin görüşlerine tercüman olan bir imge... Quiclet'nin şu gözlemini akılda tutmak daha iyi olacaktır: "hava burada, sakinlerin bedenlerinde ve sağlıklarından meydana getirdiği değişikliklerden ötürü çok iyi değildir Kent rüzgârlara çok fazla maruz kalmaktadır, böylece hangi mevsimde olunursa olunsun, egemen olan rüzgâra göre soğuk veya sıcak olmaktadır; bu nedenle Türkler kürklerini hep hazırda tutmaktadırlar"[4]. Kışın bu sertliği ve havaların kararsızlığı kürk tüccarlarının başarısını ve daha XVI. yüzyılda İstanbul ile Rusya arasında kurulmuş olan bu önemli ticaretin başarısını açıklamaktadır: havada oldukça sürekli olarak bulunan nem, başta veba olmak üzere, salgın hastalıklara yol açmaktadır; için için işleyen veba bazı

---

1 P. della Valle, 41-42.

2 Thévenot, 35.

3 Tournefort, c. I., 464.

4 Quiclet, *Les Voyages de M. Quiclet à Constantinople*, Paris 1664, s. 164.

anlarda müthiş yükselişler[1] göstererek dram ve düzensizliklere yol açmaktadır. Fakat bu sakıncalar yabancı seyyahların büyük çoğunluğunun İstanbul'u dünyanın en güzel kenti olarak kabul etmelerini engellememektedir.

III. BÜYÜK KENTSEL BÖLGELERİN DAĞILIMI

Eğer Üsküdar'ı bir yana bıraktıktan sonra, İstanbul ve Galata'daki kentsel faaliyet bölgeleri ile iskân alanlarının nasıl dağıldıkları görülmeye çalışılırsa, bunların birbirlerinden oldukça ayrı oldukları çabucak farkedilecektir. Kuşkusuz yerleşim yerinin yapısı bu bölgelerin dağılımı üzerinde etki etmiştir ve örneğin ticari kuruluşların büyük bir bölümünün ticari teknelerin karaya temas ettikleri Haliç kıyılarına yerleşmiş olmaları normaldir; Osmanlıların fetihten sonra, Bizanslıların uzun zamandan beri benimsemiş oldukları düzenlemeyi muhafaza etmiş olmaları da normaldir: kentin dolaşım eksenlerini değiştirmeye kalkışmak anlamsız olurdu; nihayet padişahların saraylarının en iyi konumdaki yere yaptırtmayı istemeleri de büyük camileri kentin en dikkat çekici noktalarında inşa ettirmeleri de normaldir.

Bütün bu unsurların hesaba katılmasıyla, bizi ilgilendiren dönemde, oldukça net bir şekilde belirlenen birçok büyük bir alanı birbirlerinden ayırmak mümkündür.

Öncelikle, yönetsel veya hükûmete yönelik denilebilecek bir alan vardır. Herşeyin padişaha ve daha alt bir kademede vezir-i azama bağımlı olduğu Osmanlı yönetiminde merkeziliğin kural olması nedeniyle, hükûmetin başlıca daireleri Fatih Sultan Mehmed tarafından 1457'den itibaren eski Bizans akropolisinin üzerinde -bugün Sarayburnu- yaptırtılan ve özellikle de Kanuni Sultan Süleyman tarafından büyütülen ve değiştirilen sarayda toplanmışlardır. Böylece sarayın ilk avlusunda maliye daireleri, arşivler, darphane, vakıflar dairesi, silahane (burası aslında eski Aya İrini kilisesidir); ikinci avlusunda vezirlerin divan toplantısının yapıldığı bina, kalem, hazine-i birûn; son olarak da üçüncü avluda padişahın hazinesi yer almaktadır. Eğer bunlara bir de, sarayın içinde padişahın dışında, haremi ve ailesinin bir bölümünün, hizmetkârlarının, çok sayıda oğlanın, yeniçerinin ve hatta memurun da ikâmet ettikleri hesaba katılacak olursa, bu bütünün gerçek bir yönetim kenti oluşturduğu ve üstelik surlarla çevrili olduğu ve özenle korunduğu için de, kentin geri kalanından daha da ayrı olduğu farkedilecektir.

1 P. della Valle, 42; Braudel, *La Méditerranée*, 273.

Vezir-i azam XVII. yüzyılın ortasına kadar resmi bir daireye sahip olmadıysa bunun nedeni, genelde saraya yakın bir konakta ikâmet etmiş olmasıdır. IV. Mehmed zamanında 1654'te eski vezir-i azam Halil Paşa'nın özel konağı görevdeki vezir-i azama tahsis edilmiş ve bundan sonra burası sadaret makamı olmuştur: bu konak padişahın sarayının yakınında, Sirkeci'den Aya Sofya'ya çıkan caddenin öte tarafında, Alay Köşkü'nün karşısında bulunmaktaydı, bugün Babıali hâlâ buradadır[1]. Böylece vezir-i azamın konağı başkentte tek olan, aynı yönetsel alanın içinde yer almaktadır ve uygulamada sarayla birleşmektedir. Ekleyelim ki, yeniçeriler Hipodrom yakınlarında, yani sarayın yakınlarındaki kışlalarında oturmaktadırlar. Kentte başka yönetsel nitelikteki veya hükûmet faaliyetine şu veya bu biçimde katılan binalar vardıysa da[2], bunlar dağınık vaziyetteydiler ve kesinlikle birarada bulunmuyorlardı. Demek ki hükûmet daireleri sarayda ve hemen yanıbaşında yoğunlaşmışlardı ve bu olgu padişahın kendi kişisi etrafında güçlü bir şekilde merkezileşmiş olan iktidarının doğasını vurgulamaktadır, Osmanlı imparatorluğunda devlet işlerinin yürütülmesinden yalnızca padişah sorumludur: herşey saraydan kaynaklanmakta, herşey saraya, yani padişaha ulaşmaktadır. Padişah yalnızca müminlerin ruhani önderi olmaktadır. Bunun dışında, başkentin beledi yönetiminin merkezi yönetimden ayrılmamış olması nedeniyle -vezir-i azam hem hükûmetin başı, hem de İstanbul yönetiminin başıdır-, başkentte özel bir yönetsel alanda çalışan ayrı (en azından topografik olarak) dairelerin yokluğuna şaşırmamak gerekir. Bu alanda, Bizans'ta var olan çok büyük bir dağılımın uzağında kalınmaktadır.

Hükûmet dairelerinin sarayda ve hemen yakınındaki bu yoğunlaşması, kentin geriye kalan bölümünün ikâmete, ticarete veya bahçelere ve dinsel yapılara ayrılmasını mümkün kılmaktadır. Başkentin ticaret ve zenaat faaliyetlerinin yapıldığı alanlarının yerlerini belirlemek nisbeten kolaydır: Bunlardan biri Karaköy'den Kasımpaşa'ya kadar olan bölgede, Halicin kuzey kıyısında yer almaktadır: Burası Galata'nın "marina"sıdır. Burası eski Ceneviz kesimi olup, artık Frenklerin bölgesi haline gelmiştir; Frenklerin burada iskeleleri, depoları, mağazaları vardır ve bunların hepsi de kıyıya yakındır; ticari denizciliğe doğrudan bağlı bir faaliyet yürüten çok sayıda atelye, çok sayıda zenaatkâr ve küçük tüccar dükkânıyla, daha önce söylediğimiz üzere çok sayıda meyhane de burada bulunmaktadır. Eminönü'nden Unkapanı'na kadar uzanan ikinci bir alan Halicin güney kıyısında yer almaktadır; burası eski Venedik, Piza ve Amalfi mahallelerine denk düşmektedir; İstanbul'a gelen mallar ve zahire buraya indirilmekte ve burada depolanmaktadır. Galata'da olduğu gibi burada da çeşitli dükkânlar

1 I. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, 254.

2 Örneğin Atmeydanı dışındaki yeniçeri kışlaları.

(meyhaneler hariç), faal çarşılar vardır. Üçüncü bir alan tam da İstanbul'un merkezinde yer almaktadır: Bu bölgenin merkezini Bedesten (değerli kumaş çarşısı) oluşturmakta, onun çevresinde çarşılar, hanlar, dükkânlar yer almaktadır ve kent esnafının başlıca kesimlerinin herbirinin burada iyice belirli alanları vardır. Bedesten'den -yani kabaca bugünkü Büyük Çarşı- çeşitli ticari yollar çıkmaktadır: Bunlardan biri Mahmutpaşa'dan Halice doğru inerek, iskeleleri ve depoları Bedesten'deki ticari merkezle bağlamaktadır; bir diğeri Şehzadebaşı ve Saraçhane'den geçerek Şehzade camiine doğru uzamaktadır; bir üçüncüsü Aksaray'a doğru gitmektedir: Aslında bu üç ticari yol yalnızca İstanbul'un başlıca dolaşım eksenlerini izlemektedirler ve bu durum Bizans'tan miras kalmıştır.

Diğer bir ticari, daha da kesin olarak endüstriyel bir alan Yedikule'de yer almaktadır; nihayet bir sonuncusu da, Eyüb'deki gıda maddeleri satıcılarının dükkânları tarafından oluşturulmaktadır; fakat burası uygulamada bu mahallenin ikâmet alanlarıyla karışmaktadır. Üsküdar'a gelince, burasının ticari rolünün yerel düzlemde oldukça kısıtlı olduğunu ve bu nedenle de, oldukça çok sayıda olan kervansaraylar ve hanların dışında pek bir ticari yoğunlaşma görülmediğini söylemiştik.

Bu ticari bölgelerde, özellikle Bedesten, Mahmutpaşa ve Galata marinasına ilişkin olmak üzere, oturulan kesimlerin hemen hiç bir yer almadığı ticari öncelikli alanlar söz konusudur.

İkâmet alanlarını iyici sınırlamaya katkıda bulunan başka bir olgu da, boş alanların, "yeşil alan"ların, bahçelerin çok miktarda olması ve özellikle de büyük camilerle eklentilerinin geniş yerler işgâl etmeleridir. Bu yeşil alanlar ve *non aedificandi* sahalar Galata'da minimum düzeydeyse de[1], İstanbul'da çok yaygındırlar: Nitekim özel bahçeler, etrafı kapalı alanlar, boş arsalar, özellikle kara surlarına yaklaştıkça iyice çoğalmaktadırlar. XVI. ve XVII. yüzyıl yazarları bunun dışında kentin içinde olduğu kadar, hemen yanı başında çok sayıda olan mesire yerlerini zikretmişlerdir ve XVII. yüzyıl ortasına ilişkin bir İstanbul tasviri bırakmış olan Ermeni yazar Eremya Çelebi şöyle yazabilmiştir: "Burada surların içinde mesire yeri olan çok sayıda ve güzel bahçe, meyvalık ve çayır var"[2]. Ve Evliya Çelebi de kendi cephesinden, yerleri tamamen belirlenebilen bu mesire yerlerinin etkileyici bir listesini vermiştir. Üstelik padişah sarayları, ekâbiran konakları oldukça büyük bir alan kaplamakta ve bunların bazen çok büyük bahçeleri bulunmaktadır: Bunların bazen çok sayıda insan barındırıyor olmalarına

1 "Bu kente ne bostan, ne bahçe vardır", Evliya Çelebi, 433.

2 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul tarihi, XVII. asırda İstanbul* (yay. par Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1952), s. 2.

rağmen gene de geniş bir alanda az sayıda konut içermektedirler. Nihayet yerleşim alanını daraltan çok sayıda dinsel binayı, camiyi, medreseyi, imareti vb. mezarlıkları da ihmal etmeden unutmamak gerekir; özellikle büyük camiler tüm eklentileriyle birlikte büyük bir yüzeyi temsil etmektedirler, örneğin Süleymaniye geniş bir meydanın ortasında yer almakta ve caminin yanı sıra birkaç medreseyi, bir kütüphaneyi, bir hastaneyi, bir imâreti, birkaç okulu ve bahçeleri biraraya getiren bir külliye oluşturmaktadır. Daha düşük boyutlarda olmak üzere, hemen tüm büyük camiler için aynı durum söz konusudur. Ve çok sayıda olan en küçük camiler bile, az çok geniş bir alana sahiptirler[1]. Evliya Çelebi'nin camileri mescidleri ve her türden dinsel binaları sıralarken verdiği rakama (ona göre onbeş binden fazla) inanmasak bile ve bu rakam düşürülmek zorunda olsa bile, bu sayı yerleşimin hemen hiç bulunmadığı, dinsel yapıların büyük sayısının bir yansımasıdır. Ayrıca bu yapılar kente dağılmışlardır ve yoğunlaşmış bir karakter göstermemekte, böylece kentin havalanmasına, yerleşim alanlarının genel yoğunluğunun azalmasına katkıda bulunmakta, ama aynı zamanda oturulan yerleri, bazıları çok kalabalık olan iyice belirli alanlarda yoğunlaştırmaktadırlar.

Bu alanların arasında İstanbul'da, Haliç boyunca yayılan ve kentin içine kadar uzananı başta gelmektedir; bu alan az çok kesintisiz bir şekilde olmak üzere Edirnekapı'dan Aya Sofya'ya giden büyük dolaşım eksenine kadar sürmektedir: İstanbul'un başlıca mahalleleri bu alanın içinde yer almaktadırlar. Bir başka ikâmet alanı Bayezid-Aksaray ekseri tarafından oluşturulmakta ve burada daha düşük oranlı bir ticari alanla karışmaktadır. Nihayet gene İstanbul'da, Marmara kıyılarının Kumkapı, Samatya ve Yedikule gibi bazı kesimleri oturulan alanlardır. Kentin dışında Eyüb büyük bir nüfus yoğunluğuna sahne olmaktadır.

Halicin öteki tarafında Galata, marinanın üzerindeki kat kat yokuşlarda yoğun bir yerleşim yerine sahiptir ve Tophane ile Kasımpaşa'nın yakın çevresi için de aynı durum geçerlidir. Kasımpaşa'dan sonraki Hasköy köyü ancak, o zamana kadar Eminönü'nde yerleşmiş olan Yahudilerin, yapılacak olan Yeni Valide camiine yer açmak üzere buradan sürülerek Hasköy'de yeniden iskân edilmelerinden sonra gerçekten bir iskân alanı olmuştur[2]. Üsküdar büyük bir nüfus yoğunluğuna sahipmişe benzememektedir.

Bu yerleşim yerlerinin hepsi tekdüze bir karakterde değildir. Bunlar bir yandan sakinlerin etnik kökenleri ve dinlerine göre farklılaşmaktadırlar ve böylece semtine göre Türklerin, Rumların ve Yahudilerin veya Ermeni-

1 Tournefort, I., 475.

2 Krş. Hrand D. Andreasyan, Eremiya Çelebi, s. 164'deki notlar.

lerin çoğunlukta olduğu kaydedilebilmektedir[1]. Bunlar öte yandan kibar mahalleler ve halk mahalleleri olarak da farklılaşmaktadırlar. Evliya Çelebi tarafından verilen bilgiler sayesinde, ekâbir saray ve konaklarının yerlerini oldukça belirgin iki kesim halinde saptamak mümkündür: Bunlardan biri Atmeydanı (Hipodrom) ve Aya Sofya'nın yakınlarında, daha da kesin olarak Aya Sofya'dan Bayezid'e giden ve Divanyolu denilen caddenin iki kenarında yer almaktadır; diğeri ise Süleymaniye camii, Şehzade camii ve Vefa Meydanı civarındadır. Daha az sayıda olan bazı saraylar Marmara kıyısındaki Ahır Kapı'da yer almaktadırlar. Ama bu yer belirlemeye bakarak, buraların yalnızca aristokratik mahalleler oldukları sonucunu çıkartmamak gerekir. Nitekim bu konaklar, bu ekâbirlere ait az çok büyük evler, içlerinde çoğu zaman bu ekâbirlerin yanaşmalarının yaşadıkları mütevazi evlerle çevrelenmişlerdir.

Halk mahalleleri veya en azından kalabalık mahalleler, bir yandan Haliç boyunca ve İstanbul'un Edirnekapı-Bayezid hattının kuzeyinde; öte yandan da bu hattın güneyinde, Atmeydanı'nın uç tarafıyla Aksaray-Yenikapı kesiminde bulunmaktadırlar; üçüncü bir yoğun yerleşik alanı da Samatya ile Yedikule arasında ortaya çıkmaktadır; bu durum semt pazarlarının kuruldukları yerler tarafından doğrulanmaktadır: İstanbul'un bilinen onbeş pazarından onüçü zikredilen semtlerde kurulmaktadır, bu da nüfus yoğunlaşmasının ikna edici bir kanıtını oluşturuyora benzemektedir. Başkentin bir cins banliyösü olan Boğaziçi kıyılarına gelince, buraları yoğun ve kesintisiz bir yerleşim alanı oluşturmanın uzağındadırlar. Burada bostancıların, ağaç yetiştiricilerinin, bahçe tarımı yapanların veya balıkçıların yaşadıkları köyler yer almaktadır; bu insanların ahşap evleri civardaki yeşilliğin ortasında, caminin, kilisenin veya havranın etrafında yuvalanmışlardır: Diğer yerlerde ise Beşiktaş, Bebek ve birkaç yerde daha olduğu gibi, padişah sarayları vardır; ayrıca deniz kenarındaki yazlık evler olan ve başkent kodamanlarına özgü olan yalılar bulunmaktadır; ve sonra bahçeler, meyvalıklar, parklar ve hatta ormanlar yer almaktadır. Bu köylerin bazılarının diğerlerinden daha büyük olmasında veya bunların bir bakıma uzmanlaşmış ollarında şaşılacak bir yan yoktur: Nitekim bunlar ya Beşiktaş veya Rumelihisar gibi, akıntıların en uygun olduğu veya Boğazın en dar kesimlerinde kurulu, karşıya kayıkla adam ve mal geçirenlerin yaşadıkları köylerdir; ya da en korunaklı koylar olan İstinye, Büyükdere, Sarıyer ve Beykoz'da kurulu denizci köyleridir.

Yönetsel ve ekonomik olarak başkente bağımlı olmasına rağmen, bu Boğaziçi banliyösünün gerçekten kentsel alanın içinde kaldığı söylenemez

---

[1] İskânın bu veçhesi konusunda bkz: bl. II.

ve fiili durumda Boğaziçi'nin çok kendine özgü, İstanbul yerleşim alanının geri kalanından farklı bir kentdışı alan oluşturduğu farkedilmektedir.

Marmara'nın Yedikule'den sonraki Avrupa kıyılarında olduğu kadar, Üsküdar'dan sonraki Asya kıyılarındaki köyler için de aynı durum söz konusudur; buralarda yalnızca çiftçiler ve özellikle de hayvan yetiştiricileri ve çobanlar yaşamaktadır. Bunlar kent ekonomisinde bir miktar -oldukça küçük- rol oynuyorlarsa da, başkentin siyasal ve toplumsal yaşamına hiç katılmamaktadırlar.

Sonuç olarak, İstanbul yerleşim alanının yalnızca çok kısıtlı bir banliyöye sahip olduğu ve fiili durumda İstanbul, Galata ve Üsküdar'dan oluşan üç kentsel bütünle sınırlı olduğu söylenebilir; üstelik bu sonuncu bölüm diğer ikisine nazaran ikincil bir role sahiptir. Böylece uygulamada yalnızca İstanbul ile Galata'yı hemen yakınlarındaki bağlantılarıyla birlikte kaale alma noktasına ulaşılmış olmaktadır, çünkü kentsel hayatın çoklu veçheleri gerçekte ancak buralarda açığa çıkmaktadır.

IV. CADDELER VE EVLER

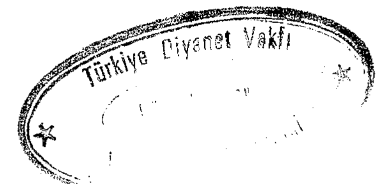
İstanbul'un görünüşü, dıştan bakıldığında büyüleyici olarak gözüküyorsa da, kentin genel yerleşim yeri yabancı seyyahların beğenisini topluyorsa da, surların gücü, büyük yapıların ihtişamı şaşırtıyor ve büyülüyorsa da, kentin iç görüntüsünün aynı övgüleri haketmesi için kırk fırın ekmek yemesi gerekmektedir. Aynı dönemde Paris veya Londra caddeleri de kuşkusuz birer temizlik veya dolaşım kolaylığı örneği olmanın uzağındadırlar, ama İstanbul'da, kentin dış görünüşünden sonra beklentileri artan yabancıların hayal kırıklıkları büyük olmuşa benzemektedir. Çeşitli kökenlerden gözlemcilerin bazı kanılarını zikredelim. Örneğin Pietro della Valle: "Kentin içi dış görüntünün güzelliğine uymamaktadır, onun tamamen tersine çirkindir, çünkü sokakları eskisi gibi temiz ve düzenli tutmak için hiçbir özen gösterilmemektedir, bugün halkın ihmaliyle bu sokaklar pis ve kullanışsız hale gelmişlerdir..."[1]; d'Arvieux: "Sokaklara döşenen taşlar ya kötüdür, ya da bazılarına hiç döşenmemiştir ve hepsi genel olarak pistir"[2]; Thévenot: "İstanbul sokakları çok sefildir, çoğu dar, eğri büğrü, yüksek ve alçaktır"[3]; ve Wheler: "Sokaklar sıkışık, karanlık, derindir ve küçük basık evlerden

---

[1] P. della Valle, 23.

[2] D'Arvieux, IV., 470.

[3] Thévenot, 50.

meydana gelmektedir"[1]. Atıflar böylece, aynı kanaatleri yansıtır biçimde artırılabilir. Aslında bunda şaşılacak bir şey yoktur, çünkü bu tüm Doğu ve Kuzey Afrika kentlerinin ve hatta Batı kentlerinin bu dönemdeki ortak özelliğidir. Seyyahları yalnızca pislik değil, aynı zamanda sokakların darlığı, buradan geçmenin güçlüğü de çarpmaktadır; caddelerden yalnızca biri bu tanıkların affına mazhar olmaktadır: "Sadece saraydan Edirnekapı'ya giden caddeden geçilebilir, diğerleri sıkışık, karanlık ve dar olup, adeta bir batakhaneye benzemektedirler"[2]. "Bunlardan yalnızca Edirnekapı'dan padişahın sarayına kadar gideni güzeldir, bu (cadde) geniş, düz ve tepelerin üzerinde düz ayaktır; ve burayı en güzel (cadde) haline getiren şey, padişahın ve diğer muteber kişilerin buradan muhteşem alaylarla geçmeleridir"[3].

Söz konusu olan cadde, padişahın Edirne'ye giderken geçtiği ve başkentin en güzel camilerinden birkaçının üzerinde yer aldığı Divanyolu'dur. Bu cadde kentin uzunlamasına olan esas eksenini meydana getirmekte ve aslında Bizans'ın başlıca caddelerinden biri olan Mese'nin hattını tam anlamıyla izlemektedir. burası aynı zamanda İstanbul'un -ve Galata'nın- hemen hemen düz olan nadir caddelerinden biridir ve büyük düzey farkları göstermemektedir. Çünkü bu düzey farkları İstanbul caddelerinin çıkardığı en büyük zorluklardan biridir: Caddenin geçtiği yerin şekli, başkentin üzerinde inşa edildiği tepelere çıkmaya ve buralardan inmeye zorlamakta ve bu da araba taşımacılığını hemen hemen olanaksız hale getirmektedir. "Kentin içi yüksek ve alçaktır ve arabacılık için hiç uygun değildir; Türkler bu nedenden ötürü atla giderler ve arabayı yalnızca karılarını hamama göndermek için kullanırlar. Yük arabaları da hiç yoktur, bizim burada gerekli şeyleri sırt hamalına taşıttığımız gibi, onlar da Ermenilere taşıtmaktadırlar"[4]. Ve gene P. della Valle'yi zikredelim: "Yalnızca kadınların ve yayan gidemeyecek durumdaki kişilerin bindikleri bazı küçük binek arabalarının rahatlıkla geçebilecekleri (sokaklar)'da çok az var, ve bu sokakların geriye kalanından yalnızca atla veya yayan geçilebilir ve bu geçiş pek memnuniyet verici olmaz"[5].

Çoğu taş kaplı olmayan caddeler, yağmurla birlikte çamur deryasına dönmektedirler; üstelik buraların bol bol atılan çirkef ve çöpler için depo olmalarından ötürü, "yürümekte güçlük çekilmekte"dir. Fakat belediye yö-

1 Wheler (George). *A Journey in Greece...;* Fra. Çev.: *Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant,* Amsterdam, 1689, c. II., s. 150.

2 Tournefort, c. I., 473.

3 Quiclet, 167.

4 Quiclet, 166.

5 P. della Valle, 23.

neticileri tarafından çıkartılan kararnameler caddelerin temizlenmesi gerektiğini, sokakların bozulduğunda onarılmalarını, çöplerin toplanıp denize atılmalarını vb. açıkça emretmektedirler[1]. Bu kararnamelere harfiyen uyulmuşa benzememektedir.

Bu caddelerin kenarındaki evler ve dükkânlar genellikle mütevazi, hatta ekâbir konakları hariç sefil görünüştedirler. Yabancı seyyahlar bu konuda öylesine bir kanaat birliği içindedirler ki, onları hiçbir çekince koymadan izlemek mümkündür: "Özel evler vasat ve fakir olmanın bile altındadır. Yalnızca padişahın sarayı, camiler, hamamlar, çarşılar ve bazestanlar (bedestenler) uzaktan bakıldığında muhteşem olarak gözükmektedirler"[2]. Wheler'in bu kanısına diğer gözlemcilerde de rastlanmaktadır. Örneğin Fermanel'i zikredelim: "Özel evler kötü inşa edilmişlerdir ve pek kullanışlı değillerdir"[3]; ve Pétis de la Croix: "Evlerin sayısı otuz altı bin veya buna yaklaşan bir sayıdadır, bunlar çok kötü yapılmışlardır; .... bütün evler dışarıdan ne kadar dökük olurlarsa olsunlar, içleri iyi bezenmiştir..."[4].

Bu durumun sonucu olarak, kent göründüğünde yükselen hayranlık çığlıkları içlere girildiğinde ittifak halinde hayal kırıklığına dönüşmektedir: "Özel kişilere ait evlerin çoğu yalnızca ahşaptır ve üstelik çok kötü yapılmışlardır, özellikle çarşıdaki dükkânlar hemen yalnızca tek katlıdır; dıştan o kadar güzel gözükmesine karşılık, içeri girildiğinde insan kendini başka bir kentte sanmaktadır "[5].

Kuşkusuz burada yalnızca en sıradan evler söz konusudur, ama bunlar İstanbul iskânının çoğunluğunu oluşturmaktadırlar, onların yanında daha büyük edaları olan saraylar ve konaklar vardır, ama bunlar çoğu zaman diğerlerinden daha iyi inşa edilmiş olmakla birlikte, dıştan hayranlık uyandıracak bir görünüm sunmamaktadırlar. "İstanbul'da bir de çok sayıda özel konak var, ama bunların hiçbir dış güzellikleri yok, tersine çok dökükler ve bunların dış görüntülerine önem verilmemesi, padişahı kıskandırmama kaygısından kaynaklanıyora benzemektedir"[6]. Le Bruyn, d'Arvieux vd'den de aynı sesler çıkmaktadır. Seyyahlar evleri gördüklerinde bunları

1 Bu konuda Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı,* I ve II, *passim.*'deki bazı fermanlara bkz.

2 Wheler, 150.

3 Fermanel (Gilles), *Le voyage d'Italie et du Levant.* Rouen. 1664, s. 45.

4 Pétis de la Croix, c. I., s. 133.

5 Quiclet, s. 167.

6 Thévenot, 48.

onaylamadıklarını belirtirlerken, buna karşılık bu evlerin içlerinin mütevazi olanlarında bile, daha hoş olduğunu farketmektedirler[1].

Eğer konutlar arasında "toplumsal" bir sınıflandırma yapmaya kalkışılırsa, önce işçilerin, zenaatkârların, satıcıların, orta ve alt mertebeden memurların oturdukları ev denilen konutlar; sonra daha yüksek gelirleri olan ve daha yüksek mertebeli kişilerin oturdukları ve bütün oranların korunması halinde Batı kentlerindeki özel *hotel*'lere benzeyen konak denilen konutlar; son olarak da padişahın ve Osmanlı yönetiminin en yüksek kişilerinin sarayları farkedilmektedir. Konaklarla saraylar arasında çok fazla bir fark yoktur ve bunlar aynı iç düzenleme ve bezeme kaygılarına sahne olmaktadırlar. "Padişahın konutları dıştan fazla gösterişli değillerdir, ama içleri muhteşemdir. Daireler büyük, iyi bezenmiş, resimler veya yaldızla kaplanmış ve oturanların rahatlık ve zevkine yönelik herşeyin bulunduğu bir şekildedirler"[2].

Özenle yapılanları kadar, sıradan evlerin de inşaatında tahta esas malzemeyi oluşturmaktadır, ama tek malzeme o değildir. Evler genelde küçük boyutlu ve tek katlıdırlar; bir kararname (aslında geç, çünkü 1725 tarihlidir), müslümanların evlerinin yüksekliğinin 12 zirayı, yani yaklaşık 9 metreyi, gayrimüslim evlerinin ise 9 zirayı, yani yaklaşık 7 metreyi ve dükkânların da 4 zirayı, yani yaklaşık 3 metreyi geçemeyeceğini belirtmiştir[3]. Eğer evin üzerine oturduğu bölüm taştan yapılırsa ("en iyileri yalnızca örme veya iyi kesilmemiş taştandır")[4], başlıca destek unsurları da dahil, evin tüm iskeleti keresteden olmaktadır, evlerin yapılış usulü P. della Valle tarafından aktarılmıştır: "(evler) inşa edilirken, tıpkı gemi yapımında olduğu gibi önce ahşap iskelet yerleştirilmektedir; sonra herşeyden önce, yağmuru savuşturmak ve çok narin olan diğer şeylerin su tarafından ıslatılıp yokedilmesini önlemek üzere dam yapmak için çalışılmaktadır, ve tahta iskeletin iki parçasının arasındaki boş yerler toprakla doldurulmaktadır ki, bu uzun süre dayanmaz"[5]. Bu inşaat tekniği (bugün Anadolu'da hâlâ görülmektedir), tabii ki derme çatma ama belli bir sağlamlık sağlama açısından yeterlidir, çünkü toprak, daha doğrusu kerpiç zaman geçtikçe sertleşmekte ve suya daha büyük bir direnç göstermektedir. Öte yandan bu inşaat tarzı hızlı bir yapıma izin verdiği ve çok büyük kaynaklar gerektirmediği için de yeterlidir. Konaklar ve saraylar da aynı tarzda inşa edilmektedirler, ama şu farkla,

---

1 Evlerin iç dekorlarının görünüşü konusunda bkz. Bl. IV, parag. 2.

2 D'Arvieux, IV, s. 454.

3 Osman Nuri, *Mecele-i umur-u Belediye,* 1058.

4 Wheler, 150.

5 P. della Valle, 23-24.

bunların tabanları daha büyük ve her zaman taştan olmaktadır: "bunlar (bu konaklar) çoğunlukları itibariyle ahşaptır, bu malzeme Türkiye'de inşaata uygun mermer ve taştan çok daha fazla kullanılmaktadır, ama hazır hale getirilmesi o kadar zaman ve zahmet gerektirmemektedir. Bu saraylar genelde birkaç *toise* (yaklaşık 2 m.) yüksekliğinde duvarların üstüne oturtulmaktadır..."[1].

Özel ev ve dükkânların çoğu ahşap olduğundan, başkentin çok sayıda olan korkunç yangınlarına kolaylıkla sebeb olabilmektedirler: 1633-1698 arasında 21 yangın, her seferinde bir veya birçok mahalleyi tamamen yok etmiştir[2]. Tarihsel kaynaklar tabii ki en tahripkâr yangınları zikretmektedirler, yerel küçük felâketler çok daha fazla sayıdadır ve yangının bu ev ve dükkânlarda doğal gıdasını bulduğunu da söylemek gerekir; başlangıçta çok küçük olan bir olayın, özellikle de İstanbul'da hiç nadir olamayan rüzgârlı havalarda büyük bir afet boyutlarına ulaşabilmesi için çok az şey yeterli olmaktaydı. Tabii ki bu yangınlar en kalabalık ve en ticari mahallelerde yayılarak, kente felâket getirmekte ve ekonomik hayata zarar vermekteydi, çünkü ne İstanbul'da, ne de Galata'da depolar ve mağazalar yangına karşı korunaklıydılar. "İki ayda altı yangın İstanbul'da üç binden fazla ev ve dükkânı kül etti, iki katlı büyük bir depo geçen hafta tamamen yandı. İngilizler burada kırk bin ekülük yün ve diğer şeyler kaybettiler..."[3]. Padişahın sarayı da bunların dışında değildir, çünkü 1665'te ağır zarara uğramıştır ve düzene sokulması üç yıl sürmüştür.

Osmanlı hükûmeti fiili olarak ancak çok geç tarihlerde kurulacak olan bir itfaiye örgütünün yokluğundan ötürü, bu yangınlarla mücadele için emirnameler çıkartmaktadır; örneğin bunlardan 1572 tarihli olan bir tanesi her kişinin evinin boyunda bir merdiven ile bir fıçı suyu hazır bulundurmasını ve yangın çıktığında herkesin bağırarak kaçmak yerine, ateşi söndürmeye çalışmasını öngörmektedir[4]. 1626 tarihli bir kararname İstanbul'da bundan sonra inşa edilecek evlerin, Halep ve Şam'dakiler gibi taş, samanlı toprak harç ve kerpiçten (tahtayı en az miktarda kullanarak) olacak-

---

1 Le Motraye (François Aubry de), *Voyages de M. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique,* La Haye, 1727, s. 208.

2 İstanbul'da XVI. yüzyılda meydana gelen yangınlar hakkında daha az bilgi sahibiyiz, fakat 1574'te çıkan bir tanesinin Eski Saray'ın büyük bir bölümünü tahrip ettiğini ve çok ağır sonuçları olduğunu biliyoruz.

3 Ulusal Arşivler, B'378, 29 Mayıs 1683.

4 Zikr. Osman Nuri, 1168.

larını belirtmektedir[1]. Bu kararname sıkı sıkıya uygulanmışa hiç de benzememektedir.

Bu büyük yangınların kentin topografyasında ve görünüşünde büyük değişiklere yol açtıkları düşünülebilir, ama hiç de öyle olmamıştır, çünkü taştan yapılan büyük binalar yangına dayanmakta ve yerlerinde kalmaktadırlar; öte yandan halk alışkanlıklarını ve geleneklerini değiştirmekten hiç hoşlanmamaktadır.

Ayrıca başka yere giderek yerleşmeyi engelleyen yasaklar, surların (1558) veya camilerin (1572) hemen yanında ev yapmaya karşı yasaklar vardır, bu da olanakları çok sınırlandırmaktadır; aynı şekilde su yollarının geçtiği yerlerde ev yapmak ve bahçe (muhtemelen bostan) kurmak da (1569) yasaklanmıştır. Fakat emirler ile gerçekler başka başka şeylerdir[2].

V. ANITLAR VE BAŞLICA YAPILAR

İnşa edilmiş mekânın bir bölümünü, eğer selâtin camiler söz konusuysa, çoğu zaman büyük boyutlu olan taş binalar işgâl etmektedirler, bunlar kelimenin bütün anlamları itibariyle dikkat çekici binalardır ve bazıları ağır basan kitleleriyle kente egemen olamaktadırlar: "çeşitli renklere boyanmış bu evlerin ortasında, inanılmaz miktarda büyük kubbe, kubbe, minare, küçük kule farkedilmekte, bunlar sıradan evlerin çok üstüne yükselmektedirler. Bu kubbelerin hepsi kurşun kaplıdır ve minarelerin hepsinin de tepesi altın yaldızlıdır..."[3].

Bu taş binaların içinde, tabii ki çoğu zaten XVI. yüzyılda inşa edilmiş olan büyük camileri başa koymak gerekmektedir; hatta XVII. yüzyılda yapılanları bile onlarla aynı üslubu ve havayı yansıtmaktadırlar. Bunların içinden öncelikle, hepsi de İstanbul'da olan II. Bayezid ve I. Selim'in yaptırdıklarını, Şehzade, Süleymaniye, Haseki, Mihrimah camilerini ve Üsküdar'daki Mihrimah ve Eski Valide Sultan camilerini saymak gerekir, bunların hepsi selâtin camilerdir, yani padişahlar veya hanedana mensup kişiler tarafından yaptırtılmışlardır. Mimari ve bezeme bakımından hiç de geri

---

1 Ahmed Refik, *İstanbul hayatı,* s. 21, n° 32. Benzeri bir ferman 1559'da Galata için çıkartılmıştır.

2 Krş. Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı, passim.* Camilerin yakınına inşaat yapma yasağı ölü kalmıştır, çünkü örneğin XVI. yüzyılda Aya Sofya'nın destek duvarlarının dibine dükkânların yerleştiği bilinmektedir.

3 Grelot, 83-84.

Resim 3. Kazasker

Resim 4. Derviş

kalmayan, ama daha küçük boyutlarda olan diğer camiler ise vezirler tarafından yaptırtılmışlardır; eğer başlıcalarını sayarsak, Rüstem Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Piyale Paşa, Kılıç Ali Paşa camileri böyledir. Bu dönemde fiili olarak gerçek bir inşaat ateşi yaşanmıştır, çünkü 1500-1600 arasında yaklaşık 30 tane büyük camiinin yaptırtılmasına karşılık, XVII. yüzyılda ancak iki büyük cami kaydedilmektedir: Sultan Ahmed ve Yeni Valide camileri (1596'da başlanıp, 1663'te bitirilmiştir) ve bu dönemde toplam olarak beş veya altı cami yapılmıştır. Esas olarak selâtin camiler olmak üzere, bütün bu camilerin herbiri muazzam bir yüzey kaplamaktadır; önce kendi kitlelerinden, sonra da etrafı duvarla çevrili bir alanın içine inşa edildiklerinden, ve nihayet çevrelerine medrese, kütüphane, odalar, imaret, mezarlık, okul gibi eklentilerin yapılmasından ötürü; bunlar dinsel binaların herbirinin kapladığı alanı büyük ölçüde genişletmektedirler[1]. Daha küçük camiler de, kendilerinin oturduğu alandan çok daha geniş bir yüzeyi kaplamakta ve bazen bunların da eklentileri bulunmaktadır. Bütün bu yapılar cami adını taşırken, mahalle camilerine mescid denilmektedir[2].

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın ortasındaki dinsel binalara ilişkin rakamlar verirken, 74 selâtin cami, 1.985 vezir-i azam camii, 6.990 mahalle mescidi ve 6.685 ekâbir camii ve mescini zikretmektedir ki, bu toplam olarak 15.000'den fazla etmektedir[3]. Tartışmasız çok yüksek olan bu rakamı kabul etmek mümkün değildir; XVI. yüzyılın sonuna veya XVII. yüzyılın başına ilişkin bir yazmada verilen rakamlar gerçeğe daha yakınmışa benzemektedirler. Buna göre 485 cami ve 4.492 mahalle mescidi vardır, yani toplam olarak 4.977 cami[4]. Kısacası, XVII. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 5.000 cami ve mescid bulunduğunu söyleyelim ki, bu rakam bizatihi büyüktür.

Büyük camiler özellikle iyi seçilmiş olan ve çoğu zaman da İstanbul'un başlıca tepelerinden birinin zirvesinde yer alan alanlarda inşa edilmişlerdir; diğerleri kentin hemen her yerine dağılmışlardır, ama en kalabalık mahallelerdeki oranlar çok daha yüksek olmaktadır; bunun nedeni hem nüfus yoğunluğu, hem de halkın özellikle XVI. yüzyılda olmak üzere, yeni inşa edilen bir camiin çevresine yerleşmesidir.

1 Tournefort, I., 475.

2 Fransızcadaki *mosquée* (moske okunur) kelimesi, bazı Arap ülkelerinde mesgid olarak okunan bu mescid kelimesinden gelmiştir.

3 Evliya Çelebi, 509.

4 Ulusal Kütüphane, fonds turc, supp. no. 116, f° 25b Bu rakam Grelot'nun XVII. yüzyılın ikinci yarısında zikrettiğine yakındır. "Bütün Türkiye'de cami sayısı büyüktür. Yalnızca İstanbul kentinde bunlardan dört bin dokuz yüz altmış dokuz tanesi sayılmaktadır... n, s. 351.

Kentte geniş bir yer tutan diğer bir yapı, tabii ki padişahın sarayıdır. Topkapı sarayı eski Akropolis'in alanının tümünü kapsamaktadır. Yayıldığı alan Haliç üzerindeki Bahçekapı'dan, Marmara kıyılarındaki Ahırkapı'ya kadar olan bölgede sınırlandırılan, yüksek duvarlarının içine kapanmış olan Topkapı tek bir binadan değil de, çok çeşitli üslup ve boyutlara sahip olan, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren yaptırtılmış çeşitli binalardan oluşan bir bütündür. Saray, kente ister Marmara'dan, ister Boğaz'dan gelinsin, onu hemen fark ettiren ayrıcalıklı bir konuma sahiptir: "Padişahın sarayı denizden gelinirken ilk görülen yerdir; burası suyun kenarındaki bahçeler yüzünden çok hoştur, fakat buranın mimarisinde yüce olan bir şey yoktur ve bu kadar güçlü bir hükümdarın sarayının olması gereken haline bakarak, çok basit kaçmaktadır..."[1]. Nitekim ileride dönme fırsatımızın olacağı üzere, burası istihdam ettiği insan kitlesinin bir bölümü ve meydana getirdiği ekonomik çekim itibariyle kentin hayatına karışıyorsa da, gene de İstanbul'un içinde ayrı bir dünyadır. Burası kentten ayrı, gizli, esrarlıdır ve hatta bir ölçüde, İstanbul'un diğer kesimlerindekinden çok farklı olan kendi düzeni ve özel adetleri bulunan ayrı bir kent olarak kabul edilmelidir.

Yeni saray da denilen Topkapı sarayı başkentteki bu türden tek yapı değildir. Önce, İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed tarafından ilk inşa ettirilen saray olan Eski Saray vardır, burası XVI. ve XVII. yüzyıllarda vefat eden padişahların başkadın ve gözdelerinin çekildikleri yerdir[2]. Bu Eski Saray kentin göbeğinde, Bayezid ve Süleymaniye camilerinin yakınındadır. Burası da kentin hayatına katılmamaktadır ve üstelik kadınların ikâmetgâhı olduğu için, kapalılığı daha da fazladır. Padişahın başka sarayları da vardır, ama bunlar asıl İstanbul'un dışında, Üsküdar'da ve Beşiktaş'tadırlar. Galata Sarayı da padişaha ait binalardandır, ama 1674'den itibaren artık kullanılmamaktadır.

Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın vezir-i azamı İbrahim Paşa'nınki gibi, yüksek mertebeden kişiler tarafından yaptırtılmış olan başka saraylar da vardır, burası Atmeydanı'nın kıyısındadır ve özel sarayların en büyüğüdür. Siyavuş Paşa Sarayı ise Süleymaniye yakınlarındadır ve 300 odası vardır, Mihrimah Sultan Sarayı 700 odalıdır. Ve onbir tanesi XVI. yüzyılda Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş olan birçok saray daha bulunmaktadır[3].

---

1 Thévenot, 42.

2 Fermanel, 54.

3 Evliya Çelebi, 322-324, bunlardan İstanbul'un en bilinen ve dikkat çekicileri arasında yer alan kırk dokuz tanesini zikretmektedir. Restore edilen İbrahim Paşa sarayı yakınlarda Türk ve İslam sanatları müzesi haline getirilmiştir.

Son olarak bütün bu yapılara, nisbi olarak oldukça büyük bir bütünü temsil eden az çok yararlı diğer yapıları ve binaları eklemek gerekmektedir. Önce, 10-12 bin kişiyi barındırabilen geniş binalar olan Yeniçeri kışlaları vardır[1]: Bu kışlalar Eski Odalar ve Yeni Odalar adlarını taşımaktadırlar sonra çok sayıda ambar, han ve kervansaray ile bedestenler, çarşılar, hamamlar (bunlar çok sayıdadır) ve bazıları gerçek anıtlar olan çeşmeler gelmektedir. Ve dinsel nitelikteki yapılar unutmayalım: Büyük külliyelerin içinde kalanlarından ayrı olan medreseler[2], her düzeyden okullar: sibyan mektepleri, dar-ül kurra, mahalle mektepleri, derviş tekkeleri[3] ve tabii ki Hıristiyan mahallelerindeki Rum[4], Ermeni[5] veya Frenk[6] kiliseleri kadar, Yahudi mahallelerindeki havralar[7]. Böylece, sıradan evlerin dışında etkileyici bir bina ve yapı toplamına ulaşılmaktadır; bu yapıların bir bölümü İstanbul'un ihtişamına katkıda bulunmakta ve bunların bütünü kentin devasa, muazzam ve dağınık görüntüsünü oluşturmaktadırlar.

VI. LİMAN

Kentin seçkin yerleşim yeri, ne mutlu ki özellikle dikkat çekici olan ve başkentin ekonomik hayatının büyük bölümünün bağımlı olduğu bir limanla tamamlanmaktadır. Haliç derin, geniş ve güvenli bir sığınak sunmaktadır; üstelik burası Çanakkale Boğazı girişiyle İstanbul Boğazı çıkışı arasında kalan yegâne güvenilir liman olduğundan, denizciler tarafından çok tutulmaktadır, çünkü Karadeniz'in fırtınaları ürkütücü ve Marmara'daki güney rüzgârlarının darbeleri her zaman kaygı uyandırıcıdır: "Liman doğu tarafından o kadar iyi kapatılmıştır ve o kadar sakindir ki, Doğa tarafından olmaktan çok insan Sanat'ıyla yapılmış bir kanal olarak

---

1 Wheler, 170.

2 Evliya Çelebi, bunlardan altmışının adlarını zikretmektedir, s. 317-318.

3 Evliya Çelebi bunlardan on yedisinin adını vermiştir, s. 320.

4 Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'un bütün yerleşim alanında, Boğaziçi köylerindekiler de dahil yaklaşık otuz tane Ortodoks kilisesi vardır.

5 XVI. ve XVII. yüzyıllardaki çeşitli yazarların verdikleri bilgilerin toplanmasıyla, Ermenilerin toplam dokuz kiliseleri olduğu sonucuna ulaşılmaktadır: İstanbul'da dört, diğer semtlerde beş tane.

6 XVII. yüzyılın başında İstanbul'da hâlâ iki kiliseleri bulunan Frenkler, daha doğrusu katoliklerin, 1640'tan sonra hiç kiliseleri kalmamıştır. Galata'daki kilise sayısı XVII. yüzyılda beşle dokuz arasında değişmiştir.

7 Gylles XVI. yüzyılda otuz, Michel Baudier XVII. yüzyılın başında otuz sekiz havra saymaktadır.

kabul edilebilir"[1]. Nitekim İstanbul ve Galata tepeleri tarafından çevrelenen liman kuzey ve güney rüzgârlarından korunmaktadır ve suları ancak istisnai olarak çalkantılı hale gelmektedir. Bunun dışında liman sularının bu durumu birçok avantaj sağlamaktadır: Limanın deniz kesimi geniştir[2] ve bazı yazarlara göre, 1.000'den fazla tekneyi barındırabilmektedir[3]; bu rakamın kendi başına bir önemi yoktur; yalnızca limanın büyüklüğünü ve gemi barındırma kapasitesini işaret etmektedir. Ama başta toptancı tüccarlar için olmak üzere, çok daha önemli olan nokta, suların kıyıya yakın yerlerde bile derin olmasının sayesinde teknelerin İstanbul'a "kıçtan kara edebilme"leridir: bütün seyyahlar karaya yanaşmanın ne kadar kolay olduğunu hayretle keşfetmişlerdir[4]. Demek ki yolcular ve mürettebat için kolaylık, ama bundan fazlası malların yüklenip boşaltılmasında kolaylıktır: Tüccarlar böylece, her zaman çok pahalıya gelen yük kayıkları, mavnalar veya alamanalarla yapılan yükleme-boşaltmalardan kurtulmuş olmaktadırlar.

Limanın bir başka avantajı, çok kalabalık bir kentte ve bu kentin tam göbeğinde yer almasına bağlıdır: Mal yükleme-boşaltma ve taşınması için emek gücünden yoksun kalınmamakta, ihtiyaç çıktığında tayfa fazla güçlük olmadan bulunmaktadır: Galata meyhaneleri çok yakındır!

Ancak bazı sakıncalar da vardır; bunların arasında, İstanbul'un üç yerleşim yeri halinde bölünmüş olması olgusu yer almaktadır, bu nedenle Asya-Avrupa veya İstanbul-Galata arasında yeniden taşımalar yapmak gerekmektedir; bunun sonucunda taşımacılara, kayıkçılara, yani aracılara başvurmak gerekmektedir; bunlar mavnalar, alamanalar, atkayıkları, kayıklar veya sadece peremeleriyle[5], yani insanları bir kıyıdan diğerine geçiren küçük kayıklarıyla liman trafiğine katkıda bulunmakta, böylece vazgeçilmez hale gelmekte ve ekmek paralarını kazanmaktadırlar: Bu peremeci, kayıkçı veya sandalcılar güçlü bir esnaf örgütü oluşturmaktadırlar; bu esnaf vazgeçilmez nitelikte olduğunu bilmekte ve haklarını kabul ettirmektedir. En büyük sakınca buradadır, ama diğer bütün avantajlara bakınca, bunu oldukça küçük olarak görmek mümkündür. İstanbul kayıkçıları çok kalabalıktır: Evliya Çelebi 8.000 peremeci, 7.000 kayıkçı olduğunu ve 800 tane

1 Du Loir, 41.

2 "Çevresi en azından altı mil ve eni de bir mildir" Thévenot, 35. "Çevresi iki fersahtan fazladır ve bir kıyıdan diğerine çeyrek fersahtır" D'Arvieux, IV, 448.

3 "Lâfı uzatmadan, liman özellikle beşyüz büyük gemi ve beş yüz kadırga alabilecek kapasitesinden ötürü tavsiyeye şayandır". Gedoyn, *Journal et Correspondance de Gédoyn le Turc*, yay. A. Boppe, Paris, 1909, s. 123.

4 Le Bruyn, 163-164; Tournefort, I., 492; Quiclet, 165.

5 *Permes* ve *pou peramidia*da denilmektedir.

de mavna sahibi bulunduğunu bildirmektedir[1]; bu rakamlar Grelot (16.000) ve Fermanel (15.000) tarafından verilenleri tutmaktadır; bu taşımacılar, bu kayıkçılar sürekli bir trafiği canlı tutmakta sürekli bir hareket halinde olmakta ve limana gelen veya limandan çıkan Türk ve yabancı teknelere katılarak, İstanbul'un aşırı hareketli bir liman haline gelmesine katkıda bulunmaktadırlar.

Ayrıca Kasımpaşa'da askeri bir limanla bir tersanenin bulunması, bu deniz faaliyetini daha da artırmaktadır. Üstelik kaptan-ı derya veya kaptan paşanın emrindeki Osmanlı bahriyesinin komuta yeri de tersanenin içinde yer almaktadır.

Kasımpaşa tersanesi, burada tekne yapımı için "tezgâhlar" kurduran Fatih Sultan Mehmed tarafından oluşturulmuştur. Fakat tersanenin emek gücü ihtiyacı Osmanlı donanmasının büyümesinin sonucu olarak giderek arttığından, Kanuni Sultan Süleyman, sonra da II. Selim tersanenin çevresinde bir mahalle kurmuşlar ve buraya Yunanistan, adalar ve hatta Gürcistan'dan, yani denize ilişkin konularda ve demir işçiliğinde uzman kişilerin bulunabileceği bölgelerden insan sürerek, iskân etmişlerdir. İlk büyük sürgün ve iskân, Anadolu fatihi Kasım Paşa tarafından yapılmış ve kurulan mahalleye onun adı verilmiştir; bu mahalle tersaneden doğrudan veya dolaylı olarak geçinen bir halkı barındırmaktadır: Askerler, tersane muhafızları, kılavuzlar, marangozlar, dülgerler, kalafatçılar, demirciler, tüccarlar, bostancılar vs. Fakat mahallenin esas bölümünü, oturulan yerlerden yüksek bir surla ayrılmış olan ve içinde çok farklı koşullarda olmak üzere kaptan-ı deryanın ve subayların, çeşitli mertebeden askerlerin, gemi inşa uzmanı Türklerin ve mühtedilerin ve özellikle de kölelerin -Batılı hristiyanlar, Moskoflar, Tatarlar, bu kölelerin sayısı, herhangi bir doğrulama olanağı olmaksızın, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 30.000, bir yüzyıl sonra 46.000 olarak tahmin edilmiştir- yaşadığı ayrı bir kent olan tersanenin bizzat kendi oluşturmaktadır. Bu köleler hüzünlü bir üne sahip olan zindanlarda yaşamaktadırlar, Avrupalı seyyahlar eski kürek mahkûmlarının anlattıklarına dayanarak buraları tasvir etmişlerdir: bu tasvirlerden bir dehşet izlenemi alınmaktadır, ama aynı dönemdeki Batı zindanları için neler söylenebilirdi? Bu izlenimi Tournefort'un ifadesiyle özetleyelim: "Dünyanın en korkunç hapisanelerinden biri"[2], korkunç gerçeğin yanında çok zayıf kalan bir ifade[3]. Buraya kapatılan talihsizlerin buradan kaçabilmeleri, hem gece gündüz dolaşan devriyelerden, hem de inşaatın "düzgünlüğünden" ötürü hemen hemen olanaksızdır. "Zindan... öyle bir şekilde inşa edilmiştir ki,

1 Evliya Çelebi, 553.

2 Tournefort, I., 503.

3 Tüm Batılı seyyah anlatılarında, Kasımpaşa zindanlarından sık sık söz edilmektedir.

hiçkimse buradan kaçamaz. Eğer bir kuş içeri girerse, uçma olanağı bulamaz. Hatta toprak mermer bloklarla kaplanmıştır ve bunlar öyle bir yığılmışlardır ki, bir yeraltı geçidi kazmak olanaksız hale gelmiştir"[1]. Bu cehennemden çıkabilmenin tek yolu kurtarmalık ödemektir, ama padişah kendine ucuza mal olan ve ayrıca hem tersanedeki işlerde, hem de kadırgalarda kürekçi olarak çok da yararlı olan bir emek gücünü serbest bırakmak istemediğinden, bu olanak çok nadiren belirmektedir.

Kasımpaşa tersanesi muazzamdır. Burası herşeyden önce XVI. ve XVII. yüzyıllarda kesinlikle Avrupa'nın en büyüklerinden biri olan bir gemi inşa şantiyesidir. Onu ancak dışarıdan gören ve kulaktan dolma bilgilerle konuşan yabancı seyyahlar, bu tersanenin azametinden ve tesislerinden çok etkilenmişe benzemektedirler. Yazarına göre *"arche"*, *"arcade"*, *"remise"*, *"volta"*, yani kadırgalar için olan "tezgâh"ların sayısı 110-150 arasında değişmektedir. Ama Osmanlı bahriyesi Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde çok büyük bir faaliyete tanık olduysa da, XVII. yüzyılda durum hiç de aynı değildir ve Eremya Çelebi'ye göre, inşa tezgâhlarının yarısı harab olmuştur. Hatta bazı yıllırda artık mali kaynak, inşaat malzemesi ve emek gücü yokluğundan ötürü yalnızca on kadar tekne yapılabilmektedir[2], oysa eski hükümler yılda en az kırk kadırga inşa edilmesini öngörmekteydiler.

Kaptan Paşa'nın divanı da (Denizcilik bakanlığının eşdeğerlisi) Tersanede yer almaktadır. Kaptan-ı deryanın daireleri buradadır, divan toplantılarını burada yapmakta ve Osmanlı bahriyesine ilişkin her konuda karar vermektedir. Yetkisi altında çok sayıda subay, mühendis ve esas bölümünü forsaların oluşturduğu denizci vardır. Kaptan paşa, ordu komutanı olan vezir-i azamdan sonra, Yeniçeri ağasıyla birlikte imparatorluğun en önemli askeri kişisidir.

Tersane son olarak da, muazzam bir gemi inşaat malzemesi deposu oluşturmakta ve bu açıdan İstanbul'un liman faaliyetlerine katkıda bulunmaktadır: buraya Karadeniz kıyılarından ve İzmit bölgesinden kereste; Arnavutluk, Midilli ve İzmir'den zift, reçine ve katran; Selanik ve Tuna eyaletlerinden demir; Kefe, Varna ve Sakız'dan içyağı; Mısır ve Batı Anadolu'dan kenevir; Trabzon'dan halat; Anadolu, Mısır ve Kafkaslardan yelken bezi; Anadolu madenlerinden bakır; Batılı hristiyan ülkelerden, özellikle de İngiltere'den demir ve kalay gelmektedir. Fakat XVII. yüzyılda elinin altında bir liman, bir tersane, emek gücü ve hammadde olması yet-

[1] Evliya Çelebi, 417.

[2] XVII. yüzyılda yalnızca Girit'in fethedildiğini unutmayalım. Demek ki toprak elde edilememekte ve az ganimet ile àz köle ele geçirilmektedir.

memektedir; yaratıcı bir irade, bir eşgüdüm kaygısı gerekmektedir ki, bunların eksikliği tıpkı mali kaynaklardaki gibi, korkunç boyutludur; bunun sonucunda Osmanlı bahriyesi bu dönemde gerilemiş, Akdeniz'deki üstünlük kaybedilmiş ve deniz ticaret yollarının egemenliği yabancılara geçmiştir ve İstanbul'da bile seyrüseferin yabancıların elindeki bölümünün geliştiği ve bu sayede Avrupa mallarının arttığı görülmektedir.

Kesin avantajlarını daha önce gördüğümüz İstanbul'un ticari limanı, Halicin iki kıyısına, işlevleri iyice belirli iskeleler halinde dağılmıştır. Tabii ki bunların en ünlüsü, Avrupa gemilerinin -Cenevizliler, Venedikliler, İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar birkaç Rumla birlikte buranın başlıca müşterileridir- yanaştıkları ve demir attıkları Karaköy ve Tophane'nin deniz kesimlerini oluşturduğu Galata'dır. burada pek Türk gemisi görülmemektedir: Cenevizlilerin XIII. yüzyılın sonunda Galata iskelesini ticari üsleri haline getirmelerinden beri bir gelenek oluşmuştur; Türkler fetihten sonra Cenevizlilerin Galata'daki ayrıcalıklarını teyid etmişlerdir. Ve eğer Galata İstanbul'un uluslararası ticaret merkezi olduysa, bu önce Venediklilerin, sonra da özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmak üzere, Batılıların sürekli ilerlemelerinin sonucu olmuştur; bu deniz trafiği yabancı toptancıların burada depolar kurmalarına yol açmış; Türk yönetimi buraya, çoğu Yahudi olan kendi temsilcilerini yerleştirmiştir; bunlar gümrük resimleri, ikâmet harçları, koruma harçları vs. almaktadırlar; bu arada Yahudiler giderek, Frenklerle Osmanlılar arasındaki ilişkilerin aracıları haline geldiklerinden, seyrüsefer, boşaltma veya yükleme vs. izinlerini elde etmek için gerekli formalitelerin yerine getirilmesinde Batılıların işlerini kolaylaştırmayı kendi uzmanlık alanları haline dönüştürmüşlerdir. Galata'nın deniz kesimlerinde seyrüsefere ilişkin ticaret ve küçük endüstrilerin yanı sıra, tüm Batı'ya ün salmış olan meyhaneler gelişmiştir. Burada, doğrudan veya dolaylı olarak deniz sayesinde yaşayan koskoca bir insan grubu çalkalanmaktadır: Denizciler, komisyoncular, memurlar, kâtipler, aracılar, acenteler, elçilik temsilcileri, iskele hamalları, sırt hamalları, tekneleri koruyan yeniçeriler, meyhaneciler, her türden satıcılar ve birbirleri sayesinde yaşayan bütün bir halk; bütün bunlar Galata'nın İstanbul'un en canlı yerlerinden biri olmasına katkıda bulunmaktadır, ama herşeye rağmen Türk unsur burada açıkça azınlıktadır. Sonuçta Galata Frenklerin limanı, uluslararası ticaretin limanı, yabancıların yaptıkları ihracat ve ithalatın limanıdır, ama başkentin iaşe limanı değildir[1].

Halicin güney kıyısında, Bahçekapı'dan Balat'a kadar olan kesimde, esas olarak Türk ve Rum teknelerinin yanaştıkları iskeleler yer almaktadır,

[1] XVI. yüzyılın başına ait bir belge sekiz iaşe gemisinden birinin Galata'ya yönelik olduğunu belirtmektedir; diğerleri İstanbul iskelelerine yanaşmaktadırlar.

bu tekneler Marmara veya daha uzaklarda Ege'de, veyahut da Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de ülke içi deniz taşımacılığı yapmaktadırlar; bu gemilerin trafiği esas olarak başkentin, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen yiyecek maddeleri ve hammadde iaşesine dayanmaktadır. Burada da iskeleler az çok uzmanlaşmışa benzemektedirler ve eğer belgeler ile Türk yazarları ve yabancı seyyahlar tarafından sağlanan bilgilere dayanarak[1], bu iskelelerden herbirinin faaliyetinin belirlenmesi yoluna gidilecek olursa, şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

Marmara yönünden gelirken ilk iskeleler olan Meydan iskelesi ve Bahçekapı İzmit bölgesinden, Karadeniz'den, Doğu Marmara'dan, Ege adalarından ve Mısır'dan ürün getiren gemilerin boşaltıldıkları yerlerdir. Daha ilerideki Eminönü iskelesi trafiğin en büyük bölümüne tanık olmaktadır ve Batı Anadolu'dan gelen teknelerin yanaştığı iskeledir; tıpkı Galata'da olduğu gibi, burada da denizciliğe bağlı koskoca bir ticaret, iskelenin yakınlarında gelişmiştir. Eminönü'yle birlikte, Hasır iskelesi, Zindankapı ve Yemiş iskelesi İstanbul'un taze yiyecek iaşesinde (özellikle taze meyva ve sebzeler) katkıda bulunmaktadırlar. Odun iskelesi İzmit bölgesinden gelen yakacak odun ve inşaat kerestesine tahsis edilmiştir; Ayazmakapı iskelesi Marmara'nın kuzey kıyılarından gelen ve Doğu Trakya ürünlerini getiren gemilerin yanaştığı yerdir.

Unkapanı bölgesi, Trakya, Kırım, Romanya veya Bulgaristan'dan getirilip, civardaki ambarlarda depolanan buğdayın ticaretine tahsis edilmiştir.

Son olarak da Balat iskelesine, çeşitli yerlerden getirilen ve başkentin iaşesine yönelik her cins yiyecek maddesi boşaltılmaktadır.

Bu basit sıralama kuşkusuz eksiktir, ama hiç değilse, Galata'daki yoğunlaşmanın karşısında, İstanbul iskelelerinin çok sayıda olduğunu göstermektedir; bu çok sayıda iskelenin varlığı kentin en kalabalık kesiminin hemen yakında olması ve kentin bütününün en önemli ticari merkezlerinin hemen burada yer almalarıyla açıklanmaktadır: Eminönü, Mahmudpaşa, Bayezid semtleri ve bedestenler. Sarayın çok yakında olduğunu da unutmamak gerekir, burası başkentin en küçük müşteri kesimini oluşturmamaktadır. Galata'da olduğu gibi, burada da iskelelerin yakınında ambarlar, tüccar veya devlet depoları, armatör veya tayfalarla iş yapan zenaatkâr veya satıcı dükkânları vardır; nihayet buradan çok uzakta olmayan bir yerde, Eminönü ile Bayezid arasında toptancı hanları bulunmaktadır.

1 Özellikle Evliya Çelebi, 15-20.

Eğer, özellikle XVI. yüzyılda olmak üzere, imparatorluğun genişliği, gücü ve zenginliği düşünülecek olursa, başkent iskelelerinin o tarihlerde, beslenmesi gereken bir halkın artan dalgası tarafından, padişahlar ve kodamanlar tarafından girişilen inşaatlardaki muazzam artış tarafından harekete geçirilen taşkın bir faaliyete sahne olmaları kolaylıkla anlaşılacaktır; bizzat yönetenlerin zenginliği, yiyecek maddeleri kadar lüks ürünlerin de tüketimini artırmaktadır; fakat bütün bu nedenler yalnızca tek yönlü bir ticareti teşvik etmektedirler: Yiyecek maddeleri, tüketim malları, zenaatkârlar veya devlet imalathaneleri tarafından işlenen hammaddelerin sağlanmasına yönelik bir ticaret. Limanın bu faaliyeti, XVII. yüzyılda da hemen hemen aynı ritimde sürmüşe benzemektedir, nüfus bu yüzyılda da artmaya devam etmiştir, ama bir önceki yüzyıldakine benzer bir gelişme yoktur, hatta duraklama vardır. Tek yönlü ticaret, çünkü İstanbul üretici bir kent değildir: Burada imal edilen mallar yalnızca yerel kullanıma yönelik olup, ihracat söz konusu değildir; Batı'nın talep ettiği hiçbir mamül yoktur, çok az unsur Batılılar tarafından aranmaktadır. İstanbul yalnızca Karadeniz, Kuzey Anadolu veya Doğu Anadolu ve İran'dan gelen transit malları ihrac etmektedir. Son olarak da, Türkler, sahiplerinin hepsinin özel kişiler olduğu (bir devlet ticaret filosu yoktur) bir ticaret filosuna sahiplerse de, bunun Osmanlı sularının dışında macera aramadığını kaydedelim: Hiçbir Türk armatör Doğu Akdeniz limanlarına ve tabii ki İngiltere veya Hollanda'da ticaret yapmaya gitmemektedir; burada çeşitli nedenlere bağlı olan bir yetersizlik söz konusudur -bu konuya geri dönme fırsatımız olacaktır-[1], bu da Batılılara belli ölçüde boş bir alan bırakmış, onlar da özellikle imparatorluğun aşikâr bir şekilde gerilemeye başlamasından, yani XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bu durumdan yararlanma fırsatını kaçırmamışlardır[2].

1 İstanbul'daki uluslararası ticaret konusunda bkz: III bl. parag. 2.

2 Bu konuda bkz: R. Mantran, *İstanbul dans le seconde moiné du XVIIe siècle.*

İKİNCİ BÖLÜM

KENTSEL VE TOPLUMSAL ORTAM

A. NÜFUS

I. NÜFUSA İLİŞKİN TAHMİNLER VE NÜFUSUN KÖKENİ

II. Mehmed İstanbul'u fethettiğinde, kent birçok yıldan beri eskinin büyük metropolü olmaktan çıkmıştı: Daha 1453'ten önce halkın büyük bölümü kenti terketmişti ve fetih zamanındaki nüfusu kesin olarak belirleme olanağımızın bulunmamasına rağmen, bu sayı büyük bir olasılıkla 100.000'in altındaydı[1]. Halk hemen tamamiyle Rumlardan oluşmaktaydı; ancak varlığı en azından XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri giden küçük bir müslüman çekirdeği de bulunmaktaydı[2].

II. Mehmed fetihten hemen sonra Rum halktan geriye kalanın büyük bölümünü sürdü ve onların yerine Anadolu'dan Türkleri getirtti, ama bunların yanı sıra Osmanlı otoritesine daha önceden boyun eğmiş olan ve Anadolu veya Balkan eyaletlerinde oturan gayrimüslimler de getirtti. Türkler tarafından gerçekleştirilen bu ilk iskân başkentte izler bırakmıştır, çünkü kente yeni gelenler geldikleri yere göre gruplanmışlar ve çoğu zaman da, buranın adını oturdukları mahalleye vermişlerdir; örneğin Aksaray, Balat, Karaman, Çarşamba mahalleleri bu adları taşıyan kentlerden gelen insanlar tarafından iskân edilmişlerdir. Fethi izleyen yıllarda başkentte iskân edilen azınlıklar arasında Adalı ve Moralı Rumları, Anadolu Ermenilerini, Selanik Yahudilerini sayalım. Bu göç ve iskân otoriter bir şekilde yürütülmüştür,

---

1 Çağdaş bir Türk yazarı belli sayıda kaynağı taradıktan sonra, İstanbul'un fetih sırasındaki nüfusunu yaklaşık 70.000 olarak tahmin etmektedir. Bunların 50-60 bini esir alınarak imparatorluğa dağıtılmış, 10-20 bini de serbest bırakılmıştır. E. H. Ayverdi, *Fatih devri sonlarında İstanbul.*

2 Sultan I. Bayezid 1391'de şehrin kuşatmasının kaldırılması karşılığında, işte Bizans başkentinde yaşayan bu Türkler ve diğer müslümanlar için, örneğin bir camiye sahip olmak ve kadı yargısına tabi olmak gibi bazı haklar elde etmiştir.

ve adeta sürgünden söz edilebilir. Ancak kente yeni gelenlere Rumların terkettiği evler verilmiş ve ticari veya zenaatsal faaliyetlerini yürütebilmeleri için kolaylıklar tanımıştır: Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u çabucak yeniden canlandırmak ve kenti o sıralarda Memlûkların elinde olan Kahire'yi geride bırakarak, İslam aleminin birinci merkezi haline getirmek istiyordu. Bu çabasını sürdürmüş ve Balkanlardaki fetihleri işini kolaylaştırmıştır. Ancak İstanbul nüfusunun XV. yüzyılın sonunda 200 veya 250 bin kişiyi geçtiği kesin değildir[1].

Büyük nüfus artışı asıl XVI. yüzyılda olmuştur: bunun mimarları II. Bayezid ve özellikle de I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'dır. II. Bayezid Silivrikapı civarında Ulahlar yerleştirmiştir. I. Selim Tebriz'i ve Kafkasların bir bölümünü fethettikten sonra, bu bölgenin özellikle seramik alanında olmak üzere, zenaat alanında ünlü kişilerini başkente yerleştirmiştir. Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra da aynı şekilde davranmış, Kanuni Sultan Süleyman da Belgrad'ın fethinden sonra aynı yolu izlemiştir: öylesine ki Suriye'den, Mısır'dan, Sırbistan'dan gelen insanlar İstanbul'a yerleşmişlerdir. İspanya'dan kovulan müslümanlar ve museviler, kentin ününe ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin parlaklığına kapılan Balkan hristiyanları ve müslüman Araplar gibi başka unsurlar ise kendiliklerinden gelmişlerdir. Dönem bu insan akımına uygundur, çünkü kent o sıralar bir inşaat ateşi yaşamakta, ordu ve donanmanın ihtiyaçları tersane, silahane ve devlet atelyelerindeki istihdamı artırmaktadır. Bunun sonucunda tüketim malları ticareti ve o sıralarda varolabilecek tüm marjinal faaliyetler otomatik olarak gelişmektedir.

XVI. yüzyılda çok net olan nüfus artışı, izleyen yüzyılda aynı ritmi koruyamamıştır, çünkü inşaat ateşi düşmüştür, devlet daha az zengindir, padişah ve vezir-i azamlar daha az girişimcidirler.

Fakat nüfus gene de artmaktadır, ama yeni gelenler esas olarak, bu eyaletin güvensiz hale gelmesinin başta başkent olmak üzere, büyük kentlere sığınmak zorunda bıraktığı Anadolu insanlarıdır.

XVI. ve XVII. yüzyıllardaki İstanbul nüfusuna ilişkin sayım rakamlarına sahip değilsek de, gene de yaklaşık bir rakamı tahmin edebiliriz. 1520-1535 arasındaki, yani kabaca Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının başına ait Türk belgeleri İstanbul'da 46.635 müslüman hanesi, 25.252

1 1478 tarihli Türkçe bir yazmanın İstanbul ve Galata için 9.486 müslüman ve 6.338 kâfir hanesi rakamını verdiğini işaret edelim (bunun 1.647'si Yahudi hanesidir), yani 70-80 binlik bir nüfus içinde müslümanlar % 58.1, kâfirler de % 41.9 orana sahiptirler.

hristiyan hanesi ve 8.570 musevi hanesi bulunduğunu bildirmektedirler, yani yaklaşık rakamlarla toplam 80.000 hane ve yaklaşık 400.000 nüfus[1], burada nüfusun % 58'i müslüman ve % 42'si hristiyan ve musevidir. 1550 civarında, Hekim Sinan Paşa Osmanlı başkentinde 104.000 hane bulunduğunu, bunlardan 60.000'inin Türklere, 40.000'inin hristiyanlara ve 4.000'inin de musevilere ait olduğnu tahmin etmektedir, bu 410.000-520.000 arasında bir nüfus verecek[2] ve % 58 müslümana karşılık % 42 kâfir olacaktır. Oranların benzerliği, kanıt oluşturacak kadar çarpıcıdır.

XVII. yüzyıla ilişkin veriler çok daha belirsizdir. Yabancı seyyahlar bu nedenle tek bir rakam üzerinde anlaşmayı başaramamaktadırlar. Sandys yüzyılın başında İstanbul'a 700.000'lik bir nüfus biçmektedir[3]; Venedik balyozu Alvise Contarini 1640'ta nüfusun bir milyonu aştığını tahmin etmektedir[4], başka bir balyoz, Pietro Civrano bu nüfusun 1680'de 800.000 olduğunu düşünmektedir[5], Tournefort yüzyılın sonunda "iyice dikkat ettikten sonra, İstanbul'da Paris'teki kadar insan olduğundan kuşku duymamakta"dır[6], ki bu çok kesin değildir. Eğer Evliya Çelebi'nin sayısal verileri toplanmaya çalışılırsa, bir milyon rakamı fazlasıyla aşılmaktadır ki, bu XVII. yüzyılın ortası için açıkça abartılı bir rakam olarak görülmektedir. XVII. yüzyılın sonuna ait iki Türk belgesi[7], cizye ödemek zorunda olan kâfir hanelerinin sayısının 62.000 olarak tahmin edilmesine izin vermektedirler, demek ki 250.000-310.000 arasında bir hristiyan ve musevi nüfus; gene aynı dönemde, İstanbul'da yaşayan bir Fransız tüccar tarafından sağlanan bilgiye göre, müslümanların oranı gene % 58 ve kâfirlerinki de % 42 olarak çıktığından[8], bu oranları Türk belgeleri tarafından verilen sayılara uygulanması halinde 250.000 kâfire karşılık 355.000 müslüman rakamına, yani toplam 600.000'lik bir nüfusa ulaşılmaktadır; eğer yüksek rakam olan 310.000 gayrimüslim sayısı kabul edilecek olursa, 430.000 müslüman ve toplam 740.000'lik bir nüfusa ulaşılmaktadır. Böylece XVI. yüzyılda başkent nüfusunun Boğaziçi mahalleleri hariç, yaklaşık 500.000 olduğu ve bir yüzyıl sonra bu rakamın 600.000 civarında bulunduğu düşünülebilir.

1 Ö. L. Barkan, *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles*, Jesho, I., I., s. 20.

2 Zikr. E. Mamboury, *Guide d'Istanbul*, s. 100.

3 George Sandys, *Travels*, Londra, 1615, s. 60.

4 *Relazione di Alvise Contarini*, in Barozzi ve Berchet, *Relazioni... Turchia*, I. 337.

5 *Relazione di Pietro Civrano, ibid.*, II, 268.

6 Tournefort I., 473 1800'de Paris nüfusu 547.000 idi.

7 Zikr. R. Mantran, *Istanbul...*, 46-47. 1691 tarihli belgeler.

8 A. N., B 300 (mart 1689'dan sonra)

Yüzyılın sonunda İstanbul nüfusu, Üsküdar ve Boğaziçi köyleriyle birlikte 700.000 olarak tahmin edilebilir; bu o dönem için büyük bir rakamdır ve Osmanlı başkentini Eski Dünya'nın birinci kenti haline getirmektedir.

Nüfus yoğunluğuna gelince, bu yoğunluk semtlere göre değişmektedir. İstanbul, Eyüb ve Galata'nın yüzölçümlerinin hesaba katılmasıyla, toplam nüfus için küçük veya büyük rakamın alınmasına göre, hektara 150 ilâ 180 arasında değişen yoğunluklar bulunmaktadır; bu yoğunluk, özellikle o dönem için oldukça büyükse de, gene de aşırı değildir[1]. Ancak yeşil alanlar ve yerleşim alanlarını daraltan çok sayıda binayı unutmamak gerekir, bu durumda oturulan semtlerdeki yoğunluk, tartışmasız bir şekilde muazzam rakamlara ulaşmaktadır.

II. ETNİK VE DİNSEL DAĞILIM. AZINLIKLAR

İstanbul nüfusu hem karışık, hem de ayrılmıştır; nitekim Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Çingeneler, Araplar, Sırplar, Ulahlar, Farisiler ve hemen yalnızca Galata tarafında olmak üzere Avrupalılar sokaklarda yan yanadırlar. Avrupalılar bazıları XVI. yüzyılda hâlâ İstanbul'da yaşıyorlarsa da, izleyen yüzyılda bunların hepsi Halicin öteki kıyısına yerleşmişlerdir ve karşı tarafa yalnızca resmi ve törensel nedenlerle geçmektedirler, örneğin kendi elçileri padişaha veya vezir-i azama ilk kez takdim edileceğinde, ona refakat etmek üzere olduğu gibi. Bunun sonucu olarak İstanbul'da XVI. yüzyılın ortasında varolan üç katolik kilisesinden Saint-François de Constantinople bu yüzyılın ortasında yok olmuştur. Saint-Nicolas 1627'de camiye çevrilmiş ve fransiskenlere ait olan Notre-Dame de Constantinople 1640'ta aynı kadere uğramıştır.

Müslümanlar ve azınlıktaki unsurlar sokaklarda ve mesleki faaliyetlerinde yan yanalarsa da, ikâmet konusunda durum hiç de böyle değildir. Nitekim, azınlıkların genelde bir mahalle kilisesinin veya havrasının etrafında toplanmış olarak yaşadıkları farkedilmektedir; bu toplulukların belli bir sayısal büyüklüğe ulaştıkları olmaktadır, ama bunların Türk kitlesi arasına sıkışmış, soyutlanmış çekirdekler halinde olmaları da mümkündür, fakat bu çekirdeklerin Türklerden hasmane bir tutum göreceklerini beklemelerine yer yoktur: Musevilere karşı girişilen şiddet hareketleri, cemaatlerin birbirlerine fazla bir sempati duymamalarına rağmen, Türkiye'de bilinen birşey değildir, açık husumetlere, hatta ağır kötü muamelelere bile asla rastlanmamaktadır.

[1] Kıyaslama için, Paris'in bugünkü müfus yoğunluğu (suriçi alan) hektara 370'dir.

Dinsel veya etnik kökene göre biraraya toplama usulü, bunda hem kendi, hem de azınlıklar için çok sayıda avantaj bulan Osmanlı yönetimi tarafından teşvik edilmişe benzemektedir. Azınlıklar kendilerini müslüman kitlesi içinde kaybolmuş olarak hissetmemektedirler; toplanabilirler, "dirsek teması" içinde olabilirler, dinlerini ve ayinlerini birlikte uygulayabilirler; kente yeni gelenler daha eskiden yerleşmiş olanlara kolayca katılmakta ve bir cemaatin içinde kendilerine ait adet ve gelenekleri bulmaktadırlar[1]. Türkler açısından, bu biraraya toplanmış azınlıkların denetimi daha kolaydır, üstelik azınlıklar üzerindeki yargı yetkisini dinsel önderler kullandığı için, bu denetim daha da kolaylaşmaktadır. Yahudiler için hahambaşı, Rumlar ve Ermeniler için patrikler, ve bu önderler cemaatlerine mensup olanların dağılarak, kendi yetkilerinin dışında kalmalarına izin vermemektedirler.

Evliya ve Eremya Çelebiler İstanbul tasvirlerinde, azınlıkların başkentteki yerleşim yerleri üzerinde özellikle durmuşlardır ve onların sayesinde "kâfir" mahallelerinin hangileri olduğunu bilmek -tabii ki geri kalanlarında Türkler veya hini hacette, ihmal edilebilir sayıda olan diğer azınlıklar veya diğer müslümanlar oturmaktadır- mümkün olmaktadır.

Türk olmayanların içinde en kalabalık unsur olan Rumların hepsi kentin yerlisi değildir. Fetihten sonra kentte oturmalarına izin verilen Bizanslı Rumların sayısı oldukça kısıtlı kalmıştır; diğerleri Edirne, Gelibolu, Bursa ve Filibe'ye sürülmüşlerdir. II. Mehmed onları ikâme etmek üzere - çünkü Rumların bazı görevleri yerine getirmek üzere kente yerleşmeleri sorunlu görmekteydi, Mora'dan, Ege adalarından (Tasos, Semadirek, Midilli), İzmir'den, Sinop'tan, Samsun'dan, Trabzon'dan bazı Rumları getirtmiştir. XVI. yüzyılda kıta Yunanistan'ı, Trakya ve Anadolu'dan daha başkaları gelmiştir. İlk gelenler onlara tahsis edilen kiliselerin ve özellikle de Rum patrikliğinin çevresine yerleşmişlerdir. Patriklik 1456'ya kadar Bütün Havariler (Havariyun) kilisesine yerleşmiş, sonra Fatih camiinin yapımı için buranın yıkılması üzerine, 1456-1586 arasında Edirnekapı'yla Balat arasındaki Bakire Pammakaristos kilisesini makam tutmuştur; bu kilise 1586'da Türkler tarafından Fethiye camiine çevrilince, patriklik kısa bir süre için Theotokos kilisesine, sonra hemen yakındaki Aya Demetrios kilisesine, nihayet 1601'de bugüne kadar kalacağı Fener'deki Aya Yorgos kilisesine taşınmıştır. Öylesine ki, bu yerleşmenin sonucu olarak Halicin Balat ile Cibali arasındaki bölümü Rum kesimi olmuştur. Diğer Rumlar Marmara kıyısında Kumkapı ile Samatya arasında; bazıları Topkapı'da surlar civarında yerleşmişlerdir; nihayet Halicin diğer kıyısında, Galata,

[1] Bu azınlık yoğunlaşması bugünün İstanbul'unda hâlâ görülmektedir (kitabın yazılma tarihinin 1965 olduğuna dikkat edilmesi gerekir. MAK).

Tophane, Kasımpaşa ve Hasköy'de çok sayıda Rum bulunmaktaydı. Asıl kentin dışında ise Boğaziçi'nin bazı köylerinde çoğunluktaydılar: Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere ve Asya kıyısında Üsküdar ve Çengelköy'de de yaşayan Rumlar vardı[1].

Rumların en yoğun yaşadıkları yer Halicin İstanbul kıyılarıydı. Fener civarında bir burjuva ve kibar mahallesi oluşmuştu ve burada en zengin tüccarlar, Osmanlı yönetiminde yüksek kademelerde olan Rumlar (özellikle XVII. yüzyıldaki Panayotis ve Yorgos Mavrokordato gibi resmi tercümanlar) yaşamaktaydılar. Bunlar, cemaatin yüksek mertebeden kişilerinin niteliklerini sergileyen güzel kâgir binalarda oturmaktaydılar[2].

Ortodoks Rumlar, Boğaziçi köylerindekiler de dahil, otuz kadar kiliseye daha sahiptiler; bunlardan altı veya yedisi Samatya'da, üçü Kumkapı'da, dördü Balat'taki Cibali'de, üçü Galata'da, üçü Yeniköy'dedir. Bazı mahallelerdeki kilise sayısı, buralardaki Rum nüfusun kalabalıklığını ve yoğunluğunu kanıtlamaya yeterlidir.

Yahudiler ise, Türklêrin gözünde hahambaşının otoritesine tabi, tek ve aynı cemaati oluşturuyor olmalarına rağmen, çeşitli kökenlerden gelmedirler ve tarihsel, dinsel ve coğrafi olarak farklılaşan birçok mezhebe bölünmüşlerdir. Böylece katı bir dinsel ortodoksluğu sürdüren, Bizanslı yahudilerin ardılları olan Romaniotlar; İstanbul'a daha Bizanslılar döneminde yerleşmiş olan, birincilerden farklı, ama daha özgürlükçü bir ibadet sistemi olan Karayitler; XV. yüzyılın sonunda İspanya ve Portekiz'den kovulan musevilerden oluşan ve İtalya'dan gelenlerin de bunlara katıldığı Seferdim cemaati[3]; nihayet 1470'de Bavyera Dükü X. Ludwig'in onlara karşı çıkarttığı sınırdışı kararnamesiyle kovulan Alman ve Orta Avrupa yahudilerinden oluşan Askenazi cemaati birbirlerinden ayrılmaktadırlar. XVI. yüzyılın başında Romaniotlar ve Seferdimler hahambaşılığı ve cemaatin tümünün siyasal yönetimini ele geçirebilmek için mücadeleye girişmişlerdir; Saferdimler sayılarının sürekli artması sayesinde bu mücadeleyi kazanmışlardır; XVII. yüzyılda mahallelerindeki iki korkunç yangına kurban olan Romaniotlar havra ve evlerini kaybederek, Yahudi cemaatinin diğer üyeleri ara-

1 Boğaziçi köylerinin Rum nüfusunun büyücek bir kesiminin fetih öncesi halkın ardılları olması mümkündür, çünkü Fatih'in çıkardığı sürgün kararının Boğaziçi Rumlarını da hedeflediği kesin değildir.

2 Burada, Avrupa elçiliklerine tercüman ve Osmanlı yönetimi nezdinde aracı olarak dahil olmuş Rumlar da yer almaktadır.

3 İspanya'dan İstanbul'a olan yolculuklarda Selanik öylesine önemli bir menzil olmuştur ki, Yahudilerin çoğu buraya kesin olarak yerleşmişlerdir. Bu Selanik ve İstanbul Seferdimleri İbranice-İspanyolca karışımı özel bir dil konuşmaktadırlar.

Resim 5. Türk Kadını ve Çocukları

Resim 6. Orta halli bir Türk kadının evdeki kıyafeti

sında dağılmışlardır. Ama Askenaziler Seferdimler karşısında bütünlüklerini korumaktadırlar; bunlar XVII. yüzyılda, 1648 ve 1660'ta Ukrayna ve Polonya'daki pogromlar sonucu kovulan Yahudilerle güçlenmişlerdir. Karayitler kendi farklılıklarını korumuşlar, önce Balat ve Hasköy'de toplanmışken, sonunda yalnızca Halicin kuzey kıyısındaki Hasköy'de yoğunlaşmışlardır[1].

Bir Türk belgesine göre, Yahudiler İstanbul'un fethinden birkaç yıl sonra, çoğu Halicin kuzeyinde ve başta Bahçekapı, Balıkpazarı, Unkapanı ve Balat olmak üzere, 17 mahallede yerleşmişlerdir. Bir başka grup Edirnekapı civarına yerleşmiştir. Yahudiler XVI. yüzyılda Bahçekapı semtini öyle bir ele geçirmişlerdir ki, Türkler buraya Yahudi Kapısı ve Çıfıt Kapısı adını vermişlerdir. Fakat XVII. yüzyılın başında bu yerleşim yerine Yeni Valide camiinin yapılmasından ötürü, Karayit Yahudileri buradan sürülerek, Hasköy'e yerleşmelerine izin verilmiştir. XVII. yüzyılda yangınlar Romaniotların Balıkpazarı'ndan kaçmalarına neden olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında, Yahudilerin çoğunlukta oldukları semtler Balat, Ayazmakapısı, Ayvansaray, Cibali, Tekfursarayı'dır. Halicin kuzey kıyısında, Hasköy, Kasımpaşa, Galata ve Mumhane'de kalabalıktırlar. Son olarak da, Boğaziçi'nde Beşiktaş, Ortaköy, Kuzguncuk ve Üsküdar'da bir miktar Yahudi vardır[2].

Yahudi cemaatlerinin tümü hahambaşının yetkisine tabidir, ama herbirini kendi hahamı, *haşgaha* denilen kendi yönetim meclisi bulunmaktadır. Yahudiler başkentte birçok iş yapmaktadırlar, uzmanlık gerektiren esnaf arasında yer almakta, aynı zamanda Türklerle Frenkler arasında aracılık görevi görmektedirler; çoğu zaman sarraflık yapmakta ve Osmanlı iç ticareti ile uluslararası ticarete büyük bir ilgi göstermektedirler. Aynı zamanda, başta hekimlik olmak üzere, serbest meslekler de icra etmektedirler[3]. İstanbul'da kurulan ilk matbaanın Yahudilere ait olması ve bunun daha 1494'te gerçekleşmesi açıklayıcıdır[4]; bu matbaayı İberya yarımadası kökenli Yahudiler kurmuşlardır; tıpkı onlar gibi, Türkiye'ye yeni maden dökümü tekniklerini ve bazı yeni kumaş dokumalarını getirenler de İberya Yahudileri olmuştur. Yahudiler başkentte, nisbeten kısa bir süre içinde önemli bir yere sahip olmayı başarmışlardır ve onlara hiç de iyi bir gözle bakmayan

---

1 İstanbul Yahudi cemaatleri hk. bkz. Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* 2. cilt. İstanbul, 1941-1942.

2 Eremya Çelebi, 17-23, 36, 39, 41, 44-45, 52, 54.

3 M. Febvre, *Théatre de la Turquie.*

4 Bu konuda, ilk Ermeni matbaasının 1567'de, Rumlarınınkinin 1624'te ve Arap harfli ilk Türk matbaasının 1729'da kurulduğunu işaret edelim. Bkz. Selim Nüzhet, *Türkiye Matbaacılığı,* I., 27-29.

Michel Febvre şöyle yazabilmiştir: "O kadar becerikli ve çalışkanlar ki, kendilerini herkes için gerekli hale getiriyorlar. Türklerin hiçbir önemli ailesi ve hiçbir yabancı tüccar yoktur ki, hizmetinde malları değerlendirmek ve iyi olup olmadıklarını anlamak veya çevirmen olarak çalışmak veya olan biten hakkında fikir vermek üzere bir Yahudi bulunmasın. Bunlar tam gerektiğinde ve ayrıntılı olarak, kentte ne olup bittiğini, kimin evinde ne bulunduğunu, bunların miktar ve niteliğini, satılık mı, takas için mi olduklarını bilmektedirler, öylesine ki ticaret için onlar tarafından aydınlatılmak mümkündür. Rumlar, Ermeniler vb. gibi diğer Doğulu milletler bu yeteneğe sahip değillerdir ve onların beceresine ulaşamazlar; bu da onlara karşı hangi duyguya sahip olunursa olunsun, tüccarları onlardan yararlanmaya zorlamaktadır"[1].

Yahudi cemaati 1666-1676 yılları arasında, kendini yeni Mesih olarak ilân eden ve İzmir ile İstanbul'da çömezler edinmeyi başaran düzmece peygamber Sabetay Sevi'nin macerasından ötürü önemli bir sarsıntı geçirmiştir. Ortodoks Yahudiler tarafından dine ve hükümdara karşı ağır suç işlemekle itham edilen Sabetay Sevi hapse atıldıktan sonra, vezir-i azam tarafından ya ölüm, ya da müslüman olma seçeneğiyle karşı karşıya bırakılmıştır, Sevi İslamiyeti seçmiş, ama uzak amacı müslümanları Museviliğe döndürmek olan propagandasına devam etmiştir. Arnavutluğa sürülmüş, 1675 veya 1676'da burada ölmüştür, ama çömezleri onun misyonunu sürdürmüşler ve dönme tarikatının ortaya çıkmasına yol açmışlardır; bu tarikat özellikle Selanik ve İstanbul'da gelişmiştir[2]. Sabetay Sevi'nin bu macerası Osmanlıların geçici bir süre musevilerden kuşku duymalarına neden olmuş, bu da sonuçları uzaklara varacak bir şekilde, Rumların ve Ermenilerin işine yaramıştır.

İstanbul'un ilk Ermenileri Fatih Sultan Mehmed tarafından Tokat, Sıvas ve Kayseri'den getirtilerek Sulumanastır semtine yerleştirilmişlerdir. Daha sonra Bursa, Ankara, Bayburt ve Adana'dan gelenleri bunları izlemiştir; bu sonradan gelenler Galata, Samatya veya 1641'e kadar burada kalacak olan Ermeni ortodoks patrikliğinin bulunduğu Sulumanastır'a yerleşmişlerdir; patriklik bu tarihten sonra Kumkapı'ya aktarılmıştır XVII. yüzyılın başında Doğu Anadolu illerinden yeni bir Ermeni dalgası gelmişe benzemektedir; bu dalga o sıralarda Ermenilerin Anadolu ve Akdeniz ticaretinde daha büyük bir pay sahibi olmalarına denk düşmektedir. Acaba sultan IV. Murad bu nedenden ötürü mü, 1635'te Kayseri ve Doğu Ana-

[1] M. Febvre, *op. cit.*

[2] Dönmeler ve Sabetay Sevi hk. bkz. *İslam Ansiklopedisi,* III., 646-650.

dolu kökenlilerin kentten kovulmalarına karar vermiştir[1]. Mümkündür, ama bu ferman nihayette çok ciddi bir şekilde uygulanmamıştır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da şu semtlerde Ermeniler bulunmaktadır: Marmara kıyısında Samatya, Sulumanastır, Yenikapı, Kumkapı, Balat, Topkapı; Halicin kuzey kıyısında Hasköy, Kasımpaşa, Galata; Boğaziçi'nde Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Üsküdar. İstanbul'da dört ve diğer yerlerde beş olmak üzere, toplam dokuz tane kiliseleri vardır[2].

Bu Ermenilerin kabaca iki faaliyet alanları vardı: Bunlardan biri toptancılık, kambiyo ve bankacılık işlemleri yaptıkları ve onları, XVIII. ve özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı iş aleminde çok büyük bir rol sahibi olan şu kentsel burjuvazinin üyeleri haline getiren transit ticarete ve uluslararası ticarete yöneliktir. Çok daha mütevazi olan ikincisi ise, küçük mesleklere yönelik olup, fakir unsurlar tarafından yürütülmektedir: Merkepçiler, pastırmacılar, bakkallar vs. O tarihlerde ne Osmanlı yönetiminin mültezimleri arasında, ne de yönetim ile Avrupalılar arasında aracılık yapanların içinde Ermeniler varmışa benzemektedir; bu alanlarda ancak XVIII. yüzyılda Rumlar ve Yahudilerle rekabet edeceklerdir. Fakat gene de İstanbul hayatında hiç de ihmal edilebilir gibi olmayan bir rolleri vardır ve o dönemde Rumlardan, hatta Yahudilerden bile daha fazla birlik ve dayanışma içindedirler.

İstanbul'da yaşayan ve zikretmeye değecek kadar kalabalık olan diğer azınlıkların arasında, genelde müslüman olan, bir millet oluşturmayan, Türk kitlesinin içinde eriyen, ama iyice belirli işler yapan Arnavutlar sayılabilir: kaldırım döşeyicisi, kuyu açıcısı, seyyar satıcı vb. Doğrudan Arnavutluk'tan getirtilen diğer bazıları da orduda veya sarayda hizmet vermektedirler ve bunların bazıları vezir-i azamlığa kadar yükselmektedir.

Mısırlılar veya daha da geniş olarak Araplar -çünkü onların arasında Suriyeli ve Iraklıları da saymak gerekir- inşaata, özellikle de taş kesiciliğine veya yontuculuğuna ilişkin alanlarda çok sayıdadırlar, bunlar ayrıca seramik, fayans, çanak-çömlek alanında da uzmanlaşmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman bunlardan bir kısmını Galata'ya yerleştirmiş ve camiye dönüştürülen Aziz Paulus kilisesi onların ibadet yeri olmuş ve Arap Camii adını almıştır. Ayrıca ayı oynatıcılığı, soytarılık yapan, ama başta demircilik olmak üzere geleneksel meslekler icra eden Çingeneler de vardır. Bunlar

[1] Krş. Ahmed Refik, *İstanbul hayatı.*

[2] Eremya Çelebi, 3, 21, 23, 35, 43-45 ve 53. M. Baudier, *Histoire générale du sérrail,* 9; Nicolo Mussi, *Relazione della Città di Costantinopoli,* Bologna, 1675, s. 15.

Edirnekapı civarında, kara surları boyunca uzanan Sulukule'de ikâmet etmektedirler. Sırplar ve Boğdanlı Ulahlar peynircilik, pastırmacılık, manavlık yapmaktadırlar; bunlar esas olarak tüccardırlar ve Mahmutpaşa'da iyice belli hanlarda toplanmaktadırlar; Türkçe konuşan Karamanlı Rumlar Narlıkapı, Kumkapı ve Fener'e yerleşmişlerdir, bunun dışında Gürcüler, Abhazlar ve tüm Akdeniz veya Doğu ülkelerinin, Türk başkenti tarafından cezbedilen temsilcileri vardır, böylece İstanbul gerçek bir kozmopolit kent haline gelmiştir.

Fakat bu karışık dünyada kimse, adetlerin sürdürülmesi ve dinsel uygulamalarla korunan özgürlüğünü kaybetmemektedir; müslümanlar, hrıstiyanlar, museviler birbirlerinden farklı işaretlerle ayrılmaktadırlar; örneğin kıyafet, başlık, ayakkabı Osmanlılar tarafından dayatılan simgelerdir, ama bunlara o kadar az uyulmaktadır ki, padişah bunların zorunlu olduklarını hatırlatmak için zaman zaman ferman çıkartmak zorunda kalmaktadır[1]. Ayrıca herkes kendi mahallesinde veya daha doğru olarak cami, kilise veya havranın etrafına sıkışmış küçük bir cemaat oluşturan bir ev hamurunda yaşamaktadır bu cemaatte imam, papaz veya haham şef rolü oynamaktadır; yabancıların bu ortama karışabilmeleri ender bir olaydır; Türkler azınlıkların yaşadıkları mahallelere yerleşmekten iyice kaçınmaktadırlar ve bunun tersi daha da geçerli olmaktadır. Zaten Osmanlılar iradi olarak veya öyle denk düştüğü için, bazı mahalleleri azınlıklara bırakmışlardır; onlar da buralarda bir tutarlık, birlik, Türklere karşı savunma duygusu oluşturduklarından, bu durumdan memnundurlar. Sonuç olarak dinsel binaların dağılımı, başkent halkının etnik ve dinsel dağılımının, başlı başına ikna edici bir işareti olmaktadır.

Ancak bir istisna vardır: Diğer yerlerdeki kadar net bir ayırımın olmadığı Galata'da, Avrupalıların da katıldığı bu halk yan yana yaşamaktadır. Ama Galata tamamen "kâfir" kentidir ve Türkler ona ilişkin olarak İstanbul için olandan daha az kaygı duymaktadırlar.

Zaten "azınlık" nitelemesi iyice belirli kıstaslara dayanmaktadır. Böyle sayılanlar cizye ödeyen[2] ve hukuki açıdan mensup oldukları dinsel cemaatin başkanlarına -Rum veya Ermeni patriği ve hahambaşı- bağımlı olan gayrimüslim Osmanlı uyruklarıdır; bunlar hükûmetin getirdiği yasak ve izinlere tabidirler, onlara tanınan ve her zaman başvurmanın mümkün

1 Krş. Ahmed Refik, *İstanbul hayatı*.

2 Evli, bekâr tüm yetişkin erkekler tarafından ödenmektedir. Yaşlılar ve sakatlar muaftır. "Azınlık" terimi geç tarihlidir ve XVII. yüzyıldan önce görülmemektedir. Esas olarak, başkentteki gayri müslimleri ifade etmek üzere Batılılar tarafından kullanılmıştır.

olduğu resmi belgelerde kayıtlı olan ayrıcalıklardan yararlanmaktadırlar. Kendilerine açık olan esnaf grubuna girebilirler; bunların çoğunda azınlıkta, bir kaçında çoğunluktadırlar, hatta bazılarında yalnızca onlar vardır, çünkü bu esnafın yaptığı işler müslümanlara yasaktır veya Türklerin sahip olmadıkları bir teknik gerektiren çok uzmanlaşmış meslekler söz konusudur. Azınlıktan birinin hükûmet veya sarayda resmi bir memur olması istisnadır; yapabileceği yegâne işler tercümanlık, hekimlik, cerrahlıktır; bu gibi hallerde cizyeden muaf tutulur. Başta Yahudiler olmak üzere bazı azınlıklar, örneğin gümrüklerde veya darphanede olmak üzere, iltizamla alınan bazı yarı resmi görevleri yürütmektedirler.

Azınlıklar uygulamada kökenleri ve dinleri itibariyle, askeri veya sivil tüm resmi kuruluşların dışında bırakılmışlardır. Herşeye rağmen tamamen Türklerin insafına kalmamaya uğraşmakta ve bunun için de kendilerine sunulan kaçamak noktalarından yararlanmaktadırlar; Türklerin az veya hiç itibar etmedikleri alanlarda hemen hemen hiçbir zorlamayla karşılaşmadan hareket edebilme olanakları vardır: Toptan ticaret, deniz ticareti, sarraflık; ve bunların aracılığıyla efendilerine üstün olduklarını göstermeye çalışmaktadırlar. Osmanlıların küçümsemesine başka bir cinsten küçümsemeyle karşılık vermektedirler: Bu da yasalar, güç veya egemenlik aracılığıyla zorlamanın dışında başka silahlar olduğunu bilen kişinin küçümsemesidir; bundan kesinlikle memnun olmaktadırlar, ama böyle olması onların elde ettikleri maddi avantajları korumak için bazı güçlü kişilerin korumasını elde etmeyi uğraşmalarını engellememektedir.

Fakat bu noktaya gelebilen azınlıklar çok az sayıdadır: Bunlar durumlarında haset edilecek bir şey olmayan "burjuva"lardır, çünkü bunların servetleri bazen yöneticilerin tamahkârlığını tahrik etmektedir. Bu durumda özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmak üzere başka bir kaçılacak yer, başka bir koruma ortaya çıkmaktadır: Yabancı ülke elçilerinin koruması. Ama bundan yararlanabilenler de henüz çok nadirdir.

Cemaatin yukarılarında yer alan bu burjuvaların yanında, kaderleri müslüman halkınkinden farklı olmayan diğer üyeler yer almaktadır. Dil, din ve gelenek farklarının soyutlanmasından sonra, bunlar da Türklerle aynı şekilde yaşamaktadırlar; sokaklarda, esnaf içinde hergün temas halinde ve aynı kentte birarada yaşama, sabit bir mesleğin icra edilmesi her zaman tam bir sempati veya hiç değilse karşılıklı olarak belli bir hoşgörü yaratmıyorsa da, özellikle alt tabakalarda olmak üzere, kent halkının tüm etnik ve dinsel kategorilerinde ortak nitelikler doğurma gibi bir sonuca ulaşmaktadır.

Galata ve Pera'daki Frenklere gelince, onlar bu ortamın tamamen dışındadırlar. Öncelikle, eğer terim yerindeyse, Türklerle temas halinde de-

şillerdir[1], birkaç Rumla görüşmekte ve Yahudilerle ancak iş için biraraya gelmektedirler. Sonra bunlar XVI. yüzyılda çok az sayıdadırlar, birkaç kişidirler ve XVII. yüzyılın sonunda 200 veya 300 kişiden daha azdırlar. İstanbul nüfusuna nazaran önemsiz bir rakam. Tabii ki, İslamiyete geçmezlerse memur olma hakları yoktur[2], geleneksel esnaf kuruluşlarına giremezler; ama bunların Galata'da hekimlik, cerrahlık, eczacılık veya saatçilik yaptıkları bilinmektedir; toptan ticaret dışında yapabilecekleri yegâne işler bunlardır.

Her zaman karılarını ve çocuklarını getirme olanakları -veya izinleri- olmadığından, yabancı elçiliklerin XVII. yüzyılda Pera'ya yerleşmelerinden itibaren, elçiliklerin civarında kendi içlerine kapalı olarak yaşamakta veya Rum ortamına girmektedirler; bazıları Rum kadınlarla evlenmektedir: teorik olarak Osmanlı uyruğu olan çocuklar, ister İngilizler, Venedikliler, İtalyanlar veya Fransızlar söz konusu olsun, fiili durumda Frenk olarak kabul edilmektedirler: Bunlar XVI. yüzyılda sürekli olarak Doğulu kıyafeti giyerlerken, XVII. yüzyılda Osmanlı hükûmet kararnamelerine rağmen, bu alışkanlıklarını yavaş yavaş terketmektedirler.

Katolikler Galata ve Pera'da, İtalyan veya Fransız din adamlarının yönetimde olan birçok kiliseye sahiptirler; bunlar XVII. yüzyılda beş tanedir: Sainte-Marie, Saint-Pierre, Saint-Benoit, Saint-Georges ve Saint-François. Yangınlar kiliseleri devrevi olarak harab etmekte ve Fatih Sultan Mehmed'in XVII. yüzyılın başına kadar uygulanan eski bir fermanı uyarınca, tahrib olan bir kilise ister Ortodoks, ister Katoliklere ait olsun veya bir havra söz konusu olsun, bunların yeniden yapılması olanaksızdır. Bu ferman XVII. yüzyılda ilke olarak hâlâ uygulanıyordu, ama Türk yöneticiler kötü durumdaki kilise veya havralarda onarım yapılmasına göz yumuyorlardı; ama bu onarım izni gene de çok uzun pazarlıklar pahasına elde edilebiliyordu[3].

Osmanlı dış siyasetindeki değişimler, bazı vezir-i azamların yabancı düşmanlığı, bazen yabancı tüccarlara karşı katı tedbirler alınmasına yol açmıştır; öte yandan bazı memurların utanmazlığı, soyup soğana çevirme girişimleri, resmi belgelere uyulmaması tüccarların faaliyetine önemli engeller çıkartmıştır: elçilerin biraz tatmin sağlamaları için çok sabırlı olmaları gerekmektedir. Ancak yabancıların önceden planlanmış ve şiddetli eylemlere kurban oldukları nadirdir ve bütünü itibariyle İstanbul'da bazen güçleşen, ama dayanılabilir bir hayat yaşamaktadırlar ve bunların bazıları şu "Lövantenler" veya "Perotlar"a hayat vermek üzere bu kentte kök salmaktadırlar; bunlar daha sonra XVIII., özellikle de XIX. yüzyılda İstanbul'un özgün ve çok önemli bir unsurunu oluşturacaklardır. Pera XVII. yüzyılın ortasından itibaren Avrupalı bir kibar mahallesi kılığına bürünmeye başlamıştır ve bu niteliği ileride daha da artacaktır. Galata ve Pera'nın dışında ne İstanbul, ne Boğaziçi köyleri ne de Üsküdar'da hiçbir Frenk yoktur: yerleşim yerleri iyice belirlidir ve zaten onlar da dolaşım ve faaliyet özgürlüğüne sahip oldukları, uygulamada diğer kesimlere nazaran kendilerini daha güvende hissetikleri kesimden dışarı çıkmanın hiç de peşinde değillerdir. Böylece Osmanlıların kendi İstanbul'larının karşısında, kâfirlerin kenti, Avrupa kenti Pera yavaş yavaş gelişmektedir.

1 Büyük tüccarlar veya temsilcileri bazan gümrük veya maliye memurlarıyla ilişkidedirler, ama uygulamada daha çok, işlerini aracı Yahudilerin marifetiyle yürütmektedirler.

2 Ahmed Paşa haline gelerek, Osmanlı ordusu ve diplomasisinde yüksek bir yere sahip olacak ünlü Bonneval kontunun XVIII. yüzyılda yapacağı gibi.

3 Örneğin elçi Nointel'in, 1676'da Saint-Georges kilisesini yeniden inşa ettirme konusunda mimarbaşı'yla takışmaları (A. N., B' 377).

B- TOPLUMSAL KATEGORİLER: İMPARATORLUK MEMURLARI

Yalnızca etnik unsur veya din, veyahut eskiden denildiği gibi "millet" kıstaslarına dayanarak, İstanbul halkı hakkında bir fikir verilemez. Bu kıstas, bugün "toplumsal yapılar" denilen şey hakkında ancak yetersiz bir ışık sağlamaktadır; kuşkusuz kabaca, Türklerin efendi oldukları ve yönetim hiyerarşisinin bütün makamlarını ellerinde tuttukları ve azınlıkların onlara sıkı sıkıya tabi oldukları ve ancak "özel sektör"de iş yapabildikleri söylenebilir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ayırıma dayalı bu sınıflandırma, Osmanlı başkentinde gözlenen toplumsal bölümlenmelerinden birine ilişkin, kısmi bir görünüm getirmektedir, yalnızca resmi kesime ilişkin olarak geçerli işaretler taşımaktadır. Fakat esnafın, yani başkentin ekonomik ve toplumsal hayatının esasının incelenebilmesi konusunda tamamen yetersizdir.

Fakat bu dinsel faktörü ihmal etmek mümkün değildir Mümin müslüman Türkler, islami bir devlette yalnızca müslümanların tam yurttaşlık hakkına sahip olduklarına ve yönetici görevlere yalnızca bunların girebilecekleri konusundaki Kuran hükümlerini uygulamışlardır -büyük bir hoşgörüyle birlikte-; diğerleri, yani yenikler, fethedilenler zımmidirler, bunlar fatihlerin keyfi öyle istediği için varlıklarını sürdürebilen, koruma altındaki kişilerdir ve devletin siyasal ve yönetsel işlerinde bir rol oynama iddiasında hiçbir şekilde bulunamazlar. Osmanlı İmparatorluğunun büyük kesimi ve özellikle de İstanbul için geçerli olan bu bakış açısı, İmparatorluğun Avrupa eyaletlerinde bazı uyarlamalardan geçmiştir, çünkü buralardaki eski

siyasal ve toplumsal yapıların tamamen atılması Türk egemenliğine zarar verecek alt üst oluşlara yol açabilirdi.

İstanbul'da Türk egemenliğinin yerleşmesi mutlak olmuştur: Türk yönetimi yalnızca askeri fetihle Bizans yönetiminin yerine geçmekle kalmamıştır; aynı zamanda eski Bizans imparatorluğunun bütün memurları yok edilmiştir. Zaten 1453'ü izleyen yıllarda Osmanlı hükûmeti imparatorluğu Edirne'den yönetmeyi sürdürmüş ve fethedilen kentte, yalnızca bu kentin yönetimiyle ve hale yola sokulmasıyla görevlendirilen, çeşitli mertebelerden birkaç memur bulunmuştur. İstanbul ancak Fatih Sultan Mehmed'in 1456-1457'de buraya yerleşmesiyle gerçekten başkent olmuştur. Bu yerleşmenin gerçekleşmesi hem padişahın konutunu, hem de hükûmet dairelerini barındıracak bir sarayın yapılmasına ve Edirne'den aktarılan Osmanlı yönetiminin işler hale gelmesini gerektirmiştir.

Bu dönemden itibaren başkentin, ileriki yüzyıllarda devam edecek olan -bu konuya dönme fırsatımız olacaktır- kendine özgü bir karakteri resmolmaya başlamaktadır: İstanbul'un kendine ait bir yönetimi yoktur; doğrudan padişahın ve onun temsilcisi olan vezir-i azamın, aynı zamanda imparatorluğun sivil dinsel ve askeri memurlarını yetkilerine tabidir, öylesine ki üst yönetimin basamaklarında imparatorluğun merkezi yönetimiyle, kent yönetimini birbirlerinden ayırmak mümkün değildir. Bu sıkı bağlantının hem yararlı, hem de zararlı sonuçları vardır. Nitekim imparatorluğun başkenti, sultanın ikâmet yeri, hükûmetin ve yönetimin merkezi olan İstanbul'un, özellikle padişahtan kaynaklanmak üzere, kendine çok özel bir ihtimam gösterilmesine neden olan bu konumundan yararlanmaması mümkün değildir, bu özel ilginin sonucunda çok sayıda inşaata girişilmekte, ekonomik faaliyet teşvik edilmekte, kent nüfus akımına uğramaktadır; bunlara bağlı olarak kentin iaşesine dikkat gösterilmekte, halkın güvenliği sağlanmaktadır. XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in saltanat dönemlerinde ne bir kıtlık, ne de bir karışıklık kaydedilmiştir. Bir yüzyıl sonra I. İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerinde, padişahların artık başkentlerine ilgi göstermemelerinin her türden güçlüğe yol açtığı sıralarda aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Ancak İstanbul'un bu ayrıcalıklı konumundan çok yarar sağladığını inkâr etmek mümkün değildir.

Fakat madalyonun tersi de vardır: önce padişahın ve vezir-i azamın doğrudan hükmü altında olmak; bu durum beledi faaliyeti, yerel girişimi belli ölçüde sınırlandırmaktadır; sonra -ve bu özellikle XVII. yüzyıl için geçerlidir-, vezirlerin sık değişmesi, saray kadınlarının ve onların tuttukları kişilerin etkilerinin çoğu zaman kötü sonuçlara yol açacak bir şekilde artması, yalnızca hükûmet basamaklarında değil, aynı zamanda belediye yönetimi basamaklarında da hissedilen bir istikrarsızlık biçiminde belirmektedirler, çünkü her yeni yönetici kendi adamlarını bir yerlere yerleştirmeye, ve uzun süre kalamayacağını bildiği makamından mümkün olduğu kadar çok kazanç sağlamaya uğraşmaktadır. Ayrıca başkentteki yeniçeri sayısının artması bir güvenlik kaynağı olmanın uzağındadır: Düşük ücret alan bu unsurlar birçok kereler ayaklanmakta, zenaatkâr ve tüccarlara sayısız zararlar vermekte ve hatta kentin ekonomik çarklarının içine yerleşmektedirler. İmparatorluğun fakirleşmesi, gelirlerin azalması artık büyük inşaatlara girişilmemesine, başkentin güzelleşmesi için olağanüstü harcamalar yapılmamasına yol açmaktadır; büyük sayıda bir emekçi kitlesi adeta tamamen işsiz kalmakta, ama geldikleri yere gitmektense, çeşitli geçim olanaklarının bulunabileceği İstanbul'da kalmayı yeğlemektedir. Başka güçlükler de çıkmaktadır: Paranın değer kaybı, başkentin iaşesini etkilemekten geri kalmayan ekonomik bunalımlar ve 1650'den sonra esnafın da birçok kereler hükûmete karşı ayaklandığı görülmektedir ki, bu birkaç on yıl önce düşünülebilecek birşey değildir; demek ki imparatorlukta birşeyler değişmiştir ve bizatihi zararlı olan bu değişme büyük kısmı itibariyle, IV. Murad'dan sonra tahta çıkan sultanların beceriksizliklerine bağlanmaktadır. Fakat bu dönemde, kendi çıkarlarından çok imparatorluğun ihtişamını daha fazla düşünen, sultanların masraflı zevklerini tatmin etmekten çok maliyeyi ve devlet yönetimini düzene sokma kaygısına daha çok sahip olan bazı enerjik vezirler de ortaya çıkmıştır. Özellikle Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa böyledirler. Dikkat çekici bir nokta olarak, bunlar yalnızca ecelleriyle ölmekle kalmamışlar, ayrıca ne azledilmişler, ne de sürgüne yollanmışlar ve ikisi de iktidarda sırayla beş ve onbeş yıl kalmışlardır[1]; bunlar gerçek rakamlardır! Bunların vezaret dönemleri, Osmanlı İmparatorluğuna XVII. yüzyıl bunalımını atlatma olanağı veren ve İstanbul'a da bir sükûnet ve refah dönemi geçirmesine izin veren bir istikrar çağı olmuştur, bu dönem 1682-1683 ikinci Viyana seferine kadar sürmüştür.

I. PADİŞAH VE ÜST YÖNETİCİLER

Çağdaşların padişaha ilişkin olarak oluştarabilecekleri fikirler yerine ve zamanına göre değişmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın uyruklarına göre o imparatorluğun tartışmasız efendisi, egemenliğini yalnızca tüm sünni müslümanlara kabul ettirmekle kalmayıp, Avrupalıları yenen ve Avrupa'nın büyük bir kesimini İslama boyun eğdiren, "Batılı sultanlar"ın önünde eğildikleri kişidir. Uyrukların gözünde o büyük bir örgütleyicidir

[1] 1656-1661 arasında Köprülü Ahmed Paşa, 1661-1676 arasında Fazıl Ahmed Paşa için. Onlardan sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadarette daha bir 7 yıl kalacaktır (1676-1683), fakat dış siyaseti tamamen farklı olmuştur ve 1683 Viyana bozgunu kaderini belirlemiştir.

ve Kanuni lâkabı bunun açık bir kanıtıdır. Zaten Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı padişahlarının çoğuna takılan lâkaplar her hükümdarın belirgin niteliklerine ilişkin değerli işaretlerdir. Böylece Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu II. Selim Sarhoş, III. Mehmed Adli, I. Ahmed Bahti, I. İbrahim Deli, IV. Mehmed Avcı ünvanlarını almışlardır. Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murad gibi bazı padişahlar da fetihlerinden ötürü sahib-i kıran ünvanını almışlardır.

Avrupalılar Osmanlı yönetiminin siyasetini beğenip beğenmemelerine göre sultanları ya tüm saygılara lâyık kişiler, ya da bunun tersine gaddar canavarlar olarak kabul etmektedirler; örneğin Busbecq'in adeta tertemiz olan tasvirinin[1] zıddında Michel Baudier'nin ateşli ve kindar tasviri yer almaktadır[2]. Ama bütün bu yargılarda taraf tutma vardır ve işleri yerli yerine oturtmak uygun olacaktır.

Türk tarihinin bu döneminin en önde gelen kişisi tabii ki Kanuni Sultan Süleyman'dır. Avusturya imparatoru Ferdinand'ın temsilcisi olarak padişahla görüşmeler yapmış olan Flaman Ogier Ghislain de Busbecq ona ilişkin şu portreyi yapmıştır: "Süleyman'ın nasıl bir adam olduğunu merak ettiğinizden hiçbir kuşkum yok. Yaşı ilerlemekte olan ve yüzüyle tüm bedeninden bu kadar büyük bir imparatorluğa layık olduğu anlaşılan bir hükümdar. Türklerde bir bakıma günah işlemenin hoş görüldüğü bir yaşta bile uslu olmak gibi bir ünü vardır, Türklerin bundan çok zevk alıyor olmalarına rağmen, gençliği ne sarhoşluk, ne de oğlancılıkla lekelenmiştir; ve en büyük düşmanları bile onu karısına fazla kul köle olmakla ve onun oğlu Mustafa'yı öldürtmesine yol açan desiselerine aldanmakla suçlamaktadırlar; ama bu hatası da hanım sultanın cazibesine bağlanmaktadır. Herkes onun nikâhlandığından beri çok sıkı bir takipçisi ve kurallarının tam bir uygulayıcısı olduğu ve hükümlerini uygulatmaya imparatorluğunu genişletmek daha fazla önem verdiği Yasa'nın yasaklamamasına rağmen, hiçbir cariyeyle yatmadığını bilmektedir. Sağlığı bu sıralarda kötü değildir, renginin kötü olması eğer herhangi gizli bir hastalığın işareti değilse de, insanların çoğu bunun kalçadaki tehlikeli bir çıbandan kaynaklandığına inanmaktadır. Bu hükümdar, bir elçinin kendine veda etmeye geleceğini bildiğinde, yabancıları kaygılandırmak için sağlığının iyi olduğunu ve güçlü olduğunu göstermenin ünü için iyi olacağını düşündüğünden, teninin kusurunu allıkla gidermeye özen göstermektedir; bu sayede ona vedaya gittiğim zaman gördüğüm çehresi, onu ilk kez gördüğüm zamankinden daha iyiydi"[1].

[1] Ogier Ghislain de Busbecq, *Turcicae legationis epistolae quatuor*. Paris ve Anvers, 1581, s. 140-141.

[2] Michel Baudier, *Histoire générale du serrail et de la cour du grand seigneur*, Paris, 1624.

Bu portre, diğer bir seyyah olan Antoine Geuffroy'nın yazdıklarıyla tamamlanabilir: "... adı geçen kral Süleyman şimdilerde elli yaşlarında olmalıdır ve duyduğuma göre uzun, ince, kemikli, zayıftır ve iyi bir beden oranına sahip değildir; yüzü esmer ve yanıktır; bütün Türklerin sarıklarını daha iyi bağlamak için yaptıkları gibi, kafasını kazıtmış ve tepesinde bir tutam saç bırakmıştır. Alnı açık ve geniştir, gözleri büyük ve siyahtır, burnu yüksek ve biraz eğri veya kancalıdır, bıyıkları uzun ve kızıldır, çenesi usturayla değil, makasla traş edilmiştir, boynu uzun ve sarkıktır, melankolik, az konuşan, az gülen, ama çok öfkeli, oldukça ağır ve beceriksizdir ve hiçbir idman hareketinden zevk almamaktadır. Bu arada adamları arasında erdemli ve iyiliksever bir insan olarak tanınmakta, yasasını iyi sürdürmekte, ılımlı, öncelerinden çok daha fazla huzur ve sükûnet sever olarak bilinmektedir, bu yüzden Türkler onu cesaret eksikliğiyle suçlamaktadırlar. Yumuşak ve insani sayılmakta, imanını ve sözünü tutmakta ve ona karşı çıkanları kolayca bağışlamaktadır. Zamanını felsefe ve yasa kitapları okumakla geçirmektedir. Bu konuda o kadar bilgilidir ki, Müftüsünün ona öğreteceği birşey yoktur. Çok özgürlükçü, ama ardıllarına nazaran kendini daha uzakta tutan birisi sayılmaktadır. Sevdiklerinin kendine karışmalarına ve onu yönetmelerine izin vermektedir, ama bazen de çok inatçı ve dediğim dedik olmaktadır. Ona haftada üç kere atalarının tarihleri okunmaktadır; bu tarihlerin hiçbir yalan ve dalkavukluk içermemesine, yalnızca saf ve çıplak gerçeği aktarmasına özen göstermektedir"[2] Aydınlatıcı, ama bu kadar büyük bir hükümdara hiç de ters düşmeyen bir portre!

Padişah özellikle siyasal ve dinsel bir önderdir. Doğrudan veya vezir-i azamın veyahut diğer vezirlerin aracılığıyla yönettiği Osmanlı İmparatorluğunun efendisi olmasından ötürü siyasal önderdir. İmparatorluğun tüm halkı onun uyruğudur, bunların üzerinde temyizi olmayan bir şekilde hayat ve ölüm hakkına sahiptir. Dinsel önderdir, çünkü Mısır'ın fethinden ve Abbasi soyundan olan sonuncu halifenin devre dışı bırakılmasından beri emir el-müminindir, zilullahtır, sünni müslüman cemaatinin başkanıdır[3] ve

[1] Busbecq, op. cit., 153-155

[2] Antoine Geuffroy, *Briesve description de la court du Grant Turc*. Paris yay. 1596.

[3] Müslümanlar sünniler ve şiiler olarak ayrılmaktadırlar. Sünniler Kuran'a ve peygamberin sünnetine sadık ortodokslardır ve ezici çoğunluk onlardadır. Şiiler de Kuran'a sadıktırlar, ama peygambere atfedilen sünnetlerin çoğunu tanımamaktadırlar, bunlar peygamberin damadı ve halife Ali yanlısıdırlar ve bugün örneğin İran gibi bazı ülkelerde hâlâ çok sayıdadırlar. I. Selim Mısır'ın fethinden (1517) ve Mekke şeriflerinin boyun eğmelerinden sonra, kendine "Haremeyn koruyucusu ve hizmetkârı" ünvanının

bu niteliğinden ötürü, halkın büyük saygı gösterdiği adeta kutsal bir kişidir. XVI. yüzyılda tartışılmaz durumda olan ve gösterilmeye layık padişahların bulunduğu bu büyük saygı, bazı hükümdarların yeteneksiz ve özellikle dengesiz, ya da ayrıcalıklarına sıkı sıkıya bağlı olan bazı halk kesimlerinin muhalefetini aşamayan ıslahatçılar olarak ortaya çıktıkları XVII. yüzyıl boyunca özellikle kaybolmaya yüz tutmuştur. Örneğin bazı ıslahatlar yapmaya kalkışan II. Osman ile yeteneksiz bir deli olan I. İbrahim öldürülmüşlerdir. Diğer bazıları da halkın az veya çok katıldığı veyahut askeri unsurların gerçekleştirdikleri ayaklanmaların sonucunda tahttan indirilmişlerdir.

Ama örnek yukarıdan gelmekte değil midir? İlke olarak, tahttaki padişahın en büyük oğlu ondan sonra tahta geçmelidir; fakat hükümdarların aldıkları karıların ve cariyelerin çok sayıda olmaları yüzünden, çok fazla erkek çocuk sahibi olmaktadırlar, o kadar ki, meşru ardılın yanısıra taht üzerinde hak iddia eden başka şehzadeler de olmakta ve bu da isyanları, vahim olayları, hatta imparatorluğun parçalanmasını harekete geçirme tehlikesini taşımaktadır. Bu sakıncaları gidermek üzere, "Kardeş Katli Kanunu" olarak bilinen yasa II. Mehmed tarafından çıkartılmıştır; bu yasaya göre, tahta çıkan padişah imparatorluğun birliğini korumak üzere o andaki ve ileride öyle olabilecek rakiplerini ulemanın onayıyla öldürebilirdi. Barbar olarak nitelenmesi gereken bir yasa, ama o sıralarda hızla gelişen ve parçalanmasının ilerideki tüm genişlemeleri olanaksız kılacağı bir devletin içinde meşru hale gelmekteydi. Bu yasaya egemen olan fikir, bir şehzadenin ölümünün bir eyaletin kaybından daha küçük bir felâket olduğuydu[1]; zaten bu fikir bir Osmanlı icadı da değildi; daha önceden Araplar, Bizanslılar, hatta bazı Hristiyan krallıklarında uygulanmıştı. Sonuç olarak burada söz konusu olan katı bir tedbir, bir cins devleti ayakta tutma çaresidir. Bu usul daha II. Mehmed'den önce uygulanmaktaydı, ama çok nadir olarak; böylesine bir durum genellikle taht adaylarının açıkça ayaklanmalarının ardından ortaya çıkmaktadır. II. Mehmed iki erkek kardeşini öldürtmekte tereddüt etmemiştir; II. Bayezid yeğeni, ünlü şehzade Cem'in oğlu Oğuz'u, sonra da isyan eden kendi üç oğlunu idam ettirmiştir. Oğlu ve ardılı I. Selim (1512-1521), saltanatının ilk ayları esnasında yeğenlerinden dördünü ve iki erkek kardeşini, kısa bir süre sonra da isyan eden üç oğlunu öldürtmüştür. Kanuni Sultan Süleyman tahta çıkar çıkmaz yeğenini ve iki kardeş

---

verildiğini görmüştür. Irak'ın fethiyle Kanuni Sultan Süleyman İslamın tüm kutsal kentlerini egemenliği altında birleştirmiş ve peygamber soyundan gelmediği halde, haklı olarak kendini halife ilân edebilmiştir. Aslında siyasal ve askeri üstünlüğü, dinsel üstünlüğüne yol açmış, ama bunu elkabı içinde göstermeye ihtiyaç duymadığı gibi, egemenliğini Emevi ve Abbasi halifelerininkiyle özdeşleştirmemiştir.

1 Krş. A. D. Alderson, *The structure of the Ottoman dynasty*. Oxford, 1956, s. 26.

torununu yok etmiştir; daha sonra oğullarından Mustafa ve Bayezid'i[1], bunların isyan eden oğullarını öldürtmüştür. III. Murad beş erkek kardeşini yok etmişti, ama bu tutumun rekoru III. Mehmed'e aittir; bu padişah 1595'te iktidara gelir gelmez, aynı gün ondokuz kardeşini kesin bir şekilde devre dışı bırakmıştır. XVII. yüzyılda IV. Murad hayatta kalmış olan üç erkek kardeşini öldürtmekle yetinmiştir[2]. XVI. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın sonuna kadar, böylece Osmanlı ailesinden 60 şehzade, tahttaki padişahın emriyle hayatını kaybetmiştir: Çok değerli bir tablo değil, ama bu durum o çağın insanlarında pek bir şok yaratmıyordu. Sonuç her halükârda imparatorluğun iç savaşlardan ve parçalanmalardan kurtulmasını sağlamıştır.

Rakiplerini devre dışı bırakan padişah, artık itirazla karşılaşmadan ve isyan tehtidi altında olmadan -oğullarınınki hariç- hüküm sürebilirdi. Padişah, II. Bayezid'in tahta çıkışından beri gelenek haline gelmiş olan "cülus akçesi" verdiği, yani ayni hediyelerin yanı sıra, dolgunca bir ikramiye ve bazen de ücret artışı verdiği yeniçerilerin desteğine sahiptir. Bu işi de yerine getirdikten sonra artık işlerine bakabilir veya en fazla zevk aldığı keyiflere yönelebilir; I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın bizzat katıldıkları askeri seferlerin ve yönetimin dışında en zevk aldıkları işler şiir ve inşaat yaptırtmaktı; II. Selim iyi bir sofradan zevk alıyordu; III. Mehmed ve I. İbrahim haremden hoşlanıyorlardı[3]; IV. Mehmed ava tutkundu vb. XVI. yüzyıl padişahlarıyla XVII. yüzyıldakiler arasında net bir ayırım yapılabilir: Birinciler faal, görevlerinin yüceliğine inanmış, imparatorluğun çıkarlarını düşünen ve bunları herşeyin üstünde tutan kişilerdir; devlet işlerini bizzat yürütmekte, siyaset kadar askerlik ve yönetim mekanizmasını da bizzat ellerinde tutmakta; yetenekli, saygın vezirleri, ordu komutanlarını ve değerli amiralleri çevrelerinde toplamaktadırlar; İstanbul onlar için esas olarak, Osmanlı imparatorluğunun faal ve dinamik merkezidir. İkinciler ise, salta-

---

1 Bu şehzadelerin öldürülmeleri Batı'da edebiyata konu olmuştur (bkz. C. D. Rouillard, *The Turk in french history, thought and litterature*, s. 421 vd.); Şehzade Bayezid Racine'in *Bajazet* adlı trajedisinin kahramanı olmuştur.

2 Bu katletme türü XVIII. yüzyılda tamamen yok olmuştur. Kafes'te cinayetlerin sürdürülmesine rağmen, kardeş katlinin gerilemesi hanedanın en yaşlısının tahta çıkma ilkesini yeniden canlandırmış, bu kesin bir kural olmamakla birlikte, genelde uygulanmıştır. Sultan seçimi fiili durumda açık veya gizli baskı gruplarına; askeri birliklerin desteğine -özellikle yeniçerilerininkine bağlıdır. Aynı şekilde, saray entrikaları da belirleyici olabilmektedir; örneğin Kanuni'nin karısı Hürrem Sultan, kendi oğullarını başka bir kadından doğma şehzadelere (örneğin Mustafa) nazaran öne çıkartabilmek için bütün etkisini kullanmıştır; bu haremin ileride kazanacağı etkinin ve bitmez tükenmez rekabetlerin sahnesi haline geleceği, XVII. yüzyılın ilk yarısının habercisidir.

3 I. İbrahim'in nikâhlı dört karısının adları bilinmektedir.

natının ikinci bölümünde büyük bir padişah olarak ortaya çıkan IV. Murad hariç, ne girişim güçleri, ne de iradeleri olan, çoğu zaman ister anneleri, ister cariyeleri olsun, kadınların sultası altında kalan, bazen gözdelerinin sözünden çıkamayan gevşek varlıklardır; İstanbul'daki saraylarına kapanmakta, yönetimi haremdeki kadınların veya gözdelerin tavsiyesiyle atadığı vezirlere bırakarak, artık onları denetlememekte, Osmanlı ordu ve donanmasını yeteneksiz kişilere emanet etmekte, kişisel lüks açlıklarını bastırmak üzere hesapsız bir şekilde harcamakta, ama başkentlerinin bakımını tamamen ihmal etmektedirler. Bu durumda, Osmanlı imparatorluğunun o sıralarda siyasal ve askeri açıdan tersine dönüşlere uğramasında ve iç durumun başkentte olduğu kadar, eyaletlerde de karışık hale gelmesinde şaşılacak birşey yoktur.

Padişah imparatorluğun rakipsiz başıdır. Önceki hükümdarın ölümünden hemen sonra cülus etmekte ve iktidarının alâmetlerini takmaktadır; bundan sonra resmen ve törenle Eyüb camiine giderek, siyasal ve dinsel iktidarının simgesi olarak kılıç kuşanmaktadır. Daha sonra imparatorluğun önde gelenleri ona biat etmektedirler; padişah isterse bunları yerlerinde tutabilir, azledebilir veya başka bir göreve atayabilir. Haremiyle birlikte saraya yerleşirken eski padişahın haremi de Süleymaniye yakınlarındaki Eski Saray'a gönderilmektedir. Padişahın saray halkı sivil ve askerlerden, çok sayıda oğlandan, hizmetkârdan ve köleden meydana gelmektedir[1].

Siyasal düzlemdeki ilk işlerinden biri ya eski vezir-i azamı yerinde bırakmak, ya da yeni bir tanesini atamaktır; bu önemli bir eylemdir, çünkü vezir-i azam bir bakıma padişahın iktidarının temelidir, ve padişah imparatorluğun işleriyle ilgilenmediğinde, durumun iyiye veya kötüye gitmesi ona bağlı olmaktadır.

[1] Aşağıda IV. bölümde, padişahın sarayıyla ilgili paragrafa bkz. Hükümdar otoritesini, tuğrasını taşıyan fermanlarıyla heryerde icra etmektedir; ordunun başıdır (Kanuni Sultan Süleyman bizzat onüç sefere komuta etmiştir), antlaşmalar yapar, her göreve atamada bulunur. Ama şeriat alanında en küçük bir yetkisi bile yoktur, bu yasayı ne değiştirebilir, ne tamamlayabilir, ne de yorumlayabilir; buna karşılık dünyevi alanda kanun çıkartma yetkisi vardır. Osmanlı sultanlarının tiranlığındandır, sonra da despotizmlerinden söz edenler yalnızca, aslında hatalı olarak sınırsız olduğunu iddia ettikleri bir iktidarın ajanlarının tamamen efendisinin elinde olduğu kendine özgü toplumsal-siyasal bir yapıyı düşünüyorlardı. Machiavelli şöyle yazmaktaydı: "Büyük Türkün tüm krallığı tek bir efendi tarafından yönetilmektedir; diğerleri hizmetkârdır...". Floransalı, padişahın kullarının devlet çarklarının içinde yer almalarına atıfta bulunuyordu.

Kapıkulu ya da nasıl memur olunur

Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olan padişah, teorik olarak kulları olan uyruklarının mutlak efendisidir. Özellikle saraydaki ve ordudaki kişiler ona sıkı sıkıya tabi olup, kapıkulları genel adıyla anılırlar: Bu terim uygulamada imparatorluğun sivil ve askeri memurlarını, yani saray görevlilerini, oğlanları, padişahın özel hizmetkârlarını, eyaletlerdeki yüksek görevliler de dahil, merkezi yönetimin çeşitli dairelerinde çalışan her mertebeden memurları, nihayet tüm askerleri -yeniçeri, sipahi vb.- işaret etmektedir. Bunların hepsi de kelimenin asıl anlamında köle olmamakla birlikte, kaderlerini -talihli veya talihsiz- ellerinde tutan hükümdarın keyfinden tam anlamıyla bağımsız değillerdir; dengesiz veya etki altında kalabilen padişahlar bir insanın konumunu yükselttiği kadar düşürebilmektedirler.

Acaba padişahın çevresine girmek nasıl başarılabilmektedir? Önce, bir bakıma babalarının konumundan yararlananlar vardır; eğer bu baba saraya ve padişahın lütuflarına önceden ulaşmışsa, oğlunun saray oğlanları veya memurları arasına katabilmektedir. Ancak bu durum ortaya oldukça seyrek çıkmaktadır ve sarayın kendinden çok, merkez veya eyalet yönetimlerinde ve özellikle de eski ve ünlü Osmanlı ailelerine ait çevrelerde rastlanmaktadır; ama bunun böyle olması onların da diğerleri gibi entrikalara veya padişahın hava değişikliklerine kurban gitmelerini engellememektedir. Avrupa'daki anlamıyla soyluluk, bütün peşine taktıklarıyla birlikte Türklerin cahili oldukları birşeydir veya her halükârda müslümanların arasına imparatorluğun başlıca görevlerini ellerinde tutan ayrıcalıklı bir kastın oluşmasına varmamaktadır. Oğulun babanın yerine geçtiği görülen en ünlü istisnalardan biri, babası Köprülü Mehmed'den sonra vezir-i azam olan Köprülü Fazıl Ahmed'e ait olanıdır.

Herşeye rağmen çok sınırlı olan bu yolun dışında, çok özel olan bir başkası daha vardır. XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlılar Balkanların bir bölümünün fethinden sonra, hristiyanların vicdanını derinlemesine etkileyen, ama Türklere uzun süre hizmet eden bir sistemi, gücü ve sayısı sürekli artan bir orduyu oluşturmak üzere devreye sokmuşlardır. Söz konusu olan devşirme sistemidir. Bu sistem her üç veya yedi yılda bir, Balkanlardaki hristiyan ailelerinden yedi ilâ yirmi yaş arasındaki bin veya üç bin çocuk veya yeniyetmenin alınmasına dayalıdır Ailelerinden ve vatanlarından kopartılan bu çocuklar Anadolu'da müslüman ailelerin yanına verilmektedirler: Bu çocuklar müslüman haline getirilmekte, Türkçe öğretilmekte ve Türk ile İslam adetlerine dahil edilmektedirler. On, onbir yaşları civarında bu çocuklar Edirne, Gelibolu, hatta fetihten sonra İstanbul saraylarında toplanmaktadırlar, artık onlara acemi oğlanı adı verilmektedir. Yeteneklerine göre bazıları, içoğlanı olacakları saraya gönderilmektedir. Burada tercihlere dayalı olarak görevden göreve ilerledikleri bir sıra izlemektedirler

ve eğer padişahın, bir kadın efendinin veya herhangi bir gözde kişinin dikkatini çekerlerse, vezir-i azamlık da dahil, en yüksek yerlere gelmelerini engelleyecek hiçbir şey bulunmamaktadır; İbrahim Paşanın olağandışı kaderi buna iyi bir örnektir. Kökenlerini unutmadıkları, herşeylerini hükümdara borçlu oldukları için, ona tamamen sadıktırlar ve onu hizmet etmekten başka bir amaçları yoktur[1]. Ama padişahın değer ne ise, hizmetkârlarının ki de o kadardır.

İmparatorluğun başında, devletinin yönetimini bizzat gözetim altında tutan ve vezirlerini, ordu komutanlarını fark gözeterek seçmesini bilen bir Kanuni Sultan Süleyman veya hatta bir IV. Murad bulunduğunda, personel nitelikli olmaktadır ve ilerlemelerin de çoğu zaman liyakate dayalı olduğu farkedilmektedir. Bu uygulama, onu Batı sistemlerinden sonsuz derecede daha adil bulan Avrupalı gözlemcileri çarpmıştır[2].

Fakat Osmanlı sistemi ancak enerjik hükümdarların varlığı halinde işlemektedir. İmparatorluğun çıkarları konusunda daha az kaygılı padişahların iktidara gelmeleri halinde yalnızca kayırmacılık alıp başını gitmekle kalmamakta, ama aynı zamanda kapılar tüm yeteneksizlere açılmakta ve özellikle de hükûmet veya saray personeli arasında fazlasıyla sık değişikliklere neden olmaktadır.

Her ne olursa olsun, bu personel sınırlı bir kaynağa sahiptir ve tamamen müslümanlardan oluşmaktadır: Resmi makamlar -tercümanlar hariç, çünkü Türkler Avrupa dillerini sistematik bir şekilde reddetmektedirler- müslüman Türklerin tekelindedir ve azınlıklar eğer ihtida etmezlerse, bu görevlere asla gelemezler; ihtida ederek resmi görev alan azınlıklar da, herşeye rağmen istisna oluşturmaktadırlar.

Fakat yönetim veya imparatorluk hiyerarşisinin yüksek veya düşük noktalarına ulaşmış olan bu memurların tam bir güvenlik içinde olduklarını sanmamak gerekir: Konumları kaygandır, değişken ve çelişkili hususlar içeren, rekabet değişimlerine tabidir; yüksek mertebeden bir kişinin yetki alanı veya koruması altında, çeşitli makamlara yerleştirdiği belli sayıda ya-

[1] Çocukların toplanması halk geleneğinde Osmanlı boyunduruğunun sertliklerinden birisinin simgesi olarak yer etmiştir. Fakat ortaya başka bir bakış açısı daha çıkmıştır: devşirme sistemi kalabalık ve fakir ailenin çocuğuna kesin bir yükselme sağlıyor ve bu çocuk bazen ilk ailesine maddi olanaklar sağlayabiliyordu. Devşirme sistemi XVII. yüzyıl süresince giderek kullanımdan düşecektir ve XVI. yüzyılda kölelerin yalnızca üçte biri kul olmaktadır. 1453-1623 arasında görev yapan 47 vezir-i azamdan yalnızca beşinin Türk soyundan olması dikkat çekicidir.

[2] M. Baudier. *Histoire générale du serrail*, 252-253.

Resim 7. Türk kadını sokak kıyafetiyle

Resim 8. Harbe giden yeniçeri
Resim 1-8 Nicolas de Nicolay'ın, *The Navigations, Peregrinations and Voyages, Made in Turkey*, London 1585, adlı eserinden alınmıştır.

naşması vardır. Eğer bu kişi başka bir yere atanır veya azledilirse, bunun arkasından bir değişiklik çağlayanı gelmektedir, çünkü onun yerine gelenin de biryerlere yerleştireceği, koruması altında kişiler vardır. Bu değişiklerin yansıması yalnızca İstanbul'u etkilemekle kalmamakta, tüm taşra yönetimine yayılmaktadır ve IV. Murad'dan sonra aşırı sıklaşan bu uygulamaların imparatorluğun siyasal hayatı ve istikrarı üzerinde kötü etkiler yaptığı kavranmaktadır. Bu durumda, Osmanlıda memurluk mesleği, talihin darbelerine karşı korunaklı, huzurlu bir hayat güvencesi vermemektedir.

Bu sistemin hükûmet istikrarsızlığı dönemindeki sonucu şöyledir: İyi bir yönetim kaygısı yok olmakta ve özellikle de görevlerine muhtemelen kısa bir süre için atandıklarını bilen memurlar, hiyerarşinin hemen tüm aşamalarında, görevlerinden umabilecekleri en yüksek kazancı en kısa zamanda sağlamaya uğraşmaktadırlar: Bunun sonucunda rüşvet, bahşiş, çalıp çırpma ortaya çıkmakta ve arkasından da devlet maliyesi yağmalanmakta, felç olmaktadır: Artık yalnızca kişisel çıkar önemlidir ve bu durum XVII. yüzyılda bir önceki yüzyıldakinden çok farklı bir zihin halinin doğmasına neden olmuştur; Avrupalılar ve azınlıklar bu durum karşısında çoğu zaman yakınmak durumunda kalmaktadırlar.

Bu kapıkullarından binlercesi[1], padişahın hemen yakınında yaşamaktadırlar: Sultanın özel hizmetlerini veya herhangi bir saray görevini yerine getirenler bunlardır. Bunlar çeşitli kategorilere ayrılmışlardır ve bütün olarak çok hiyerarşik bir yapı içindedirler. Böylece ulema sınıfına mensup olan ve aslında kul olmayan ve acemi oğlanlar ile iç oğlanlarının arasından çıkmayan "dinsel nitelikli memurlar" vardır[2]. Buna karşılık "saray görevlileri" doğrudan padişahın kişisine bağlıdırlar. Örneğin rikab ağaları böyledirler, bunların böyle adlandırılmalarının nedeni, hükümdara çok yakın olmalarıdır (rikab: üzengi). sarayın yöneticisi olan ve saray ile Boğaz'daki hükümdar binalarındaki asayişi yaklaşık 2.500 bostancısıyla birlikte sağlayan bostancıbaşı; muhafız komutanlarının veya kapıcıların ve mehter takımının başı olan miralem; emri altında binlerce uşak, seyis, eğerci, deveci vs. bulunan mir ahır-ı evvel; kapıcılar kâhyası; mir ahır-ı sani; devletin yüksek görevlilerinin oğulları arasından seçilen kapıcıların komutanı kapıcıbaşı gibi görevliler de böyledirler; bunlara olağanüstü ve gizli görevler de verilebilmektedir. Bu rikab ağalarından sonra eminler gelmektedir (padişaha ait binalar, mutfak, para, arpa, masraf-ı şehriyari eminleri), bunların görevi saray halkının maddi hayatını sağlamaktır. Daha sonra, görevleri XVI. yüzyıldan itibaren tamamen simgesel hale gelen "avcılar", saray muhafızları, koruma görevlileri, şehzadelerin muhafızları ve haseki,

---

1 1690-1691 ayrıntılı bütçesine göre 14.500.

2 Bu dinsel kişiler hk. bkz. IV. Bl.

baltacı, zülüflü baltacı, çavuş, kapıcı, solak, peyk gibi adlar taşıyan ve sayıları yüzlerce olan diğer görevliler gelmektedir[1]. Bütün bunlar padişahın debdebesi sayesinde yaşayan bir dünya oluşturmaktadırlar; bu debdebe hükümdarın kendi rolüne ilişkin kavrayışı ve ona gösterilmesi gerektiğine inanılan saygıdan ötürü zorunlu hale gelmektedir: Bu kavrayış çok erkenden doğmuş, ama geniş ölçekte uygulanması ancak Fatih Sultan Mehmed ve özellikle de Kanuni Sultan Süleyman zamanında ortaya çıkmıştır. Sultanın ihtişamı Batı tipinde bir saray halkıyla değil de, tamamen sadık ve onun debdebe ve gücüne tanıklık eden kalabalık bir personelle çevrelenmesini gerektirmektedir.

Devletin Yüksek Görevlileri

Daha önce de söylediğimiz üzere, üst mertebelerde, merkezi yönetim ile başkent yönetimi birbirlerine karışmaktadır: Devletin en yüksek memurlarından bazıları aynı zamanda başkentin sivil, dinsel veya askeri yöneticileridir de; ayrıca bunların görev makamları da İstanbul'da bulunmaktadır. Bu yüksek memurlar sarayda Kubbealtı denilen özel bir binada, haftada birkaç kere divan toplantısı yapmaktadırlar. Bu toplantılara şu görevliler sürekli olarak katılmaktadır: siyasal, askeri ve yönetsel işlerden genel olarak sorumlu olan vezir-i azam; yazı işleriyle görevli nişancı; dinsel ve hukuki işlerin kendilerine bağlı olduğu Rumeli ve Anadolu kazaskerleri; imparatorluk maliyesinden sorumlu olan defterdar ve donanma komutanı Kapudan Paşa. Oturumlara vezir-i azam başkanlık etmekte, padişah da müzakereleri kafes arkasındaki küçük bir locadan izleyebilmektedir. Aslında I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi padişahlar devletin işleyişini doğrudan yürütmüşler ve denetlemişlerdir, bu durumda vezir-i azam ancak padişahın yetkisi altında hareket edebilmiştir; daha sonra, özellikle XVII. yüzyılda olmak üzere, padişahlar IV. Murad hariç Divan toplantılarına ilgi duymamışlar ve devlet işlerinin bütün sorumluluğunu vezir-i azamlara bırakmışlardır.

Divan Fatih Sultan Mehmed ve onu hemen izleyen padişahlar döneminde hergün, sabah namazından sonra toplanıyor ve öğlene kadar sürüyordu. XVI. yüzyılın ortasından itibaren, yani Kanuni Sultan Süleyman döneminde haftada dört gün, istisnai olarak da beş gün toplanmaktadır:

1 Ayrıntısına burada giremeyeceğimiz saray halkı hakkında şu eserlere bakılabilir: Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman,* 2. yay. Paris, 1824, c. VII, 1, I. ve İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletin saray teşkilatı,* Ankara, 1945.

Cumartesi, pazar, pazartesi ve salı[1]. Ancak çarşamba günleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin katılmadığı özel bir divan toplantısına benzemektedir[2], bu divandan sonra vezir-i azam beraberinde yeniçeri ağası ve İstanbul kadısı olduğu halde başkentin çarşı ve pazarlarını denetlemektedir[3]: Bu beledi işlere ayrılmış bir toplantıdır.

Demek ki vezir-i azam imparatorluğun birinci kişisidir. "Türkçede büyük vezire *Visir Azem*[4], yani meclis başkanı veya baş danışman denilmektedir... Vezir-i azam atanırken, benim bildiğim kadarıyla, padişahın üzerinde adı yazılı olan mührünün ona verilmesinden başka bir tören yapılmamaktadır; vezir-i azam bu mührü hep koynunda taşımaktadır..."[5]. Gerçekten de vezir-i azam atanması çok sade bir biçimde yapılmaktadır: Padişah bizzat kendi iradesiyle veya etkili herhangi bir kişinin önerisiyle, devletin en yüksek görevine atadığı kişiye mührünü vermektedir; bu mühür vezir-i azamın istifa etmesi, azlolması veya idam edilmesi halinde geri alınmaktadır. Kendine böyle bir görev önerilip de reddeden bir vezir-i azam örneği bulunmamaktadır, ama kısa veya uzun bir süre sonra istifa edenleri vardır. "Vezir-i azamın hizmetkârı olduğu efendisinin debdebesine denk düşen bir sarayı vardır ve hane halkı iki binden fazla hizmetkârdan oluşmaktadır. Diğer paşalar gibi hükümdarın öfkesine maruz kalmakla ve o istediğinde kellesini vermek zorunda olmakla birlikte, padişah önemli devlet işlerinde vezir-i azamın düşüncelerine çok itibar etmektedir ve onun divandaki önerileri adeta kanun gibi olmaktadır; bu da onun iktidarını o kadar mutlak hale getirmektedir ki, dünyanın hiçbir imparatorluk ve krallığında otoritesi onunkine eşit bir başbakan bulunmamaktadır..."[6]. Vezir-i azam fiili durumda bazı zamanlarda padişahınkine eşit bir iktidara sahip olmuştur. Özellikle Köprülü ailesinden iki vezirin ve ardılları Kara Mustafa Paşanın durumları böyle olmuştur. Ayrıca, güçleri nedeniyle kendilerini herkesten üstün gören vezir-i azamlar, etiket kurallarına uyulmasını ve kendilerine çok büyük saygı gösterilmesini istemekteydiler. Başta Fransızlar olmak üzere, bu etiket kurallarına uymak istemeyen veya kendileri de ata binmek isteyen Batılı elçilerin yalnızca vezir-i azamın gözünden düşerek,

1 Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin Merkez ve Bahriye teşkilatı,* Ankara, 1948, s. 3-5. Divanın dört gün toplanması kuralı XVII. yüzılın ikinci yarısında birçok değişiklikler geçirmiştir.

2 Buna karşılık İstanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar kadıları buraya katılmaktadırlar.

3 Krş. Evliya Çelebi. 120.

4 Sadr-ı azam veya sadrazam daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

5 Rycaut, *Histoire de l'État présent de l'Empire ottoman,* Fra. çev. P. Briot, Paris 1670, 137-139.

6 Tavernier, 11-12.

onun tarafından bilmezlikten gelinmesinin yanı sıra, bazılarının hapse atılmasından kaynaklanan uyuşmazlıklar bilinmektedir. Hatta vezir-i azamla yapılan bir görüşmeye aksi bir raslantı sonucu karışan elçi La Haye-Vautelet'nin oğlu falakaya yatırılmıştır. Aynı La Haye-Vautelet ve daha sonra da Nointel vezir-i azamla sonsuz kavgalara girişmişlerdir, çünkü vezir-i azamın onlarla görüşmeyi kabul ettiği sırada, onun oturduğu kerevetten daha alçak bir tabureye oturmayı kabul etmemişlerdir. Bunlar görünüşte sıradan tartışmalardır, ama her iki taraf açısından da, diğerinden daha aşağıda gözükmemeye yönelik kararlı bir tavrı yansıtmaktadır.

Vezir-i azamın bu ihtişamı, Avrupalı gözlemcilerin kaydettikleri üzere, çok kalabalık bir maiyet ve hane halkı ile dışa vurulmaktadır: İki bin kişi, bu da büyük, ama zorunlu bir hayat tarzı demektir. Bütün bu dünya vezir-i azamın konağının içinde ve çevresinde yörüngelenmektedir; bu konak özel bir konuttur, ama XVII. yüzyılın ortasından itibaren dönüşüm geçirmektedir. Nitekim o tarihe kadar, yeni atanan vezir-i azam kendi evinden ayrılarak, genellikle sarayın yakınındaki bir konağa veya saraydaki yüksek görevlilerden birinin konağına yerleşmekteydi. Fakat 1654'ten itibaren, görevdeki vezir-i azama padişah tarafından bir konut tahsis edilmiştir. Burası eski vezir-i azam Halil paşanın, sarayın hemen yanında, Alay Köşkü'nün karşısında yer alan konağıdır[1], bugün bu konağın anıtsal dış kapısı hâlâ görülebilmektedir. Bu kapı önce Paşa Kapısı, sonra da Bab-ı Ali olarak adlandırılmış ve en sonunda adını vezir-i azamın konağına, daha ileriki tarihlerde ise Osmanlı hükûmetine ve hatta genel olarak Osmanlı imparatorluğunun bizzat kendine vermiştir[2].

Vezir-i azamın "ev"i kapıcıbaşısı, din adamları, mutfak emini, ağaları, çeşitli muhafızları, uşakları, oğlanları, müzisyenleri vb. ile padişahın sarayının bir benzeridir. Vezir-i azam bu evi ayakta tutabilmek için, yüzyıllar geçtikçe miktarı değişen bir maaş ile çeşitli gelirler almaktadır. XVI. yüzyılın başında vezir-i azamı 1.200.000 akçelik bir maaş almaktadır, bu tutar Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1.800.000 akçeye çıkmıştır ve XVII. yüzyılda fazla değişmişe benzememektedir. Buna önce "tayin ödentileri" (caize) tarafından oluşturulan gelirler eklenmektedir; onun tarafından bir göreve veya ünvana atanan herkes ona irili ufaklı armağanlar sunmakta, ayrıca bir görev umanlar da armağan vermektedirler. Ayrıca Kıbrıs adasının tüm geliri de ona tahsis edilmiştir. Böylece bazı vezir-i azamlar büyük servetler biriktirebilmişlerdir, ama hepsinin bundan yararlanma olanağı olamamıştır. Nitekim kurala göre, vezir-i azam öldüğünde

1 Krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez...* 249-255.

2 Bab-ı Ali adı ancak XVIII. yüzyılın son çeyreğinde çıkmıştır.

veya azledildiğinde, görevi süresince elde ettiği mallar müsadere edilerek hazineye geri dönmektedir[1]. Vezir-i azamlık makamı bir arpalık değildir[2]...

Busbecq bize, Kanuni Sultan Süleyman'ın en dikkat çekici vezir-i azamlarından olan Rüstem Paşanın ilginç bir portresini bırakmıştır: "Serveti için kızıyla evlendiği bu kadınınkinden (Hürrem Sultan) ve Soliman'ınkinden ayrılmaz nitelikte olan Rüstem, ona (Kanuni Sultan Süleyman'a) akıl veriyor ve destek oluyordu; başvezir olarak ve efendisinin tüm paşaları arasında en fazla kredi ve otoriteye sahip olanı olarak ona (Kanuni Sultan Süleyman) amaçlarını gerçekleştirmesi için büyük bir koruyuculuk yapmaktaydı. Ve bu (itibar) nedensiz değildi, çünkü delici ve ince, mükemmel bir zekâya sahipti ve hükümdarının şanı ve şöhretinin en büyük aracıydı. Eğer kökeni araştırılacak olursa, bir sığırtmacın oğluydu ve kendi de sığırtmaçtı. Ama bu nedenden ötürü onun bu kadar büyük bir şana layık olmadığını düşünmek mümkün değildir, ama tamahkârlığı yüksek niteliklerini azaltmaktadır. İmparator ona karşı duyduğu dostluk ve takdiri kaybetmeden, onu böyle kabul etmekteydi. Süleyman'ın çıkarlarını gözetirken, kendine de birşeyler yonttuğu kesindir. Çünkü Süleyman büyük bir para sıkıntısı içindeyken onu Maliye başemini yaptığında, hem işleri çok iyi duruma sokmuş, hem de kendi kasalarına sonsuz miktarda para akıtmanın yolunu bulmuştur. Ve ona hizmet etmek için, birşeyler kazanılabilecek hiçbir fırsatı kaçırmamış ve menekşeler, güller ve bahçelerdeki diğer otlara vergi koymaya kadar vardırmıştır veya savaş esirlerinin silah ve atlarını müsadere ederek sattırmış ve görevine ilişkin diğer işleri de benzeri bir beceriyle yürütmüştür; onu sevdiren şey budur..."[3].

Nişancı kançılaryaya, fermanların yazılmasına vb. ilişkin herşeyden sorumludur. Onun bir cins hükûmet genel sekreteri olduğu söylenebilir. Kâtipleri, yazıcıları o yönetmektedir. Belli bir kültüre sahip olması gereken bir kişi olduğundan, ilke olarak başkentin büyük medreselerinin mezunları arasından seçilmektedir. Başlıca görevlerinden biri, padişahın mührünü divandan çıkan ve padişah tarafından onaylanan karar metinlerine basmaktır.

1 Krş. Mouradgea d'Ohsson, op. cit., 1. II.: *Du grand vizir et de son département.*

2 Örneğin Ocak 1644 ile Eylül 1656 arasındaki 12.5 yıl esnasında biri doğal ölümle ölen, diğeri görevi kendi isteğiyle bırakan 17 veziri azam geçmiştir; 1683-1702 arasında 9'u azledilen 12 vezir vardır.

3 Busbecq, *op. cit.*, 68-70. Öldüğünde Rüstem Paşa'nın serveti şunlardan oluşuyordu 1.700 köle, 2.900 at, 1.106 deve, 700.000 altın sikke, 5.000 kaftan, çok sayıda altın ve gümüş eşya ile değerli taşlar. Kanuni'nin diğer bir vezir-i azamı olan İbrahim Paşa görevde onüç yıl (1523-1536) kalmıştır ve bundan öylesine gururlanmıştır ki, hükümdarı dinlemez olmuştur: bir sabah saraydaki yatak odasında boğulmuş olarak bulunmuştur.

Bu kararlar mühürlendikten sonra artık yasa hükmündedirler: kançılarya dairelerinde çoğaltılmakta, özgün metin ise arşive kaldırılmaktadır. Nişancı önemli bir memur olmasına rağmen, hiçbir zaman ortalıklarda değildir, çünkü görevleri halkın dikkatini çekmemektedir. Zaten makamında yıllarca kalan nişancılar hiç de nadir değildir; bazıları bu göreve defalarca gelmektedir ve bu görevden azledilenlerin sayısı çok azdır ve vezir-i azamlarınkiyle kıyaslanamaz[1].

Defterdar hakkında aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Kelime anlamının "sicil muhafızı" olmasına rağmen, imparatorluğun en yüksek maliye görevlisidir. Defterdar terimi ilk kez XV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır ve o sıralarda tek bir defterdar, yalnızca Rumeli defterdarı vardır. XV. yüzyılın sonunda bir de Anadolu defterdarlığı kurulmuş ve Rumeli defterdarı artık başdefterdar ünvanını almıştır. I. Selim Suriye için bir üçüncüsünü kurmuş; daha sonra İstanbul mukataaları için bir dördüncüsü kurulmuştur; fakat bunların hepsi başdefterdara bağlıdırlar, XVII. yüzyılın sonuna ait bir kanunnameye göre başdefterdar "maliyenin başıdır; maliye divanı onun kendi evinde toplanmaktadır; maliyeye ilişkin şikâyetleri almakta, bunlara ilişkin emirler vermektedir..."[2]. Başdefterdar devletin bütün mali işlerini denetlemekte, her akşam o gün hazinece yapılan işlemlere ilişkin bir rapor almakta ve bu raporları haftada iki veya üç kere vezir-i azama sunmaktadır. Onun yazılı izni (tezkere) olmadan hazineden kuruş bile çıkamaz. Bu genel hazinedar yalnızca imparatorluğun maliyesiyle, yani kamu gelir ve giderleriyle uğraşmaktadır. Hazinedarbaşının yönetiminde olan padişahın hazinesine karışamaz, Hazinedarbaşı ise "yalnızca saray harcamalarından ve padişahın arızi gelirleriyle, ona sunulan armağanlardan sorumludur..."[3].

Başdefterdarlık görevi çok netamelidir ve bu mevkideki kişi hükümdarın kaprislerine doğrudan muhatap olmakta veya iç ve dış siyasal olayların karşı darbelerini yemektedir. Başdeftardarın önemi yalnızca devlet hazinesini yönetmesinden değil, aynı zamanda imparatorluğun sivil veya askeri görevlilerine verilen toprak gelirlerine, vergi muafiyet veya indirimlerine ve -bu özellikle İstanbul için önemlidir- esnafa tanınan mali ayrıcalıklara ilişkin resmi belgeleri ve yasaları bürolarında muhafaza etmektedir. Emrinde

[1] Nişancı hk. bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez...*, 214-227. Celâlzade Mustafa (Koca Nişancı) bu görevde 1534-1567 arasında bulunmuştur; Kanuni Sultan Süleyman'ın başlıca yandımcılarından biri olmuş ve padişahın çıkardığı *Kanunname*'nin hazırlanmasına faal olarak katılmıştır. Nişancı aynı zamanda defterhane'nin (arşiv deposu) de amiriydi.

[2] Abdurrahman Paşa, *Kanunname, Milli Tetebbular Mecmuası*, no. 3, s. 516.

[3] Rycaut, op. cit., 182. defterdar hk. bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez*, 325-334.

250-300 kâtip vardır ve mertebesini belirlemek üzere maiyetinde yaklaşık 300 kişi bulunmaktadır.

Devlet işlerinin yürütülmesi için özellikle önemli olan bu üç kişinin dışında, kubbe vezirleri adı verilen ve görevleri vezir-i azama işlerinde yardımcı olmak ve divan toplantılarına katılmak olan görevliler vardır. Bunların sayısı dönemine göre 1 ilâ 10 arasında değişmiştir. Bunlar önde gelen kişilerdir, ama konumları padişah veya vezir-i azamın havasında meydana gelecek sıçramalara karşı asla korunaklı değildir.

Bu sivil kişilerin yanı sıra, devletin teokratik niteliğinden ötürü, dinsel kişiler de büyük bir rol oynamaktadırlar; bunların en önde geleni, imparatorluğun baş dinsel kişisi olan ve bu niteliğinden ötürü şeyhülislam ünvanını taşıyan İstanbul müftüsüdür. Sultan tarafından çıkartılan yasaların Müslüman ülkesinde geçerli olmasını, bunların şeriata uygunluğunu onaylayarak o sağlamaktadır, ayrıca ondan ihtilaflı durumlarda fetva vermesi istenmektedir. Bu fetvalar her alanda uygulanabilir ve çoğu zaman da hükûmet kararlarının desteklenmesinden başka amaçları yoktur. Örneğin tütün yasağı konusunda böyle olmuştur.

Müftünün altında, biri Rumeli -yani Avrupa toprakları-, diğeri de Anadolu -Asya toprakları-, için olmak üzere iki kazasker (ordu yargıcı) yer almaktadır. Kelime anlamı "ordu kadısı" olmasına rağmen, bunlar kendi yetki alanlarındaki tüm yargı işlerini yürütmekte ve kadı atamaktadırlar. Divan toplantılarına katılmaktadırlar, ama İstanbul kadısının onlara karşı belli bir bağımsızlığa sahip olduğu başkentte hiçbir rolleri yoktur; buna karşılık İstanbul kadısı padişaha, vezir-i azama ve şeyhülislama karşı bağımsız değildir[1]. İmparatorluğun tüm kadıları arasında birinci sırada olan İstanbul kadısı kazaskerlerden sonra gelmektedir ve çok önemli bir kişidir: Bu makam çok istenen bir yerdir, çünkü burayı işgâl eden kişi hukuki-dinsel hiyerarşideki en muteber yerlerden birini tutmakla kalmamakta, aynı zamanda kazasker, hatta şeyhülislam olmayı umabilmektedir ki, zaten çoğu zaman böyle olmaktadır.

Son olarak, güçlü bir ordusu olmayan hiçbir imparatorluk olamaz. Osmanlı imparatorluğu da kuralın istisnası değildir. I. Selim ile Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemlerinde Türk ordusu Doğu Anadolu, Azerbaycan'ın bir bölümü, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Macaristan'ı fethederek şan kazanırken Osmanlı donanması da kendi hesabına Rodos'un, Kuzey Afrika'nın ve daha sonra da Kıbrıs'ın fethine katkıda bulunmuştur.

[1] İstanbul Kadısının rolüne tekrar dönme fırsatımız olacaktır.

Türk ordusunun gerçek komutanı, askeri seferleri bizzat yöneten vezir-i azamdır[1]. XVI. yüzyılda I. Selim ve Süleyman, XVII. yüzyılda IV. Murad gibi sultanlar, bazı büyük seferlerde ordunun başına bizzat geçmişlerdir: Bu usül II. Selim'le birlikte ortadan kalkmış ve IV. Murad'ın dışında hiçbir XVII. yüzyıl sultanı Türk askerlerinin verdikleri mücadelelere uzaktan veya yakından katılmamışlardır.

Kara ordusu piyade, topçu, cebeci, toparabacısı, süvari gibi birçok bölümden oluşmaktadır. Piyade diğerlerine fark atacak kadar önemlidir ve esas olarak yeniçerilerden oluşmaktadır. Onların başında yeniçeri ağası bulunmaktadır; bu güçlü bir kişi olup, ordu seferde değilken İstanbul'da ikâmet etmekte ve başkentteki yeniçeri garnizonu onun emrinde olmaktadır. Birlikleri kendine sadık kalırsa hükûmet politikasına etki edebilir, hatta padişah bile ondan çekinebilir: Bu durum XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Sipahi birliğinin komutanı olan sipahi ağası, yeniçeri ağasından daha az bir güce sahiptir, ama mertebe ve önem sırasında onun hemen arkasından gelmekte, diğer birlik komutanlarının önünde yer almaktadır.

Kapudan paşa (kapudan-ı derya) donanmada, yeniçeri ağasınınkine eşdeğer bir role sahiptir. Kasımpaşa'daki konağından yalnızca imparatorluğun tüm denizcilerine değil, aynı zamanda tersanelerin tüm usta ve işçilerine ve tabii forsalara komuta etmektedir. Osmanlıların 1571'deki İnebahtı bozgununa kadar, XVI. yüzyıl boyunca Akdeniz'de sahip oldukları üstünlük kaptan paşalara askeri ve özellikle de siyasal bir önem sağlayarak, onları imparatorluğun en önde gelen kişileri arasına sokmuştur.

II. BELEDİ HİZMETLER

Merkezi iktidarla bağlantı

Başkentin yönetimi devlet yönetimine sıkı sıkıya bağlıdır, çünkü başkent yönetiminin başlıca sorumluları imparatorluğun yönetici unsurları arasında yer almaktadırlar. Bu bağımlılık -bu karışım da denilebilir-, vezir-i azamın hem Osmanlıların genel işlerinden ve hem de özelde İstanbul'dan sorumlu olması olgusunda ortaya çıkmaktadır. Çarşamba günleri toplanan divanın İstanbul'a ayrılmış olduğunu ve toplantının bitiminde vezir-i azamın kentin çarşı ve pazarlarını denetlediğini görmüştük. Bu denetimi büyük bir kafileyle birlikte yapmaktadır: Alayın başında subaşı ve asesbaşı (asayiş yöneticileri), yanlarında adamları olduğu halde at üzerinde ilerlemektedirler, sonra İstanbul kadısının naibi, kapı çavuşu, çavuşbaşı, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve esnaf sorumluları gelmektedir; onların arkasında vezir-i azam yayan askerler ve çeşitli memurlarla çevrelenmiş olarak yer almakta, askerler alayı çevrelemektedir. Bu kafile divandan Unkapanı'na esnaf merkezine, sonra vezir-i azamın meyva fiyatlarını denetlediği Yemiş İskelesine ve buradan da sebze haline ve mezbahaya gitmekte, vezir-i azam buralarda da aynı işi yapmaktadır[1]. Fakat vezir-i azamın yığınla hükûmet işi olduğundan, uygulamada görevlerini, vekili olan kaymakama aktarmaktadır; başlangıçta yüksek rütbeli bir vezir olan kaymakam, sonradan fiilen başkent yönetiminden sorumlu hale gelmiştir[2].

[1] Vezir-i azam seferde olduğu veya padişah geleneksel olarak Edirne'ye gittiğinde ona refakat ettiği için başkentte olmadığından, uygulamada İstanbul'u yöneten kaymakam ona vekâlet etmektedir.

Öte yandan şeyhülislamın emri altında kent kadıları vardır ve imparatorluğun adlî aygıtının başı olarak İstanbul'a ilişkin kararları onaylamakta veya reddetmekte veyahut da, halk tarafından kendine bireysel veya topluca getirilen uyuşmazlık konularına fetva vermektedir. Yeniçeri ağası, kaptan paşa, topçubaşı, başkentte askeri ve asayiş ödevlerine sahiptirler. Ve kızlarağasının, yani saraydaki zenci hadımların başının da; vakıfların yöneticisi olarak, kentte çok sayıda olan vakıfları denetlediği bunlara eklenebilir. Böylece başkenti imparatorluk yönetimine bağlayan sıkı bağlar görülmektedir. İstanbul yönetimine ilişkin belirgin bir belgeye sahip olunmamasına rağmen, gene de bu yönetimin oldukça ayrıntılı bir şemasını düzenlemek ve bu yönetimin başlıca bölümlerini ayırarak, bunları adli (ve yönetsel) işler, asayiş, yollar ve çöp işleri, iaşe ve çarşılar (yani esnaf) ve vakıflar olarak sınıflandırmak mümkündür.

Adlî İşler

Adli yönetim başkentin asli organizasyonlarından birini oluşturmaktadır, çünkü kent halkı -belli bir ölçüde azınlıklar da buna dahildir- şeriata ve örfî hukuka tabidir. Bu yasa ve hükümleri uygulama ve bunlara uyulmasını sağlama görevi kadılara aittir. Bunların en önemlisi İstanbul kadısıdır, sonra Galata, Eyüb ve Üsküdar kadıları gelmektedir. Bunlara nahiye-

[1] Bu ayrıntılar *Milli Tetebbular Mecmuası,* I., no. 3, Temmuz-Ağustos 1915, s. 503-505'te yayınlanan bir kanunda yer almaktadır.

[2] Kaymakamlık kurumu XV. yüzyılın sonuna veya XVI. yüzyılın başına kadar geri gitmektedir. Bu görev XVII. yüzyılda artan bir önem kazanmıştır.

lerde aynı görevleri yürüten naibler bağlıdır. Çarşı ve pazarlar ile esnafı denetimi altında tutan muhtesib İstanbul kadısına bağlıdır.

Kadılar öncelikle yargıç görevi yapmaktadırlar: "Kadılar yargıç ve kâhya gibidirler, sıradan uyuşmazlıkların davaları onların önünde görülmekte, nikâhları onları kıymakta ve bir köle onların önünde azad edilmektedir..."[1]. Kadılar yönetimle esnaf arasındaki ilişkileri kurmakta ve bu alanda, esnaf temsilcilerine hükûmet kararlarını iletmekte, zenaatkâr ve tüccarın şikâyetlerini alarak, bunları Divan'a aktarmaktadır, Divan bunları inceleyerek bir karar vermekte ve uygulanması için kadıya bir hüküm halinde göndermektedir. Esnafa ilişkin kanunlarda kadı, muhtesib veya ihtisab ağasının yardımını almaktadır; bu kişinin rolünün, çarşı pazar asayişine ilişkin belgelerin incelenmesiyle öncelikli olduğu anlaşılmaktadır[2]. Bunun dışında kadılar gerektiğinde müslümanların ve gayrimüslimlerin vergi tutarlarını belirlemek veya vergi bağışıklıklarını kesinlemek üzere mali konulara, vakıflara ilişkin uyuşmazlıklara ve dinsel konulara da karışmaktadırlar. Kadılar bireylerin ve esnafın yargıcı olarak denetim, gözetim ve ceza yetkilerine sahiptirler. En sık uygulanan ceza falakaya yatırmaktır: "suçluları değnekle cezalandırmak gibi çok münasip bir adetleri vardır, bu (ceza) kendilerini beğenmişleri aşağılamanın ve öldürmek istemediklerini cezalandırmanın gerçek yoludur..."[3]. Eğer suç ağırsa ceza hapistir ve yargılama hiçbir zaman uzun sürmemektedir: "zaten dünyada ceza veya hukuk yargılamasının bu kadar hızlı yapıldığı hiçbir başka ülke yoktur, çünkü en büyük davaları bile üç veya dört gün sürmektedir..."[4]. Avrupalı seyyahlar Türk kadılarının hızı kadar tarafsızlıkları karşısında da şaşırmışlardır, bu kadıların karşısında müslümanlar, hıristiyanlar veya museviler hiçbir din ayırımı olmadan, "gerçeği savunmak için bir avukatın belâgatine ihtiyaç duymadan"[5] şikâyetlerini dile getirebilirlerdi.

Kadılar ulemanın, yani kendilerini ilme, Osmanlıdaki anlamıyla hukukî ilimlere adamış kişilerin yetiştikleri medreselerden mezun olmaktadırlar. Bir hükûmet görevine aday olan bir talip ilke olarak İstanbul'un büyük medreselerinden birinden, hini hacette Bursa veya Edirne medreselerinden mezun olmuş olmalıdır. Üstelik bu aday bu medreselerden birinde hocalık yapmış olmalıdır ve resmi bir makam işgâl etmesine izin veren bir diplomasının olması gerekmektedir. Adaylar en azından yirmi yıllarını öğrencilik

1 Thévenot, 123.

2 Aşağıda esnafa ilişkin bölüme bkz.

3 P. Belon, *Les observations...*, s. 411.

4 Stochove, *Voyage du Levant*, 148.

5 Du Loir, *Voyages...*, 79.

ve hocalıkla geçirmiş olmalıdırlar, bu durumda yüksek dereceli görevlere kırk yaşlarından önce gelmeleri pek mümkün olmamaktadır. Arşiv belgelerinin ve Türk vekayinamelerinin incelenmesiyle, yüksek adlî ve dinsel görevlilerin işe alınmalarının aşağı yukarı kapalı bir grubun içinde yapıldığı görülmektedir. Bunların görevlerinin babadan oğula geçtiğini söyleyecek kadar ileri gitmeden, bu görevlerin "tahsisli alanlar" olduğu rahatlıkla kabul edilebilir ve bu durum özellikle başkent kadılıkları için geçerlidir.

Kadılar yetkilerin bir kaza içinde kullanmaktadırlar[1]. İstanbul kadısı yetkisini asıl İstanbul'un tümüne yayıyorsa da, buna karşılık Eyüb, Galata ve Üsküdar kazaları, tıpkı imparatorluğun diğer kazaları gibi, adli işlerin bir naibin yetkisinde olduğu nahiyelere bölünmektedirler[2]. Naibler de medreselerden mezun olmaktadırlar, fakat onlarda aynı *cursus honorum* aranmamaktadır; bunlar kadılar tarafından atanmaktadırlar; İstanbul ve dış mahallelerindeki naibleri ise İstanbul kadısı atamaktadır. İstanbul civarında yalnızca Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Beykoz gibi biraz irice kasabalarda naib vardır. Naib kendi nahiyesinde, kadının kazasında sahip olduğu tüm yetkilere sahiptir. Adli yönetim uygulamada kadılar ve naiblerle sınırlandırılmıştır.

Asayiş

İstanbul'daki asayiş gücünün rolü yalnızca kentte gece gündüz düzen sağlamakla sınırlı olmayıp, çarşı ve pazar denetimini, şeriata aykırı davranışları ortaya çıkartmayı, örfi hükümlere ve yerleşik adetlere aykırı davranışları belirlemeyi de kapsamaktadır. Asayiş görevlileri kadının yetkisine giren cezalandırma hakkına sahip değillerdir, ama her ikisinin arasında yakın bir işbirliği vardır.

İşin aslında, başkent asayişinden sorumlu tek bir kişi yoktur: Bu görev ordunun yüksek rütbeli subayları arasında paylaştırılan bazı büyük kesimler halinde bölünmüştür; böylece yeniçeri ağası saray ve Cebecibaşının yetkisine verilmiş olan Aya Sofya ve Atmeydanı semtleri hariç, tüm İstanbul'da asayiş sağlamaktadır. Tophane'de oturan topçubaşı Tophane ve Pera semtlerini gözetim altında tutmaktadır. Kasımpaşa, Galata ve Halicin kuzey kıyısındaki diğer mahalleler Kaptan Paşa'nın yetkisindedir. Son olarak da bostancıbaşı (aslında sultanın özel muhafızlarının komutanı), hü-

1 Kadı, molla ünvanını da taşımaktadır ve görevine mevleviyet denilmektedir.

2 Galata'nın 44, Eyüb'ün 26 ve Üsküdar'ın 5 nahiyesi vardır.

kümdara ait tüm konutların ve bunların yer aldıkları alanların ve özellikle de Boğaz kıyılarının asayişinden sorumludur.

Kent düzen ve güvenliği konusunda, en yüksek basamaklarda yer alan bu resmi sorumluların altında, daha düşük mertebeden olan ve halkla doğrudan temasta bulunan başka görevliler vardır: Bunlar muhzır ağa, asesbaşı ve subaşıdır.

Muhzır ağa bir yeniçeri ortasının komutanıdır, fakat çok özel görevleri vardır. Öncelikle yeniçerilerin vezir-i azam nezdindeki temsilcisidir ve onun korunmasını sağlamaktadır; daha sonra vezir-i azamla birlikte yeniçerilere ilişkin uyuşmazlıkları çözmektedir, son olarak da yasalara karşı gelen yeniçerileri adamlarıyla birlikte yakalamak ve cezalandırmakla görevlidir: Yaptırım genelde, muhzır ağanın yanlarında hep falaka ile dolaşan adamları tarafından hemen uygulanmaktadır[1]. Sonuç olarak, muhzır ağanın yetki alanı başkent yeniçerileriyle sınırlı olan bir cins askeri polis komutanıdır.

Asesbaşı ve subaşı ise sivil halkla meşgul olmaktadırlar. Asesbaşı bir XIX. yüzyıl tarihçisine göre "kentin gece boyunca komutanı"dır[2], oysa subaşı gündüz asayişini sağlamaktan sorumludur.

Asesbaşı birçok görevi yerine getirmektedir. Bunlardan birincisi, daha önce de söylendiği gibi kentin gece asayişini sağlamaktır. Kentin sokakları "geceleri karışıklıkların meydana gelmesini önlemek" için karanlığa gömülmektedir, "kim olursa olsun ve gün ne kadar erken biterse bitsin, Ramazan hariç geceleri sokakta dolaşmak yasaktır"[3]. Aslında, elde bir fener olması koşuluyla gece dolaşmak mümkündür. Yasaklara uymayanları yakalamak asesbaşının adamlarının görevidir. Bu gibi kişilere sıklıkla uygulanan ceza, onları gece boyunca hapsetmek veya falakaya yatırmak değil de, çalıştırmaktı: Bu kişiler hamam işletmecilerine teslim ediliyor, onlar da bunları sabaha kadar külhana odun taşımaya zorluyorlardı; bu iş üstün başın kirlenmesine yol açtığından, serbest bırakıldıklarında elbiselerine bulaşmış toz topraktan tutuklandıkları hemen anlaşılmaktaydı: Bu kişilere kelime anlamı "fırın efendisi" olan, ama aslında it, kopuk, serseri anlamına gelen külhanbeyi lâkabı takılmıştı. Evliya Çelebi'ye bakılacak olursa, asesbaşının adamlarının uygulamakta hiç de cimri olmadıkları alışılmış yaptırımlar da vardı: "Asesbaşının adamları yakalayan hapseden, döven, takip eden, saldıran ve prangaya vuran kişilerdir. Bunlar, herbiri diğerinden daha şedid, çok kötü kişilerdir..."[1]. Evliya Çelebi asayiş görevlilerine büyük bir sevgi duymamaktadır.

1 Falaka, dayağa mahkûm edilen suçlunun ayaklarının içine geçirildiği iki deliği olan bir tahta parçasıdır.

2 W. Behrnauer, *Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs, Journal asiatique, 5 série*, c. XVI. (1860), s. 115-116.

3 Thévenot, 127.

Her mahallede asesbaşına bağlı olan bekçiler vardır. XVII. yüzyılın sonuna ait bir emirname, bu bekçilerin çoğunlukla yaşlı veya yeteneksiz olduklarını ve buna bağlı olarak insanların, evlerin veya dükkânların güvenliğini sağlayamadığını zikretmekte ve öte yandan esnaf yöneticilerinin, herbir esnaf kolu başına iki bekçi belirlemesini, bunların geceleri gerekli yerlerde fener yakıp, sabaha kadar dolaşmalarını istemektedir; öte yandan, geceleri fenerli veya fenersiz bir kimse dolaşırsa, cezaya uğrayacağını hüküm altına almaktadır[2].

Subaşı da bir yeniçeri subayı olup, muhzırağa veya asesbaşınınkinden daha çok görevi bulunmaktadır. Kentin asayişini gün boyu sağlamakta, muhtesib ile işbirliği yaparak, zenaatkâr veya tüccarlara ilişkin hükümlere uyulup uyulmadığına bakmakta; sarhoşları, zarar verenleri, ve diğer serserileri yakalayarak cezalandırmaktadır. "Kavga edenler, serhoş olanlar veya başka kabahatlar işleyenler sert bir şekilde cezalandırılırlar. En az kabahatli olanların kıçlarına vurulur..., kabahat işleyenler olağan olarak yere yatırılmakta... ve karınlarına veya ayak tabanlarına değnekle iki veya üç yüz kere vurulmaktadır. Zorunlu tüketim maddelerini eksik tartar, eksik ölçerek veya aşırı fiyattan satanlar kulaklarından bir kapıya veya bir duvara çivilenmekte ve herkes onlara hakaret etsin ve ayıplasın diye, burada bir gün boyunca kalmaktadırlar..."[3]. Veya eksik tartan satıcılar için boyunduruğa vurarak, tüm kentte dolaştırma usulü de uygulanmaktadır[4]. Bütün bunlar onlara verilen para cezalarından ayrı olarak uygulanmakta ve bu cins cezaların bir bölümü subaşına kalmaktadır. Zaten subaşının adamları korkunç bir üne sahiptirler: "Bunlar acımasız adamlardır..."[5] ve subaşının kendi "çok hain bir adamdır ve çabucak herkesin aleyhine zenginleşir"[6].

1 Evliya Çelebi, 517-518.

2 İstanbul kadı sicilleri, no. 22, zikr. Osman Nuri, *Mecele*, 965 (1107/1696 yılı sicilleri).

3 Du Loir..., 186-187.

4 Krş. Thévenot, 127.

5 Evliya Çelebi, 517.

6 Gédoyn, *Correspondance*, 130.

Yabancı gözlemcilere göre cinayetler nadirdir: "Birkaç tane işleniyorsa da, bunlar ya ani öfkeden, ya da eşkiyalıktan kaynaklanmaktadır"[1]. Cinayetlerin az sayıda olmasına neden olun husus, katil bulunamazsa cinayetin işlendiği mahalle sakinlerinin "kan bedeli" ödemek zorunda olmalarıdır. Bu bedel Du Loir'a göre 40.000 akçe, Thévenot'ya göre 300 guruş tutarındadır; tutarın yüksek olması katilin çabucak yakalanmasına yol açmaktadır.

Asayişle görevli subayların doğrudan hizmetinde olan, yukarıda zikredilen görevlilerin dışında, çok özel görevleri olan başka ajanlar da vardır. Örneğin böcekbaşı[2] hırsızların aranması ve yakalanması işinde uzmanlaşmış ajanları -bunların arasında kadınlar da vardır-, ünleri büyük olan "sivil" polislerdir; zaten bunların çoğu pişmanlık getirmiş olan eski suçlu ve hırsızların arasından devşirilmektedir; böcekbaşının istihbaratını tamamlamak üzere "muhbirler" kullandığı da düşünülebilir.

Salma başçuhadar'ın emrinde, kamusal alanlarda tebdili kıyafet dolaşan ve buraları gözetim altında tutan ajanlar vardır: Çarşılar, pazarlar, kahveler, meyhaneler vb. Bunlar yeniçerilerin kavgaya, rezalete, şamataya yol açmalarını önlemeye çalışmakta, fahişelerin mesleklerini kalabalık yerlerde ve mezarlıklarda icra etmelerini engellemektedirler. Salma başçuhadar hergün üstlerine rapor vermekte ve onların halkın zihin halini bilmelerine olanak sağlamaktadır.

İstanbul bu asayiş aygıtının sayesinde, gözetim ve güvenlik açısından iyi şekilde donatılmışa benzemektedir; kentin siyasal, ekonomik ve toplumsal önemi gözönüne alındığında, yöneticilerin halkın tamamen huzur içinde yaşayıp, çalışabilmesine önem verdiği anlaşılmaktadır; ama yöneticiler aynı zamanda bu halkın herkesin iyiliği için yasalara uymasına da özen göstermektedir. Fakat böyle olması, XVII. yüzyıl boyunca bu halkın çeşitli kereler ayaklanmasını engellememiştir; aslında bu ayaklanmaları özellikle yeniçerilerin hesabına yazmak gerekir, çünkü halkı daha az denetim altında tutulabilen ve daha çalkantılı olan bu unsur 1632-1686 arasında otoriteye karşı yedi kere ayaklanırken, esnaf 1651 Ağustos'unda ve 1668-1669 kışında olmak üzere yalnızca iki kere isyan etmiştir. Demek ki bu sivil halk istikrarlı olarak gözükmekte ve devlet iktidarının esas unsurlarından birini oluşturan asayiş güçleri tarafından korunan iktidara karşı ayaklanmanın tehlikelerini biliyora benzemektedir.

---

[1] Du Loir, 189.

[2] Böcek ile Fransızcada arsada polis anlamına gelen *"mouchardan"* (mouche: sinek) kelimesi arasında yakınlık yok mudur?

Belediye-Kentçilik-Yollar ve Çöpler

İstanbul kadar büyük bir kent ortaya doğal olarak belediye ve kentçiliğe ilişkin sorunlar çıkartmaktadır ki, hükûmetin bunları bilmezden gelmesi veya ihmal etmesi mümkün değildir. Bu durum, başkentini fethettiği geniş imparatorluğa layık bir kent haline getirmek isteyen Kanuni Sultan Süleyman döneminde daha da emredici olmuştur. Öte yandan, sürekli artan bir nüfusu barındırmak, beslemek, iaşe etmek, ona ihtiyacı olan suyu sağlamak, sokakları temiz tutmak vb. gerekmektedir. Bunlar artık askerlere veya kadılara değil de, genelde imparatorluk yönetim kademelerinde yer alan, ama faaliyetleri uygulamada yalnızca İstanbul'la sınırlı olan emin veya kâtîp gibi sivil memurlara düşen görevler olmaktadırlar.

Bu memurların birincisi şehir emini (şehremini) veya Bizanslıların *Eparchus*'unun bir devamı olduğu ileri sürülen -ki bu yanlıştır- belediye başkanıdır. Şehreminliği görevini ihdas eden Fatih Sultan Mehmed'dir; o dönemden itibaren şehremini başkentteki inşaatlar ve onarımlar emini olmuştur; daha sonra bu göreve kente su sağlanması da eklenmiştir. Şehreminine yardımcı olan üç tane uzman vardır: Mimarbaşı, su nazırı ve kentin temizliğinden sorumlu olan tahir subaşı veya çöplük subaşısı.

İstanbul'da mimarbaşının izin vermediği hiçbir inşaata girişilemezdi; nihai sorumlu olan şehremininin mimarbaşının kararını onaylaması gerekmekteydi. Kamusal veya dinsel binalar söz konusu olduğunda şehremini para, işçi ve malzeme sağlamaktadır. Kenti perişan eden yangınların yol açtığı tahribattan sonra, inşaat izinlerinin daha serbestçe verildiği düşünülebilir. Bu mimarbaşı tarafından verilen "inşaat izni"ni elde etmek için ayrıca bir de "inşaat resmi" ödemek gerekmektedir, bu resim özellikle mali sorunlarla ilgilenen bina eminine verilmektedir. Mimarbaşına bağlı görevliler, binaların, evlerin veyahut eski veya yeni çeşitli inşaatların durumlarını belirlemek üzere kentte dolaşmaktadırlar; eğer yıkılma tehlikesi taşıyan bir ev farkedilirse, eğer yasalara uymayan bir inşaat görülürse, bunları yıktırmak ve inşaatçıya veya binanın sahibine ceza veya yaptırım uygulama hakkına sahiptirler. Fakat her zaman anlaşma yapmak mümkündür ve bahşiş sistemi bu cins faaliyetleri yürütenlerin cahili oldukları bir konu değildir.

Mimarbaşı su nazırıyla işbirliği halinde, bendlerden ve İstanbul'a su getiren suyollarından sorumludur. Kente su sağlama sorunu Romalılar ve Bizanslılar zamanında sarnıç ve suyollarının yapılmasıyla çözülmüştür. İstanbul'un fethedildiği sıralarda bu sarınçlardan bazıları kötü durumdadır ve II. Mehmed bunları ve eski suyollarını onartmıştır. Fakat, kente gelen nüfus hücumu karşısında, halka su sağlama işiyle meşgûl olan ve İstanbul'a Karadeniz ile Haliç ve Marmara civarındaki tepelerden suyolları döşeterek

su getirten asıl kişi Kanuni Sultan Süleyman'dır; ünlü Mimar Sinan da bu girişime katkıda bulunmuştur. Öte yandan, padişahlar ve çeşitli kişiler tarafından hayır amacıyla çok sayıda sebil yaptırılmıştır[1]: Bunlar ya sebil adı verilen anıtsal çeşmelerdir, ya da yalnızca "çeşme" adını taşıyan küçük su depolarıdır[2]. Büyük kuraklık dönemlerinde bile su kıtlığı çekilmişe benzememektedir; bu hizmet iyi verilmişe benzemektedir.

Kentin temizliği ve çöplerin toplanması çöplük subaşısının işidir. Bu kişi hakkında yalnızca Evliya Çelebi tarafından, az miktarda bilgiye sahibiz; fakat emrinde arayıcıların, yani çamur ve çöpleri temizleyen paçavracıların olduğunu biliyoruz. Ve Evliya Çelebi "bu esnaf çöplük subaşısına tabidir: Bu alanda çalışan kişiler, İstanbul'un ev ve sokaklarındaki bütün çöp, hayvan pisliği ve kalıntıları sepetlerle toplarlar; sonra bunları deniz kenarında çamur teknelerinde ayırırlar ve eğer akçe, mangır veya başka şeyler bulurlarsa bunları kazanç olarak kendilerine saklarlar..."[3]. Ayrıca, İstanbul kadısına gönderilen hükümler, bu esnaf sorumlularının uyarıldığını belirtmektedirler, çünkü başkentin bazı sokak, mahalle ve çarşılarının özellikle pis ve çöp dolu olduğu anlaşılmıştır. Her tür çöpün denize atılmak zorunda olduğu; mahalle muhtarlarının, vakıf mütevellilerinin, cami imamlarının, esnaf temsilcilerinin kendi yetkileri altındaki yerlerin temizliğini bizzat gözetecekleri, aksi taktirde cezalandırılacakları da bu hükümlere eklenmiştir[4].

İaşenin ve Çarşıların Denetimi

Başkentin tartışmasız en önemli hizmetlerinden biri, halkın yiyecek maddeleri ve kentin ekonomik faaliyetine yönelik hammadde iaşesidir.

Kentin yaşamasından öncelikle sorumlu olan kişi vezir-i azamdır; ama siyasal görevlerinden başını alamadığından, belediye ödevlerinin çoğunu vekiline, yeni kaymakama aktarmaktadır; o da bu görevlerinde kadının ve arpa emininin yardımını almaktadır. Başlangıçta yalnızca istabl-i amirenin (saray ahırları) arpa iaşesini sağlamakla görevli olan arpa emini, sorumluluklarının zamanla arttığına tanık olmuştur, çünkü oldukça hızlı bir

---

1 Doğu ülkelerinde hayati bir ihtiyaç olan çeşme ve su deposu yaptırmak, Kuran'ın bir ayetine uyan müslümanlar tarafından uygulanmaktadır (XVI. sure, 31. ayet): "ve herşeyi sudan yarattık...".

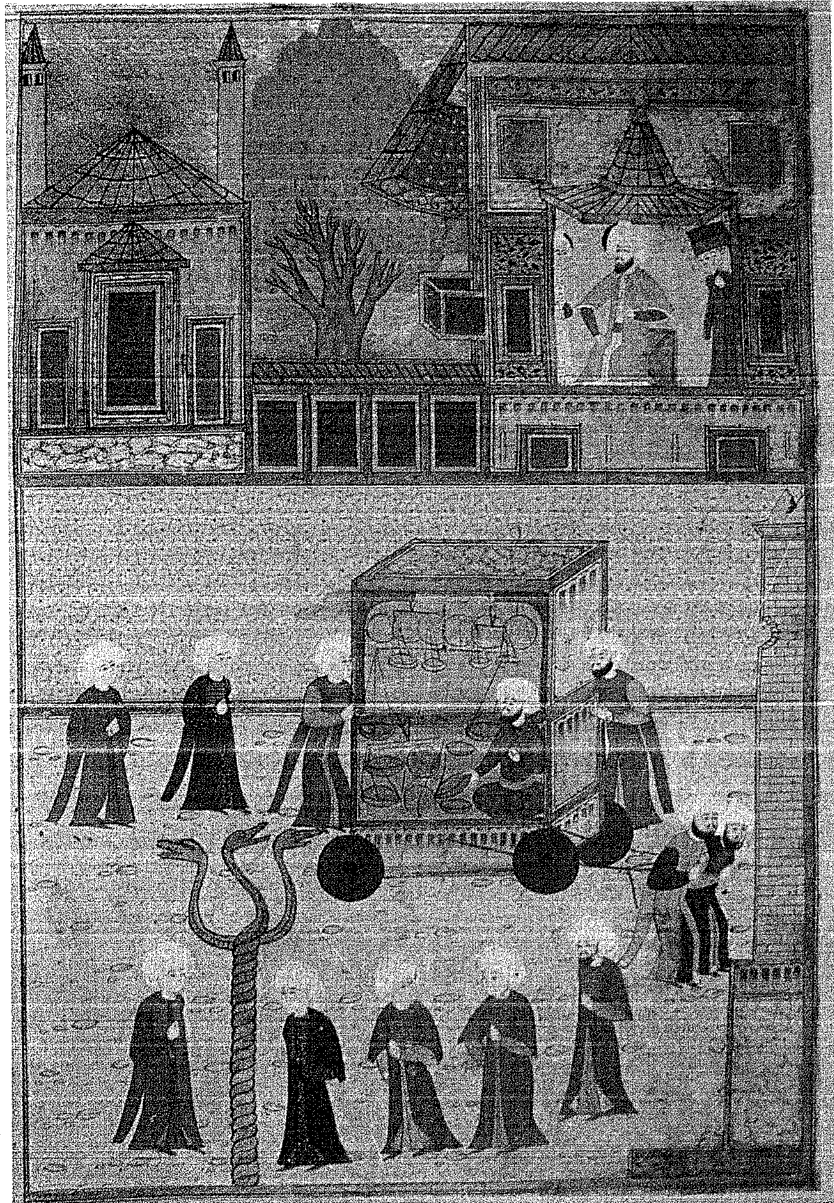
2 Evliya Çelebi'nin verdiği muazzam rakamları benimsemek mümkün değildir (s. 509): 4.000 saray çeşmesi, 9995 özel ve kamusal çeşme, 7.489 musluk, 200 sebil.

3 Evliya Çelebi, 513 ve 514-515.

4 Zikr. Osman Nuri, *Mecele...*, 957 (Ağustos 1695 ve Mayıs 1698).

Resim 9. Varlıklı bir Türk Kadını çocukları ile birlikte.
Habitus praecipuorum populorum, tam virorum quam foeminarum singulari arte depicti. Nürnberg 1577, adlı eserin 204. sayfasından.

Resim 11. Kazgancılar (Bakırcılar). Surname-i Humayun'dan 1582 şenliği. Topkapı Sarayı Müzesi, H-1344.

şekilde, önce sarayın ve hükûmete ait kuruluşların iaşesi, sonra da kentin genel iaşesi için imparatorluğun çeşitli eyaletlerinden buğday mübayaası yapmakla görevli memurların denetçisi haline gelmiştir. Sonuç olarak onun bir cins "iaşe bakanı" olduğu söylenebilir.

Devlet sorumluları başkentin iaşesine çok önem vermektedirler ve bu durum ihtisab kanunlarının yayınlanmasında açıkca görülmektedir. Çoğu zaman çarşı denetimi kanunları adı verilen bu düzenlemelerin amacı halkı her tür haksızlığı ve istifçiliğe karşı korumaktır[1] ve vezir-i azam bu yasalara uyulmasını sağlamak üzere, uygulamada İstanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar kadıların büyük yetkiler vermekte, onlar da bu yetkiler sayesinde görevlerini kesin bir şekilde yerine getirebilmektedirler. Demek ki kadı bir bakıma hükûmetin esnaf nezdindeki temsilcisidir: Bunları denetlemekte, İstanbul'a gelen malları onlara paylaştırmakta, fiyatlarını saptamakta, hile hurdayı cezalandırmaktadır; aynı zamanda hükûmet emirlerini esnafa aktarmakta, mamul ürünlerin veya yiyecek maddelerinin satış fiyatını onlarla birlikte incelemektedir. Esnafa ilişkin bütün konularda, gerçek bir belediye memuru olarak ortaya çıkan muhtesib adlı görevlinin faal yardımını almaktadır.

Muhtesibliği Osmanlılar bulmamışlardır. Bu görevlinin müslüman Arap ülkelerinde çok eskiden beri varolduğu ve görevinin esas olarak ahlâk denetimi olduğu farkedilmektedir: Dinsel hükümlere aykırı her durumda harekete geçmekte, aynı zamanda kamu hukuku veya ticaret alanındaki dinsel nitelikli suçlara da müdahale etmektedir[2].

Muhtesib zaman içinde, tüccarlar ile zenaatkârların yaptıkları hilelerin kovuşturulmasında ve esnafın gözetiminde uzmanlaşmıştır: Osmanlılardaki rolü böyle gözükmektedir[3]. Uygulamada, hükûmet tarafından çıkartılan hüküm ve yasaları zenaatkârlar ve tüccarlar nezdinde uygulanan, İstanbul'a getirtilen malları aynı mesleğin çeşitli dalları arasında paylaştıran, Divan veya kadı tarafından saptanan fiyatlara uyulduğunun denetimini yapan, satış yerlerini teftiş eden, ağırlık ve ölçü birimlerini denetleyen ve son olarak esnafın yükümlü olduğu ihtisabiyeyi veya ihtisab rüsumunu toplayan odur.

---

1 Bugün bilinen İstanbul'a ilişkin ihtisab kanunları tarih sırasıyla, II. Bayezid'in (XVI. yüzyıl ortası), IV. Murad'ın (1635'e doğru) ve IV. Mehmed'in (1680) çıkarttıklarıdır.

2 Behrnauer, *Mémoires sur les institutions de police*, *Journal asiatique 5 série*, Cilt XV et XVI (1860-1861). Arap ülkelerinde muhtesibin XV. yüzyıldan önceki rolü hk. bkz. Pedro Chalmeta, *El Senor del zoco en Espana*, Madrid 1973.

3 Muhtesib dinsel nitelikli görevlerinden bazılarını XVI. yüzyılın başında hâlâ korumaktadır. Cuma namazına gitmeyenlere, Ramazan'da oruç tutmayanlara, hayvanlarını mezarlıklara salanlara muhtesibin uygulayacağı cezalar belirtilmiştir.

Bu kişi demek ki bir cins esnaf eminidir. Görevi yıllık bir iltizamdır: Demek ki gerçek bir görevli değildir. Kendinin ve kol oğlanları denilen adamlarının ücretlerini karşılayabilmek için ihtisabiye adı verilen bir resim toplamaktadır; bu resim dükkânlardan gündelik olarak alınan vergilerden, pazar resimlerinden, bazı yaygın yiyecek maddelerinin üretiminden alınan vergilerden, damga resimlerinden, kantar resimlerinden, ticari teknelerden alınan giriş resimlerinden, kapı resimlerinden (kente Edirnekapı'dan giren mallardan alınmaktadır), satış resimlerinden oluşmaktadır[1]. Gelirlerini artırmak isteyen bazı muhtesiblerin yeni resimler yaratmaktan çekinmedikleri de olmuştur: Örneğin müslüman veya hristiyan bayramları için olağandışı resimler veyahut ticari teknelerden alınan kışlama resimleri. Fakat bu girişimler sürekli olamamışlardır, çünkü esnaf hararetle tepki göstermiş ve bu yenilikler hemen iptal edilmiştir.

III. KENTTEKİ ASKERLER

Ancak bu halkın bir bölümü olağan yetkililerin denetimi dışında kalmaktadır: Bunlar başkentte garnizon halinde veya görevle bulunan askerlerdir. Nitekim bunlar her konuda kendi subaylarına ve kendi yargıçlarına bağımlıdırlar ve halkın diğer unsurlarından soyutlanmış değilse bile, en azından farklı bir hayat sürdürmektedirler. Ancak içlerinden bazıları, başta asayiş olmak üzere, kent hizmetlerine katılmaktadır; fakat esas olarak XVII. yüzyıldan itibaren olmak üzere, hükûmetin zayıflığı ve bazen de yeniçeri ulûfelerin ödemekte yetersiz kalması nedeniyle, zaptedilmesi özellikle güç bir unsur haline gelmişlerdir.

Askerler birçok ocağa mensupturlar: Yeniçeriler (piyade), sipahiler (süvari), topçular, top arabacıları, cebeciler (zırhçılar). Bu ocakların komutanları sırasıyla yeniçeri ağası, sipahi ağası, topçubaşı, toparabacıbaşı ve cebecibaşı ünvanını taşımakta, bunlara üst rütbeli subaylar yardımcı olmaktadır.

Ocak mensupları, hiç değilse XVII. yüzyılın ortasına kadar devşirme usulüyle sağlanmaktadır[2]. Balkanlardan toplanan çocuklar acemi oğlanları arasına katılmaktadırlar; bunlardan saray hizmetine alınmayanları orduya yöneltilmekte, emekliye ayrılana kadar burada kariyer yapmaktadırlar. Uzun süre bekâr kalma zorunluğuna tabi olmuşlar ve askerlik mesleğinin

1 Bütün bu resim ve vergilere ilişkin olara bkz. R. Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul.*

2 Devşirme sistemi konusunda yukarıya bkz.

dışında bir faaliyet veya gelir kaynağına sahip olmaları yasaklanmıştır. Fakat XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu zorunluklara veya yasaklara aldırılmaz olunmuştur ve yeniçeriler veya başka askerler yalnızca evlenmekle kalmamışlar (bu durumda kışla dışında yaşamaktadırlar), aynı zamanda içlerinden birçoğu dükkân sahibi olmuş ve bazı kişiler aracılığıyla ticaret yapar hale gelmişlerdir. Bunun sonucunda ocak zihniyetinin, bu askerlerin askeri değerlerinin azaldığı görülmüştür, çünkü savaştan çok özçıkarlarıyla ilgilenmektedirler.

Yeniçeriler cemaat, bölük, seymen veya sekban ve acemi oğlanı adı verilen dört grup halinde örgütlenmişlerdir. Bunların herbiri belli sayıda (toplam 229) orta'dan meydana gelmiştir, ortalar da odalara bölünmüştür. İstanbul'daki yeniçeri ortası sayısı 77, yani toplamın üçte biridir[1]. Eğer bütün yeniçerilerin çarpışmaya gittikleri savaş dönemleri hariç tutulursa, başkentte garnizon tutan yeniçeri sayısı, acemi oğlanlar hariç, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki 4.000 ile başka bazı dönemlerdeki 25.000 arasında değişmektedir. Aslında bu sonuncu sayıyı çok düşürmek gerekir, çünkü en yüksek yeniçeri sayısına yalnızca savaş döneminde ulaşılmaktadır: bu sayıyı dönemine göre 10.000 ile 15.000'e indirmek gerekir.

İyice belirtelim ki, burada yalnızca yeniçeriler, yani piyadeler söz konusudur. Bunlar İstanbul'da dört kışlada oturmaktadırlar, ama yeniçerilerin tümü buralarda yaşamamaktadır: İçlerinde bazıları nöbetleşe olarak, kente dağılmış olan muhafız birliklerini oluşturmakta ve semt veya büyük mahalle başına bir muhafız birliği verilmektedir; diğer bazıları da yönetim dairelerine muhafız olarak verilmekte; bir bölümü de yabancı elçilikleri korumaktadır. Son olarak da, başkent yeniçerilerinin barış zamanında bir sopa veya hini hacette bir hançerden başka hiçbir silah taşımadıklarını belirtmek gerekir ki, zaten kötülüklere engel olmak için bunlar fazlasıyla yeterlidir.

Daha önce de söylediğimiz üzere, yeniçeriler İstanbul'da bulunan yegâne askerler değillerdir. Onlarınkinden sonra en önemli ocak sipahilerinki, yani süvarilerinkidir. Bu ocak dört cemaatten oluşmaktadır: Sipahiler, silahdarlar, ulufeciler ve garipler. Bunların sayısı çok değişmiştir, ama ancak küçük bir bölümü, yaklaşık 1500 kişi İstanbul'da oturmaktadır. Bu süvariler tıpkı yeniçeriler gibi, XVI. yüzyılın sonundan itibaren çok çalkantılı

1 Bu örgüte ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, c. I., Ankara 1943, ve Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman*, C. VII: *État militaire*.

hale gelmişler ve XVII. yüzyılda İstanbul'daki bütün asker ayaklanmalarına katılmışlardır[1].

Cebecilerin İstanbul'daki kışlaları Aya Sofya'nın karşısındadır; başlangıçta 500 olan sayıları 1566'da 800'e, XVI. yüzyılın sonunda 4.000'e, IV. Murad döneminde 5700'e çıkmış, sonra 1660'ta 4.800'e 1688'de 2.650'ye inmiştir. Bunlar diğer askerlerden çok daha sakin durmuşa benzemektedirler. Topçu ocağı gerçekte ancak Fatih Sultan Mehmed'in zamanında kurulmuştur; bu ocağın mensupları Tophane'nin kurulduğu, sonradan semte adını veren yere yerleştirilmişlerdir. Bunlardan ancak bir kısmı İstanbul'da oturmaktadır ve sayıları hiçbir zaman çok yüksek olmamıştır. Çok az sayıda olan top arabacıları (XVI. yüzyılda olduğu kadar, XVII. yüzyılda da 600-700 kişi) Tophane'de ve Ahırkapı'da, sarayın batı ucundaki kışlalarında oturmaktadırlar.

Sipahi, cebeci, topçu, top arabacılarının örgütlenmeleri yeniçerilerinkine benzemektedir. "Bütün bu askerler odalar halinde bölünmüş kışlalara yerleşmişlerdir. Her odanın komutanı, bayrakdarı, harcamaları yapan görevlisi, sakası vardır... Olağan ücretin dışında, imparator yeniçerilere her yıl Selanik çuhasından üst baş vermekte ve onlara hergün pirinç, et ve ekmek dağıttırmaktadır. Barış zamanında aldıkları ücretin yüzde yarımını oda kirası olarak vermektedirler..."[2].

Uzun süre, yeniçeri ocağının sultan I. Murad tarafından 1362'ye doğru kuruluşunun dinsel unsurlarla bağlantı halinde gerçekleştirildiği, Bektaşi tarikatının kurucusu Hacı Bektaş Veli'nin bu kuruluşta öncelikli bir rol oynadığı ve bu rolün büyüklüğünden ötürü, yeniçerilerin daha başlangıçtan itibaren Bektaşiliğe girdikleri düşünülmüştür. Bu varsayım bugün çürütülmüştür[3]. Yeniçeriler daha başlangıçtan itibaren dinsel bir tarikatı izlemişlerse de, bu ya Ahilerin, ya da Abdalan-ı Rum'un tarikatları olmuştur; o dönemlere bunlar güçlenen ve Osmanlı çevrelerinde çok etklii olan tarikatlardır. Yeniçeriler Bektaşiliği muhtemelen ancak XIV. yüzyılın sonu veya XV. yüzyılın başında benimsemişlerdir; bunun nedeni herhalde hıristiyan kökenli olmalarıdır (çünkü Bektaşilikte ortodoks Hıristiyanlığın etkileri görülmektedir), ama asıl neden tarikatın yeniçerilerinkiyle oldukça iyi uyuşan katı örgütlenmesidir. Tarihsel gerçeklerden çok uzaklara düşen

---

1 Yeniçerilerinki dışındaki diğer ocaklar ve sipahiler konusunda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, c. II, Ankara, 1944.

2 Tournefort, c. II., s. 39.

3 Konunun ortaya konulduğu eser: İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I., s. 147-150 ve E., I., 2 ed., Bektashiyya (R. Tschudi).

Hacı Bektaş Veli'nin hayat öyküsü yazarları, bu kişiyi ancak çok sonradan yeniçeri ocağının piri, hatta kurucusu haline getirmişlerdir.

Yeniçerilerle Bektaşiler bazı zamanlarda o kadar birlik halinde olmuşlardır ki, askerler ocaklarını ocak-i bektaşiye olarak adlandırmışlardır; tarikatın başına yeni bir baba geçtiğinde, bu kişi İstanbul'a gelmekte ve vezir-i azama gitmeden önce yeniçeri karargâhına gitmekte, yeniçeri ağası onun başına taç (Bektaşi sarığı) giydirmekte, sonra ona kafilesiyle birlikte vezir-i azamın yanına kadar refakat etmekteydi; sonra baba, Bektaşilerin Kırşehir'le Kayseri arasındaki Hacıbektaş'taki "ana ev"ine dönmesine kadar yeniçerilerin konuğu olmaktaydı.

Bu askerlerle bu dervişler arasındaki bağ, her iki tarafın da halka çok yakın olmasıyla, her iki tarafın da pek ortodoks olmayan bir islamiyete mensup olmalarıyla ve özellikle de XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunların hükûmete yönelen ve kökeni özellikle dinsel olmayan çalkantıların çekirdeğini oluşturmalarıyla ilişkilidir[1].

Yeniçeriler XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılda da IV. Murad'ın ölümüne kadar (1640) disiplin içinde tutulabildiler ve hükûmete saygılı kaldılarsa da -II. Osman'ın tahttan indirilip katledilmesi ve 1632'deki bir yeniçeri-sipahi ayaklanması hariç-, bunlar daha sonra çok kereler ayaklanmışlardır; 1648, 1651 Mayıs 1655 ve Mart 1656. Daha sonra Köprülülerin enerjik yönetimi düzen ve sükûneti geri getirmiş ve yeni bir ayaklanma ancak 1687'de kaydedilmiştir; yeniçeriler bu kez sarayı yağmalayacak kadar ileri gitmişler ve kentte öyle büyük bir düzensizliğe yol açmışlardır ki, halk onlara cephe almıştır. Önce Venediğe, sonra Avusturya, Venedik ve Rusya'ya karşı yürütülen savaşlar nedeniyle, çok daha fazla miktarda yeniçeri devşirmek gerektiğini söylemek uygun olacaktır, fakat bu kez devşirme işlemi çok daha özensiz olmuş ve yeni yeniçeri olanlar eskiden olduğu gibi devşirme kaynağından gelmedikleri için, ne disiplin, ne savaşma arzuları, ne de ahlâkları açısından parlak örnekler oluşturmamışlardır; bunlar herşeyden önce "kendini savunmasını" ve her araca başvurarak avantaj sağlamısını bilen bir devlet ocağına katılmanın peşindedirler. Bunlardan bazılarının İstanbul'da bir zenaat veya ticaret sahibi olmuş olmaları ve hatta hamal, börekçi, manav gibi bazı esnaf kollarını da ele geçirmiş olmaları mümkündür. Fiili durumda bu küçük meslekleri bizzat icra etmemekte, başkente gelen ve güç koşullarda olan hemşehrilerini, yurttaşlarını veya dostlarını buralara yerleştirmektedirler; onları himayelerine almakta, yeniçeri ocağına yazdırmakta, onlara satış izni elde etmekte ve onlara satılacak

---

1 1826'da Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra Bektaşilere karşı çok şiddetli tedbirler alınmıştır.

mal teslim ederek, çok muhtemelen kârdan belli bir yüzde almaktadırlar[1]. Bu tüccar yeniçerilerin (seyyar satıcı), hiç değilse bekâr olanları kışlalarda, özellikle Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bekâr odalarında, grup halinde yaşamaktadırlar.

Demek ki yeniçeriler bazı esnafa sızmaya başlamışlar ve böylece başkent hayatına daha doğrudan katılır hale gelmişlerdir. Daha sonra yeniçeri ocağında toplumsal bir dönüşüm de olmuştur ve bu başkente, hatta Osmanlı imparatorluğunun bütününe etki etmenin uzağında kalmamıştır, çünkü İstanbul'da farkedilen durum, büyük taşra kentleri için de geçerlidir.

Eğer buna bir de esnafın savaş zamanında belli sayıda mensubunu, yardımcı güç olarak hizmet etmek üzere orduya göndermek zorunda olduğu eklenirse[2], askerler ile esnaf arasındaki XVII. yüzyıl olaylarının genişletmekte gecikmeyeceği bir biçim aldığı görülecektir. Sonuç olarak Osmanlı yönetimi, uzun dönemde başkentteki askerlerin varlığından hiç de memnun olmayacaktır.

IV. DİNSEL HAYATIN KİŞİLERİ

"Resmi" sayılabilecek bir kategoriye mensup İstanbulluların arasında, geriye dinsel bir işlev görenleri kalmaktadır. Fakat bu kategori ile daha önce sayılanlar arasında ayırım yapmak gerekmektedir, çünkü artık fiilen, kelimenin modern anlamında "memurlar", ne de siyasal veya yönetsel sorumlulukları olan kişiler söz konusu değildir. İslam dini tamamen dinsel veçhesi (hukuki-dinsel veçhesi değil) itibariyle, katolik dinininkine benzer bir ruhbanın varlığını gerektirmemektedir. Kuşkusuz bir hiyerarşi vardır, ama bu esas olarak hukuki-dinsel kişiler tarafından oluşturulmaktadır: Bir yanda şeyhülislam ve kadılar, öte yanda ulema ve müderrisler; bunlar din adamından çok okumuş kişilerdir ve üstelik hiçbir talepte bulunmamaktadırlar ve bekâr kalma gibi bir zorunlukları da bulunmamaktadır: gerçek kadı sülalelerinin, yani kendi içlerinden işe almayı sürdüren bir cins entellektüeller kastının varlığı farkedilebilmektedir.

İslam dininin karakteristik yanı, bir yandan ibadet alanında rahiplere ihtiyaç göstermemesi nedeniyle, ibadetin çok basitleştirilmiş ve kolaylıkla öğrenilebilir dualardan ibaret olmasından ötürü çok bireyselleşmiş olması, ama öte yandan da, ibadetin bir mahallenin veya bir semtin bütün müslü-

1 Evliya Çelebi, 326-327 ve Osman Nuri, *Mecele...*

2 R. Mantran, *İstanbul...*, 321-323.

manlarının, özellikle Cuma günleri olmak üzere, topluca ibadet etmek bir araya geldikleri dinsel yapılarda gerçekleşmesi nedeniyle de ortaklaşa olmasıdır. Ancak toplu ibadetler esnasında dinsel bir personelin varlığı farkedilmektedir; bunlar bu ibadet konusunda uzmanlaşmış kişiler değil de, dinsel bir faaliyette bulunan kişilerdir. Bir bakıma mahallenin müslüman cemaatinin başkanı olan imam ibadeti yönetmekte ve Kuran'daki sureleri yorumlamaktadır; hafız Kuran okumakta, hatib vaaz vermekte ve müezzin günde beş vakit ezan okumaktadır. Fakat iyice belirtmek gerekir ki, bu kişilerden hiçbiri kelimenin Batılı anlamında bir rahip değildir: bunlar olağan hayatın içinde yaşayan, bir vakıftan ücret alsalar bile, bir meslek icra edebilen (ve çoğu zaman eden) laik kişilerdir. Kendilerini tamamen dinsel ödevlerine adamak zorunda olan, büyük camilerin hizmetkârları bir istisna sayılabilir, fakat bunlar, özellikle büyük nitelikler aranan vaizler başta olmak üzere, maaş almaktadırlar. Demek ki tamamen cami veya mescidlerde hizmet veren, tam anlamıyla dinsel personel ancak çok küçük bir azınlık oluşturmaktadır.

Oysa cami ve mescid sayısı çok büyüktür. Eğer Evliya Çelebi izlenecek olursa[1], İstanbul'da çeşitli büyüklükte 15.714 cami vardır; bunlara 577 tekke ve 6.000 zaviyenin eklenmesi gerekir ki, muazzam bir rakama benzeyen 22.000 dinsel yapı sayısına ulaşılmaktadır. Ancak seyyah Grelot bu yapılar hakkında şöyle yazmaktadır: "Yalnızca İstanbul kentinde bunlardan dört bin dokuz yüz altmış dokuz tane vardır ve bir derviş bana birgün bunlardan kentte ve dış mahallelerde toplam olarak ondört bin kadar olduğunu söyledi, ama ben en az beş veya altı bin kadar yanıldığını sanıyorum..."[2]. Paris Ulusal Kütüphanesinde bulunan bir belge 485 camii, 4.492 mahalle mescidi, 157 tekke ve 385 zaviye, toplam olarak, tamamen dinsel nitelikli 5.519 yapı zikretmektedir[3]. 5.500 ile 22.000 arasındaki fark büyüktür, ama daha çok birinci rakamın tercih edilmesi gerekir. 5.590'e indirilse bile, bu sayı da İstanbullu müslümanların ibadete büyük önem verdiklerini göstermektedir.

İbadete verilen bu önem, derviş tarikatlarının karşılaştıkları itibar düzeyinde gene karşımıza çıkmaktadır. Eğer bu müslüman dervişlerle hristiyan tarikatlarının keşişleri aynı olarak görülürse hata yapılmış olunur; ama bu dervişlerin yalnızca fakirler gibi yoksulluk içinde ve halkın cömertliği sayesinde yaşayan kişiler olduklarını düşünmek de hatalı olur. Dervişler uzun süre ve özellikle Orta çağda zahidane yollarla veya mistik tarzda so-

1 Evliya Çelebi, 509.

2 Grelot, *Relations nouvelles d'un voyage de Constantinople*, 351.

3 B. N., Fonds Turc. Supplt n° 116, f° 26.

yutlanmış olarak yaşamışlarsa da[1], XVII. yüzyıldan itibaren, bazıları Anadolu Türk dünyasında çok büyük başarıya ulaşan tarikatlar ortaya çıkmıştır. Bu tarikatlar iki cins üyeden oluşmaktadır: Üst kategorileri oluşturan birinci kesim, az veya çok süren bir çömezlik devresinden sonra yemin ederek, tekke veya zaviyelerde yaşayan ve çok özel, hatta bazen tehlikeli bile olabilen ve bir örgütten diğerine değişen tarikat kurallarına tamamen tabi olan kişilerden oluşmaktadır. Diğer kesim ise dünyada yaşayan, kendilerini yemin etmeden tarikatın üyesi olarak ilân eden, bazı duaları etmekle ve tarikatın tekkelerinden birindeki büyük dinsel törenlere katılmakla yükümlü olan "dış" üyelerden oluşmaktadır. Bu törenler (zikr) esnasında büyük bir dinsel coşku meydana gelmekte, bu coşku uyarıcılardan veya hareketlerden (dans, haykırma vs.) meydana gelen hipnoz tezahürleri tarafından harekete geçirilmekte veya onlara eşlik etmektedir. Ama tarikatların derin kuralları zamanla dönüşümlere uğramışlardır, öylesine ki, dış görüntüler dinsel veya mistik zihniyetin üstüne çıkmıştır; bazı tarikatlarda uyuşturucu ve alkol kullanımı bir kural değilse bile, en azından bir adet haline gelmiştir ve örneğin Bektaşiler mistik yükselmeden çok maddi zevklerin peşinde koşmakla suçlanabilmişlerdir.

İstanbul'da iki tarikat önde gelmektedir: Mevleviler ve Bektaşiler. Mevleviler Batılılar tarafından, törenleri esnasında kendilerinden geçmek için yaptıkları raks nedeniyle "dönen dervişler" adıyla bilinmektedirler[2]. Bu raks ile, ona eşlik eden müziğin ve mistik şiirlerin okunmasının uzun süre pek ortodoks sayılmayan uygulamalar olarak kabul edilmelerine rağmen, Mevleviler dinsel hükümlere iyice uyduklarına dair bir ün kazanmayı bilmişlerdir; bu durum büyük bölümü itibariyle, tarikatın kurucusu olan ve XII. yüzyılda Konya'da yaşayan Mevlana Celaleddin Rumi'nin elde etmeyi başardığı üne bağlıdır. Mevleviler Osmanlı İmparatorluğunda yüzyıllar geçtikçe, padişahların ve genelde halkın sakin kesimlerinin beğenisini kazanmışlardır; onlar için, yönetici ve burjuva sınıfların tarikatı oldukları söylenebilir; bu herhalde onların kentsel kökenleriyle, daha vurgulu bir entellektüellik taşıyan doktrinleriyle, her tür çalkantı hareketine veya ayaklanmaya karşı olan muhafazakâr tutumlarıyla bağlantılıdır. Ancak mevleviler bir kere bir "ihtilal" hareketine katılmışlardır: 1648'de I. İbrahim'in hal'edilmesi. Fakat bu tahttan indirme, hükümdarın gariplikleri nedeniyle o kadar ortak bir istek haline gelmiştir ki, mevlevilerin bunun dışında kalmaları mümkün değildi. Bu tarikatın İstanbul'da çok sayıda tekkesi bulunmaktadır.

---

1 Darwish maddesi, E. I. 2, Yaz. D. B. Mac Donald, H. A. R. Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, c. II, ch. XIII.

2 H. Ritter, *Mevlevilerien in Konya, Oriens*, c. XV., yıl 1962'de Konya mevlevi tekkesindeki bir sema ayininin tasviri yer almaktadır.

Bektaşiler ise tamamen farklı bir üne sahiptiler. Öncelikle, Sultan Osman ve Orhan'ın yakını olduğu iddia edilen kurucuları Hacı Bektaş'ın etrafında yaratılan efsane, sonra da müslüman imanı konusundaki oldukça heterodoks olan kavrayışları nedeniyle: bu tarikat İslamiyet öncesi Türk dinine ilişkin unsurları korumuş, ama bunlara şiilik ve hristiyanlıktan alınma başka unsurları da eklemiştir. Böylece Bektaşiler hem Türk halk geleneklerine, hem de şii ayinlerine (bunlardan bazılarını uygulamayı sektirmemektedirler) çok yakındırlar ve Hıristiyanlıktan gelen dönmeleri, özellikle de Balkan hıristiyan ailelerinden çıkma yeniçerileri kendilerine daha kolayca bağlamaktadırlar[1].

Bektaşiler İstanbul'da özellikle kentin çalkantılı unsurlarıyla, en başta yeniçerilerle, ama aynı zamanda disiplinsizlikleriyle ünlü bazı esnafla temas halindedirler. Böylece Bektaşiler ve taraftarları, çok vurgulu toplumsal bir karakteri olan bir cins dinsel hareket meydana getirmektedirler; proleter tabakalara mensup unsurlar onların taraftarları arasında daha kalabalıktır.

Başka bir derviş tarikatı daha İstanbul'da bir miktar başarı elde etmiştir, ama bu başarı önceki iki tarikatınkinden daha düşüktür: bu, XV. yüzyıl ortasında Ankara'da yaşamış olan Hacı Bayram'ın kurduğu Melamilik'ten geriye kalanların oluşturduğu Melamiler tarikatıdır. Bu tarikat, Bektaşilerin yeniçerilerin nezdindeki itibarını taklid ederek, daha çok sipahilerden taraftar toplamıştır; Halil paşa (öl. 1630) gibi bir vezir-i azam, hatta bir şeyhülislam (Mustafa efendi, 1546-1605) bu tarikata üye olmuşlardır. Melamilerin başarıları diğer tarikatların ve dinsel ile siyasal otoritelerin onlara karşı hasmane tutum almalarına yol açmıştır: vezir-i azam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa bu tarikatın bazı şeyh ve çömezini idam ettirmiş, bundan sonra bu tarikat faaliyetini gizli sürdürmüştür[2].

---

1 Bektaşilere ilişkin olarak bkz. J. K. Birge, *The Bektashi order of Dervishes*, Londra, 1937 ve Bektashiyya maddesi E. I. 2.

2 Bkz. H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society*, c. II., s. 200. Kanuni Sultan Süleyman, Karaman'da Hacı Bektaş soyundan olduğunu iddia eden Kalenderoğlu adlı bir dervişin yönetimindeki isyanı bastırması için, vezir-i azamını 1527'de Anadolu'ya göndermiştir; başka bir Kalenderoğlu tarafından çıkartılan bir isyan da 1608'de meydana gelmiştir. Kalenderler çoğunlukla gezginci dilenci dervişlerdir. İstanbul'da ne itibar görmüşler, ne de büyük bir etkileri olmuştur. Türkiye'ye XV. yy'ın sonunda giren bir tarikatta Nakşibendilik'tir, bunların ilk tekkesi İstanbul'da açılmıştır; tarikat başta şairler olmak üzere, okumuşlar arasından çok sayıda mürid edinmiştir; çok koyu sünni olan Nakşibendiler, etkilerini XVII. yüzyılda artırmışlardır. XV. yüzyılda kurulan Halveti tarikatı kentin fethinden hemen sonra İstanbul'da varolmuşa benzemektedir, ama bu tarikat mensupları siyasal ve dinsel zihniyetlerin bağımsızlığı nedeniyle II. Mehmed tarafından kentte kovulma tehtidiyle karşılaşmışlar, fakat bu tutumların XVI. ve XVII. yüzyıl padişahlarının saltanat dönemlerinde de sürdürmüşlerdir. Krş.

Bu dinsel tarikatların hepsi de, yalnızca dinsel açıdan değil, aynı zamanda ve özellikle esnaf üzerindeki etkilerinden ötürü başkentte önemli bir rol oynamaktadırlar: esnaf kuruluşlarının herbiri bir piri olduğunu iddia etmekte ve çoğu zaman da şu veya bu tarikata katılmaktadırlar; dinsel bağ toplumsal bir bağla güçlenmekte ve böylece zıtlaşmalı değilse bile, rekabetçi gruplar oluşmaktadır.

Müslümanlar için dinin gerekleri herşeyden önce camide; küçük mahalle mescidinde veya selatin camiinde yerine getirilmektedir. Fakat bu camileri yapmak, idame ettirmek, hizmetkârların faaliyetini sağlamak, büyük yapılar söz konusu olduğunda medrese, imaret, hastane, barınak, okul, sebil, han gibi ek binalarla tamamlamak gerekmiştir. Bütün bunların ve personellerinin bakım ve idamesi önemli gelirler gerektirmektedir: Evkaf yönetimi bu işle uğraşmaktadır[1]. Bu yönetim, sarayın zenci hadımlarının başkanı ve padişah hareminin başdenetçisi olan kızlar ağasının emrindedir. Evkaf tarafından yönetilen gayrimenkuller topraklar (köyler, tarlalar, malikâneler), dükkânlar, evler vb.'den meydana gelmektedir; bunların gelirleri, gayrimenkul sahibi tarafından düzenlenmiş olan vakfiye gereği belli bir dinsel binaya tahsis edilmektedir.

Evkaf yönetimi özerktir, maliye yönetimine bağlı değildir; vakıflar mütevelliler tarafından yönetilmektedirler -vakfeden vakfiyesinde bu görevi kendine ve mirasçılarına ayırabilir-, bunları kızlar ağası atamaktadır: çoğu zaman ve özellikle XVII. yüzyılda kızlar ağası bu göreve ya kayırmak istediği kişileri, ya da kendine tavsiye edilenleri atamaktadır. Kızlar ağası ile mütevelliler arasında yer alan bir nazır, vakfiyelere uyulup uyulmadığını denetlemektedir; fakat bu hazırlık görevi tamamen teoriktir ve genellikle hükûmetin önemli kişilerine veya yüksek din görevlilerine verilmektedir; sonuç olarak nazırlık ve mütevellik, aslında iyi ücretli emeklilik arpalıkları olup, yararlanıcılara ek bir gelir kaynağı sağlamaktadır. Bu görevler özellikle padişahlar veya yüksek kişiler tarafından kurulan ve işleyişleri için çok büyük gelirler tahsis edilmiş vakıflar söz konusu olduğunda, çok fazla talep edilmektedirler.

Mütevellinin altında, gene atamayla gelen ve sayıları vakfın büyüklüğüne göre değişen alt dereceli görevliler bulunmaktadır. Bu vakıflardan bazıları muazzam denilebilecek idareler oluşturmaktadırlar, bu durumda onlara buna uygun gelirler ayırmak gerekmektedir: örneğin Aya Sofya

B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Oklahoma, 1963, 154-159.

[1] Arapça *vakf* kelimesinin (Türkçesi vakıf) çoğulu *avkaf*'tır. (Türkçesi evkaf). Bu kelimenin Kuzey Afrika'daki karşılığı *habus*'tur.

camii için durum böyledir; Tournefort yılda 800.000 liraya[1], ve Rycaut 100.000 sekineye ulaşan[2] gelirlerden söz etmektedirler. Bu gelirler o kadar bol kepçeden hesaplanmışlardır ki, gereken miktarları çoğu zaman aşmaktadırlar; artan miktar Yedikule'de saklanmaktadır ve padişah mutlak zorunluk olmadıkça buna dokunamamaktadır.

Bu vakıflar ayrıca bazı avantajlardan da yararlanmaktadırlar: inşaat malzemesi, emek gücü sağlanmasında; imaretlerin, barınakların, okulların iaşesinde öncelik. Görevliler ise vergi ve hizmet muafiyetlerinden yararlanmaktadırlar. Öylesine ki, bu vakıflar fazlasıyla ayrıcalıklı bir ocak oluşturmaktadırlar; başlangıçta kuruluşlarına dinsel zihniyet egemen olmuşsa da, sonradan yöneticiler kazanç hırsına yenik düşerek, bu vakıflarda yaşam koşullarını yükseltmenin, İstanbul toplumunda bir yere sahip olmanın aracını bulmuşlardır. Böylece kendilerine Osmanlı yönetici aristokrasisine veya yönetici burjuvazisine mensubiyetin işareti olan konaklar ve yalılar yaptırtmışlardır. Onlara ilişkin olarak, kapalı bir devre içinden atanan, kızlar ağası veya padişaha veya vezir-i azama ulaşabilen küçük bir azınlık içinde yer alan ayrıcalıklılar oldukları ve arpalıkları paylaştıkları söylenebilir. Ancak bunlara rağmen vakıflar gene de din, eğitim, sağlık vs. gibi alanlarda İstanbul halkına yararlı olmuşlardır.

İmparatorluğun başlıca yöneticilerine ve beledi organizmalara bu hızlı bakıştan çıkan şey, yönetsel merkezilik ve merkezi yönetim ile beledi yönetim arasındaki karışmadır. Alt kademelerdeki görevler, imparatorluğun başka kentlerindeki gibi tamamen beledi görevler olmaktadır; ama üst kademelerde, kentten sorumlu olan kişiler, başkentin bazı hizmetlerine de bakan hükûmet memurlarıdır. Ve hükûmetin İstanbul'a bu doğrudan müdahalesini özellikle, kentin ekonomik hayatının esas unsuru olan esnafa yönelik denetimlerde, hatta vesayette bulmaktayız.

[1] Tournefort, c. I., 487.

[2] Rycaut, s. 362.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KENTSEL VE TOPLUMSAL ORTAM

EKONOMİK FAALİYETLER

A. ESNAF MENSUPLARI

I. ESNAF KURULUŞLARI

Yönetimin çeşitli dairelerinde çalışan veya orduya mensup olan İstanbullular ne kadar çok sayıda olurlarsa olsunlar, bunlar kent nüfusunun devasa kitlesi içinde ancak küçük bir azınlığı temsil etmektedirler. Bu kitle faal kesimi itibariyle, esnaf grupları içinde toplanmış tüccarlar, satıcılar, zenaatkârlar, işçiler, seyyar satıcılardan meydana gelmektedir[1].

Osmanlı dönemine ilişkin olarak İstanbul esnafından ilk kez XVI. yüzyılın başında, II. Bayezid döneminde çıkartılan bir kanunda söz edilmektedir[2]; ancak esnaf daha önceden beri vardır, çünkü bazı gruplar Fatih Sultan Mehmed tarafından tanınmış ayrıcalıklara sahiptirler. II. Mehmed kenti fetheder etmez yeni başkentinin ekonomisini işler hale getirmek istemiş ve Osmanlı imparatorluğunun diğer bölgelerinde zaten varolan esnaf örgütlenmesini kente uyarlamıştır. Belki de Bizans loncalarından geriye kalanlardan da yararlanmıştır. Ve adalı ve anakaradan gelen Rumların kente davet edilmeleri, halkının İstanbul'u terketmiş olmasının düzenini bozduğu zenaat ve ticaret faaliyetlerini yeniden çalıştırma ihtiyacına denk düşmüştür;

---

1 Evliya Çelebi İstanbul tasvirinde sıraladığı loncaları bu esnaf terimiyle işaret etmektedir. Arşiv belgelerinde loncalara taife denildiği fark edilmektedir. Esnaf mensupları ehl-i hirfet ve ehl-i sanat terimleriyle ifade edilmektedir. Ama en yaygın olanı esnaftır; öylesine ki, bu terim sonunda lonca üyelerini, zenaatkârları ve satıcıları da belirtirir hale gelmiştir.

2 Ö. L. Barkan tarafından *Tarih Vesikaları*, c. V., fas. 5 Şubat 1942'de yayınlanmıştır. İstanbul'a ilişkin bölümü R. Mantran, "La Police des marchés de Stamboul au de'but du XVI'e siècle" *Cahiers* de Tunisie, c. IV, no. 14, 1956, s. 213-241'de Fransızcaya çevrilip şerhedilerek yayınlanmıştır.

fakat herşey Osmanlı kurallarına göre yeniden örgütlenmiş ve yalnızca kâfirlerden oluşan esnaf bile bu kurallara tabi olmuştur. XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyılda İstanbul'a yerleşen musevi tüccar ve zenaatkâr için de aynı durum geçerli olmuştur. İstanbul esnafının tümünün yalnızca müslümanlardan oluşmadığını kaydetmek gerekmektedir; bazı esnaf gruplarında müslüman, hrıstiyan ve museviler yan yana bulunmaktadırlar; diğer bazıları ise yalnızca kâfirlerden oluşmaktadır: bunlar müslümanların yapamayacakları (örneğin meyhanecilik) veya yapmayı bilmedikleri (bazı madenlerin işlenmesi, bazı kumaşlar ve gemi yapımında ilişkin hemen tüm alanlar) mesleklere tekâbül etmektedir. Fakat hangi esnaf olursa olsun, örgütlenmesi nasıl olursa olsun hükûmet denetiminin dışında kalamamaktadır ve bunların herbiri iç örgütlenme şeması bakımından diğerlerinin aynı olmaktadır. Bu esnaf kuruluşları çok sayıda mıdır? Bu konuda bize bilgi verebilecek, hemen hemen tam olan yegâne metin, 1637'de IV. Murad'ın emriyle İstanbul'da yapılan bina ve nüfus sayımının kayıtlarını iktibas eden Evliya Çelebi'nin tasviridir. Türk yazara göre "İstanbul'un dört kazasında esnaf birlik üyelerinin tümü, toplam 57 gruba ayrılmış 1100 esnaf kuruluşu oluşturmaktadırlar..."[1], bu gruplar birbirleriyle ortak olan veya birbirlerine bağımlı olan esnafı biraraya getirmektedirler.

Yetersizliklerine rağmen, bizim için en iyi rehber olan Evliya Çelebi'nin tasvirinin daha yakından ele alınması halinde, başkentin tüm yetişkin erkek nüfusunun zorunlu olarak bir esnaf örgütüne kayıtlı olduğu görülmektedir; bunun istisnasını yeniçeriler ve genel olarak askerler ve başka yere yazılı olan saray halkı meydana getirmektedir. Bu zorunluk özellikle, denetimin en büyük yere sahip olduğu Osmanlı geleneksel sistemine bağlıdır. Öte yandan, yerel yaşam koşulları bireyin tek başına yaşamasına izin vermemektedir; İslam bireycilik kavramının bulunmadığı, cemaatçi bir toplumdur; ekonomik örgütlenme bireyin soyutlanmasını olanaksız kılmaktadır. İster müslüman, isterse hristiyan veya musevi olsun, İstanbullu iki veçheli bir "ortam"a mensuptur: bir yandan etnik ve dinsel, diğer yandan da mesleki veçhe, ve bu çerçeve onun için yalnızca hayati bir unsur olarak kalmamakta, aynı zamanda devlet memurlarının haksızlıklarına karşı en iyi güvenceyi oluşturmaktadır.

Esnaf örgütü, dinsel cemaatin dışında gerçekten örgütlü yegâne kentsel çerçevedir, ve mesleki bir birlikle bütünleşen İstanbullu burada yalnızca aynı mesleği icra eden kişilerle biraraya gelmemekte, aynı zamanda aşağı yukarı aynı ihtiyaçlara ve aynı hayat tarzına sahip insanlarla birlik olmaktadır. Esnaf kuruluşu siyasal bir organizma değildir: kent içinde yalnızca ekonomik ve toplumsal bir rol oynamaktadır; hükûmet nezdindeki temsilcileri, görevleri yönetim ile esnafın faaliyetini düzenlemek, esnafın maddi çıkarlarını korumak olan meslek temsilcilerinden ibarettirler.

1 Evliya Çelebi, 511-512.

Esnaf örgütlenmesi-Sorumlu yöneticiler

Esnaf kuruluşları XVI. yüzyılda XVII. yüzyıla pek büyük bir dönüşüme uğramışa benzememektedirler: zaten iç yapılarını derinlemesine alt üst edecek hiçbir neden de ortaya çıkmamıştır.

Esnaf kuruluşlarının tabanında ustalar, kalfalar (işçiler) ve çıraklar yer almaktadır. Bu sonuncular kalfa olabilme konusunda, onları mesleğin teknikleri ve aynı zamanda esnaf gelenekleri konusunda yetiştiren ustalara bağımlıdırlar. Kalfalıktan ustalığa geçiş daha da güçtür ve hepsi de mesleki nitelikte olmayan bazı koşullara bağımlıdır. Nitekim herkesin dükkân, atelye açmasına veya bir ticarete başlamasına izin verilmemektedir: işyeri sayısı ilke olarak sınırlıdır ve yasaya bağlanmıştır; yalnızca ustaların dükkân, atelye veya ticaret sahibi olma hakları -veya ayrıcalıkları- vardır; önce ustalık denilen bu ayrıcalık sonradan gedik adını almıştır. Öte yandan dükkân veya atelye sayısı sınırlı olduğundan, usta sayısı da sınırlıdır: bu durumda ustaların ayrıcalıklarını ve önceliklerini muhafaza etme kaygısı taşıyan ve alt katmanlardan gelen unsurların istilasına uğramayı istemeyen toplumsal bir sınıf oluşturduklarını kabul etmek mümkündür. Gedik, sahibinin ölümünde, ilgili meslek dalında çıraklık yaptığını kanıtlamak zorunda olan bir mirasçıya geçebilen, kişisel bir haktır; böylece ırsi bir ustalar kategorisi ortaya çıkabilmiştir[1]. Fakat bir esnaf kuruluşunun ustalarının bir gediğin bir mirasçıya geçmesine itiraz ettikleri de olmuştur[2]. Gedik mirasçılar tarafından satılabilir veya bağışlanabilir; ama bunun bir kalfaya yapılması pek muhtemel değildir, çünkü eğer iyi gelir getiren bir iş söz konusuysa, satıcı kesinlikle iyi bir fiyat talep etmektedir ki, bu da kalfanın olanaklarını aşmaktadır. Buna karşılık gedik esnaf dışından birine -diğer ustaların ve hükûmet memurlarının onayıyla- veya aynı esnaftan bir ustaya satılabilir, çünkü birden fazla dükkân, atelye veya ticaret sahibi olmayı engelleyen hiçbir hüküm yoktur. Son olarak da, esnaf ustalarının veya kadının veyahut da muhtesibin talebi üzerine, hükûmet tarafından yeni gedikler kurulabilir; bu kurulmalar etki ve destek sahibi olan ve iyi gelirleri olan, iyice belli kimselerin yararına yapılmaktadır.

1 Krş. Gibb et Bowen, t. I., p. 282.

2 Mühimme Defteri, 85. s. 226, yıl 1630.

Esnaf örgütü ustaların üstünde, ustalar tarafından seçilen bir yönetim organına sahiptir, bu organ esnaf mensuplarının yönetime karşı temsil etmekte ve savunmaktadır. Bu yönetim organında iki ayrı yönetici grubu bulunmaktadır: bir yanda rolü geleneksel dinsel nitelikte olanı vardır, bunlar şeyh ve duacıdır[1]; öte yanda ise uygulamaya yönelik bir rolü olanı bulunmaktadır: bu grup kethüda veya kâhya, yiğitbaşı ve çavuştan oluşmaktadır. Bu iki gruba, bir cins temsili esnaf kurulu oluşturan, az sayıda ustadan meydana gelen ihtiyarlar yardımcı olmaktadır. Hakkında pek fazla şey bilinmeyen çavuşu bir yana bırakalım, bu kişi herhalde esnafın iç asayişini sağlamakla görevliydi. Kethüda veya kâhya başlangıçta, o sıralar esnaf örgütlerinde başrolü oynayan şeyhin yardımcısı olmalıydı; fakat esnafın laikleşme yönündeki çok net eğilimi, XVI. yüzyıl esnasında ve özellikle XVII. yüzyılda kethüdayı esnaf örgütünün gerçek başkanı haline getirmiştir.

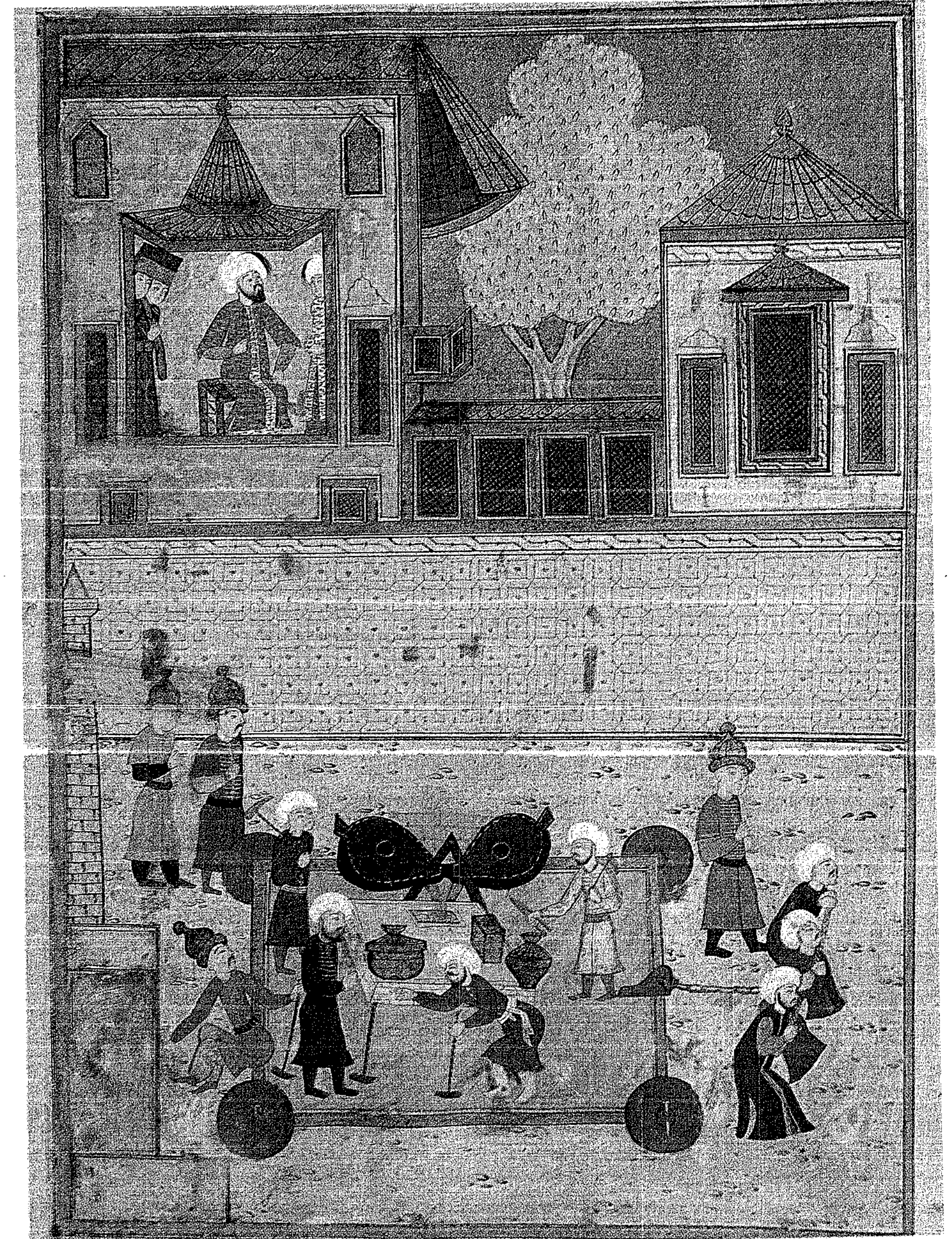
Kethüda ustalar tarafından, daha da kesin olarak ihtiyarlar arasında seçilmekte, prestiji ve otoritesi buradan kaynaklanmaktadır. Esnaf kâhyanın, bazen olduğu gibi dışarıdan dayatılmasını istememekte, kendi arasından seçilmesine önem vermektedir. Fakat karma esnaf, yani müslümanların ve kâfirlerin birlikte bulundukları kuruluşlar söz konusu olduğunda, kethüdalığa kimin seçileceği sorunu çıkmaktadır. Bu rekabete ilişkin bir örneği, 1657'deki külahçılar kethüdasının seçimi sağlamaktadır. O tarihe kadar çoğunlukta oldukları için kethüda kâfirler arasından seçilmekteydi, fakat müslümanlar sayılarının arttığını iddia ederek, kethüdanın müslüman olması için padişaha dilekçe sunmuşlardır; kâfirler buna itiraz etmişler ve statükonun sürmesi için eski belgelere dayanmışlardır; sonra taleplerinin yerine gelmesi konusundaki şanslarının düşük olduğunu anlayarak, biri müslüman, diğeri kâfir iki kethüda atanmasını istemişlerdir; bu istek reddedilmiş ve külahçılar kethüdası sonunda müslüman ustaların arasından seçilmiştir[2]. İki olgu kesindir: bazı esnafın birden fazla kethüdasının olması olanaksız değildir[3], öte yandan çoğunlukta oldukları esnaf kuruluşlarında kâfir kethüdalar bulunmaktadır.

Kethüda seçiminin kadı tarafından onaylanması gerekiyorsada, bu herhalde simgesel bir onaydır, ama kethüdanın esnaf ile yönetim arasındaki aracılık rolünden ötürü zorunludur; ayrıca kethüda seçildikten ve bu seçimin onaylanmasından sonra bir berat alınıyorsada ve hazineye belli bir tutar ödüyor gözükmektedir. Yeniden seçilebilme olanağı açık olmak üzere, bir yıl için seçildiği düşünülmektedir. Kethüdanın görevleri esnaf men-

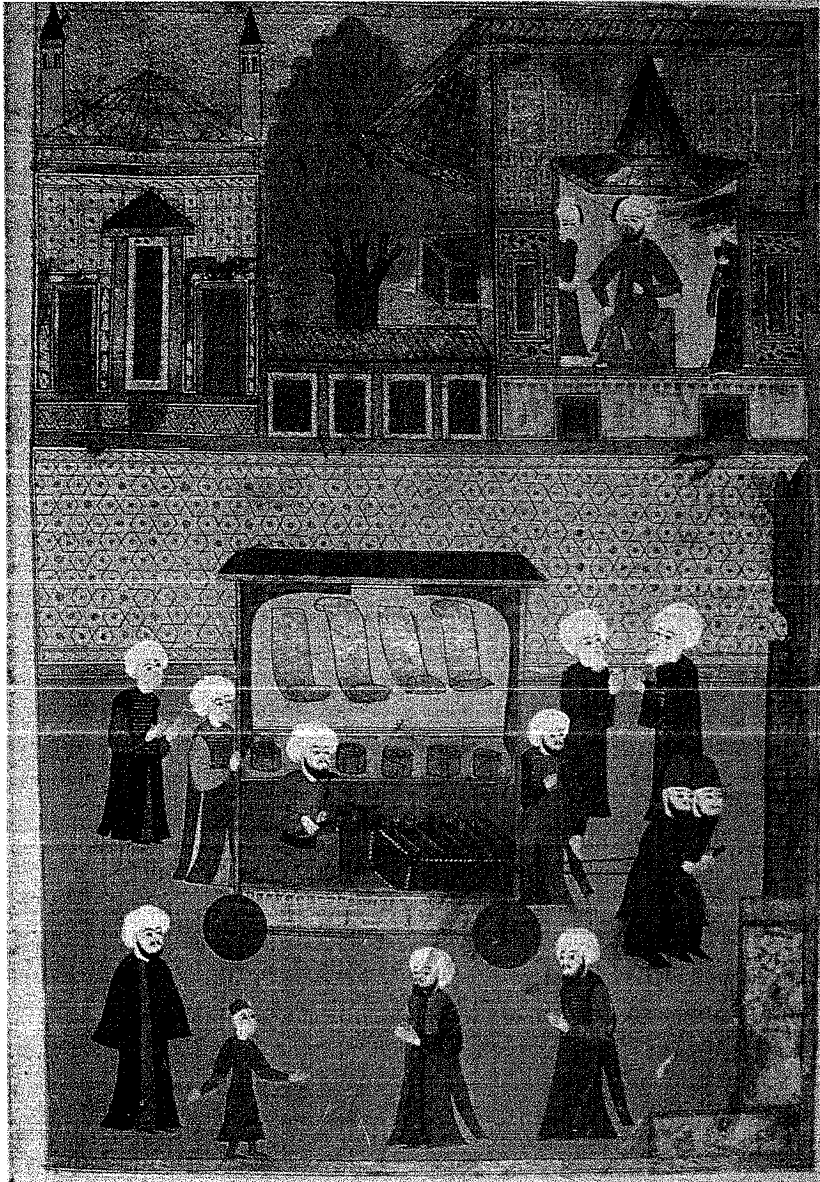
[1] Bu iki kişi hakkında, bkz. aşağıda "dinsel unsurların etkisi" paragrafına bkz.

[2] Mühimme Defteri 92, n° 109 (Mayıs 1657).

[3] Örneğin uncular esnafının 1646'da üç müslüman kethüdalarının olduğu bilinmektedir. Belki Rum kethüdaları da vardı.

Resim 10. Teraziciler.
Surname-i Humayun'dan 1582 şenliği.
Topkapı Sarayı Müzesi, H-1344.

Resim 12. Divitçiler.
Surname-i Humayun'dan 1582 şenliği.
Topkapı Sarayı Müzesi, H-1344.

supları arasındaki kavgalara hakemlik yapmak, ortaya çıkan sorun ve güçlükleri çözmek, esnafı hükûmet görevlileri nezdinde temsil etmek, bunlara şikâyet ve itirazda bulunmak, dilekçe vermek, bu aynı memurların karşısında esnaf mensuplarını savunmak, bu üyelere hükûmet kararlarını aktarmak gibi işlerdir.

Kethüdaya bir veya birden fazla yiğitbaşı[1] yardımcı olmaktadır. Bu kişi de seçilmekte ve daha alt bir düzeyde olmak üzere, o da esnafın resmi temsilcisi olarak ortaya çıkmaktadır. Yiğitbaşı her zaman esnaf mensubu olmakta ve asla dışarıdan atanmamaktadır; çoğu zaman birden fazla yiğitbaşı varmış ve karma esnaf içinde her "millet" kendi yiğitbaşını (veya yiğitbaşılarını) seçiyor gözükmektedir. Bunlar ustalara daha yakın, temsil yetenekleri daha fazla olarak gözükmekte ve hatta üst bir aracı rolü oynamaktadırlar: nitekim talep ve şikâyetleri kethüdaya öncelikle bunlar aktarmakta ve ters yönde de, kethüda aracılığıyla kadıdan gelen kararları ustalara aktarmaktadır.

İhtiyarlara gelince, bunlar meslekdaşları tarafından deneyimli ve faal ustalar arasından seçilmektedirler ve seçme kıstası yalnızca yaş olmayıp, aynı zamanda bilgelik, otorite ve esnaf kuralları ile haklarının bilinmesi de dikkate alınmaktadır. İhtiyarlar kurulunun esnafa ilişkin olarak alınacak kararlarda, malların üyeler arasındaki dağıtımında, kurallara ters düşen suçlu üyelere uygulanacak yaptırımlar konusunda ve nihayet güç durumdaki üyelere yapılacak yardımlar konusunda önemli bir rolü olmuşa benzemektedir; ihtiyarlar kurulu demek ki, esnaf örgütünün esas unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

Böylece tasvir edilen genel örgütlenme, hangisi olursa olsun, bütün esnaf için geçerlidir. Bu örgütlenme, esnaf mensuplarının kendilerini daha iyi savunabilmek için birleşmek, gruplaşmak zorunda olduklarını; dayanışma, adalet ve özgürlük kavramlarının hep canlı olduklarını göstermektedir. Herkes bundan yarar sağlamaktadır: hükûmet, çünkü karşısında tutarlı ve rahatlıkla denetlenebilen bir örgüt vardır; esnaf mensupları, çünkü onlar da bu aynı tutarlığı haksız ve adaletsiz sayılan kararların karşısına dikebilirlerdi; üstelik her iki taraf da eski kanunlara, geleneklere dayanmayı sektirmiyordu, ama burada esnafın kurtulamadığı bir tehlike bulunmaktaydı: daralma eğiliminde olan ve her tür ıslahatı, bazen kireçlenmiş olan yapılardaki her tür iyileşmeyi önleyen, zenaat veya ticaret tekniklerindeki her tür gelişmeyi engelleyen ve buna bağlı olarak İstanbul esnafını yabancı

[1] Yiğit, "cesur" anlamına gelen eski bir Türkçe kelimedir ve daha Osmanlı öncesi dönemde fütuvvet esnaf örgütlerinde kullanılmıştır; o sıralarda Arapçanın *fata* kelimesinin karşılığıdır ve loncanın faal unsurlarını ifade etmektedir.

tüccarlar karşısında yavaş yavaş alt bir konuma getiren bir muhafazakârlık. Bu tehlike herhalde İstanbul'da, imparatorluğun diğer kentlerindekinden daha az hissedilmiştir, çünkü başkentteki yabancı tüccar sayısı sınırlıdır ve kalabalık bir memurlar ve askerler sınıfı, esnafı yaşatmaya katkıda bulunmaktadır. Esnaf ancak XIX. yüzyılda ihtiyaçların zorlamasıyla, onları tehlikeli bir şekilde tehtid eden yabancı rekabetinin karşısındaki kendi yapılarının gelişmek zorunda olduğunu düşüneceklerdir. Eğer bu iç örgütlenme o tarihlere kadar çok az geliştiyse, bunun nedeni Osmanlı imparatorluğunun toplumsal ve ekonomik yapılarının da çok az değişmiş olmalarıdır. Gerçek ve hayalî üstünlüklerine inanan Osmanlı yöneticileri, Batılı ülkelerin kaydettikleri gelişmeleri küçümsemişler, XVII. yüzyılda (ve XVIII. yüzyılda) sanki Türk imparatorluğu Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki güç ve prestijini koruyormuş gibi yaşamışlardır[1].

Yönetimle İlişki

Esnaf örgütleri kethüda ve yiğitbaşı aracılığıyla, hükûmet temsilcileriyle ilişki içindedirler. Fakat acaba bu temsilciler kimlerdir ve görevlerini nasıl yerine getirmektedirler? Vezir-i azamın üst mertebede, başkent işlerinden sorumlu birinci kişi olduğunu ve bu beledi görevlerinin hemen tamamını kaymakama ve kadılara aktardığını görmüştük. Kadılar ve özellikle de İstanbul kadısı, hükûmet açısından olduğu kadar esnaf açısından da kentsel örgütlenmenin asli bir unsurunu oluşturmaktadırlar, çünkü hem yargıç kimlikleri vardır, hem de birçok alanda karar yetkileri bulunmaktadır. Kadı esnafın gözünde hükümetin asıl temsilcisidir

Kadıya bağımlı olan muhtesib esnafla sıkı bir temas içindedir ve fiili durumda onlarla hükûmet, yani kadı arasında denetim, gözetim, yasaların uygulanması, narh saptanması ve denetlemesi konularındaki tüm ilişkiyi o kurmaktadır. Satıcılar ve zenaatkârlardan vergi ve resim toplama hakkı da bulunmaktadır, ve ihtisab buna ilişkin olmaktadır. Aslında ihtisab çoğu zaman "çarşı pazar asayişi" olarak çevrilmiş olmakla birlikte, bu dar bir anlamdır. Muhtesibin görevlerine ilişkin yasalar ihtisab kanunnâmelerinde derlenmiştir, bu kanunnâmelerde muhtesibin dikkatine olmak üzere, esnafın hangi uygulama koşullarında çalışmak zorunda olduğu, kâr hadleri, çeşitli kısıtlamalar, aykırı davranışlara uygulanacak yatırımlar vs. sayılmaktadır. Ayrıca muhtesibin görevleri arasında, İstanbul'a gelen zahire, mal ve ürünleri paylaştırma işi de vardır. Fiyatlar rastgele saptanmamakta, muhtesib ile kadının alış fiyatları göre satış hadlerini saptayabilmek için kethüda-

[1] Bu zihin halinin gelişmesi hk. bkz. R. Mantran, *Istanbul..., passim.*

lara danışmaları sonucu belirlenmektedir[1]. İhtisab kanunnamelerinde esas olarak görülen nokta, denetim ve gözetim ilkelerine atfedilen önemdir: hazırlanan ve satılan ürünlerin ve yiyeceklerin niteliği gibi, dükkânların temizliği ve yiyecek maddeleri satıcıların kullandıkları araçlar da ("ahçılar tarafından hazırlanan yemekler ne kötü pişmiş, ne de çok tuzlu olsun; çanaklar temiz olsun, kazanlar iyice kalaylı, toprak tabaklar yeni ve cam gibi parlak olsun, önlükleri lekesiz olsun...") çok sayıda hükme konu olmaktadır; imâl edilen ürünler belirlenmiş ölçülere uygun olmak zorundadır[2]. Hükümlere uymayan herkes, hatanın ağırlığına göre az veya çok sert bir şekilde cezalandırılmaktadır: falaka, nakdi ceza, boyunduruk vurularak halka teşhir...

Bu gözetimi yapabilmek ve her esnaf kategorisine konulmuş olan vergileri toplayabilmek için, muhtesib kol oğlanları denilen belli sayıda görevliden yardım almaktadır. Bu vergiler çok sayıdadır ve uygulamada esnafa kaçacak delik bırakmamaktadır; fakat esnafın bu vergileri bahane ederek sattıkları malların fiyatlarını yükseltmemeleri için hükûmet fiyat tavanı (narh) koymaktadır; bu önlemin amacı İstanbul halk kitlesini tüccarların her tür spekülasyon, istifçilik girişimlerine ve bunların ardından gelecek fiyat artışlarına karşı korumaktır. Osmanlı yönetimi fiyatlara uyulmasına çok önem vermektedir, çünkü yalnızca başkentin iaşesini sağlamak yetmemekte, aynı zamanda ne üreticileri, ne satıcıları, ne de tüketicileri küstürmeden, fiyatları el yakmayan bir düzeyde tutmak gerekmektedir. İstanbul'da esas yiyecek maddelerinin fiyatları, XVI. yüzyılın sonundaki veya XVII. yüzyılın ortasındaki ekonomik bunalım sırasındaki gibi güç dönemlerde bile, büyük sıçramalar yapmışa benzememektedir. Zaten Osmanlı yönetimi bu alanda da yasalar çıkartmıştır. "Eğer dükkâncılar satışlarında narh fiyatlarını aşarak müşterilere zarar verirlerse, padişah eğer gerekli görürse..., önce nitelikli kişilere yansız olarak danıştıktan sonra bir ferman yayınlayacaktır, bu ferman kadıya ve divana aktarılacak, ne satıcılara, ne de alıcılara zarar vermeden insan ve hayvan yiyecekleri fiyatlarına narh konulacaktır. Sorumlular fermana uygun olarak narhı saptayacaklar ve bu sürekli olarak uygulanmak üzere sicile kaydedilecektir. Narha uymayanlar kabahatlerinin ağırlığına göre cezalandırılacaklardır... Devlet görevlisi olanlar narh saptanmasına kendiliklerinden, bizzat katılacaklardır ve halkın yaşam koşulları hakkında sürekli bilgi alacaklardır, çünkü narh uygulaması halkın sükûnetinin temellerinden birini oluşturduğundan, ehl-i hirefin işle-

[1] Osman Nuri, *Mecele...,* 408'de yayınlanan kanunun I. maddesi (krş. R. Mantran, *Istanbul...,* p. 330).

[2] R. Mantran, *Istanbul...,* s. 331-347'de bu yükümlülüklere ilişkin kesin ayrıntılar bulunmaktadır.

rinin yasaya bağlanması uygun düşmektedir..."[1]. Bu yasa metni Türk hükûmetinin niyetlerine ilişkin olarak hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Bütün bu yasalardan, yöneticilerin esnafa karşı kuşku duyduğu izlenimi alınmaktadır; aslında müslüman dünyasında çok eskilerden beri rastlanılan hukuki-dinsel ilhamlı bir geleneğin sürdürülmesi söz konusudur[2]. Dinin bu etkisi esnafın başka veçhelerinde de ortaya çıkmaktadır.

Dinsel Unsurların Etkisi

Müslüman ülkelerde esnaf kuruluşlarının başlangıçta loncadan çok, dinsel ortaklıklar oldukları ve tarikatların büyük etkisi altında bulundukları kesindir. Bu etki Türkiye'de XVI. yüzyılın başına kadar sürmüştür, fakat padişahın otoritesini bütün siyasal, ekonomik veya diğer organizmalara dayatmasından ve memurlarının denetimini yerleştirmesinden sonra, dinsel unsurlar esnaf içindeki baş yerlerini kaybetmişler, onların yerine "laik" unsurlar geçmiş, ama bu arada esnaf örgütlerinin dinsel niteliği de yok olmamıştır. Örneğin Evliya Çelebi tasvirinde, adeta hiçbir zaman şu veya bu esnafın pîr'ini zikretmeyi unutmamakta ve bu pîr'in peygamberin sahabesinden olduğunu ve peygamberin ona bizzat peştemal kuşandırdığını göstermeye gayret etmektedir; bu o kişinin niteliğinin kabulü anlamına gelmektedir; bu hareket, yeni bir üyenin gruba kabul edilmesini vurgulamak üzere esnaf tarafından benimsenmiştir. Böylece bu törenler ile derviş tarikatlarında uygulanan benzerleri arasında yakınlık kurulabilir. XVI. ve özellikle XVII. yüzyıllarda dinsel törenler terkedilmedilerse bile, bunlar dinsel unsurların etkisinden çok, eski gelenekleri olan bazı esnaf (örneğin debbağlar, pehlivanlar, semerciler) tarikatlarla, özellikle de Bektaşi dervişleriyle muhtemelen sıkı ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

Dinsel geleneklerin korunduğunun asıl işareti, öncelikle esnaf yöneticilerinin arasında bir şeyhin ve bir duacının varlığı; sonra da çalışanların çalışma yerlerinin yakınında cami veya mescidlerin bulunması, hatta bazı esnafın kendi özel camilerine sahip olmaları; son olarak da kabul veya peştemal kuşanma törenleri ile esnaf bayramlarında dinsel uygulamaların sahip

[1] *Réglementation des prix maxima de* 1676-1677, yay. R. Mantran, *op. cit.*, s. 348.

[2] Krş. Behrnauer, *op. cit.;* G. S. Colin et E. Lévi-Provençal, *Un Manuel hispanique de hisba, Publ. de l'Institut des Hautes études Marocaines*, XXI. Paris, 1931; M. Gaudefroy-Demombynes, *Sur quelques ouvrages de hisba. Journal asiatique*, c. 230 (1936); P. Chalmeta, *op. cit.*, col.

olduğu yerdir. Şeyh Orta Çağda, fütuvvet[1] adı verilen esnaf birliğinin gerçek önderiydi. XVI. ve XVII. yüzyıllara şeyh gene de atanıyorsa da, bunun esas nedeni geleneklere duyulan saygı ve esnaf örgütünün başında, peştemal kuşatma törenlerini, dinsel bayramları ve ruhani faaliyetleri yürütmesi için dinsel nitelikli bir kişiyi bulundurma isteğidir[2].

Duacının görevi de aynı değişimi göstermiştir. Duacı görev olarak artık yalnızca esnaf üyelerinin ortak alanlarındaki sabah dualarını yönetmektedir, bu ibadet sabahları dükkânlar açılmadan, esnafın çalışma yerine yakın bir alanda yapılmaktadır; camilerdeki duaları da o yürütmektedir; duacı bazı esnaf kuruluşlarında peştemal kuşanma törenlerinde yer almaktadır. Şeyh ve duacı tabii ki büyük dinsel törenlerde de bulunmaktadırlar: Ramazanda Eyüb camiinde teravih namazı, çalışma yerinin yakınındaki camide mevlid okunması; Kâğıthane'de kutlanan esnaf bayramları. Bunlar artık esnafı faaliyetlerinin dışında kalmışlardır; XV. yüzyılın sonundan itibaren mesleki hayat ve ona bağlı herşey geri kalan konuların üstüne çıkmıştır. Demek ki esnafın laikleşmesine tanık olunmaktadır, çünkü eskinin dinsel zihniyeti yerini az çok konformist ibadet uygulamalarına bırakmıştır; bu esnaf kuruluşları şimdi dinsel bir ortamdan çok, toplumsal bir ortamın ifadeleridir.

Toplumsal ve siyasal rol

İstanbul esnafı yalnızca maddi bir gruplaşmadan ibaret değildir. Bir esnaf kuruluşuna çırak olarak giren kişi bile bir çalışma ortamıyla bütünleşmektedir, ama aynı zamanda belli bir ödenti karşılığında ona ihtiyacı olduğunda maddi bir yardım sağlayacak olan toplumsal bir gruba da katılmış olmaktadır. Her esnaf kuruluşunun bir dayanışma sandığı vardır; bu sandığın fonları öncelikle üyelerden alınan ödentilerden, sonra ustaların bir çırağın veya bir kalfanın yükselmesi vesilesiyle, yükselme törenlerinin masrafını karşılamak için verdikleri tutarlardan oluşmaktadır. Bu fonlar esnaf yönetim kurulunun talimatları doğrultusunda kullanılmaktadır; böylece esnaf üyelerinden biri hastalanıp, ailesinin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düştüğünde, ona belli bir miktar yardım yapılmaktadır; işlerin kesat gitmesinden ötürü belli bir işsizliğin ortaya çıkması halinde de aynı şey yapıl-

[1] Abdülbaki Gölpınarlı, *İslam ve Türk illerinde Fütüvvet ve kaynakları*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XI. n° 14, F. Taeschner ve Cl. Cahen'in fütüvvet hakkındaki makaleleri, *Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane au Moyen Age, Arabica*, c. V. ve VI. 1958-1959.

[2] Şeyhin görevlerinden biri de hacca giden esnaf mensuplarını idare etmektir.

maktadır; nihayet esnaf kuruluşu çoğu zaman, ailesi yeterli birikime sahip olmayan üyelerinin defin masraflarını üstlenmektedir. Demek ki bu uygulama bir bakıma hastalığa, işsizliğe karşı bir sigorta ve tartışılmaz bir dayanışma zihniyeti oluşturmaktadır. Öte yandan, esnaf yöneticileri Ramazan ayında Eyüb camiinde kuran okutmanın yanı sıra, muhtaçlara bedava pirinç dağıtmaktadırlar; bu masraflar da kuruluşun fonlarından karşılanmaktadır.

Yapılan diğer törenler de esnaf üyelerinin mali katkılarını gerektirmektedir. Her esnaf kuruluşu bir yıl veya daha uzun aralıklarla, Kâğıthane veya Ağa Çayırı gibi, bu işlere tahsis edilmiş alanlarda büyük şenlikler düzenlemektedir. Bu şenlikler bazen bir haftadan daha uzun sürmektedir; esnaf üyeleri kendi gruplarının geleneksel ritüellerini kutlamak için burada buluşmakta, ama aynı zamanda ziyaretçilere ve muhtemel alıcılara zenaat veya ticaretlerinin ürünlerini de sergilemektedirler; bu çok büyük şenlikler büyük bir özenle hazırlanmakta ve büyük harcamalara yol açmaktadır: bu masrafları ancak ustaların olağandışı katkılarıyla karşılamak mümkündür.

Fakat resmi törenler daha da masraflıdır: yeri bir padişahın tahta çıkması, bir şehzadenin sünneti, ordunun törenle sefere uğurlanması sırasında esnaf padişahın önünde geçit yapmakta; her esnaf kolu bir dükkân veya atelyeyi temsil eden, tekerlekli bir cambaz arabası hazırlamaktadır; esnaf üyeleri bu arabanın üzerinde kendi faaliyetlerini sergilemektedirler; Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde bu esnaf alaylarından birini tasvir etmektedir[1]. Bu alaylar zenaatkârlara, tüccarlara ve diğerlerine çok pahalıya malolmaktadır, çünkü bu vesileyle padişaha armağanlar vermeleri ve halka birşeyler dağıtmaları gelenek gereğidir; ayrıca bu tekerlekli dükkânların halka sunulmasında, esnaf arasına rekabet oluşmaktadır. Kuşkusuz padişah memnuniyetini göstermek için genelde her esnaf kolunun başkanlarına yüklüce bir kese vermekte, bu da yapılan masraflara katkı sağlamaktadır; bazen para kesesinin yerine, çoğu zaman bakır veya gümüş bir tabak veya başka bir eşya gibi ayni bir armağan verilmekte, bu da esnafın "hazine"sindeki yerini almaktadır.

Fiili durumda bu alaylar ve şenlikler vesilesiyle esnaftan söz etmek yanlıştır; "esnaf grubu" demek gerekir, çünkü gerçekte birkaç istisnanın dışında (büyük toptancılar, mücevherciler, büyük tüccarlar vb.), hiçbir esnaf kolu bu cins masraflara tek başına katlanabilecek kadar zengin değildir; buna karşılık, gruplanmaları birçok şeyi kolaylaştırmaktadır; ve bu gruplar halinde örgütlenme Evliya Çelebi'nin tasvirinde açıkça görülmektedir.

1 Eremya Çelebi, ordunun Girit seferine çıkışı nedeniyle düzenlenen benzeri bir alayı tasvir etmiştir. Fransa elçilik kâtibi Pétis de la Croix de bir esnaf alayına tanık olmuş ve bunu tasvir etmiştir.

Hatta dayanışma sandıklarının esnaf kolu olarak değil de, esnaf grubu düzeyinde işlev gördüğü ve bu grupların da benzeri veya tamamlayıcı işler yapanlar tarafından oluşturulduğu düşünülebilir. Örneğin fırıncılar, tuzcular ve değirmencilerin; denizciler, kalafatçılar, gemi marangozları, Akdeniz ve Karadeniz tüccar ve kaptanlarının; Itriyatçıların ve müstahzaratçıların; "bina"ya ilişkin çeşitli esnafın; hanende, sazende ve rakkaselerin vb. gruplar oluşturdukları görülmektedir.

Bu grup halinde toplanmalar, zaten bazı esnaf için, dükkân veya atelyelerin ve belli bir sokak, bir sokak parçası veya belli bir mahallede bir arada bulunmasından ötürü, topografik bir gruplaşma nedeniyle kolaylaşmaktadır; bu durum İstanbul'da bugün bir yandan bazı esnafın hâlâ çok belirli yerlerde bulunmaları (kazancılar, sandıkçılar vs.), öte yandan da, özellikle Bedesten civarında olmak üzere bazı sokakların taşıdıkları adlar olgusundan ötürü hâlâ farkedilir durumdadır[1]. Bu yoğunlaşmanın iki nedeni vardır: bunlardan biri, aynı meslek dalındaki zenaatkârlar ile dükkâncılar arasındaki gayrimeşru rekabeti önlemek, diğeri de kadı ile muhtesibin denetimini kolaylaştırmaktır; bu yoğunlaşma ayrıca esnafın dayanışma ve birlik kavramını da güçlendirmekteydi.

Esnaf hak ve ayrıcalıklarını yalnızca hükûmet temsilcilerinin haksızlıklarına karşı değil, aynı zamanda diğer esnafın çiğnemelerine karşı da her zaman korumaya önem vermiştir. Örneğin Yedikule debbağı, Kasımpaşa debbağına Yedikule mezbahalarında kesilen hayvanların derilerinden verilmesine itiraz etmektedir[2]. Kasımpaşa'dakiler ise, Fatih Sultan Mehmed'in bir fermanına dayanarak, Galata'da kesilen hayvanların derilerini talep etmektedirler[3]. Biraz sonra, Yedikule debbağı Yenibahçe ve Cibali'de tabakhane açılmasını itiraz etmişlerdir[4]. Yemiş pazarı yakınlarına yerleşen kumaş satıcıları, dükkânlarının karşısına açık hava meyhaneleri açılmasına şiddetle itiraz etmektedirler; mum imalatçıları bazı kasapların içyağını hakları olmadığı halde satmalarından veya kullanmalarından yakınmaktadırlar; geleneksel olarak eski pabuç ticareti yapma hakkına sahip olan Üsküdar ayakkabı tamircileri, bu hakkı zimmetlerine geçiren eskicilere karşı dikilmektedirler; bu yakınma ve taleplerin anlatıları, arşiv sicillerinde sahifeler doldurmaktadır ve bu da esnafın ayrıcalıklarını veya avantajlarını ne büyük bir kararlılık içinde ve haklarına inanarak savunduklarını göstermektedir.

1 Ve Eminönü, Mahmutpaşa, Unkapanı ve Galata'da da.

2 Mühimme Defteri 85, n° 491 (1630).

3 *Ibid*, n° 496 (1631).

4 *Ibid*, 93, n° 207 (1659).

Zaten esnafın hükûmet düzlemindeki eylemi, adeta yalnızca bu hakların savunulmasıyla sınırlıdır. Rejimin niteliğinden ötürü esnafın siyasal bir rol oynamaya kalkışması söz konusu değildir; bu akıllarının ucundan dahi geçmemektedir; o dönemde eylemlerinin mesleki veya dinsel çerçevenin dışında bir etkisinin olabileceğini hayal bile edememektedirler ve bu durum müslümanlar için olduğu kadar hıristiyanlar ve museviler için de geçerlidir. Ancak, XVII. yüzyılda İstanbul esnafının hükûmete karşı iki kez ayaklandığı kaydedilmektedir -1651'de ve 1655-1656'da-; fakat bunlar "mesleki" nitelikli ayaklanmalardır, nitekim vezir-i azam Melek Ahmed Paşa 1650-1651'de düşük ayarlı akçeler ve guruşlar bastırarak, tüccar, zenaatkâr ve dükkâncıları bunları Venedik sekineleri veya Osmanlı altın sikkeleri karşılığında kabul etmeye veya satın almaya zorlamıştır. Esnaf bu düşük ayarlı parayı kabul etmeyi reddetmiş, sonra da ayaklanarak Melek Ahmed Paşa'nın azlini sağlamışlardır. 1655-1656'da gene buna benzer bir olay, yeniçeri ve esnafın ayaklanmalarına yol açmıştır. Fakat esnaf memnuniyetsizliğini enerjik bir şekilde gösterip, siyasal sonuçları olan bir eylem yürüttüyse de, bu esas olarak mesleki tepkilerin işlevinde bir hareketti; kesinlikle siyasal bir bilinçlenme, yönetim sorunlarının eleştirel bir şekilde anlaşılması söz konusu değildi; yalnızca yaşam olanaklarının esası açısından zarara uğradıklarını düşünen bireylerin tepkisi vardır; bunlar mesleklerini icra etmenin tehlikeye girdiğini düşünmektedirler, gerisi onları ilgilendirmemektedir[1].

II. TÜCCARLAR

O dönem için muazzam bir nüfusa sahip olan İstanbul bir tüketim ve buna bağlı olarak bir ticaret merkezidir; halkın yiyecek maddeleri kadar, yerel endüstrinin hammadde ve işlenecek ürün ihtiyaç ve taleplerini karşılamak gerekmektedir; bunun sonucunda tek yönlü bir ithalat akımı oluşmuştur, çünkü ihracat fiili durumda çok kısıtlıdır.

İstanbul'a getirtilen mallar ya devlet ambarlarında, ya da aynı zamanda büyük tüccarlar olan toptancıların ambarlarında depolanmaktadır; sonra da dağıtım yapılmaktadır. Eğen hammaddeler ve işlenecek ürünler söz konusuysa, bunlar hükûmet imalathanelerinin eminlerine ve zenaatkârlara teslim edilmektedirler. Bunlar imalat işleminden geçtikten sonra, hükûmet imalathanelerinden çıkanları hariç -bunlar halka ulaşmamaktadırlar-, ticari dolaşıma girmektedirler. Eğer yiyecek maddeleri veya mamul ürünler söz konusuysa, bunlar perakendeci tüccarlara (dükkâncılar veya seyyar satıcılar) dağıtılmaktadır. Bütün bu aşamalarda devlet denetimi vardır ve buna her esnafın kendi üyeleri üzerinde uyguladığı içdenetim eklenmektedir: satış aynı esnaf kolunun üyeleri arasında bir rekabet kaynağı olmamalıdır.

Fakat buna rağmen bir tüccar hiyerarşisi vardır: bazı ticaretler bu işi yapacakların ya büyük mali kaynaklara, ya da özel bir ustalığa sahip olmalarını gerektirmektedir; mesleki açıdan olduğu kadar, toplumsal açıdan da üst kategori işte bu noktada oluşmaktadır. Diğer ticaretler çok ileri bir uzmanlık gerektirmemektedirler ve bazen de seyyar satıcılarda veya çok sayıdaki küçük perakendecide olduğu gibi, hiçbir nitelik gerektirmemektedir.

Büyük tüccar ve toptancılar

İstanbul ticareti ithalat tarafından koşullandırıldığından, bunun sonucu olarak hükûmet tarafından doğrudan yapılan ithalatın dışında, ithalatçı büyük tüccarlar ile toptancılar büyük bir role sahip olmuşlardır, çünkü başkent ile hemen yakın çevresi, kentin yaşaması için zorunlu olanların tümünü kesinlikle sağlayamazlar. Buğday veya ette olduğu gibi, devletin denetimi altında olan malların ticaretinde bile büyük tüccarlar, bu zorunlu tüketim maddelerinin alım, taşıma ve depolama işlerinin % 80 veya 90'ını ellerinde tutmaktadırlar; başkentin iaşesinin "işler"i teşvik ettiği ve üretim bölgelerinde dürüst bir şekilde çalışmak yerine zenginleşmeyi düşünen birkaç memurun bulunmasına rağmen, her türlü kazanç olanağının ortada olduğu kesindir. Evliya Çelebi'nin madrabazlar (buğday ve arpa toptancıları) hakkındaki bir düşüncesi böylece açıklamasını bulmaktadır: "Bunlar denizcileri iflas ettirmektedirler. Bunlardan getirdikleri buğdayı ucuza almakta ve depolamaktadırlar. Kuraklık ve kıtlık yüksek bir dereceye çıktığında da dirhemle satmaktadırlar. Bunlar uğursuz, ayıplanması gereken istifçilerdir..."[1]. Bu düşüncelerin, güçlüklerin başkentin ekonomik ve siyasal hayatı üzerinde büyük bir ağırlık yaptığı sıralarda yazıldıklarını belirtelim. Aynı şekilde, et iaşesinin birkaç büyük tüccarın elinde olduğu bilinmektedir; celebkeşân denilen bu kişiler kente yönelik et sevkiyatını düzenlemekle kalmamaktadırlar, bunlar aynı zamanda büyük sürülere de sahiptirler[2]; hatta belki de mezbahalar ve kent kasaplarının bir bölümü onlara aittir. Buğday ve et ticaretinin çok büyük mali olanaklar gerektirdiği kesindir: bu ticarete

[1] Esnaf mensupları çoğu zaman yeniçeri isyan veya ayaklanmalarına uzaktan bile katılmamışlardır: yeniçerileri ayaklanmaya iten nedenlerin kendilerini kapsamadığını düşünmektedirler. Hatta 1688'de isyan eden yeniçerilerin karşısına dikilmişlerdir, çünkü bunlar başkenti büyük bir karışıklığa sürüklemişlerdir.

[1] Evliya Çelebi, 551.

[2] Evliya Çelebi, s. 551-552'deki yorumuna bkz.

büyük tüccarlar dışında, iyi konumda olan ve servetlerini artırmak isteyen yüksek görevlilerin (ve hatta vakıf mütevellilerinin) gizli bir şekilde katıldıklarını düşünme hakkına sahibiz; bu ancak belirli noktalarda ortaya çıkan ve üreticilerin, borç vericilerin, taşımacıların ve toptancıların işbirliğini engelleyemeyen bir hükûmet denetimiyle hiç de uyuşmaz nitelikte değildir. Kahve ticareti de toptancı tüccarların elindedir. Bu ticaret özellikle XVII. yüzyılda olmak üzere, güçtür, çünkü kahve tıpkı tütün ve şarap gibi birçok kereler yasaklanmıştır, bu durumda yasaklamaların yol açtığı mali darbeye dayanabilecek güç gerekmektedir; üstelik duhuliye resimleri de çok yüksektir[1].

Başkent debbağları, boyacıları, dericileri ve ayakkabıcılarının kullandıkları ham ve işlenmiş derileri ithal edenler de büyük toptancı tüccarlardır. Kente getirtilen deri miktarının büyüklüğü, üretim yerlerinin bazen çok uzak olması, bu ticaretin küçük ithalatçıların elinde olmadığını kolaylıkla düşündürtmektedir. Avrupa veya Uzak Doğu'dan ithal edilen lüks ürünlerin ithalatçı ve satıcıları için de aynı durum söz konusudur: Venedik, Fransa veya İngiltere yünlüleri, Çin ipeklileri, Hind veya Çin kokuları ve müstahzaratı, Rusya kürkleri, Doğu halıları, değerli taşlar vb. Bütün bunlar, çoğu Bedestende dükkân sahibi olan, "Karun hazinelerine sahip olan ve mallarının tümünü ne tahmin etmenin, ne de saymanın mümkün olduğu"[2] az sayıda kimseye ayrılmış, aşırı uzmanlaşmış bir ticarete konu olmaktadırlar.

Eğer Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılın ortası için verdiği rakamlar kabul edilecek olursa, büyük tüccarlar ve toptancılar grubu 3.188 dükkân, mağaza ve ambara sahip olan 15.160 kişiden (çalışanlar da dahil) meydana gelmektedir.

Bu büyük çaplı ticaretin uygulamada imparatorluk sınırlarının ötesine yayılmadığını iyice belirtmek gerekir: bu alanda çalışan gemiciler, yalnızca Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de ticaret yapmaktadırlar[3]; bu denizlerin ötesinden gelen mallar yabancı gemilerle getirilmektedir. İmparatorluğun içindeki kara ticareti Türklerin, Rumların ve Yahudilerin, hatta Ermenilerin

---

[1] Kahve hk. bkz. aşağıdaki bölümler.

[2] Evliya Çelebi, 617. Bu toptancılar (tüccar, bezirgân) müslüman, hıristiyan veya musevi olup, yüksek devlet görevlilerinin komandit sözleşmeleri (müdaraba) aracılığıyla ortak oldukları büyük sermayelere sahiptirler. Ayrıca, onlarında esnaf olarak örgütlenmiş olmalarına rağmen, muhtesib ile kanunnamelerin çizdiği çok katı çerçevenin dışına çıkabilmekteydiler. Bunların en güçlüleri zenginliklerini lüks madde ticaretine borçludur.

[3] "Karadeniz reis ve tayfaların ve "Akdeniz reis ve tayfaları" olarak gruplanmışlardır".

elindedir; Osmanlıların kendi toprakları üzerinde yabancıların ticaret yapmalarına çıkardıkları engeller (bazı İranlılar ve Ermeniler hariç) hesaba katıldığında bu normal olmaktadır. Bunun sonucu olarak büyük ticari mübadelelerin yapıldığı noktalar limanlar olmaktadır. İstanbul, yerel tüketimi sayesinde, bu limanlar arasında büyük bir yere sahiptir.

Perakendeciler-küçük Ticaret

İstanbul tüccarlarının en kalabalık unsurunu küçük perakendeciler, her türden dükkâncılar ve seyyar satıcılar oluşturmaktadır; büyük tüccar ve toptancılara tamamen bağımlı olan, hükûmet tarafından yakından denetlenen, esnafın dar çerçevesi içinde tutulan bu unsurlar gündelik ekmek paralarını kazanmaktan başka birşey ummazlardı; çünkü onlara uygulanan kurallar bundan fazlasına izin vermiyordu. Bunlar çoğu zaman küçük dükkânlar, satılan malların az çeşitte ve az miktarda olduğu *koltuk*'lar işletmekteydiler; bu yüzden de meşru kazançları çok küçük olmaktaydı. Bunlar ne satmaktadırlar? Evliya Çelebi'nin zikrettiği satıcılar listesinin incelenmesiyle, bunların hemen tümünün yiyecek maddeleri, elbise, ayakkabı veya pabuç, müstahzarat, koku ve kumaş satıcılarından ibaret olduğu farkedilmektedir. Ondan fazla işçi çalıştıran fırıncıların ve benzerlerinin dışında, diğer satıcılar çok az sayıda adam istihdam etmektedirler; böylece Evliya Çelebi tarafından zikredilen 65 esnaf için toplam olarak 14.445 dükkân ve 48.000 kişi rakamına sahibiz ki, bu da dükkân başına dört kişiden daha az bir ortalama vermektedir. Bu bütünün içinde, en iyi temsil edilen ticaretler yiyecek maddeleri, meyva ve sebzeye ilişkin olanlarıdır, arkadan kumaş ve elbise satıcıları, eczacılar, müstahzaratçılar, ayakkabıcılar gelmektedir. Bu küçük tüccarlar, durumun sonucu olarak stok oluşturamamaktadırlar. Bağımsız olsalar da, ne büyük bir hareket özgürlükleri, ne de başkentin ekonomik faaliyeti üzerinde büyük bir etkileri vardır.

Gıda maddeleri satan küçük dükkâncı ayrıca seyyar satıcıların rekabetine de maruz kalmaktadır; bunlar mevsim sebze ve meyvalarıyla dolu küfeleri sırtlarında olduğu halde, kentin mahalle aralarında ve sokaklarda dolaşarak, mallarını dükkânlardan muhtemelen biraz daha ucuza satmaktadırlar, çünkü dükkâncıların ödemek zorunda oldukları vergilerden muaftırlar. Bu seyyar satıcıların geldikleri kaynaklar belirsizdir, fakat bunların büyük bir bölümünün, başkente servet aramak için değil de, sefil köylü konumunda kurtulmak için gelmiş olan, hiçbir şeyi olmayan taşralılardan çıktığı söylenebilir: bunlar İstanbul'da hemşehrilerine ve özellikle de meyva ve sebze almaları için avans veren yeniçerilere başvurmaktadırlar; yeniçeriler bu avanslarının karşılığında elde edilen kârdan (çok düşük) bir pay almaktadırlar. Seyyar satıcılar esnaf örgütlenmesi içinde yer almışa benzememek-

tedirler. Zaten bu seyyar satıcıların hepsi de meyva ve sebze satıcısı değildir; bazıları yoğurt, diğerleri de pabuç, toprak tabak çanak, testi ve kaba kumaş satmaktadır; diğer bazıları da eskicilik yapmaktadır: bunlar sefil bir ticaret olan, ama tüm Akdeniz havzasında çok yaygın bir iş olan bu yolla, her türden kullanılmış eşya toplamaktadırlar[1]. Bu satıcıların pitoresk tarafını meydana getiren nokta, üst kısmı kıvrık devasa çizmeler giymiş bu kişilerin herbirinin kendine özgü bir bağırış biçiminin olmasıdır; bu bağırma muhtemel alıcılara bir uyarı oluşturmakta ve bunların bütünü kentin karakteristik gürültülerinden birini meydana getirmektedir.

Diğer bir satıcı kategorisi ise, zenaatkârlar tarafından oluşturulmaktadır. İmalat ve hammadde dönüştürme tekniklerinin çok az ilerlemiş olmalarından ötürü, imalatçı ve dönüştürücü zenaatkârın aynı zamanda satıcı da olması normaldir: zenaatkâr ile alıcı arasında aracı yoktur. Zenaatkârlar işlerini gün ışığında, sokak boyunca sıralanan dükkân veya atelyelerinde yapmakta, ürettiklerini burada sergilemektedirler; genelde aynı esnafa mensup zenaatkârlar aynı sokakta toplanmaktadırlar; daha önce de gördüğümüz üzere bu yoğunlaşma hükûmet ve esnaf yöneticileri tarafından istenmektedir. Bu zenaatkârların sayısı çok büyüktür; Evliya Çelebi'nin rakamlarına göre toplam olarak 23.214 atelye ile usta ve işçi olarak 79.264 zenaatkâr vardır, yani dükkân başına 3 veya 4 kişi çalışmaktadır. Eğer zengin ve fakir halk kesimlerinin ihtiyacı olan ürün ve mamullerin miktarı düşünülecek olursa, bu büyük zenaatkâr sayısı şaşırtıcı olmaktan çıkacaktır. Bu zenaatkârlar tamamen veya hemen hemen tamamen kente mal getirenlere bağımlıdırlar ve öte yandan muhtesibin adamları tarafından katı bir şekilde denetlenmektedirler: hükûmetin çıkardığı ihtisab kanunları özellikle onları hedeflemektedir; fakat zenaatkârlar herhalde haklarına ilişkin olarak diğerlerinden daha bilinçlidirler ve esnaf örgütlerinin zorunlu bir korunma olduğunun daha iyi farkındadırlar; bu nedenle onların esnaf kuruluşları çok daha canlıdır.

Devlet ticareti

Son olarak geriye "devlet ticareti" olarak adlandırılabilecek şey kalmaktadır. Nitekim İstanbul'da, padişaha ve hükûmete bağımlı olan tüm unsurlar tarafından oluşturulan, çok öncelikli bir tüketim elemanı bulunmaktadır: saraylar, kışlalar, devlet imalathaneleri vb. Bunların herbirine her cins iaşe sağlamak gerekmektedir: yiyecek maddeleri, elbiseler, kumaşlar, lüks eşyalar, hammaddeler. Devlet tüm bu iaşe konusunda önceliğe sahip-

[1] Eskiciler diğer seyyar satıcıların tersine, bir esnaf oluşturmaktadırlar.

tir, ama bu alandaki katkı fiili durumda iki farklı şekilde olmaktadır. Padişah yiyecek maddeleri ve zorunlu bazı hammadde iaşesi konusunda, çok eskilerden beri belirlenmiş köylerin, bölgelerin üretimini kullanmaktadır: çeşitli saraylar ve kışlalarda tüketilen koyun, kümes hayvanları, meyva ve sebzeler için durum böyledir; bu iaşesinin çeşitli kesimlerini düzenlemekle görevli bir emin vardır. Buğday, arpa, saman ve odun için de aynı durum söz konusudur. Bu şekilde yapılan alımlar İstanbul piyasasının dışında kalmakta ve kentin olağan ekonomik akımının içine girmemektedir. Tekne yapımı, top ve silah imalatı, barut hazırlanması ve para basımı için zorunlu olan hammaddeler devlet tekeline konu olmakta ve bunların ihracatı yasaklanmaktadır. Böylece "tahta, gemi direği ve kürekler hiçbir gümrüğe tabi değillerdir, ama bunların hıristiyanlar tarafından taşınmasına asla izin verilmemektedir; gümrük vergisi alınan demir, bakır, kenevir, içyağı, zift ve katranın da yabancılar tarafından taşınmasına izin verilmemekte, Türkler bunların ticaretini bir iskeleden öbürüne yürütmektedirler. Burada teknelerin yapımı ve donatılmasına yarayan şeylerin tümü, tıpkı silahlar, barut ve kurşun gibi kaçakçılık malları sayılmaktadır..."[1]. Para basımı için gerekli olan altın, gümüş ve bakır ile silah yapımında kullanılan kurşun, bakır, kalay ve diğer madenler konusunda da aynı tedbirler alınmıştır.

Resmi dairelerin iaşe edilmesinin başka bir yolu da, hükûmet memurlarının İstanbul piyasasında veya eyaletlerde öncelikli alım yapmalarıdır: bu alımlar buğday ve yeniçerilerin ve bazı saray hizmetkârlarının giyiminde kullanılan Selanik çuhası gibi mamul ürünleri kapsamaktadır. Saray eminleri İstanbul'da, özellikle yabancı ülkelerden gelen lüks eşya ve ürünler sağlayabilmektedirler: kürkler, değerli kumaşlar, inci, mücevher, Venedik aynaları, kokular vs. Bunlar ayrıca, gerektiğinde, saray hayatının ve devlet imalathanelerinin ihtiyaç duyduğu herşeyi öncelikli olarak satın alabilmektedirler. Bu resmi alımlar İstanbul kentinin tüketici rolünü artırmaktan başka bir etki yapmamaktadırlar; bazı dönemlerde bazı padişahların, özellikle de I. İbrahim'in fantezileri bazı ürün ve mal fiyatlarının artmasına doğrudan etki etmişlerdir. Örneğin "I. İbrahim köle, amber ve kürk satın almak söz konusu olduğunda hesapsız harcıyordu; köle fiyatları onun saltanat döneminde öylesine arttı ki, hiçbir köle 500 guruşun altında satılamaz oldu ve en güzellerinin fiyatı 2.000'e kadar çıktı; ıtriyat olarak kokladığı veya sinirlerini güçlendirsin diye kaynar kahveyle birlikte içtiği amber, muazzam bir fiyat olan, miskal başına 15-20 guruşa çıktı... Kürk lüksünü o kadar

[1] A. N., Br. 379, 14 Ağustos 1686 (elçi Girardin'in mektubu) Bahriye müsteşarlığının talebi üzerine, gene de Girardin bazılarının kaldırılmasını sağlayabilmiştir. Fiili durumda, ürün bolluğu izin verdiğinde, özellikle buğdayda olmak üzere ihraç izni verilmektedir; ayrıca Ege'de başta buğday üzerinde olmak üzere, faal bir kaçakçılık vardır.

uzaklara taşımaktaydı ki, Sibirya gri sincabı, vaşak ve kakun modası geçti ve samur fiyatı on katına çıktı..."[1]. Ama burada yalnızca lüks ürünler söz konusudur.

Çarşılar, pazarlar, dükkânlar

Başkentin ticari semtlerinin nerelerde bulunduklarını daha önce görmüştük: Haliç kıyıları, Bedesten ve Bayezid semti, Mahmutpaşa caddesi ve Uzun Çarşı caddesinin oluşturdukları büyük damarlar. Başlıca çarşılar, ambarlar, depolar, bedestenler ile dükkânların çoğu ve hanlar bu caddelerin sınırladığı dörtgenin içinde yer almaktadırlar. Büyük ambarlar, kâtipler ve muhafızlardan yardım alan birer emin yönetimindeki devlet depoları veya hallerdir; devlet buğday, arpa, yağ, odun, saman, tuz, barut gibi şeyleri buralarda depolamaktadır.

Büyük tüccarlar ve toptancılar ise hanlara sahiptirler; bunlar güzel kâgir binalar olup, aynı zamanda hem ambar, hem de büro olarak kullanılmaktadır, taşralı veya yabancı tüccarlar da buralarda konaklayabilmektedirler: "kentte ayrıca, keşişlerin manastırları gibi yapılmış, han dedikleri birçok büyük bina vardır; bunların olağan olarak kare bir avlunun tüm çevresini dolanan kemerler vardır; bu kemerlerin altında, duvar boyunca birbirine eşit olan ve herbirinin bir ocağı olan odaların kapıları sıralanmaktadır; kemerler avluyu çevreleyen bir galeriyi taşımaktadırlar; bu galeride de alttakilerin aynı olan odalar vardır; bu hanlar tüccarların barınmaları içindir. Bu odalardan birkaçını tutmak için, bütün anahtarların durduğu han kapıcısıyla konuşmak gerekmektedir; dedikleri üzere, kapıyı açması için ona çeyrek veya yarım guruş verilmektedir; sonra kaldığınız gün başına, hana konulmuş olan narha göre bir, iki veya üç akçe verilmektedir; depoların ana duvarları kesme taştandır"[2]. Bütün seyyahlar bu han ve kervansarayları zevklerine uygun bulmamaktadırlar, örneğin Fermanel şöyle yazmaktadır: "İstanbul'a gelenler bu *"caravensaras"*da (kervansaray) barınmak zorundadırlar, çünkü başka hiçbir barınak yoktur: bunlar tıpkı büyük haller gibi inşa edilmişlerdir ve yataktan başka birşey yoktur, üstelik bunlar da çok uygunsuzdur, çünkü çoğu zaman atların ve develerin arasında yatmak zorunda kalınmaktadır"[3]. Bu cins binalar yalnızca toptan ticarete ve bu işi yapanlara tahsis edilmişlerdir.

---

1 Hammer, H. E. O., I. X, s. 71.

2 Thévenot, 48-49. XVII. yüzyıl Avrupalı seyyahların yaptıkları diğer ilginç tasvirler.

3 Fermanel, 44.

İstanbul'da lüks olarak nitelendirilebilecek çok özel bir mala yönelik olan bir ticaret vardır; bu mal, talebi yüksek olan köledir; talep yüksekliği, ihtiyacını İstanbul dışından sağlayan saraydan değil de, yönetime mensup yüksek kişiler ve büyük burjuvalardan kaynaklanmaktadır. Köle ticareti tamamen Yahudilerin elindedir. "Bu ticaretin esasını yapan Yahudiler, olabildiğince çok para kazanabilmek için onları evlerinde büyük bir özenle eğitmektedirler. Kızlara birçok şey öğretmekte, güzel olanlarını hoppalık sanatında yetiştirmekte, onlara şarkı söylemesini, çalgı çalmasını, dans etmesini, nakış işlemesini ve daha fazla gelir elde etmek için ne gerekiyorsa hepsini öğretmektedirler..."[1]. Bu kölelerin çoğu Rus veya Kafkaslı, bazen de Polonya kökenlidir[2], bunlar İstanbul'a Türklerin Tatar müttefikleri tarafından getirilmektedir. Esir pazarı bedesten yakınlarındadır: "Burası küçük odalarla çevrelenmiş büyük bir meydandır; bu odalarda iki cinsten köleler birbirlerinden ayrılmış olarak durmaktadırlar ve bir uşağa, bir hizmetçiye veya bir cariyeye ihtiyacı olan herkes onları burada muayene edecek ve pazarlık yapacaktır"[3]. Bu çok verimli ticaret bir eminin denetimi altındadır, bu görevli her kölenin satıldığı fiyat üzerinden, alıcıdan ve satıcıdan öşür almaktadır. Hiç değilse XVI. yüzyıla ve XVII. yüzyılın başına kadar hıristiyanlara ve musevilere köle satışı yasaktır[4], fakat bu tarihlerden sonra, örneğin Quiclet'nin yazdığı gibi ayarlamalar olmuşa benzemektedir: "hıristiyanların Türk köleler almalarına izin yoktur, ama dostları olan bir Türkün aracılığıyla bu kölelerden satın alabilirler"[5]. Gayri müslimlerin köle edinmeleri XVII. yüzyılın sonunda kabul edilmiş bir durum haline gelmiştir, çünkü 1689 kanunu Yahudiler ve Kâfirlerin kullandıkları kölelerin herbiri için ödeyecekleri vergileri belirtmektedir.

Köle satışı ancak esir hanında yapılabilmektedir; köleler "bankların üzerinde oldukça hüzünlü bir şekilde oturmuş" olarak sergilenmektedirler, "fiyat pazarlığına girişilmeden önce her taraflarına bakılmakta, muayene edilmekte, öğrendikleri herşeyin uygulaması yaptırtılmaktadır"[6]. Erkekler adeta tamamen çıplaktır, "kadınları ise tamamen kapalıdırlar; bunlar satın alınmak istendiklerinde, yakında yalnızca bu iş için kullanılan bir ev vardır; burada onlara çıplakken bakılmakta ve vücutlarının iyi olup olmadığını an-

---

1 Du Loir, 58.

2 Krş. F. Braudel, *La Méditteranée...*, 145.

3 La Motraye, 260.

4 Bu konuda Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı*, c. I'de yayınlanan 1575 ve 1604 tarihli iki kanunnameye bkz.

5 Quiclet, 179.

6 Tournefort, I., 515.

lamak için çoğu zaman elle muayene edilmektedirler"[1]. Hileler herşeye rağmen mümkündür ve çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir. Örneğin satıcı "en iyi parçalarını" ortaya çıkartmamaktadır; "bunlar efendilerin evinde seçileceklerdir..., çünkü esir pazarında işler, çoğu zaman en iyilerinin götürülmediği at pazarındaki gibi yürümektedir"[2]. Hükûmet memurlarının cezalandırdıkları başka bir hile: "esir tüccarları sattıkları kadın köleleri güzelleştirmek için yüzlerine pudra, allık veya başka bir nesne sürmesinler. Onları üstlerine giydirdikleri elbiselerle birlikte satsınlar; üstlerindeki kıyafetleri geri almasınlar. Eğer böyle yaparlarsa muhtesib onları cezalandırsın"[3]. Köle fiyatları: kalitenin ve talebin işlevinde değişmektedir. İngiliz seyyah Lithgow XVII. yüzyılın başında genç bir bakirenin 100 düka (yani 800 guruş), dulların bir az daha az ettiğini işaret etmektedir; dostlarından biri 60 yaşında bir kadını 36 dükaya (yaklaşık 290 guruş) geri alabilmiştir[4]. Fermanel 1630'a doğru "nakış yapmasını, şarkı söylemesini veya çalgı çalmasını bilen köleler'in 500-600 ekü (500-600 guruş), hatta 1000-2000 ekü (1000-2000 guruş) ettik"lerini işaret etmektedir[5]. Ermeni seyyah Eremya Çelebi (XVII. yüzyılın son çeyreği) kadın kölelerin fiyatının 700 guruş olduğunu, ama 500 altuna (1250 guruş) satılanların olduğunu da yazmaktadır[6].

Burada tabii ki çok az sayıda kişiyi ilgilendiren, çok uzmanlaşmış bir ticaret söz konusudur; ama İstanbul'daki yeri büyüktür. Gene uzmanlaşmış, ama çok daha yaygın başka pazarlar da vardır: at pazarı, tavuk pazarı, bit pazarı gibi; zaten başka satıcılarının da, bu satış yerlerinin sürekliliğinden yararlanmak üzere buralara yerleşmeleri mümkündür.

Bunun dışında haftada bir kurulan semt pazarları vardır, bunlar belli günlerde, belli yerlerde kurulmaktadır ve haftanın hiçbir günü yoktur ki, İstanbul'un herhangi bir yerinde bu pazarlardan biri kurulmasın[7]; hatta bu pazarlardan bazıları kuruldukları günün adını almışlardır; örneğin Galata ile Tophane arasındaki Salıpazarı, Fethiye'deki Çarşamba pazarı ve Karaköy'deki Perşembe pazarı gibi; bu semt pazarları esas olarak yiyecek mad-

1 Fermanel, 53.

2 Tournefort, I., 515.

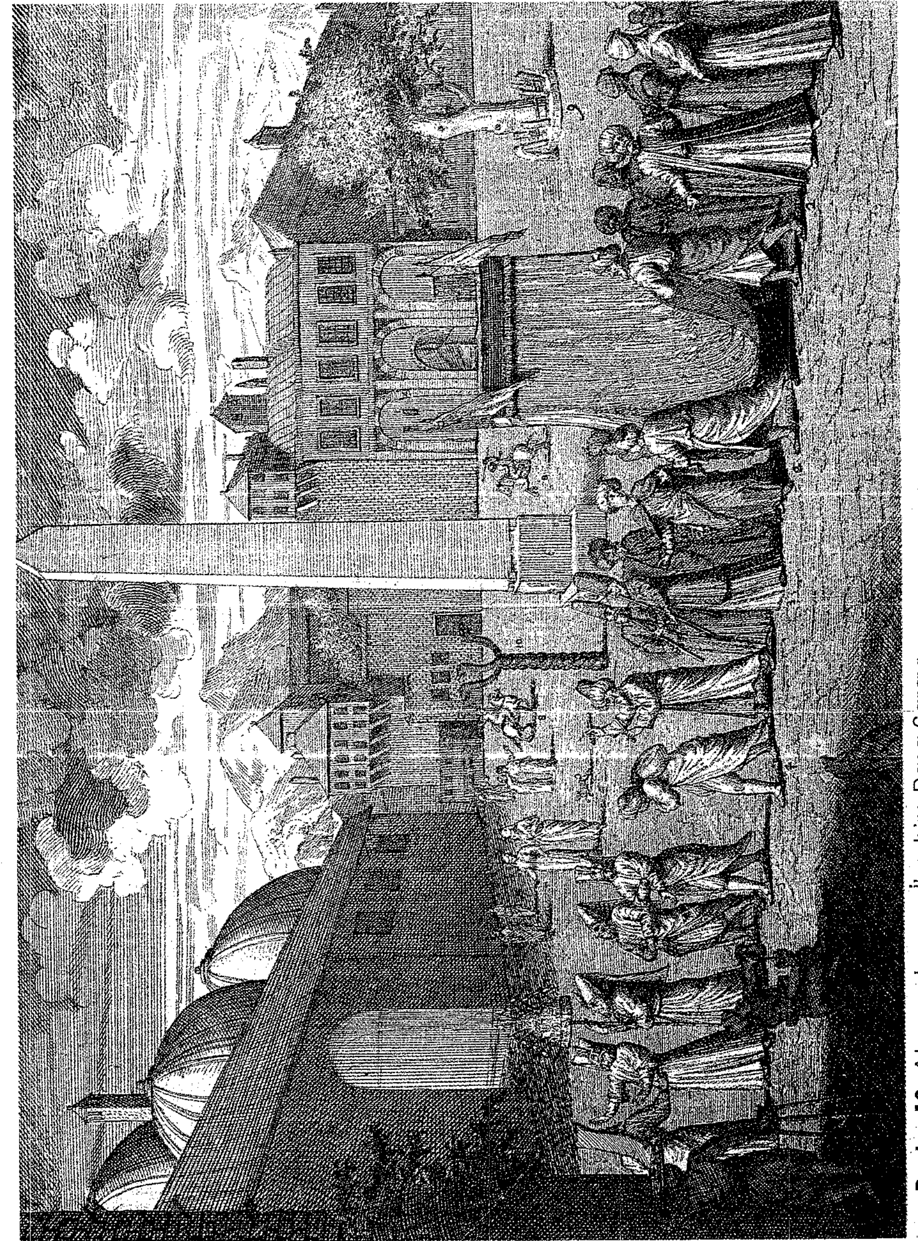
3 1680 tarihli IV. Mehmed kanunnâmesi: ehl-i hirefe uygulanan cezalar.

4 W. Lithgow. *The totall Discourse of the rare Adventures and Painfull Peregrinations... Leith,* 1814, s. 122-123.

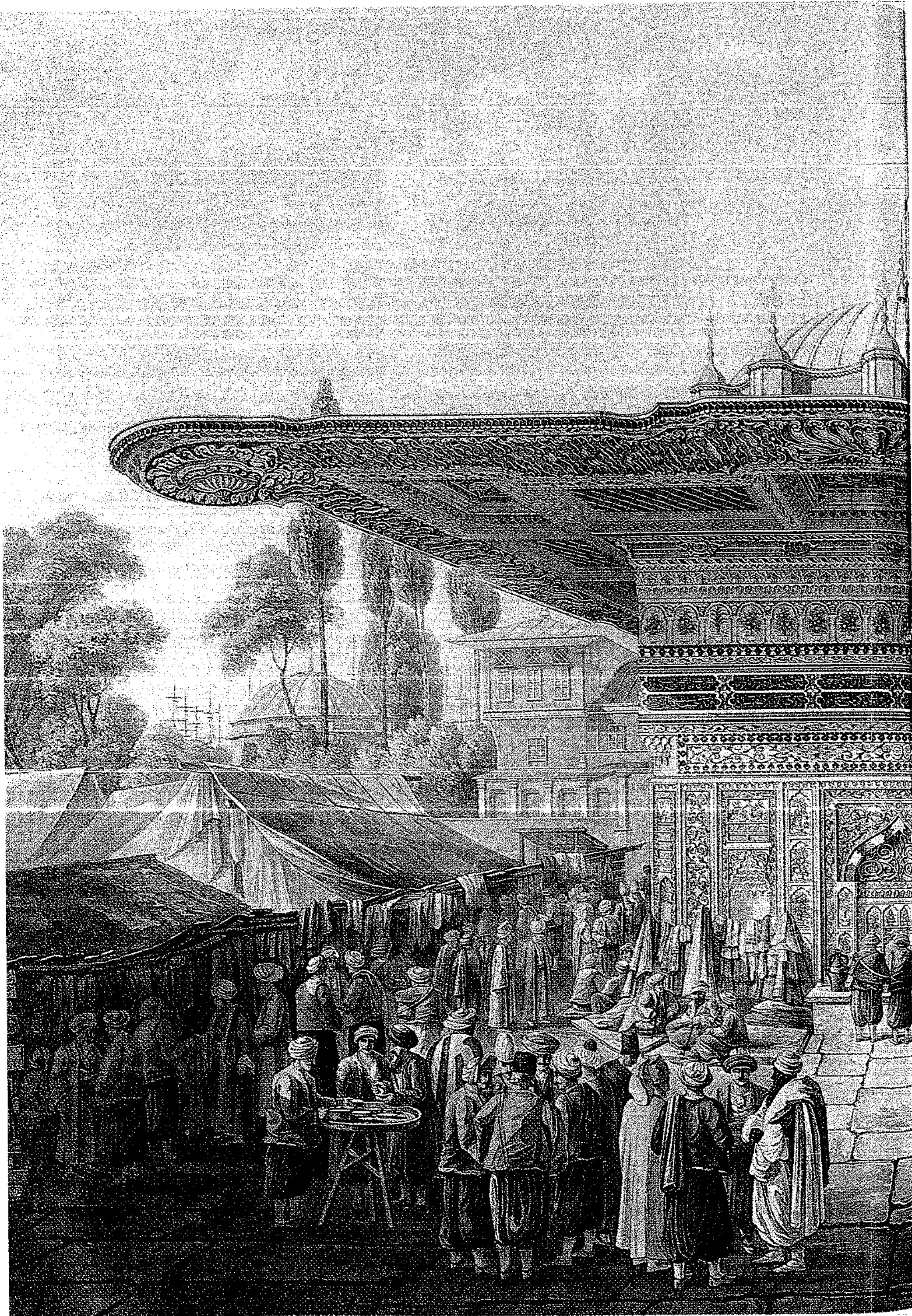
5 Fermanel, 53.

6 Eremya Çelebi, 62.

7 *"Ogni giorno si fà mercato in qualche parte della città, ma il venerdi si fa in the luoghi principali"* (N. Mussi, Relatione, 18).

Resim 13. At meydanı ve İbrahim Paşa Sarayı.
William Hogart (1697-1764), A Procession through the Hippodrome 1723.

Resim 14. William Page'in Tophane Çeşmesi

delerine tahsis edilmişlerdir, ama başka malları bulmak da mümkündür; buraları muhtesibin adamları tarafından dikkatli bir gözetim altında tutulmaktadırlar.

Fakat yerel ticaretin esas bölümü satıcı dükkânlarında gerçekleştirilmektedir; bu dükkânların sayısı Evliya Çelebi'ye göre 41.000, Michel Baudier'ye göre 48.000[1], Paris Ulusal Kütüphanesi'ndeki bir belgeye göre de 32.150'dir[2]. Bu dükkân terimi, perakendeci tüccarlara ait gerçek dükkânları olduğu kadar, küçük zenaatkârların koltuk adı verilen dükkânlarını ve hatta aynı zamanda, imal edilen malların satış yeri olan atelyeleri de kapsamaktadır.

Bu dükkânların büyücek bir bölümü başlıca ticari semtlerde yer almakta ve geri kalanı da, mahallelerin nüfus yoğunluğuna göre artan veya azalan sayılarla, kente dağılmış durumdadırlar: "Kentin tümüne dağılmış sonsuz sayıda dükkân vardır, her türden imalatçılar ve ihtiyaç duyulan herşeyin bulunduğu satıcılar buralarda çalışmaktadırlar"[3]. Bu dükkânlar ahşaptır ve toplandığında kepenk olarak da iş gören bir kapı sundurmasına genel olarak sahiptirler. Bu dükkânların cephesi ve derinliği üç metreyi nadiren aşmaktadır. Yükseklikleri dükkân türüne göre değişmektedir. Ticari semtlerde gece bekçileri hırsızlıkları önlemek üzere devriye gezmektedirler. Başka yerlerde ise, tüccarların dükkânlarının içini veya üstünü mesken edinmiş olmaları mümkündür; çarşı ve pazarlardaki dükkânlar yalnızca zemin kattan meydana gelmektedir ve gece buralarda kalınması yasaktır: gün boyunca kaynaşmalı bir faaliyete sahne olan bu semtler, geceleri tamamen ıssızdır ve gece bekçileri bu saatlerde burada rastladıkları herkesi tutuklama emri almışlardır.

Büyük Çarşı ve Bedestenler

Haliç kıyısıyla birlikte, İstanbul'un en faal semti hiç kuşkusuz, Büyük Çarşı denilen alanın civarıdır; bu çarşı iki bedesten, hanlar, çok sayıda dükkân ve imalathaneden meydana gelmektedir. İstanbul Büyük Çarşısı, Tahran, Halep ve Şam'dakilerle birlikte, Orta Doğu'nun en ünlülerinden biridir. Dar bir alanda, herbiri oraya yerleşmiş esnafın adını taşıyan 67 sokak içermektedir; bazı sokakların kesişme noktalarında meydanlar oluşturulmuştur; esnaf mensupları sabahları burada birlikte dua etmektedirler;

---

[1] M. Baudier, *Histoire générale du serrail*, 10.

[2] B. N., Fonds turc. supplément, 881 f° 13-15.

[3] D'Arvieux, *Mémoires...*, IV; 487.

Büyük Çarşının içinde ayrıca 5 cami, 7 çeşme vardır. Çarşının gün batarken kapatılan 18 kapısı vardır; kapılar kapandıktan sonra içeride esnafın tuttuğu gece bekçilerinden başka kimse dolaşamamaktadır[1].

Bu bütünün içinde 3.000 ve hanlarda da 1.000'den fazla dükkân vardır ki, bunlar İstanbul'daki tüm dükkânların onda birini meydana getirmektedirler; buradaki ticari yoğunlaşma çok büyüktür; çünkü eğer Büyük Çarşının hemen yakınlarında Bit Pazarının, Sahaflar Çarşısının ve çeşitli yiyecek pazarlarının yer aldığı hatırlanacak olursa, satış yerleri Eski Bedesten olan değerli mallar da dahil, İstanbul'da bulunabilecek hemen tüm malların burada satıldığı anlaşılacaktır.

Eski ve Yeni Bedesten[2], büyük kâgir binalar olup, "duvarlarla çevrelenmiş, iyi kapılarla kapatılan ve üstlerinde birçok burcun yer aldığı kubbelerle kaplanmış ve bunların hepsinin çok sayıda ve oldukça büyük olan sütunlara dayandığı, iki vasat meydan biçimindeki, oldukça geniş yerlerdir"[3]. Fatih Sultan Mehmed zamanında yaptırtılan Eski Bedesten, herhalde aynı işi gören bir Bizans binasının yerinde inşa edilmiştir; "burada zengin mallar satılmaktadır, burası kesme taştan kubbeleri olan, çok yüksek, yükselirken biraz daralan bir bina olup, onu ortasından boydan boya geçen ve bir başkasıyla kesişen bir sokağa sahiptir; her iki sokak da çevreyi dolanan bir üçüncüsüne kavuşmaktadır. Bu sokaklar boyunca yerleşmiş olan dükkânlar işlemeli kumaşlar, kadifeler, damaskalar ve birçok cinsten değerli kumaşlarla kaplıdır; çok yüksek fiyatı olan bazı mücevherler burada yer almakta ve çok miktarda gümüş eşya ile büyük ve kalın mumlar burayı aydınlatmaktadır..."[4]. Evliya Çelebi'ye göre yolların herbir yanında 600 dükkân ve değerli malların depolandığı, üst üste yığılı 2.000 sandık bulunmaktadır. Eski Bedestendeki tüccarlar özellikle mücevher, değerli taşlar, altın ve gümüş eşyalar, halılar, kürkler, nakışlı kumaşlar, porselen eşyalar vb. satmaktadırlar[5].

Yeni Bedesten veya Sandal Bedesteni Eski Bedesten'in yakınındadır ve esas olarak "altın, gümüş işlemeli, ipekli ve Ankara tiftiğinden çok miktarda zengin kumaşlar"ın satışına tahsis edilmiştir; bu tiftiklerin "en gü-

1 Bugün bile Büyük Çarşı'ya çoğu zaman Kapalı Çarşı denilmektedir.

2 Bedesten kelimesi, bezestan haline dönüşen bezzazistan kelimesinin bozulmuş halidir. Bu kelime bez satıcıları çarşısı anlamına gelmektedir.

3 P. della Valle, 35, Avrupalı seyyahların tümünde, ayrıntılara daha çok veya dolaşan giren benzeri diğer tasvirler.

4 Nointel, zikr A. Vandal, s. 103-104.

5 Krş. Saint-Maurice, *La Cour ottomane,* s. 23.

zelleri parlaklık ve kalite bakımından diğer ülkelerin tiftik kumaşlarına fark atmaktadır"[1].

Her iki Bedesten de "Karun hazinelerine sahip" zengin ve değerli malların alım satımında uzmanlaşmış büyük tüccarların tercihli yerleridir. Bunlar özel gece bekçileri tutmaktadırlar; bu bekçiler "güvenilir ve sadık müslümanlardan olup, İstanbul'un diğer gece bekçilerine karışmamaktadırlar; bunlar padişahtan alınma birer gedik sahibidirler ve ücretlerini şehremininden almaktadırlar"[2]. Büyük tüccarlar ayrıca, herbiri birer gedik sahibi olan simsar ve hamalların hizmetinden de yararlanmaktadırlar; bunun anlamı, kesinlikle büyük fon hareketlerinin gerçekleştirildiği bedestenlerin ne kadar önemli olduğudur.

Satış Sistemleri

İstanbul'da imal edilen veya kente getirtilen ürünlerin satışı, muhtesib ve adamlarının, ama aynı zamanda esnaf mensuplarının uygulamasını gözettikleri çok katı koşullara bağlanmıştır. Bir malın satışı belirli bir esnaf tarafından yapılmaktadır ve başka bir esnafın bu malı satması mümkün değildir: bir sabun satıcısı mum satamaz; bakkalın peynir satma izninin olmasına karşılık, bir manav bunu yapamaz ve bu cinsten örnekleri artırmak mümkündür.

Satış, satıcıdan veya imalatçıdan müşteriye doğrudan yapılabilir; ve özellikle gıda maddeleri ile bazı mamul ürünlerdeki durum budur. Satış fiyatı, esnaf temsilcileriyle anlaşma halinde olmak üzere muhtesib tarafından saptanmaktadır. Bu fiyat genelde, maliyete % 10 bir kâr eklenmesiyle elde edilmektedir. Aracılar, daha da kesin olarak simsarlar veya tellallar aracılığıyla yapılan satış yalnızca değerli mal ve eşyaları kapsamaktadır: kürkler, değerli kumaşlar, altın, mücevher, atlar, köleler. Tellal resmen tanınan bir aracı olup, bir cins beratlı satıcıdır; bu kişi tüccarla anlaşma halinde çalışmakta ve satış üzerinden bir pay almaktadır; bu pay hem alıcı, hem de satıcı tarafından ödenmektedir. Tellallık mesleği kanuna tabidir ve muhtesib tarafından yakından gözetim altında tutulmaktadır.

1 La Motraye, 258.

2 Evliya Çelebi, 614.

III. ZENAAT VE ENDÜSTRİ

Büyük tüccarların, tüccarların ve dükkâncıların yanı sıra, İstanbul'da imalatçı zenaatkârların (bunlar çoğu zaman satıcıdır da) ve devlet imalathanelerinde çalışanların oluşturdukları bir büyük faaliyet kesimi daha vardır.

Zenaatkârlar

Zenaatkârlar İstanbul'un en kalabalık meslek gruplarından birini oluşturmaktadırlar: bunlar, büyük devlet imalathaneleri tarafından temsil edilen "resmi sektör" karşısında, "özel sektör" denilebilecek kesimi meydana getirmektedirler. Bu özel sektör Evliya Çelebi tarafından zikredilen 158 esnaf, 23.214 atelye ve dükkân ile 79.764 usta ve kalfa ile çırak zenaatkârdan oluşmaktadır. Bu durumda dükkân ve atelye başına 3-4 kişi düşmektedir; bu imalatçı-zenaatkârlar aynı zamanda satıcı ve tüccar da olduklarından, başkentin iki esas faaliyet kategorisinin içinde de yer almaktadırlar. Gene Evliya Çelebi'nin işaretlerine göre, bu iş yerlerinin çoğunun 3 kişiden daha az personelinin olduğu ve adeta tamamının 10 kişiden az elemana sahip olduğu farkedilebilmektedir; 158 esnaftan 10 tanesinin herbiri 10 işçiden fazlasını çalıştırmakta ve 22 esnaf 1.000'den fazla işçiye sahip bulunmaktadır: bunlar halk için vazgeçilmez nitelikteki mesleklerdir; yani fırıncılar, pabuççular, mumcular, terziler, saraçlar, marangozlar, dülgerler, debbağlar vb.; bunların hepsi 3.000 kişiden daha fazla çalışanı temsil etmektedirler.

Bu zenaatkârların çoğu İstanbul'un ticari semtlerine veya buraların hemen yakınına yerleşmişlerdir ve bu semtlerin sokak adları, tüccarlardan çok onlardan kaynaklanmaktadır. Kesinlikle kısmen Bizanslılardan miras kalmış olan bu yerleşme biçimi[1] çok iyi anlaşılmaktadır, çünkü satıcıların ve zenaatkâr atelyelerinin sergileri, yoğun ve bazen de pitoresk olan bu faaliyetin seyri tarafından cezbedilen İstanbullu müşteriler bu semtlere doğru yönelmektedirler. Zenaatkârlar, ustaları, kalfaları ve çıraklarıyla esnaf örgütlenmesinin tam bir resmini sunmaktadırlar; bunların çoğunun aile geleneğini devam ettirdiği, baba mesleğini ırsen intikal ettirdiği hemen hemen kesindir; dinsel, mesleki ve toplumsal bir ortama mensup olmanın hükmü altında olan, bir cins otomatik sınıflandırma vardır.

---

1 Krş. R. Janin, *Constantinople byzantine*, s. 95-100.

Bu zenaatkârlar, Avrupalıların birçok kez hayranlıklarını belirttikleri, ince bir işçilik yeteneğine sahip, dikkatli ve özenli kişilerdir. Philippe de Fresne-Canaye (1572) "Türkler'in her alanda mükemmel usta ve zenaatkârlar"ın kıtlığını çekmedikleri'ni düşünmektedir[1]; Pierre Belon "Türkler iyi yapılmış beyaz çamaşır sahibi olmaktan zevk almaktadırlar... Avrupalıların yaptıklarının onlarınkilerin yanında baştan savma işler olarak kaldıkları söylenebilir" diye yazmaktadır[2]. XVII. yüzyılda iltifatlar azalmamıştır: "bizimkileri (işçiler) yalnızca zihin faaliyetine daha az dayanan diğer imalat işlerinde yakalamakla ve bu alanlarda başarıya daha fazla susamış olmakla kalmamakta, aynı zamanda onları tam anlamıyla geçmektedirler; örneğin terzinin her cins kumaşı elbise haline getirirken, dikme ve oturtma konusunda gösterdiği gayret gibi... Özellikle deri işinde mükemmel çalışmakta, çok iyi ayakkabılar, çizmeler, potinler ve kitap ciltleri yapmaktadırlar... Fakat Türklerin yaptıkları işler içinde en beğendiklerim, ayrı biryerde, birbirlerine bitişik çok sayıda dükkânda, bütününe saraçhane diyebileceğimiz bir alanda yapılanlarıdır"[3]. Aynı saraçlara ilişkin olarak Saint-Maurice şöyle yazmaktadır: "onların işlerinden daha güzel ve temizi yoktur"[4] ve Tournefort ayakkabıcılar ve ayakkabı tamircileri hakkında şöyle yazmaktadır: "(pabuçları) bizim ayakkabılarımızdan daha temiz dikilmişlerdir. Tabanları daha basit olmakla birlikte, daha uzun dayanmaktadırlar, özellikle en iyi ve en hafif Doğu Akdeniz derilerinin kullanıldığı İstanbul'da"[5]; ve kalaycılar için şunları söylemektedir: "tabakları porselen, çini veya kalaydandır. En çok kullanılanı kalaylı bakırdır. Bunları çok temiz ve çok çabuk kalaylamaktadırlar... ve kalay bakırı öyle iyi kaplamaktadır ki, tabaklar bizimkiler kadar kolay kızıllaşmamaktadırlar"[6]. Türk -ve daha da genel olarak müslüman- zenaatkârların bazı maddeleri işlemekte usta oldukları iyi bilinmektedir: deri, bakır, bazı değerli kumaşlar; fakat bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin dışında, becerileri ancak "küçük sanatlar" sayılan, zenaatkârların sahip oldukları zayıf teknik olanaklara daha uyan ve onların geleneklerine daha uygun düşen alanlarda uygulanmaktadır; fakat burada da esnaf çerçevesi, devlet denetimi, hak ve ayrıcalıkları koruma kaygısı, zenaatkârlığın kesinlikle kireçlenmesine, girişim yokluğuna yol açmakta; bunlar da çalışma kavrayış ve yeteneklerinin yenilenmesini engellemektedir; üstelik yabancıların yerli üretimle bazı alanlarda rekabete giriştiği bir sırada, bu daha da istenilir bir durum olmalıdır. Vahim olan nokta, yabancı ülkelerden ithal

---

1 Philippe du Fresne-Canaye, *Voyage en Levant*, s. 264.

2 P. Belon, *Les Observations...*, 403, 451.

3 P. della Valle, 46-47.

4 Saint-Maurice, *La Cour ottomane, dans Galland*, c. I., s. 212, n. 2.

5 Tournefort, *Relations...*, t. II., s. 96-97.

6 Tournefort, *ibid.*, c. II. 103-104.

edilen ürünlerin miktarının İstanbul'da ve daha da genel olarak Osmanlı dünyasında artmasına karşılık, yerel zenaat ürünlerinin bazı istisnalar hariç, dışarıda alıcı bulamamasıdır; yalnızca fazla talepçi olmayan gelenekselci iç piyasa açık kalmaya devam etmektedir, bu da herhalde onun ürünlerine güvenilir bir mahreç sağlamakta, ama zenaatkârlığın rekabete karşı silahlanmasına, modernleşmesine, yeni tekniklere uyum sağlamasına izin vermemektedir.

Endüstri

İstanbul'da zenaatkârlığın yanı sıra, bir endüstrinin veya ona yaklaşan birşeyin olup olmadığı sorulabilir. Bu terimi, devlet yönetimindeki büyük imalathaneler için, burada çalışan işçi sayısından ve devreye sokulan olanaklardan ötürü kullanmak mümkünmüş gibi gözükmektedir. Hatta bu imalathanelerden bazıları, örneğin Tophane veya Kasımpaşa Tersanesinde olduğu gibi, teknik bir karakter de göstermektedirler; buralarda Türk ve yabancı mühendisler karmaşık işlemleri yönetmektedirler. Devlet hesabına çalışan bu imalathaneler iki kategori halinde sınıflandırılabilir: faaliyetleri ordu ve donanmasıyla ilgili olanlar ve Saray ile padişahın diğer sarayları için çalışanlar.

Birinci kategorinin başına, padişahın savaş donanmasının inşa edildiği Kasımpaşa tersanesi ile Tophane'yi koymak gerekmektedir. Bunları, binlerce insanın yer aldığı gerçek fabrikalar olarak kabul etmek mümkündür: devlet görevlileri, çeşitli rütbelerden askerler, mühendisler, ustabaşları, işçiler ve Kasımpaşa'da aynı zamanda köleler ve forsalar. Bu imalathanelerin üretimleri özenle kurala ve kanuna bağlanmıştır, ama üretimleri devletin ihtiyaçlarının, özellikle de kaynaklarının işlevindedir. Tüfenkhane ile baruthane bu savaş araçları üreten imalathanelere çok benzemektedirler. Bunların herbiri, devlet memuru olan birer eminin yönetimindedir. Kasımpaşa emini doğrudan kaptan paşaya bağlıdır ve tersane emini ünvanını taşımaktadır.

Yeniçerilerin, sipahilerin ve diğer askerlerin büyücek bir bölümünün İstanbul'da konaklamaları, onları iaşe ve diğer ihtiyaçlarına ilişkin sorunlar çıkartmıştır. Bu yüzden yeniçerilerin giyimine tahsis edilmiş bir çuha ambarı vardır: "bu ambarda, imparatorun 80.000 yeniçerisine yönelik mavi Selanik çuhası korunmaktadır. Yılda bir kere, kadir gecesi bu ambar açılmakta ve yeniçeri ağasının, ocak ağalarının, eminin ve çorbacının önünde, 162 odanın komutanları arka arkaya adamlarıyla birlikte gelmekte ve padişahın fermanına uygun olarak, herbiri 10 arşın çuha, sarık ve gömlek için parça tülbent almaktadırlar"[1]. Bu çuha daha sonra, iki atelyede çalışan resmi terzilere teslim edilmektedir; tülbent ise yeni odalarda çalışan uzmanlaşmış zenaatkârlar tarafından imal edilen keçe külahların üzerine sarılmaktadır.

Askerlerin iaşesi peksimet, ekmek, boza imalathanelerini yöneten eminlere emanet edilmiştir. Üretimi tamamen yeniçerilere tahsis edilmiş olan tüm bu imalathanelerde yaklaşık 5.000 kişi çalışmaktadır, eğer buna tersane ve tophane personeli de eklenecek olursa, çok büyük bir rakam olan, yaklaşık 7.000'e ulaşılmaktadır. Ordu ve donanma için çalışan imalathaneler demek ki başkentin ihmali mümkün olmayan bir unsurunu oluşturmaktadırlar.

Padişah sarayları için çalışan imalathane ve esnaf için de aynı durum söz konusudur. Sarayın bakımı konusunda, bir marangoz atelyesinin varlığı bilinmektedir; burası abanoz ustası bir marangoz tarafından yönetilmektedir; bu kişi aynı zamanda "inşaat"a ilişkin tüm esnafın da başkanıdır; ayrıca bir kurşun levha imalathanesi, bir tunç dökümhanesi, Evliya Çelebi'ye göre sayıları 1.000 olan bir ressamlar atelyesi vardır. Türk kaynaklarının seramikçi esnafı ve cam zenaatkârları için bir eminlik olduğunu belirtmemelerine rağmen, bunların faaliyetinin padişahların cami ve sarayların süslenmesine ilişkin taleplerinin işlevinde olduğu düşünülebilir. Bu zenaatkârların, o sıralarda girişilmiş olan resmi inşaatların çokluğundan ötürü, XVI. yüzyılda bir devlet eminliğine bağlanmış olmaları mümkündür: Kanuni Sultan Süleyman'ın döneminde çok büyük bir faaliyete sahne olan ve dikkat çekici parçalar üreten (tıpkı İznik'tekiler gibi) Haliç'teki çini imalathaneleri I. Selim'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın girişimleriyle kurulmuşlardır.

Hizmetkârların kıyafetleri için elbise imalathaneleri kurulmuştur; buralarda terziler ile dolamacılar (dolama yapanlar) çalışmaktadır[2]; herbiri bir işleve, bir ünvana veya bir göreve tekâbül ettiği için çok çeşitli biçimleri olan sarıklar için uzmanlaşmış bir sarıkçılar esnafı bulunmaktadır, bunlar padişah ve başkent ekâbiranı için çalışmaktadırlar[3]. Son olarak da, özel bir

---

1 Evliya Çelebi, 567.

2 Fransızcada *dolman* haline gelen dolama az çok uzun bir ceket olup, gömleğin üzerine giyilmekte ve üzerine de bir kaftan geçirebilmektedir.

3 Sarık iki bölümden oluşmaktadır: Genelde keçeden yapılan, çeşitli yükseklik ve biçimlere olabilen bir külah; sonra sarık sahibinin görev ve ünvanına göre değişik biçimlerde, bunun etrafına sarılan tülbent (Fransızcanın *turban* kelimesi burdan gelmektedir).

esnaf hil'at (şeref kıyafeti), yani padişahın şereflendirmek istediklerine armağan ettiği ceketler ve kaftanlar imal etmektedir. Bu hil'atler değerli kumaşlardan yapılmakta ve çoğu zaman içlerine pahalı kürklerden astar geçilmektedir; bunlar İstanbul'da bu işte uzmanlaşmış olan ve yalnızca padişah hesabına çalışan 105 terzi tarafından yapılmaktadır.

Darphaneyi de devlet imalathaneleri arasında saymak mümkündür, ama faaliyet konusunun özelliğinden ötürü buranın ayrı bir karakteri vardır. Evliya Çelebi'nin yazdığına göre, burası "Bayezid camiinin yakınlarında yer alan büyük bir imalathanedir... Buranın emini küçük defterdardır (defterdar yardımcısı); bunun dışında bir kethüda, bir simsar, kâtipler, darp ustaları vardır, bunlar devlet tarafından atanan görevlilerdir..."[1]. Darphanenin kendine özgü yanlarından biri, "kâfir" darp ustaları ile Yahudi maden arıtıcıları istihdam etmesidir, bunlar da herhalde devlet tarafından atanmaktadırlar.

Saydığım büyük imalathanelerin dışında, uygulamada bunlara benzeyen başka kuruluşlar ve özellikle de büyük özel imalathaneler yoktur. Eğer Evliya Çelebi'yi izlersek, bu büyük devlet işletmelerinde (sayıları 31'dir) çalışan işçilerin toplamı çıkartılırsa, en azından 10.000 sayısına ulaşılmaktadır ki, bu da işletme başına, hiç de abartılı olmayan 350 işçi rakamına verecektir.

Fakat bu işletmelerin kent ekonomisinin olağan dolaşımına doğrudan katılmadıklarını kabul etmek gerekmektedir; ancak bu dolaşıma, halkın bir bölümüne geçim olanağı sağlayarak, "marjinal" esnafın az çok müdahalesine olanak yaratarak ve özellikle de işçilere ilke olarak sabit ve istikrarlı bir gelir sağlayarak -ki bunun perakende ticarete etkisi vardır-, gene de dolaylı yoldan etki etmektedir.

IV. KÜÇÜK VE BÜYÜK KENTSEL MESLEKLER

İstanbul emekçilerinin büyük bölümü, olağan imalat ve satış mesleklerinin icra edildiği esnaf içinde yer alıyorsa da, gene de 40.000 kişi hayatlarını daha az geleneksel yollardan karşılamaktadır. Bir yandan "entellektüel ve bilimsel" denilebilecek, diğer yandan eğlendirme meslekleri vardır; son olarak da, her kentte karşımıza çıkan, ama sınıflandırılması güç meslekler bulunmaktadır.

[1] Evliya çelebi, 565.

Entellektüel ve bilimsel veya bugün denileceği gibi, serbest meslekler kentin ekonomik hayatına girmemektedirler, ama bu nedenden ötürü eleman sıkıntısı çekmemekte ve itibarları eksik kalmamaktadır. İmparatorluğun ruhani başkanı olan şeyhülislam, din adamları sınıfına mensup kişilerin başıdır; bu sınıf iki kategoriye ayrılmaktadır; tamamen dinsel görevlerle meşgûl olanlar: vaizler, müezzinler, imamlar, kuranhanlar, şeyler vb.; eğitim işleriyle meşgûl olanlar: ulema, darrül kurra, sibyan mektebi, medrese hocaları vb. Bu hocalar ücretlerini çoğu zaman, bu eğitim kuruluşlarının devamını sağlamak üzere oluşturulan vakıflardan almaktadırlar.

Evliya Çelebi'ye göre sayıları 800 olan şair ve yazarları da bu "entellektüellerin" arasında yerleştirmek mümkündür. Çalışma yerleri Bayezid camiinin yakınındaki, Sahhaflar Çarşısı adını taşıyan bir sokak olan sahhaflar[1] bu kategoriye çok yakındırlar; bunlara kâğıtçıların ,ciltçilerin, mürekkep ve yazı takımı satıcılarının da eklenmesi gerekmektedir.

Gündelik hayatın gerçekleriyle daha fazla temasta olanlar ise yazıcılar ile, meslekleri kanun tarafından düzenlenmiş olan arzuhalcilerdir: bu alanda isteyen herkes, dilediği heryerde dükkân açamaz; ama gene de bu arzuhalcilerin büyük kısmı cami avlularına, medreselerin yakınlarına, adliyeye ilişkin yerlere, çarşılara ve vezir-i azamın kapısına yerleşmiştir. Hatta bazıları XVII. yüzyılda kendilerine kahveleri işyeri tutmuşlardır[2].

Saydığımız tüm esnaf yalnızca müslümanlardan oluşmaktadır, bu da Kâfirlerin İslam dininin herhangi bir alanına veya ona doğrudan bağlı konulara karışmalarının yasaklanmış olmasından ötürü olağandır.

Buna karşılık "bilimsel" meslekler daha karışıktır ve hatta bazıları gayrimüslimlerin arpalığı olarak gözükmektedir; örneğin tabiblik, cerrahlık, göz hekimliği böylesine mesleklerdendir.

Tıp islâm aleminde çok şerefli bir meslektir, Eski Yunanlılardan miras alınan bu mesleği Araplar geniş ölçüde geliştirmişlerdir. Tıp Osmanlıda Türklerden çok Rumları, özellikle de Yahudileri cezbetmişe benzemektedir. Örneğin 1700 yılına ait bir belge[3], sınava alınan tabib adaylarından beşinin müslüman, beşinin Rum, onüçünün Yahudi ve birinin Ermeni olduğunu

[1] Bu dönemde ne Türkiye'de, ne de müslüman dünyasında Arap harfleriyle basılmış kitabın olmadığını unutmayalım: İlk matbaa ancak 1729'da kurulmuştur. Demek ki kitapçıların yalnızca el yazmalarını, daha doğrusu el yazmalarının çoğaltılmış nüshalarını satmaları söz konusudur.

[2] Krş. Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, s. 58.

[3] Yay. Ahmet Refik, *İstanbul hayatı*, c. III. n° 40.

göstermektedir. Cerrahlar daha çeşitli kökenlerden gelmektedir; 1700'de dükkân açmasına izin verilen 28 cerrahtan dördü müslüman, onikisi Rum, sekizi Yahudi, biri Ermeni, biri Fransız[1] ve ikisi İngilizdir.

Ayrıca eczacılar vardır ve bunlardan bazıları yabancıdır; ama bunlar bazen tehlikeli yenilikler getiren kimseler olarak görülmektedir; III. Ahmed'in 1704'te çıkardığı bir ferman Frenkler tarafından getirilen yeni ilaçları yasaklamakta ve Frenklerin İstanbul ile civarında işlettikleri tüm eczanelerin kapatılmasını emretmektedir. Fakat ilaçlar aslında Avrupa'dan, özellikle de Venedik'ten ithal edilmektedir; örneğin Venedik'te vezir-i azam Köprülüzade Fazıl Paşa için imal edilen ilaçların sevkiyatına dair olanı gibi, birçok Venedik belgesi bu duruma tanıklık etmektedir[2].

Tamamen başka bir faaliyet türünde, cambaz, hokkabaz ve Evliya Çelebi'ye göre sayıları 15.000'den fazla olan çeşitli eğlendirici meslek mensubuna yer vermek gerekmektedir. Bunlar birçok gruba ayrılmaktadırlar: önce Türk ve Arap ama aynı zamanda Acem, Hindu, Rum ve Yemenli olan ip cambazları ve cambazlar; bunlar padişah tarafından düzenlenen tüm şenliklere düzenli olarak katılmaktadırlar; XVII. yüzyılın ortasında bunların reisi olan Üsküdarlı Mehmed Çelebi Atmeydanı'ndaki gösterileri sayesinde büyük bir ün kazanmıştır. Daha sonra hokkabazlar, kuklacılar ve Türkiye'de Karagözcü adını taşıyan Çin gölge oyunlarını yapanlar gelmektedir; Türkler Doğu Akdeniz'in tüm halkı gibi bu Karagöz oyununa çok meraklıdırlar. İstanbul'da hiçbir mahalle yoktur ki bir Karagözcüsü olmasın, bunlar temsillerini özellikle Ramazan gecelerinde sunmaktadırlar. Evliya Çelebi ayrıca, niteliklerini belirtmediği oniki "eğlendirici" gruptan daha söz etmektedir, bunlar da padişah veya kent öndegelenleri tarafından, çeşitli vesilelerle düzenlenen şenliklere katılmaktadırlar: sünnet, atama vb. şenlikleri. Bu şenlikler sırasında bu eğlendirme mesleğinden kişilerin, bu hokkabaz ve oyuncuların davetlileri eğlendirmeleri istenmektedir; bu şenlikler her zaman "aile gösterileri" olmamaktadır ve bu eğlendiriciler it, kopuk olma gibi kötü bir şöhrete de sahiptirler ve bunların bazen bu şenliklere katılanlara erkek fahişelik (köçek) yaptıkları olmaktadır. Bunların dışında, çoğu çingene olan ayı oynatıcıları, kuşçular ve bülbül satıcılarını da eğe-

[1] Bir önceki notla zikredilen kaynaktaki belgede adı geçen bu Fransız cerrahı Pierre Gentil, aynı zamanda bir Fransız belgesinde de zikredilmektedir. (A. N., Br 376, s. 68 vol.): "Chastellero kentinden Pierre Gentil, cerrah".

[2] Archivio dello Stato di Venezia, Archivio Proprio del Bailo a Costantinopoli, Busta I. Haz. 1672, Ocak 1674, Aralık 1674.

lendiriciler arasında saymak gerekir; bu bülbülcüler "birinci sınıf öten bülbül yetiştirmektedirler"[1].

Daha yüksek bir düzlemde, İstanbul'daki sayıları 6.000 olan müzisyenler yer almaktadır. Bunların arasında resmi müzisyenler olan mehter takımı da yer almaktadır, mehter padişahın hizmetine olup, her sabah saray halkını sabah duası için uyandırmak üzere çalmaktadır. Özel müzisyenler ise, sazendebaşının yönetiminde olan 71 esnafa dağılmışlardır; bunlar özel şenliklere, bazı derviş törenlerine, halk eğlencelerine, esnaf bayramlarına katılmaktadırlar. Çok değişik ve çok sayıda yaylı, nefesli ve vurmalı çalgı kullanan bu müzisyenler müslüman, yani Türk ve Araplardan olduğu kadar, Rum ve Yahudilerden de meydana gelmemektedirler. Müzisyen esnafı, müzik aleti esnafının da (aslında çok az sayıda kişiden oluşmaktadır) ayakta tutmaktadır.

Terimin en geniş anlamıyla bu eğlendiriciler, varlık nedenlerini eğitimli Türklerin -bunlar herşeye rağmen belli bir sayıdadırlar- şiirden, müzikten sohbetten çok hoşlanmaları olgusuna borçludurlar, hatta bunlardan bazıları padişahı taklid ederek şairleri ve müzisyenleri köleleri ve yanaşmalarının arasında himaye etmektedirler. Fakat İstanbul'da toplanan, ahlâk düzeyleri kuşkulu olan eğlendiricilerin sayısı başkente XVII. yüzyılın ortasında, özellikle de Deli İbrahim'in saltanat döneminde zevk-ü sefa kenti, ahlâksız kent ününü kazandırmıştır ki, yozlaşma ve ahlâk düşüklüğü önemli boyutlara ulaşmıştır.

Geriye son olarak, çeşitli oldukları kadar belli bir kategori içinde sınıflandırmanın güç olduğu kentsel meslekler katmaktadır. Burada bunların özellikle temsil yeteneği fazla olan birkaçını hatırlatmakla yetineceğiz.

İslam dünyasında, şu geleneksel kuruluşlar olan hamamların bulunmadığı hiçbir kent yoktur; müslümanlar için beden temizliğine ilişkin bazı zorunluklar, dinin uygulamalarına bağlıdır: örneğin namaz öncesinde abdest alınması gibi. Ve beden temizliğine yönelik bu kavrayış hamamların yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bizanslılar zamanında İstanbul'da birkaç hamam ve termal bulunmaktaydı, ama bunların sayısı çok azdı; Osmanlılar bunların sayısını o kadar artırmışlardır ki, Evliya Çelebi XVII. yüzyılda kentin içinde bunlardan 61 tane ve dış mahallelelerde de 51 tane olduğunu bildirmekte ve padişah sarayları ile ekâbir konaklarında inşa edilen özel hamamları saymamaktadır; bunların da katılmasıyla yaklaşık 150 sayısına

[1] Evliya Çelebi, 587. Bülbülün Doğu şiirinde, özellikle de Acem ve Türk şiirinde melankolik aşkın içli yakınmalarını ifade etmede kullanılan kuş olduğunu kaydedelim.

ulaşılmaktadır[1]. İstanbul hamamları halkın tümüne açıktır, ama buraya devam eden kişilerin toplumsal konumlarına tekâbül eden çeşitli kategoriler halinde bölünmüşe benzemektedirler; bazı hamamlar da kâfirlere tahsis edilmiştir, ama bunlar belli gün ve saatlerde, muhtesib tarafından belirlenen hükümler dahilinde müslüman hamamlarını da kullanabilirlerdi. Örneğin kâfirlerin veya kellerin kafalarının kazınmasında kullanılan ustura bir müslüman saçını kazımakta kullanılamazdı; aynı şekilde Kâfirler tarafından kullanılan havlular müslümanların kullandıklarından tamamen farklı olmalıydı[2]. Kadınlar da, erkeklerin gittikleri saatler ve günlerin dışında saptanan belirli gün ve saatlerde hamamlara gidebilmektedirler. Hamamların böylesine yoğun kullanımının sonucu olarak, bunlar kamusal ve ticari ahlâk kurallarının denetleyicisi olan muhtesibin gözetimine konulmuşlardır; ihtisab kanunnâmeleri bunu belirtmektedirler.

Tabii ki İstanbul'da yaşayan herkesin hamamcılar tarafından sunulan hizmetlerden yararlanma olanakları yoktur: yıkama, masaj, traş, ağda vs., bütün bunlar için sonunda belli bir bedel ödemek gerekmektedir. Bu yüzden halkın en az zengin olanları -ve bunlar en kalabalık unsurdur- hamamlara yalnızca yıkanmak için gitmektedirler; ama hamamın kapısında ağda satıcıları ve saç ile sakal kesen seyyar berberleri bulmaları mümkündür[3]. Dükkânları olan berberler de vardır; bunlar berberliğin yanı sıra sünnetçilik de yapan sünnetçi-berberlerdir.

O sıralarda hem Batı'da, hem de Doğu'da çok geçerli bir meslek olan sakalığın iki kategorisi vardır: çeşme sayısı ne kadar çok olursa olsun, çok sayıda kimse sakaların hizmetine başvurmaktadır; bunlar belli bir çeşmeden doldurdukları suyu yakındaki mahallenin evlerine taşımaktadırlar; bunlardan bazıları kırba ve kaplarını hayvanlara taşıtmaktadırlar, bunlar bir bakıma bu esnafın aristokratlarıdır. Diğerleri ise deri kırbalarını sırtlarında taşımakla yetinmektedirler; halk mahallelerine, kendilerin özgü bağırışlarıyla hizmet verenler bunlardır. Hiçbir nitelik gerektirmeyen bu esnafın mensupları, İstanbul'a yeni gelenler, köklerinden kopan köylüler, başkente daha iyi bir hayatın fırsatını aramaya gelenlerin arasından çıkmaktadır. Bahçıvanlar da bu taşralıları çalıştırmaktadırlar (kent surları içinde çok sayıda bahçe ve bostan vardır). Köprü olmadığı için faaliyet alanı bulan, Halicin veya Boğazın iki yakası arasında yolcu ve yük taşıyan kayıkçı ve peremeciler de kürekçi ihtiyaçlarını aynı kaynaktan karşılamaktadırlar.

1 Evliya Çelebi, 330-332 ve 510.

2 Krş. IV. Mehmed tarafından çıkartılan (1680) İhtisab kanunnâmesi, parag. 53, yay. R. Mantran, *Istanbul...*, 346.

3 "Dükkânları yoktur ve 2.000 kişidirler", Evliya Çelebi, 605.

Bütün bu küçük meslekler koskoca bir toplumsal kategorinin hayatını küçük ölçekte, ama güvenilir bir şekilde karşılamasına olanak vermektedirler: bu meslekler seyyar satıcılıkla birlikte, o sıralarda Osmanlı başkentinde fazla yaygınlaşmışa benzemeyen dilenciliğe karşı mücadelede bir araç oluşturmaktadırlar. Dilenciler varsa da, bunlar "Batılı" bir görünüm altında ortaya çıkmamaktadırlar; bunlar daha çok, iaşelerini vakıfların, daha da kesin olarak yoksullara yiyecek dağıtan imaretlerin yüklendiği fakir insanlardır. Zaten Türkler Bertrandon de la Broquière'in kaydettiği üzere, çok iyiliksever kişilerdir: "Bunlar birbirlerine karşı çok iyiliksever ve iyi niyetli kişilerdir. Yemek yerken, onların yanından fakir bir insan geçtiğinde, onu yanlarına çağırdıklarını ve bizimle birlikte yemek yedirdiklerini çok kereler gördüm, biz bunu asla yapmazdık"[1]. Ve Deshayes de Cormenin daha da kesinleştirmektedir: "Dünyada bundan daha merhametli bir millet olacağını sanmıyorum. Böylece Türkiye'de halktan sadaka isteyen fakirler görülmemektedir; çünkü aralarından biri yoksulluğa düşerse, hemen komşuları yardımına koşar"[2]. Ve bir de Nicolay'nin şu yargısını zikredelim: "Ve bu ülkede, başta Fransa, İspanya ve İtalya olmak üzere tüm hrıstiyan ülkelerinde olduğu gibi bir sürü düzmece Saint Antoine, Saint Main veya Saint Fiacre hastası yoktur; çünkü böyle olursa iyi kabul görmeyeceklerdir..."[3]. Ve son olarak da du Loir bir yüzyıl sonra şöyle demektedir: "Bu ülkede az sayıda dilenci görülmektedir ve bunlar Fransa'daki işe yaramaz, can sıkıcı kopukların uzağındadırlar, fakirler (burada) yol yapımında ve kamusal binaların inşasında bedava çalışmakta, böylece zenginlerin hayır faaliyetinden yararlanmaktadırlar"[4].

Bunlardan İstanbul'un, hangi konumda olursa olsun herkesin ekmek parasını, barınma ve yiyecek olanaklarını bulmaktan emin olduğu, adeta bir düşler ülkesi olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu düşsel bir tablodur, gerçek durumda ise bir hayat kavgasından söz etmek mümkün değilse de, İstanbullunun durumunun Paris'li veya Londra'lınınkinden daha kötü olmamakla birlikte, yönetimin ve hükûmetin ekonomik politikasının sorumluluk payının büyük olduğu güçlüklerle bazen karşılaştığını düşünmek gerekir.

1 Bertrandon de la Broquiere, *Voyage d'Outre-mer*, Yay. Ch. Scheler, 1892, s. 96-97.

2 Deshayes de Cormenin, *Voyage de Levant*, 1624, s. 110.

3 Nicolas de Nicolay, *Les Navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie*, 1567, s. 105.

4 Du Loir, *Voyages*, s. 191.

B- YABANCILAR

I. MİLLETLER

İstanbul'da yabancı kolonilerin bulunması bir yenilik değildir; haklı olarak Doğu Akdeniz'in başlıca uluslararası ticari merkezlerinden biri sayılan İstanbul, Bizanslılar döneminde, başta İtalyanlar olmak üzere, ticari kolonilerin Haliç kıyılarına yerleşmelerine tanık olmuştur: Venedikliler, Cenevizliler, Pizalılar, Amalfililer, ama aynı zamanda Doğu Latin imparatorluğunun kurulmasından çok önce Provencelılar ve Katalanlar. 1204'ten, imparatorluğun düşüş tarihi olan 1261'e kadar başı çekenler Venedikliler olmuştur; daha sonra ilk sıraya Cenevizliler geçmiş ve Galata mahallesine yerleşmeleriyle bu durumlarını pekiştirmişlerdir. Bizans imparatorluğunun siyasal ve ekonomik olarak gerilemesi yabancı ticari kuruluşların, başta İstanbul'da olmak üzere, gelişmelerine olanak sağlamıştır[1]. II. Mehmed kentin alınmasından hemen sonra Galata'daki Cenevizlilerin ayrıcalıklarını yenilemiş ve kısa bir süre sonra da Venediklilere, daha sonra diğer "Frenk" tüccarlara başkentine yerleşme izni vermiştir. Ancak koşullar Paleologoslar dönemindekiler kadar lehte değildir ve özellikle Karadeniz Batılı tüccarlara kapatılmıştır ve padişah fermanları onların hareket serbestisini kısıtlamaktadır.

Kentsel bütün içindeki durum-hayat koşulları

İstanbul'da yaşayan yabancıların Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar hemen yalnızca tüccarlardan oluştuğu söylenebilir. Büyük devletlerin elçi atamalarıyla ve Osmanlı imparatorluğundaki yabancıların hukuki statülerini belirleyen kapitülasyonların ortaya çıkmasıyla nitelik kazanan olağan diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır; çünkü artık tüccarların dışında diplomatlar, serbest meslek sahipleri, misyonerler, seyyahlar bu ülkeye giderek artan sayılarda gelmeye başlamışlardır.

[1] Bkz. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au moyen Age,* 2 cilt. Leipzig 1923; G. I. Bratianu, *Le Commerce génois dans le mer Noire au XIII siècle,* Paris, 1929; F. Thiriet, *La Roumanie vénitienne,* Paris, 1959.

İlk kapitülasyon anlaşması, Jean Frangipani ve Antoine Rincon heyetlerinden sonra, I. François tarafından gönderilen ilk resmi elçi olan Jean de la Forest'nin gayretleriyle, Fransa ile 1536'da yapılmıştır (bu tarih henüz tartışmalıdır). Önemli bir olgu olarak, bu elçinin refaketinde, krallık kütüphanesi (daha sonra Ulusal Kütüphane olmuştur)[1] için antik döneme ait ve müslüman elyazmaları toplamakla görevli, bilgin Guillaume Pastel bulunmaktaydı. Bu kapitülasyonlar Fransızların Osmanlı imparatorluğundaki varlık ve çalışma koşullarını belirttikten başka, Fransa'ya bayrak hakkını tanımaktaydı (o zamana kadar bu hakka yalnızca Venedikliler sahipti), yani Venedik hariç, Osmanlı ülkesinde ticaret yapmak isteyen herhangi bir Batılı devlet tüccarı, bunu ancak "Fransa bayrağı ve himayesi altında" yapabilirdi. 1580'e kadar bu ayrıcalıktan yalnızca Fransızlar yararlanmış ve Türk dünyasında ek bir üstünlük sağlamışlardır. Fakat İngilizler 1580'de, Hollandalılar 1612'de kendi hesaplarına kapitülasyonlar sağlamışlar ve bu iki ulus bu tarihlerden sonra, 1685'e kadar sürecek bir üstünlük sağlamışlar; İngilizler İstanbul'da, Hollandalılar İzmir'de başı çekmişlerdir. XVII. yüzyıl içinde diğer devletler de yavaş yavaş kendi kapitülasyonlarını elde etmiş ve artık ayrıcalıklı ulus kalmamıştır.

Kapitülasyonların birinci yararı, Osmanlı başkentine milletin resmi bir temsilcisinin yerleşmesine olanak vermesidir: elçi, mukim veya balyoz. Aynı zamanda başlıca iskelelere konsolosların yerleşmesine de izin vermektedir; bu temsilciler hem Osmanlı yöneticileri nezdinde yurttaşlarının delegeleridir, hem de kendi yönetimlerinin yurttaşlar nezdindeki delegeleridir. İstanbul'da konsolos yoktur ve bu görevi elçiler yapmaktadırlar; bunların başlıca kaygısı kendi yurttaşlarının kişiliğini, mallarını ve çıkarlarını korumak, zaten esas olarak yabancı tüccarların faaliyetlerini hangi koşullarda yürütebileceklerine ilişkin olan kapitülasyon hükümlerinin uygulanmasını gözetmektir. Bu kapitülasyonlarda yabancıların, tüm Osmanlı uyruklarından alınan haraç ile gayrimüslimlerden alınan cizyeye tabi olmadıkları; ölümlerinde malların mirasçılarına geçeceği ve Osmanlı memurlarının buna engel çıkartamayacağı; bunların mahallesinde cinayet işlenmesi halinde rahatsız edilemeyecekleri; kadı önünde yargılanmaları halinde, bu yargılamanın kendi milletlerinin resmi bir temsilcisi olmadan yapılamayacağı; dinlerini serbestçe uygulayabilecekleri; katolik, piskopos, papaz ve din adamlarının, haklarını aşmamaları koşuluyla dinsel faaliyetlerinde engellenemeyecekleri de belirtilmiştir. Bu hükümler bütünü itibariyle, en azından İstanbul'da ve iç ile dış siyasal bunalım dönemleri

[1] C. D. Rouillard, *The Turk in French history..., op. cit.,* s. 105-165'te Fransa ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkilere yönelik önemli bir bölüm yer almaktadır. 1536 kapitülasyonları onaylanmışa benzememektedir. Uygulanan 1569 tarihlisi Doğu Akdeniz'de Fransız önceliğini belirtmiştir.

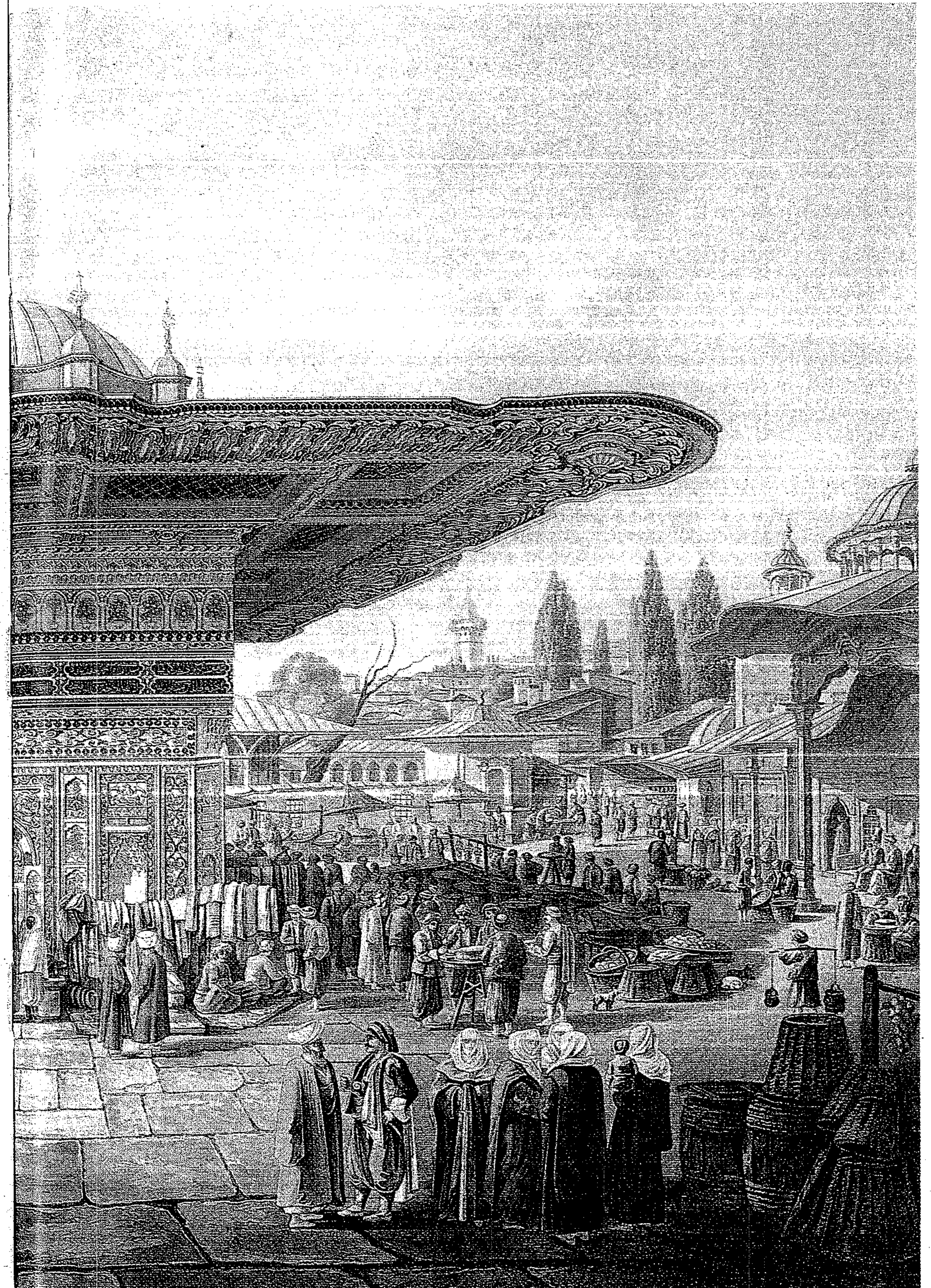
hariç, tamamen uygulanmışlardır. Örneğin bu bunalım dönemlerinden birinde, 1635'te Fransa elçisi Marcheville'in tercümanlarından biri bir Fransız gemisine el konulmasına biraz fazla itiraz ettiği için kazığa oturtulmuştur; Venedikli bir tüccar, sarayın bahçelerine dürbünle bakmaya cesaret ettiği bahanesiyle asılmış ve aynı olayda bazı İngiliz ve Fransız tüccarları hapse atılmıştır; Türk donanmasının İngiliz gemileri tarafından bozguna uğratıldığının haber alınması üzerine İngiliz, Fransız ve Venedikli tüccarlar 40.000 ekü ödemeye mahkûm edilmişler; depoları müsadere edilmiştir[1]; Amiral Duquesne'in 1681'de Sakız'da yol açtığı olaylar sırasında, İstanbul Fransızları Osmanlı yönetiminin misillemede bulunacağından kaygı duymuşlardır; bizzat elçi Guillerargues hapse atılmakla tehdit edilmiştir; çok değerli hediyeler sayesinde bu tehlikeyi atlatmıştır.

Ancak İstanbul'da çok fazla yabancı düşmanlığı gösterişi olmuşa benzememektedir; Türklerle yabancılar arasındaki temaslar çok sınırlıdır ve üstelik XVI. yüzyılda asıl İstanbul'da oturan "Frenk" sayısı çok az olduğu ve XVII. yüzyılda da bir tanesi bile kalmadığı için, bu temas daha da sınırlı hale gelmektedir. Frenklerin hepsi, elçiliklerini 1646'da taşındıkları Galata ve Pera'da ikâmet etmektedirler. Kanuni Sultan Süleyman ve hemen ardından gelen padişahların döneminde bunlar Türk tarzına göre giyinmek, en azından kıyafeti örten büyük bir kaftan giymek zorundaydılar; bazen takip edilen bu zorunluk XVII. yüzyılda terkedilmiştir; bu terkediliş Avrupalıların özellikle kendi aralarında yaşamalarından veya başta dinsel olarak kendilerine yakın hissetikleri Rumlar olmak üzere, yalnızca azınlıklarla görüşmelerinden ötürü de hızlanmıştır. Frenklerin görüştükleri Yahudiler onların yalnızca hükûmetle olan ticari ve yönetsel işlerindeki aracılar olarak yararlandıkları kişilerdir. Yabancılarla Rum ve Ermeni kadınlar arasında evlilikler olmuştur ve bu evliliklerden doğan çocuklar teorik olarak padişahın uyruklarıdır; ama fiili durumda Türk yönetimi bu hakkının peşine hiç düşmemiştir ve bu karma evliliklerden doğan çocuklar babalarının uyruğuna sahip olmuşlardır[2]. Bu evlilikler meydana geldiyse, bunun nedeni esas olarak Fransızlar için, Marsilya Ticaret Odasının 1658'de kadınların Doğu Akdeniz'e gitmelerini yasaklama kararı almış olması ve 1679'da Doğu Akdeniz'de arzu edilmeyen insanları sayarken, kadınları serseriler ile boştagezerlerin arasına yerleştirilmiş olmasıdır[3]; bunun sonucu olarak Doğu Akdeniz'e yalnızca bekâr erkekler gönderilmektedir... Ayrıca bunların Rum kadınlarla evlenmeleri halinde, nikâhın katolik bir papaz tarafından kıyılması gerekmektedir; ortodoks papazın önünde evlenenler hemen

[1] Krş. Hammer, *H. E. O.*, IX.

[2] Krş. Y. Debbasch, *La Nation française en Tunisie*, Paris, 1957, s. 36-45.

[3] Zikr. Y. Debbasch, *op. cit.*, s. 63.

Resim 15. Sadrazam

Fransa'ya geri gönderilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ancak, bir yabancının kadı önünde sözleşme yaparak, yerli kadınlardan biriyle geçici olarak evlenmesi mümkündür; buna "kâbin evliliği" *(kabine)* denilmekteydi, ve bu cins nikâh tüm Doğu Akdeniz iskelelerinde çok tutmuştur.

Başlıca yabancı milletler

İstanbul'a yerleşen yabancılar arasında Venedikliler en büyük kalabalığa sahiptirler; bu koloni XVII. yüzyılın ilk yarısında onlarca tüccardan oluşmaktadır ve bunların bazıları Doğu'ya eskiden yerleşmiş ailelere mensupturlar; Venedik kuralları herhalde Fransızlarınkinden daha az katıdır ve Venedik Cumhuriyetine mensup tüccarların ve konsolosluk temsilcilerinin karıları ve çocuklarıyla birlikte yaşadıkları düşünülebilir. Balyozun yönetimindeki bu koloni bir yandan kâtipler, tüccarlar ve Venedik'ten gönderilen veya yerel olarak Venedikli ailelerden devşirilen ve Türkçe, Arapça gibi dilleri ileride imparatorluk iskelelerinde tercümanlık[1] yapmak üzere iyice öğrenen *"Giovani della Lingua"*dan (dil gençleri) oluşan "resmi" personel; öte yandan da tüccarlar ve diğer mesleklerden kişilerden meydana gelmektedir. Bu koloninin en kalabalık unsurunu tüccarlar oluşturmaktadır ve balyoza koloninin yönetimiyle, ticarete ilişkin tüm konularda yardımcı olan "Onikiler Meclisi" üyeleri onların arasından seçilmektedir. Venedik kolonisinde hem İstanbul'a, hem de Venediğe yerleşmiş ailelere mensup olan birkaç Yahudi de bulunmaktadır. 1640'larda Francolar, Jesurumlar ve Naonlar bunlardandır.

Bu Venediklilerin tümü Galata ve Pera'ya yerleşmiştir; balyozun ikâmetgâhı 1638'den beri "Pera Bağları"ndadır ve herhalde buraya ilk yerleşenlerdendir. Venedikliler XVI. yüzyılın büyük bölümünde fazla bir güçlükle karşılaşmadan yaşayabildiler ve 1600'ler civarında, 1645'e kadar sürecek bir şekilde yabancı koloniler içinde en büyük çaplısı olan bir ticareti başarıyla sürdürebildilerse de, XVII. yüzyıl onlar için özellikle Girit savaşından kaynaklanan (bu savaş 1645-1669 arasında yaklaşık 25 yıl sürmüş ve arkasından 1684-1699 arasındaki Kutsal Liga savaşı gelmiştir) çok net bir gerileme dönemi olmuştur. Bu çatışmalar deniz trafiğini durdurmadılarsa bile, en azından büyük çapta geriletmişlerdir ve Venedikliler Osmanlı Yahudilerinin, İngilizlerin ve Fransızların aracılığına başvurmak zo-

[1] *Drogman*'lık veya resmi tercümanlık her zaman huzurlu bir görev değildir; örneğin Venedikli tercüman Grillo 1649'da asılmıştır; ama bu olayın Türklerle Venedikliler arasındaki Girit savaşı sırasında meydana geldiğini unutmamak gerekir; falakaya yıkılanları da vardır.

runda kalmışlardır. Bu tabii ki onların zararına ve rakiplerinin kârına olmuştur. Bunun dışında Türk yönetimi, Venediklilerin ticari girişimlerini engelleyecek kadar onlara kin duymaktadırlar; böylece Venedikliler gümrük giriş vergilerinin % 5'ten % 3'e indirilmesinden en son yararlanan millet olmuştur, bu da Venedik ticaretinin çıkarına değildir ve İstanbul'da oturan İtalyanlar Adriyatik Cumhuriyeti nezdinde sürekli olarak yakınmaktadırlar.

Fransızlar XVI. yüzyılda siyasal düzlemde parlak ve ticari düzlemde de memnuniyet verici bir çıkış yapmışlardır. Fiili durumda Fransa ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki trafik XVII. yüzyılın başına kadar çok gelişmişse de bu ticaret özellikle Halep, Trablusşam, Şam vb. gibi Suriye liman ve kentleriyle yapılmaktadır. İstanbul'da az sayıda Fransız vardır ve Venedikliler, rekabetin güç olduğu bir konumdadırlar, ama gene de IV. Henri zamanında İstanbul yönünde çok net bir çaba harcanmıştır; bu akım yirmi yıl kadar sürmüş, fakat daha sonra Fransa'daki siyasal güçlükler ile bazı elçilerin yetersizlik ve beceriksizlikleri Fransız konumlarının İngilizler ve Hollandalıların lehine gerilemesine yol açmıştır. Bu dönemin en kayda değer olgusu, Osmanlı ülkesindeki katolik misyonlarına, elçi Césy kontu Philippe de Harlay tarafından sağlanan destektir; elçi böylece Kapüsenlerin İstanbul' yerleşmelerine teşvik ettiği kadar, onların diğer kentlere ve bazı Ege adalarına da ayak basmalarına olanak sağlamıştır. 1636-1660 arasında, Jean de la Haye'in elçiliği sırasında Türk-Fransız ilişkileri açıkça kötüdür, çünkü Fransa Girit'te Venediklileri desteklemektedir; bu ilişkiler o kadar kötüdür ki, bir ara o zamana kadar işitilmemiş bir olay meydana gelmiştir: vezir-i azamı daha az hasmane bir tutuma döndürmek için Edirne'ye görevli olarak gönderilen elçinin oğlu tutuklanmış ve falakaya yatırılmıştır. Bu durum Girit savaşının sonuna kadar sürmüş ve ancak İstanbul'a 1670'te gelen Nointel'in elçiliği sırasında bir iyileşme kaydedilebilmiştir: fakat elçi ile vezir-i azam Köprülü Ahmet Paşa ilk karşılaşmalarında, gene de bir protokol sorunundan ötürü sürtüşmüşlerdir. Vezir-i azam Hrıstiyan Kral'ın temsilcisine, kendi oturduğu düzeyin altında yer alan basit bir tabureden başka oturacak bir yer göstermemiştir; fakat bu ruh halleri geçtikten sonra ilişkiler, bir olay hariç iyi hale gelmiştir: Sakız adasının amiral Duquesne tarafından bombalanması, az daha elçi Guillerargues'ın tutuklanmasına yol açacak gibi olmuştur. Bundan sonra Fransız ilerlemesi sürekli olmuştur; o tarihe kadar az sayıda olan tüccarlar -başkente yerleşmiş toptancı tüccarların 1636'da yalnızca iki, 1640'ta gene o kadar ve 1667'de dört ticarethaneleri vardır- çoğalmaktadırlar: 1670'te İstanbul'da mukim 24 aile reisi vardır, bu toplam olarak 100 kişi kadar demektir ve yeni yerleşmeler de olmaktadır: 1685-1719 arasında 175 kişi gelmiştir. Bu Fransız mukimler kimlerdir? Ulusal Arşivlerde bulunan bir belge, 1670 yılı için bize bunun ayrıntısını

vermektedir[1]: dört tane ticarethane vardır: 15 yıldan beri yerleşmiş olan beş tüccarı biraraya getiren Marsilyalı Joseph ve Jean Fabre'ınki 16 yıldan beri yerleşmiş olan dört tüccarı biraraya getiren Marsilyalı Bartholemy ve Julio Gréasque'ınki, "ticarethane adam"ları Claude Saveur'le birlikte üç yıldan beri yerleşmiş olan Marsilyalı Jean-Baptiste Dulard ve Claude Mariotti'ninki; son olarak da Marsilyalı Roboly ve otuz yıldır İstanbul'da oturan yardımcısı Gaullet'ninki. Bunun dışında üç cerrah, Châtelleraultlu Pierre Gentil, Parisli Rollan ve Provencelı Pierre Chabert; bir eczacı ustası: Marsilyalı Laval; üç terzi, Lyonlu Hermitte, Provencelı Mouton ve nereli olduğu bilinmeyen Anthoine; bir yay imalatçısı: Marsilyalı Fabre ve nihayet mesleği olmayan iki mukim vardır: Angersli Michel Toffereau ve Lyonlu Jean Bouchet, bu sonuncusunun kızı Pierre Gentil'le evlenmiştir. Bu mukimlerin çoğu Rum kadınlarla evlenmişlerdir ve bir belgenin belirttiği üzere "burada, ülkelerinde bu kadar kolay kazanamayacaklarını düşünerek, yalnızca hayatlarını kazanmak için kalmaktadırlar ve buradan evlendikleri için onları Fransa'ya döndürmek güçtür, çünkü karıları onlarla beraber gitmeyi istememektedirler". Bu belgenin Fransa'nın himayesinde olanları da zikrettiğini ekleyelim: "buraya yerleşmiş, evli ve bekâr, çoğu Cenevre kentinden olan ve Fransa elçisinin himayesinde bulunan saatçi ve oymacılar"; bunların sayısı 34'tür: 11 evli ve 23 bekâr, "hepsi protestan, yalnızca üçü katoliktir".

İngilizler ise XVI. yüzyılın sonunda kalabalık olarak gelmişlerdir: 1640'lar civarında 24 veya 25 tane ticarethaneleri vardır, bu da onları *"la nazione la piú grossa e nùmerosa nazione che nell'Impero turchescho per occasione di traffico si trova al tempo d'oggi"*[2] yapmaktadır. Fakat İngiliz devrimi bu koloninin başarısını bir süre engellemiş, zaten koloni içinde bir yandan elçiyle tüccarlar, diğer yandan da elçiyle İngiliz Doğu Akdeniz Kumpanyası arasında kavgalar çıkmıştır; işin en garip yanı iki tarafın uyuşmazlığı vezir-i azama götürmeleri ve gene her iki tarafın da kararın lehlerine çıkması için mali olanaklar kullanmasıdır: kumpanya ağır basmış ve elçi geri çağırılmıştır[3].

Daha sonra İngiliz tüccarların sayısı, 25 civarında olmak üzere, hemen hemen aynı kalmıştır; elçi Sir William Hussey 1691'de İstanbul'a geldiğinde, en azından 50 İngiliz uyruğu tarafından karşılanmıştır, ama bu rakam herhalde yalnızca tüccarları değil, aynı zamanda o anda limanda demirlemiş olan İngiliz gemilerinin kaptanlarını ve belki de başka yerlerden

---

1 A. N. B' 376, f° 71-72.

2 Alvise Contarini, *Relazione*... I. 386.

3 Krş. Hammer, *H. E. O.*, (çev. Dochez, c. III., I. L. s. 528).

gelen tüccarları da kapsamaktadır[1]. Bu İngiliz tüccarları Doğu Akdeniz Kumpanyasının beratlı temsilcileridir ve elçi de maaşını, görevlilerinin faaliyetlerin oldukça katı bir şekilde denetleyen kumpanyadan almaktadır; bu katı denetime herkes dayanamamaktadır. Onlar da Fransızlar gibi çoğu zaman Rum kadınlarıyla evlenmektedirler, fakat Kumpanya bu karma evlilikleri 1677'de yasakladıysa da, bu fazla sürmemiştir[2]. Başkentteki İngilizlerin tümü tüccar değildir: örneğin 1700'de İstanbul'da Japer ve John Pervin adında iki İngiliz cerrahın olduğu bilinmektedir; bunlar herhalde başkentte tüccar olmayan tek İngilizler değildir.

Osmanlı imparatorluğunun genelinde çok faal olan Hollandalılara gelince, bunlar İstanbul'da az kişiyle temsil edilmektedirler: 1669'da yalnızca bir ticarethaneleri vardır; ama tekneleri başkente sık sık gelmektedir; burada Rum veya Ermeni olan yerel temsilcileri bulunmaktadır. Bazen de Venediklilerin hesabına seyretmektedirler. Hollandalılar İstanbul'da dürüst, namuslu, mükemmel kalitede mal satan tüccarlar olma ününe sahiptirler: bu ün onlara Osmanlı imparatorluğunda büyük miktarlarda yünlü kumaş getirme, sonra da kârlı bir para ticareti yapma olanağı sağlamıştır, çünkü Doğu'ya şu ünlü arslanileri getirmektedirler (arslanlı ekü veya *abouquel),* Osmanlılar kendi guruşlarına tercih ettikleri bu sikkeyi çok tutmaktadırlar aslında bu arslaniler XVII. yüzyılın ortasından itibaren çoğu zaman tağşişlidirler ve bu ticarete girişenlere iyi kâr bırakmaktadırlar.

Cenevizlileri de zikretmek gerekir, bunlar Galata'daki eski üstünlüklerini iyice kaybetmişlerdir ve 1680'de o kadar az sayıdadır ki, İstanbul'daki mukim elçi makamı iptal edilmiştir ve Fransızlar Cenevizlileri himayelerine almayı düşünmektedirler. Herşeye rağmen, gene de başka uluslar hesabına çalışan birkaç tüccar, eski Cenevizli göçmenlerden gelen ve Galata'yı bir Ceneviz kenti, kendi kentleri olarak gören birkaç zenaatkâr vardır; İstanbul'a gelen birkaç Cenova gemisine özel kişiler navlun vermekte veya bu gemiler verimli para ticaretine, ya da Venedik mallarını taklidi olan ürünlerin ticaretine girişmektedirler. Bu Cenevizliler herşeye rağmen varlıklarını sürdürmektedirler ve şu Lövanten nüfusun -daha sonra *Perote* (Peralı) denilecektir- tabanını onlar oluşturmaktadır; bu Lövanten veya Peralı halk adetleri, yerel gelenekleri, hatta dilinden ötürü karakteristiktir ve bunların herbiri bir Batılı ulusa mensup olduğunu iddia etmekle birlikte, Galata veya Pera'dan başka biryerde yaşamayı aklına bile getirmemektedir.

---

1 Krş. A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, Londra, 1935, s. 126.

2 A. C. Wood, *ibid*, 224-225.

Elçiler-mesleğin sakıncaları ve şanı

Galata-Pera Kâfirler kentidir ve bu durum İstanbul'da oturan elçilerin 1630-1646 arasında Pera'ya yerleşmeleriyle daha da vurgulu hale gelmiştir. Cenevizliler ve Venediklilerin çok uzun zamandan beri resmi temsilcileri varsa da -podesta ve balyoz-[1], Fransızlar ve İngilizler ancak XVI. yüzyılda ve Hollandalılar da XVII. yüzyılın başında böyle bir görevliye sahip olabilmişlerdir. Elçi ülkesinin resmi temsilcisi olmaktan daha çok, ticari kumpanyaların temsilcisidir. Örneğin İngiliz elçisi fiili olarak *Levant Company* tarafından atanmakta ve maaşını oradan almaktadır; Fransa elçisinin maaşının bir bölümü Marsilya'da, ithal ve ihraç edilen mallardan alınan resimlerden karşılanmaktadır. Bunun sonucunda elçiler siyasal çıkarlardan çok ticari çıkarları kovalamaktadırlar -ama bu çıkarlar o sıralarda sıkı sıkıya bağlı değiller midir?-. Bu durum iskelelerde "millet" mensuplarıyla kavgalara da yol açmaktadır, çünkü elçi bazen mali haklarını aşırı boyutlara çıkartmaktadır. Elçi ticari çıkarlar adına, daha sonra tüccarların ihraç ve ithal edilen mallardan alınacak belli bir yüzdeyle ödemek zorunda kalacakları borç sözleşmeleri yapmaktadır: de Crézy, de la Haye ve Nointel İstanbul'daki Fransız tüccarların itirazına rağmen böyle yapmışlar, onlar da Marsilya Ticaret Odası'na şikâyette bulunmuşlardır[2]; Türklerle ağır bir olay meydana geldiğinde elçinin ödemek zorunda olduğu rüşvetler *(avanies)*'de yerel tüccarlar tarafından karşılanmaktadır -bu tüccarlar bu olaylardan ancak nadiren sorumludurlar-[3]. Aynı şekilde, kapitülasyonların yenilenmesi veya bazı ticari avantajların sağlanması gerektiğinde, elçi vezir-i azama ve bazı Türk memurlara hediyeler verme durumundadır ki, bu da "millet" mensuplarının cebinden çıkmaktadır. Tüccarların lehine olan bir çözüm, ancak 1691'de Fransız hükûmetinin elçi maaşlarını tamamen yüklenmesiyle, nihayet ortaya çıkabilmiştir.

---

1 XIII. yüzyılın sonuyla, XIV. yüzyılın başından itibaren, demek ki Bizans döneminde.

2 Krş. A. N., B' 377 (Yıl 1678).

3 Krş. 1685 tarihli kanunname, madde VII: "Bundan sonra millet tarafından sözleşmeye bağlanan rüşvet, gerekli harcamalar veya borçların ödenmesi için gereken tutarlar, iskelelerde rastlanılan veya buraya demirleyen gemilerden adet olan usulle alınacaktır...". Madde XVI., "rüşvet veya zorunlu ve beklenmedik harcama durumunda, iskelede hiçbir gemi yoksa, özel tüccarlara paylaştırma usulüyle salınacak ve iskelede, İstanbul, İzmir, Halep, Trablusşam, Kıbrıs ve İskenderiye iskelelerine yönelik olarak bulunan fondan 3.000 guruşa kadar alınacaktır..." (A. N. B 192).

Ancak elçi böylece yurttaşlarına baskı yapan biri olarak gözüküyorsa da, onun bazen Türk yöneticileriyle kritik bir konumda olduğunu da işaret etmek gerekir, çünkü Osmanlıların dayattıkları tüm rüşvetleri kabul etmek çıkarlarına uygun değildir, bu durumda özellikle siyasal ilişkilerin biraz gergin olduğu hallerde, her zaman iyi karşılanmayan pazarlıklar ve girişimler yapmaktadırlar. Örneğin 1681'de Sakız adası olayını kapatmak için, elçi Guillerargues vezir-i azam Kara Mustafa Paşa ile çevresindeki memurlara armağanlar vermek zorunda kalmıştır, bunların tutarı 250.000 lira, hatta faizleriyle birlikte 400.000 liradır[1]; Girit savaşının başında, bir Fransız diplomatı olan M. de Varennes taraflar arasında bir arabuluculuk girişiminde bulunması için gönderilmiştir. O sıralarda bu diplomatın çok parası olduğu söylentisi çıktığı için, tüm sandıklarına el konulmuş, nakit 1.000 ekü'sü alınmıştır ve ancak vezir-i azamın müdahalesiyle bu parasını geri alabilmiştir, ama bu iş gene de zor olmuştur[2]; 1635'te Türk donanmasının bozguna uğradığı haberinin gelmesi üzerine yabancı tüccarlar 40.000 ekü ödemeye zorlanmakla kalmamışlar, aynı zamanda elçilerin konakları müsadere edilmiş ve buralardan ele geçen bazı değerli eşyalara ve tüm silahlara el konulmuştur.

Elçinin varlığı yabancı tüccarlar için yalnızca sıkıntı kaynağı değildir: elçi öncelikle Türk yetkilileri nezdinde önemli bir aracıdır ve onlardan gemiler için geçiş belgeleri elde edebilir; elçi kapitülasyonlara uyulup uyulmadığını gözetim altında tutmakta, kapitülasyonların yenilenmesi sırasında daha da iyileştirilmesine çalışmaktadır; sıradan bir konsolostan daha fazla saygı görmektedir ve olağan dönemlerde Osmanlıların itibarına mazhar olmaktadır. Son olarak da, yalnızca bir kent veya bir eyalet valisine değil de, doğrudan en yüksek yetkililere başvurabilmektedir. Resmi bir kişi olduğu için, Türkler daha başkente gelmeden ona itibar göstermeye başlamaktadırlar: eğer karayoluyla gelirse, Osmanlı yönetimi ona bir mihmandar göndermektedir; bu resmi temsilci imparatorluk sınırlarından İstanbul'a kadar ona refakat etmektedir, yolculuk, barınma, gıda masrafları Türkler tarafından karşılanmaktadır; beraberindekileri ve eşyalarını taşıması için ona atlar ve arabalar verilmektedir. Başkente girişi, bir geçit yapılmasına yol açmaktadır. Örneğin Arvieux şövalyesi yeni Fransa elçisi M. de Nointel'in İstanbul'a girişini tasvir etmiştir: "Bu giriş şerefine yapılan yürüyüş, azap denilen 100 yaya tüfekçiyle başladı. Bunların başında elçinin özel kıyafetlerini taşıyan iki Fransız borazancı vardı... Daha sonra yüz yeniçeri geliyordu. Bunlar büyük tören külahlarını giymişlerdi, komutanlarından biri olan çavuşbaşının yönetimi altındaydılar, bu komutan adamlarından farklılaşmak için külahının üzerine üç güzel sorguç takmıştı. Onu izleyen yüz çavuş yataganlar ve gürzlerle silahlanmışlardı ve altın işlemeli eğer ile koşum takımlarının parlaklığı ve hareketlerinin canlılığıyla onlar kadar dikkat çeken atlara binmişlerdi. M. de Nointel'in maiyetinin bir bölümü korumalarıyla görevli sekiz yeniçeriyle birlikte arkadan yürüyor; kâhyası arkadan tek başına onları izliyordu; bu adam gümüş sırmalı mavi yünlüden kıyafetleri olan altı uşağın önünden ilerlemekteydi; efendilerinin renklerini taşıyan, altın, gümüş ve ipek sırmalı oniki uşak çok iyi koşumlu atlarla gelmekteydiler. Daha sonra kaymakamın M. de Nointel'in hizmetine tahsis ettiği iki at gelmekteydi. Bunları iki Türk seyis yönetmekteydi; atların örtüleri altın ve incilerle işlenmişti, dizgin ve üzengileri zümrüt ve lâllerle süslü gümüştendi.

"Fransa ve Venedik elçilik tercümanları saten ceketler ve kürk astarlı ipek elbiseler ile çok güzel külâhlar giymişlerdi. Onlardan sonra kaymakamın birinci armacısı, iki sipahi subayı ve padişahın çavuşbaşısı, yanında da Galata voyvodası gelmekteydiler; önlerinde ve arkalarında çok sayıda hizmetkâr vardı... Arkadan dört borazancı gelmekteydi, bunların kıyafetleri çok zengindi, çok zengin nakışlı kılıfları olan borazanları gümüştendi; bunları hiç ara vermeden çalıyorlardı. Bu dört borazancının arkasından, sağda M. de la Haye..., solda M. de Nointel olmak üzere iki elçi yan yana gelmekteydiler; M. de Nointel kaymakamın ona gönderdiği, eğeri altın ve inci işlemeli bir örtüyle kaplı kula bir ata biniyordu. Başrahip de Nointel, atları çok iyi olan ve zengin kıyafetler taşıyan tüm Fransız soylularının eşliğindeki erkek kardeşini izlemekteydi. Fransa ve Venedik kâtipleri alayı izlemekteydiler; bunların arkasından maiyeti artırmak üzere gemilerinden inmiş olan otuz soylu gelmekteydi. Fransız tüccarlar ile tüm Fransız "millet"i atlara binmiş olarak, bir buçuk saat süren alayın sonunu oluşturuyorlardı. Sokaklar, evlerin pencereleri, hatta damlar her dinden büyük bir kalabalıkla doluydu. Elçiler Fransa sarayına işte böyle geldiler..."[1].

Bu cinsten bir alayın olağanüstü hiçbir yanı yoktur ve büyük uluslardan birinin atadığı elçilerin görevlerini devralmak üzere Osmanlı başkentine geldikleri her seferinde bu tören yapılmıştır. Elçi padişahla ilk resmi görüşmesine giderken de buna benzer bir alay düzenlenmektedir.

Elçi ayrıca, yasakçı adı verilen bir yeniçeri grubunun sürekli korumasından da yararlanmaktadır; bunların iaşe ve ücretleri elçi tarafından karşılanmaktadır; eğer elçi bir yere gitmek isterse, örneğin vezir-i azam veya padişah Edirne'de bulundukları sırada onlarla görüşmek isterse, emrine atlar ve arabalar verilmektedir.

---

1 Krş. R. Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, t.y. s. 89-90.

2 Hammer, *H. E. O.*, çev. Dochez, I. L, p. 528.

1 D'Arvieux, *Mémoires...*, c. IV. , s. 257-260.

Elçi görevini yerine getirirken, o olmadığı zaman maslahatgüzarlık yapan bir kâtibin yardımını almaktadır[1]. Örneğin Girit savaşının hemen hemen tüm süresi boyunca, Venedik sekreteri Giovanni Batista Ballorino İstanbul'daki Venedik elçiliğini idare etmiştir. Bunun dışında, ya anavatandan gelen, ya İstanbul'a yerleşmiş ailelerden çıkan, ya da -ama bu daha nadirdir- azınlıklar arasından devşirilen bir resmi tercümanlar grubu vardır[2]. Venediklilerin *Giovani della Lingua* kurmaları gibi, Fransızlar da, elçilik ve konsolosluklarda çalışacak tercümanların yetiştirildiği *"Jeune de langua"* kurulunu 1669'da kurmuşlardır; elçilikte bir dil gençleri okulu kurulmuş ve bu daha sonra Paris'e aktarılmıştır; bu okul Ulusal Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nun kökenidir.

Fransız milleti

Büyük devletlerin uyrukları, diğer iskelelerde olduğu gibi İstanbul'da da millet halinde örgütlenmişlerdir. Bu kurum, daha Bizanslılar zamanında böyle örgütlenmiş olan Venedikliler ve Cenevizlilerde eskiden beri uygulanmaktadır; Fransızlar, İngilizler ve Hollandalılar XVI. yüzyılın sonundan itibaren onları taklid etmişlerdir. Örneğin Fransızlara ilişkin olarak, bunlar milletin tümünü ilgilendiren konularda, özellikle de mali işlerde söz hakkı olan -özellikle taşra iskelelerinde- bir kurul oluşturmaktadırlar. Kurul uygulamada her yıl "millet mebusu" ünvanını taşıyan iki temsilci seçmektedir, fakat bunların İstanbul'da oynadıkları rol diğer her yerdekinden daha kısıtlıdır ve hatta Halep'te 1623'ten beri temsilcilerin olmasına rağmen, İstanbul'da 1692'den önce ortaya çıkmışa benzememektedirler. Bu mebuslar milletin mali işlerini yürütmek veya daha da kesin olarak "ticaret odası"na denk düşen bir iş görmek durumundadırlar; her üç ayda bir konsolosa bir gelir-gider tablosu sunmakta ve ona esas faaliyetlerinde yardımcı olmaktadırlar: fakat bu durum İstanbul'da hiç geçerli değildir, çünkü elçinin kişiliği mebusların rolünü azaltmaktadır. Bu mebuslar iki yıllık bir ara süre geçmeden yeniden seçilemezler; seçim entrikalara, kavgalara ve elçinin (veya konsolosun) müdahalesine yol açmaktadır[3]. İstanbul'da bu görev her halükârda fiili olmaktan çok göstermeliktir ve millet gerçekten kalabalıklaşma-

1 Zorunlu olarak anavatandan gelmiş biri olan kâtip -çoğu zaman birinci tercümandır-, olayların çoğu itibariyle Türk yetkililer nezdinde girişimde bulunan kişidir; ayrıca elçilik kamçılaryasının başıdır.

2 Tercümanlık konusunda, bkz. P. Masson, *Le Commerce français..., au XVII siècle*, s. 454-455.

3 Krş. P. Masson, *op. cit.*, 452-453 ve özellikle konunun ortaya konuluşu için, Y. Debbasch, *op. cit.*, 258-273.

dan, yani 1715 civarından önce gerçekten elle tutulur birşeye denk düşmemektedir. Bu tarihe kadar Marsilya Ticaret Odası Doğu Akdeniz'e gidişleri sınırlandırmaya gayret etmiştir. Bunun ilk nedeni toplumsal yarardır: iskelelerde yalnızca tüccarlara veya en azından maceraya çıkanlara değil de, "servetlerini dürüstçe artırmak" isteyenlere tahammül edilebilmektedir; mesleği ve olanağı olmayan Fransızlar devre dışı bırakılmaktadır, yani "serseriler, işsizler ve işe yaramazlar"; ayrıca soruşturma sonucu dürüstlüklerini kanıtlayamayanlar da gidememektedir. Ticaret odasının bu bakış açısı Provence kentleri genel kurulu, daha sonra da Ocak 1663'te Aix parlamentosu tarafından benimsenmiştir. Bu parlamento "her yolcu adı geçen Marsilya, Toulon ve bu eyaletin diğer liman kentlerinin belediye meclislerinin vereceği bir belgeyi ibraz edeceklerdir ve adı geçen kurulun karar ve hükümlerine göre doğru ve namuslu bir hayat sürdürdüklerini belgeleyeceklerdir"[1] diye bir karar almıştır. Bu görüş Paris'te de kabul edilmiştir, çünkü elçi de la Haye ticaret odasına, kralın emirlerine göre "artık bir tüccar veya bir zenaatkâr Doğu Akdeniz'e yerleşmek isterse onun izni olmadan buraya asla yerleşemeyecektir; kral bu izni kendine Marsilya Ticaret Odası kurul üyelerinden, dürüst kişiler olduklarına ve iskelelerde ticaret yapmaya yetecek olanaklara sahip olduklarını teyid eden belgeler getirmeden vermeyecektir"[2] diye yazılmıştır. 1670'de elçi Nointel'e de benzeri talimatlar verilmiştir. Bu, esas olarak Marsilyalılar ile Provencelıları ve özellikle de Marsilya Ticaret Odası ile Marsilya, İstanbul (ve impartorluğun diğer iskelelerinde), özellikle de Fabre kardeşler gibi nitelikli temsilcilere sahip olan Kumpanya'nın çıkarlarını korumayı hedefleyen Malthusçu bir politikadır. Fabre kardeşlerden Joseph Akdeniz Kumpanyasının (Eylül 1685'te kurulmuştur) müdürlerinden biri, ayrıca Seignelay'nin kulağıdır; Mathieu de müdürdür; Antoine İzmir'de konsolostur; Jean-Baptiste İstanbul'daki Fransız tüccarların en önemlisidir. Ve eğer Türk başkenti ile diğer iskelelerdeki Fransız tüccarların listeleri incelenecek olursa, bunların çok büyük çoğunluğunun Marsilya ve Provence kökenli olduğu farkedilecektir. Burada fiili bir tekel vardır ve bunun Akdeniz'deki Fransız ticareti üzerinde etkileri olmuştur; fakat yayılma zorunluğu bu sınırlamaların hakkında gelmiş ve İstanbul'daki Fransız milleti XVIII. yüzyılda hepsinin en büyüğü haline gelmiştir. Bu gelişme ayrıca Bab-ı Ali ile Versailles sarayı arasındaki sorunsuz ilişkilerden de teşvik bulmuştur.

1 Y. Debbasch, *op. cit.*, 53-54.

2 La Haye'in Colbert'e 9 Ekim 1665 tarihli mektubu.

II. YEREL VE ULUSLARARASI TİCARET

İstanbul mallar, zahire ve yerel tüketim, tersanelerin, silahhanelerin, zenaatkâr atelyelerinin işlemesi için gerekenler kadar, başkentten transit geçerek Avrupa ülkelerine ihraç edilen hammaddeler, yani Anadolu'nun kuzeyinde ve Karadeniz'e kıyısı olan bölgelerde üretilen ve en kısa yolun İstanbul üzerinden geçtiği çeşitli ürünler için bir çekim merkezidir.

Paralar

Bu mal gelişleri, bu hammadde ihracatı, parasal manipülasyonlarda somutlaşan ticari işlemlere yol açmakta ve bizatihi bir para sorunu çıkartmaktadır, çünkü para uygulamada gerçek bir ticarete konu olmaktadır.

Osmanlı imparatorluğu XVI. ve XVII. yüzyıllarda İtalya, İspanya, daha sonra Hollanda'da basılan ve Osmanlıların başta akçe olmak üzere, kendi paralarının XVI. yüzyılın sonundan itibaren ve özellikle XVII. yüzyılda önemli bir değer kaybına uğramasına karşılık sabit bir değeri sürdürmelerinden ötürü tercih ettikleri, altın ve gümüş, çok miktarda Avrupa parasının dolaşıma girmesine tanık olmuştur.

İstanbul'da dolaşımda olan altın paralar cins ve miktar olarak çok çeşitlidirler: bunlar tercih edilen bir değer oluşturduklarından ticarete sokulmaktan kaçınılmakta ve devlet de, her yolu kullanarak topladığı bu paraları iddihar ederek bunun örneğini vermektedir[1]. Altun genel adını taşıyan bu paralar, XVI. yüzyılın başında filuri (florin), şahi gibi isimler almaktadırlar, fakat I. Selim'in Mısır'ı fethi Osmanlılara maden olarak altın ve Mısır ile Sudan'da basılmış altın para kaynakları sağlamıştır. Mısır altın parası aşrafi Osmanlı imparatorluğunda eşrefi altun veya şerefi adıyla yayılmıştır -sınırlı bir miktarda-, Batılılar bu sikkeye *schérif* veya *sultanin* adını vermektedirler.

Yabancı sikkeler de görülmektedir: Venedik sekinesi çok tutulmaktadır (bu Bizans döneminden beri böyledir) ve fiili durumda parasal ölçü olarak iş görmektedir, çünkü değeri yüzyıllar boyunca değişmemiştir; Macar dükası, Almanya dükası daha düşük bir değere sahiptirler.

---

[1] Hükümet, buna gücü olan özel kişilerin vergilerinin bir bölümünün, Bağımlı devletlerin (Erdel, Eflâk, Raguza) haraçlarının, Mısır vergisinin (Osmanlıların elindeki altınların başlıca kaynaklarından biri) vs. altın cinsinden ödenmesine gayret sarfetmektedir.

Ticari uygulamada ve gündelik hayatta yalnızca gümüş sikkeler kullanılmaktadır.

XVII. yüzyılın sonuna kadar en yaygın para akçe, yani "küçük beyaz'dır; I. Selim döneminde 1 guruş 40 akçe ederken, XVI. yüzyılın ortasında 50, 1600'de 80, 1636'da 96, 1640-1641'de 120-125 akçe etmektedir, fakat bu tarihte değeri daha az düşük akçeler basılarak 1 guruş=80 akçe paritesine geri dönülmüştür; 1656'da 1 guruş 90, 1664'te 120 ve 1687'de 160 akçe etmektedir; teorik olarak gümüş bir para olan akçe, fiili durumda çok büyük bir bakır oranına sahiptir; "o kadar küçük ve ince bir para ki, parmakların arasında kayboluyor"[1]. 1700'de sikkeler eritilerek yeniden basıma gidilmesi 1 guruş=120 akçe paritesine bir dönüş sağlamıştır; ama gerçek durumda akçe yirmi yıldan daha fazla süreden beri yalnızca bir hesap parasından ibarettir ve gündelik hayattaki yerini, değeri biraz daha istikrarlı olan, ama iki yüzyıl boyunca değer kayıplarına uğrayan guruş almıştır: 1510'dan 1640'a kadar 1 eşrefi, 1.5 guruş ederken, 1640'ta 2, 1669'da 2.25 ve 1700'de 2.5 guruş etmeye başlamıştır. Aslında gerçek Osmanlı guruşu ancak XVII. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır; o tarihe kadar benzeri yabancı paraların taklidi söz konusu olmuştur: bu yabancı paraların en itibarlısı uzun süre, Türkiye'de esedi guruş ve arslani adıyla bilinen, Batılıların *"asselani"* veya *"abouquel"* (Arapça Abu kelb'ten) adını verdikleri, Hollanda'nın aslanlı eküsüdür; bu para, Hollandalıların tıpkı İngilizler gibi, imparatorluktan yaptıkları alımlarının büyük bölümünü nakit olarak öderken, kötü alaşımlı ve % 30-40'a kadar tağşişli arslaniler getirmelerine rağmen[2], XVII. yüzyılın sonuna kadar çok tutulmuştur; bu uygulama diğer uluslarca da benimsenmiş, onlar da Osmanlı imparatorluğuna tağşişli paralar (çoğunlukla arslaniler) sokmuşlar, ama bu durum bu sikkelerin başarısını engellememiştir. Çok aranan başka bir para da Sevilla veya Meksika guruşudur, bu sikke genelde arslaniden daha yüksek değerdedir ve Osmanlı piyasasına Cenovalı ve Livornolu İtalyanlar tarafından sokulmuştur. Fransızlar Sevilla guruşunu kullanmaktadırlar, ama bunu iyice yerleşik bir akım içinde yapmaktadırlar: Marsilyalı tüccarlar Doğu Akdeniz'e İspanyol guruşları götürerek, bununla dışarıda satacakları mallar almaktadırlar, bu malları özellikle İspanya'da İspanyol guruşları karşılığında satmaktadırlar[3]. Fakat bu para pahalıdır, Fransızlar bu durumda, 1635'e doğru Türk piyasasında "sekizlik sikkeler"i lanse etmeyi denemişlerdir (Türklerin sümün dediği, Batılıların da bunu sonradan *témin* veya *timin* haline getirdikleri 5 sollük sikkeler), bu sikke önce büyük bir başarı kazanmıştır; fakat bu başarı bu paranın üzerinde spekülasyon yapılmasına yol açmış, bunun üze-

---

[1] Chardin, *Voyages* I. 15-16.

[2] A. N., B' 376 2 (3 Eylül 1668).

[3] Krş. R. Baehrel, *Mélanges L. Febvre*, I. s. 307.

rine değeri guruşun 1/8'inden 1/20'sine düşmüştür; Türkler sonunda bu paranın imparatorluğa girişini yasaklamışlardır; ama bu durum utanması pek olmayan tüccarların bunları gene de sokmalarına ve hatta işlerini kolaylaştırması için Fransa elçisi La Haye'e bir "komisyon" önermelerine engel olmamıştır. Diğer gümüş sikkeler arasında, dönemine göre 3 veya 4 akçe eden Osmanlı *para*'sını ve bakır paralar arasında, akçenin yerine geçmesi için çıkartılan ve XVII. yüzyılın sonunda cari bozuk para olan *mangır*'ı saymak gerekir.

Osmanlı imparatorluğu XVI. yüzyılda fetihler sayesinde büyük bir refah ve para bolluğuna tanık olduysa da, bu yüzyılın sonundan itibaren, padişahların İstanbul ile imparatorluğun büyük kentlerinin imarı, kalabalık bir maiyetin ve muazzam bir ordunun beslenmesi nedeniyle giriştikleri aşırı harcamalardan ötürü mali bir bunalıma av olmuştur; gelirler artık yeterli değildir; artık verimli seferler yoktur; bunalım XVII. yüzyılın ortasında ağırlaşmaktadır: bütçe artık hiçbir zaman dengede değildir[1]; hükûmet düşük ayarlı para basmakta, halkı bunları kabule zorlamakta, bu sayede altın paralar ile "has" gümüş paraları kendine almaktadır. Bu durumda yabancıların bundan kendi çıkarları için yararlanmalarına şaşacak bir yan yoktur. Böylece Batı'ya, ama aynı zamanda Doğu'ya doğru bir altın ve gümüş kaçışı olmuştur. Kervanlar İran'dan ve Hind'den alım yapabilmek için has para ve külçe götürmek zorundadırlar. Osmanlı imparatorluğu yalnızca döküntülerin ve ıskartaların kaldığı bir geçiş bölgesinden başka birşey değildir. Bu para trafiği Fransızlar tarafından uygulanmaktadır: "Fransızlar kalay ve kurşun getirme iznine sahip değillerdir, kumaşları henüz Türklerin beğenisini kazanamadığı için bundan büyük kâr sağlayamamaktadırlar; bu durum onları para taşımaya, özellikle de % 80 ve 100'e kadar tağşiş edilmiş beş *sollük* sikkeler taşımaya zorlamaktadır, çıkış mallarından kâr etmekle uğraşmamaktadırlar..."[2]. Ama tek başlarına değillerdir; Hollandalılar, İngilizler ve Venedikliler erdemli dış görünüşleri altında bu işe karışmayı sektirmemektedirler; fakat bu ticaretin şampiyonları Cenevizlilerdir. Çoğu Orta İtalya'da veya Provence'da bulunan darphanelerinden hareketle, Marsilya, Cenova ve Livorno limanlarından yola çıkan ve Doğu'ya ulaşan "dağıtım zincirleri" kurmuşlardır. Bazı tüccarlar göz kamaştırıcı kârlar sağlamaktadırlar: Mathieu Fabre ve kardeşi Jean-Baptiste "onbin eküyle altmışbin ekü yapılabileceğini ilân etmektedirler.

Bu trafiğin ele gelir sonucu Osmanlı hazinesinin fakirleşmesi, ama konumları iyi olan bazı kişilerin de hiç fakirleşmemeleridir, çünkü böylesine bir trafik bazı memurların kârlı işbirliği olmadan gerçekleşemezdi ve

[1] Bkz. R. Mantran, *İstanbul...*, 258'de bu bütçelere atıflar.

[2] A. N., B' 376, f° 2.

tabii bütün bunlar imparatorluk maliyesinin zararına, bu parasal manipülasyonlara maruz kalmaktan başka birşey yapamayanların, yani küçük ve orta memurların, zenaatkâr ve küçük memurların, her türden ücretlilerin zararına gerçekleşebilirdi. Bunlar bu olayın sonuçlarına gündelik hayatlarında değil de -çünkü dikkat çekici bir olay olarak, esas ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında olağanüstü "patlamalar" olmamıştır-, kendilerine dayatılan yükümlülükler açısından maruz kalmışlardır: vergi, resim, harç vb. ödemesi; bunları has parayla ödemeleri gerekmektedir, oysa onlara yalnızca tağşişli veya düşük ayarlı paralar verilmektedir: bazen ayaklanmış olmaları anlaşılmaktadır.

Yerel ticaret: ikmal, iaşe

İstanbul herşeyden önce bir tüketim, bir hammadde dönüştürme, bir dağıtım merkezidir: ihraç edildiğinden daha fazla madde, buraya ithal edilmektedir ve bu durum açıklamasını yerel ticaretin büyüklüğünde ve büyük çaplı uluslararası ticaretin düşük boyutta olmasında bulmaktadır. Başkent para, insan, iaşe yutmaktadır ve ihtiyaçları muazzam ve emredicidir; özellikle de iaşeye ilişkin olanakları. Muazzamdır, çünkü kalabalık bir nüfusu beslemek gerekmektedir; emredicidir, çünkü bu halkın öncelikle memnun edilmesi gerekmektedir. Avrupalı seyyahlar İstanbul'daki yiyecek bolluğu ve ucuzluğu karşısında şaşkına dönmüşlerdir: başkente her yıl dört milyon koyun, üç milyon kuzu, iki yüz bin sığır gönderilmektedir; kent fırıncılarına hergün 20.000 kile, yani 500.000 kg. buğday tahsis edilmektedir; ve süt ürünleri, pirinç, meyvalar gündelik olarak en çok tüketilen ürünler arasında yer almaktadırlar.

Başkentin ikmalini sağlamak için Osmanlı yönetimi bir iaşe politikasını işler hale getirmiştir: başta buğday olmak üzere, bazı ürünlerin ihracı yasaklanmıştır ve birçok bölge belirlenerek, ürünlerini İstanbul'a gönderme zorunluğuna bağlanmışlardır. Bu iaşe siyaseti büyük taşıma olanakları -özellikle deniz taşıması- gerektirmektedir ve bu alanda toptancı tüccarlar, armatörler ile kaptanlar öncelikli bir rol oynamaktadırlar. Tahıllar en yakın veya ulaşılması en kolay bölgelerden getirtilmektedir: Trakya, Marmara'nın Asya kıyıları, Ege bölgesi, Tuna Eyaletleri ve Karadeniz'e kıyısı olan bölgeler; bu tahıl ticareti yalnızca Osmanlı uyruklarının elindedir; bu özel kapitalistler doğrudan alımların çok küçük bir kısmıyla ilgilenen devletin denetimi altında başkenti iaşe etmektedirler. Mısır'dan getirtilen pirinç için de aynı durum söz konusudur -pirinç çok sayıda yemeğe girmektedir-. Koyunlar ve kuzular öncelikle Balkanlardan, sonra da Orta Anadolu ve Kilikya Toroslarından gelmektedirler: bu koyun ticareti de celeb keşan denilen büyük toptancıların elindedir, fakat saray başkente gelen koyun ve kuzula-

rın yaklaşık otuzda birini kendine ayırmaktadır. Kümes hayvanları Doğu Trakya veya İzmit bölgesinden gelmektedir; padişah hassı olan bazı köyler mutfak eminine tavuk, piliç, kaz, ördek, güvercin vs. sağlamak zorundadırlar, bunlar hünkâr sofrası içindir. İmparatorluğun büyücek bir bölümünün katkıda bulunduğu bir iaşeye ilişkin örnekleri artırmak mümkündür, çünkü balık Boğaz'dan veya Karadeniz'den, meyvalar ve lezzetli yoğurt İstanbul yakınlarından geliyorsa da; peynir çok çeşitli bölgelerden, zeytin ve zeytinyağ Batı Anadolu'dan, limon Sakız veya Kilikya'dan, bal Boğdan ve Eflâk'ten, tuz Mısır, Kırım ve Batı Anadolu'dan gelmektedir. Arpa ve darıdan boza, üzüm ve diğer meyvalardan şurup, mastikadan (Sakız adası sakızı) rakı gibi içecekler yapılmaktadır. Türkiye'ye XVI. yüzyılın ortasında giren kahve, Mısır üzerinden Yemen'den gelmektedir[1].

Eğer hammaddeler, devlet imalathaneleri veya zenaatkâr atelyelerine yönelik ürünler alanına geçilecek olursa, iaşe yelpazesi daha da genişlemektedir, çünkü Osmanlı imparatorluğunda örneğin kurşun, kalay veya bazı kimyevi ürünler ile müstahzarat bulunmadığı için, yabancı ülkelere bile temas edilmektedir. Bu yabancı ürünler bir yana bırakılacak olursa, İstanbul ticaretinin iyice belirlenmiş olduğu söylenebilir: Osmanlı uyrukları veya Osmanlı himayesindeki kişilerin elinde olan bir iç ticaret ve yabancıların elinde olan bir dış ticaret vardır.

İhraç ürünleri esas olarak ham ve tabaklanmış deriler ile yünden oluşmaktadır. Bu deriler farklı cins ve kalitededir: "tabaklanmış deri, ham manda derisi, buna *prébat* adı verilmekte ve Tataristan'dan getirilmektedir; Niğbolu'dan gelen tabaklanmış manda derisi; İstanbul'un tabaklanmış manda derisi; Boğdan tabaklanmış derileri; sahtiyan veya tabaklanmış katır derileri". Yün konusunda da aynı durum vardır: "*pallade* yünü, *ipsola* yünü, *tresquile* yünü, piç yün, keçi kılı"[2]. İhraç malları arasında, daha düşük ölçekte olmak üzere şunlar da yer almaktadır: balmumu, pamuk, ipek, şap, bazen kenevir, keten, tahta, baharat; daha da istisnai olarak havyar veya balık yumurtası, isli dil inci, çini. Hiçbir yabancı belgede, hiçbir yükleme listesinde ne tahıl (bir iki istisna dışında), ne imparatorluktan çıkartılan maden cevheri, ne tekne yapımında kullanılan kereste yer almaktadır; bunlar imparatorluk için hayati ürünlerdir.

İthalat biraz daha çeşitlenmiş durumdadır: Fransızlar Marsilya'da imal edilen "nitelikli, yarı nitelikli ve sıradan" külahlar; Nimes şayağı ve "*mahout,* birinci *londine*, ikinci *londine,* geniş Londra, Saint-Chimian ve Saint-Pons" yünlü kumaşları, 12, 14 veya 24'lük kâğıtlar, kap kacak, kelle

1 İstanbul'un iaşesi konusunda bkz. R. Mantran, *İstanbul...,* 185-210.

2 Krş. A. N., B''' 234, İstanbul'dan ham ve işlenmiş deri ihracına ilişkin belge.

şekeri, emperyal serj, kırmızı çökelek, bakır pası[1] göndermektedirler; bunlara İspanya'dan satın aldıkları Yeni Dünya ürünleri eklenmektedir: Brezilya tahtası ve kırmızböceği. Hatta Doğu Hindler kökenli mallar bile vardır, örneğin baharat: karabiber, zencefil, karanfil[2]. Venedikliler yünlüler, kadifeler, ipekliler, cam, pencere camı, ayna, baharat, ecza, kâğıt sevketmektedirler[3]. İngilizler yünlü ihracatında uzmanlaşmışlardır (ama diğer Batılılar bu alanda onlarla hemen rekabete girişmişlerdir), ama asıl uzmanlıkları kalay, kurşun ve demirdir; Hollandalılar yünlü kumaşlar ve baharat göndermektedirler.

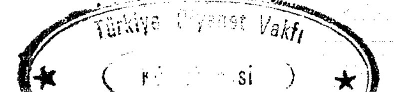
XVI.-XVII. yüzyıllarda yünlü kumaşlar gibi bazı maddelerin satışındaki artış, Batılıların geniş Osmanlı pazarını hedeflediklerini açıkça göstermektedir; bu durum özellikle, İstanbul'daki Fransız, Venedikli veya diğer Batılıların kendi ülkelerindeki imalatçılara yaptıkları uyarılarda görülmektedir: "Size belirtmek zorundayız ki, yünlü kumaşlarınızın iki parmak daha enli olması gerekiyor ve onları daha iyi yapmak için renk uyumunda bir ton daha açık yeşil kullanılması uygun olur...". "Size daha önce, yünlülerinizin renk uyumuna daha özen göstermeniz gerektiğini hatırlatmıştık; bize yolladıklarınızda çok fazla yeşil ve bordo var, zaten bunlar iki parmak da dar...". "İstenilen renk uyumu: 2 alaca, 2 koyu kırmızı, 1 açık yeşil, 1 hafif yeşil, bir gök mavisi, bazen de lacivert, 2 açık mor, kırmızıya çalan iki bordo, bir inci beyazı, 1 su yeşili, bir sarı, bir hünnap rengi, bir ten rengi..."[4]. Venedik veya İngiliz belgelerinde de benzeri uyarılar yer almaktadır; bu da bu uluslar arasındaki rekabete ve Osmanlı piyasasında bulunan temsilcilerin kendi mallarına dayatma kaygılarına tanıklık etmektedir. Bu mücadelede Avrupalı tüccarların memurların ve iyi konumdaki aracıların yardımlarını bahşiş yoluyla elde etmeyi denemiş olduklarını düşünmek mümkündür; Doğu'da çok yaygın olan bu usul, bilhassa kapatılmış olan kapıların açılmasına yardım etmektedir. Tüccarların İstanbul'u da aşar bir şekilde ulaşmak istedikleri, başta Küçük Asya olmak üzere Osmanlı topraklan ve daha da ötede İran'dır.

1 A. N., B''' 234 (1660), *Commerce du Levant.*

2 L. Bergasse, *Histoire du commerce de Marseille,* c. IV. s. 96.

3 A. S. V., Archivio Bailo à Costantinopoli, Dispacci G. Morosini, f° 159, 6 mart 1677.

4 Akdeniz Kumpanyası yöneticilerine, İstanbul'daki muhatapları tarafından, yünlü kumaşlarının hatalarına ilişkin olarak yazılan mektuplar, A. N., B' 380, Nisan-Haziran 1686.

İstanbul'dan başlayan büyük karayolları

İstanbul aslında kara ve deniz yollarının harika bir yoğunlaşma noktasıdır.

Osmanlı karayolu şebekesi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupalıları hayran bırakmaktadır: bu yol ağı "atlılar için üç ayak genişliğinde taş döşeli dar bir kesim, her iki yanda sürüler ve yayalar için yerler içermekte, böylece genişliği on katında çıkmaktadır"[1]; bu yollar esas olarak Osmanlı ordusunun arabaları ile Balkan veya Anadolu eyaletlerinden başkente giden iaşe kervanlarına tahsis edilmiştir. Bu Osmanlı yollarında az miktarda yolcu ve yük arabasına rastlanmaktadır; bazı önemli ve iyi bakılan Avrupa güzergâhları bunun istisnasını oluşturmaktadırlar. Bu yollarda en çok deve ve katır kervanlarına, Osmanlı ordusuna ait konvoylara ve İstanbul'a giden sürülere rastlanmaktadır. Avrupa kesimindeki en önemli yol, İstanbul'u Edirne'ye bağlayan ve padişahın Edirne sarayına giderken kullandığı "hünkâr yolu"dur; burası aynı zamanda ticari bir yoldur da, çünkü İstanbul'un tahıl ve et cinsinden iaşesinin karadan taşınmasına izin vermekte, üstelik ekim ve hayvancılık alanı olan Doğu Trakya'yı kat'etmektedir. Bu yol aynı zamanda, Orta ve Doğu Avrupa'ya sefere çıkan birliklerin geçtiği stratejik bir yoldur. Edirne bu yolun üzerinde bir kavşak rolü oynamaktadır, çünkü Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Boğdan veya Eflâk'e giden çeşitli güzergâhların başlangıç noktasıdır; İstanbul'la Edirne arasında, aynı zamanda büyük tarımsal kasabalar olan menzil kentler yol boyunca sıralanmaktadırlar: Çorlu, Lüleburgaz, Babaeski. Doğu Avrupa yolları uygulamada yalnızca Osmanlılar ve himayesi altındakiler tarafından kullanılmaktadır; buralardan bazen birkaç Venedik veya Raguza kervanının geçerek Cattaro, Spalato, Raguza limanlarına gittiği, veya buralardan geldiği görülmektedir; Venedikli postacılar bu yolu daha sık kullanarak, Venedik-İstanbul arasında gidip gelmektedirler: Spalato üzerinden giderlerse bu yolu yaklaşık 30 günde, Raguza üzerinden giderlerse 20-25 günde almaktadırlar; kervanlar aynı güzergâhı 10-15 gün daha uzun bir sürede aşmaktadırlar.

İzmit Asya topraklarında, Edirne'nin Avrupa'da oynadığı rolün aynını oynamaktadır, çünkü İstanbul'a ulaşan tüm Anadolu yolları bu kentte birleşmektedirler. Bu yolların başında, Ankara ve Sivas'tan geçen büyük Erzurum ve İran yolu ile bir öncekinden Eskişehir'de ayrılan ve Afyonkarahisar ile Konya üzerinden ve Kilikya kapılarından Adana'ya, sonra da Halep'e ulaşan Halep ve Suriye yolu gelmektedir; daha sonra Afyon ve

[1] Krş. F. Braudel, *La Méditterranée...*, 244.

Burdur üzerinden giden Antalya yolu ile Bursa, Balıkesir ve Manisa üzerinden giden İzmir yolu yer almaktadır.

Kervanlar "yük hayvanı sayısının her zaman sabit olmadığı" gerçek konvoylar oluşturmaktadır; "bazı kervanlarda 500 hayvan vardır ve bazen bu sayı bin, iki bine ulaşırken, üç yüz tane hayvanı bile olmayanları da vardır..."[1]. İstanbul'a varan veya buradan yola çıkan bu kervanların bazıları belli bir devreviliğe göre kuruluyor gibi gözükmektedir. Örneğin La Boullaye'e göre "İstanbul'a giden Polonya kervanı her ay Cracao'dan (Krakow) yola çıkar, (bu kervanda) araba, at ve katırlardan yararlanılır. İstanbul'a giden İzmir kervanı her sekiz günde bir yola çıkar, at ve deve kullanılır. İstanbul'a Raguza'dan yılda bir kere kervan çıkar, at ve araba kullanılır... İstanbul'dan Tauris, Gillan, Gürcistan ve Iusbeg'e her üç ayda bir kervan gider"[2]. Ve başka bir tanıklığa göre "İstanbul'a İran'dan her yıl 6 ilâ 10 kervan gelir; Basra'dan da iki kervan gelir...; ayrıca Halep'ten her yıl üç veya dört kervan gelir"[3].

Yolculuk süreleri, geçilen kentlerdeki duraklamaların işlevinde değişmektedir: İstanbul'dan itibaren Edirne için 5-6 gün, Spalato için 37-52 gün, Raguza için 25-46 gün, Belgrad için 20-30 gün, Filibe için 9-10 gün, Sofya için 13 gün, Niş için 15 gün; Asya'da, Ankara için 13 gün, Sinop için 20-25 gün, Bursa için 2-3 gün, İzmir için 10-20 gün vb. hesaplamak gerekmektedir. Bu yolculuklar tabii ki yavaştır, eşkiya saldırılarından her zaman korunamamaktadır (kervanların kalabalık olmalarının nedeni budur, tüccarlar güçlü bir konvoy halinde birarada yola çıkmayı tercih etmektedirler). Yolda raslantılara göre değil de, belli noktalarda, güzergâh boyunca kervansaraylar tarafından işaret edilen menzillerde duraklanmaktadır; örneğin Asya'daki Ankara, Sıvas, Tokat, Erzurum gibi bazı kentler esas menzillerdir. Kervan halinde yola çıkış, Fransız seyyah La Boullaye'in bize ayrıntılarını verdiği birçok hazırlık gerektirmektedir: "Padişahın kapısındaki ikâmetim esnasında İran'a geçmenin yolunu aradım ve Ermeni tüccar Minas ile dostluk ve tanışıklık kurdum, bu kişi bana elinden gelen her yardımı yaptı ve Toros kervanıyla birlikte yolculuk yapabilmem için 1 Eylülde hazır olmamı tavsiye etti ve bana Erzurum dağlarından geçebilmem için kürklü bir elbise, gece için kürklü bir külah, kırlık araziden diğer müslümanlardan ayrılmadan geçebilmem için beyaz ve kentlerde hıristiyanların sardıkları mavi beyaz birer sarık; bu sarıkları yağmurda örtmesi için kırmızı bir keçe külah, oturmak için bir halı, bir yatak, bir yastık, kürk ko-

[1] A. N. B''' 244, Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin 7 Eylül 1669 tarihli muhtıra.

[2] La Boullaye-Le Gouz, *Les Voyages et Observations du sieur de la Boullaye-Le Gouz, gentilhomme angevin*, Paris 1653, s. 62-63.

[3] A. N., B''' 244.

şumlu bir at, atı yönetmek için ipek bir yular, ayaklarımın ölçüsünde soğuk demirler, atların kendilerini yaralamalarını önleyen ve uyumak için kullanılan keçe bir sağrı örtüsü, keçe bir at örtüsü, ata arpa ve kıyılmış saman vermek için bez bir torba; atı yularından ve dört ayağında bağlamak için beş tane kancalı demiri olan dizgin bağları (böylece bağlanan at kampta kimseyi yaralayamaz ve kaçamaz), heybeler; Rus sığır derisinden yuvarlak bir deri, bu iki buçuk ayak çapında olup, üzerinde yemek yenir, bu Türklerin hem masası, hem de sofra örtüsüdür; pilav ve et pişirmek için küçük bir tencere; içmek için bir kap, attan inmeden su içebilmek için Rus derisinden bir matara, şarap koymak için bir kırba, ekmek, soğuk et, peynir, meyva taşımak üzere atın eğerine asmak için küçük bir heybe, yürüyüş sırasında içmek için bir şişe rakı ve pilav yapmakta kullanılan yağı taşımak üzere deri kaplı tahta bir kap, kendi usullerine göre pişirdikleri ve bozulmadan üç hafta dayanan koyun veya başka bir et koymak için buna benzer bir kap, kahve koymak için deri bir çanta; pişirmek için küçük bir tavuk, Doğu Akdenizlilerin adeti üzere, ziyarete gelenlere kahve sunmak için kullanılan porselen fincanların konulduğu bir muhafaza, odun kesmek için bir balta, pirinç, et ve çamaşır yıkamak için büyük bir bakır leğen ve eğer istersem bir çadır almamı tavsiye etti"[1]. İşte yolculuğu sırasında gafil avlanmayacak bir yolcu!

Buna karşılık Tournefort daha mütevazidir: "yolun çok uzun olmasına rağmen bizim takım yakında hazır olacak, çünkü ben en büyük yolculuklarda, yalnızca gerekli şeylerden başkasının alınmaması gerektiğine kesinlikle inanıyorum. Böylece bir çadır, yükümüzü koymak için dört büyük deri çanta ve bitkilerimiz ile onları korumaya yarayan kâğıtlarımızı koymak için deri kaplı dört tahta sandık satın aldık... Mutfak malzemesi altı tabak, iki büyük çanak, iki tencere, iki kaptan oluşuyordu, bunların hepsi de kalaylı bakırdandı; ayrıca su taşımak için iki deri matara, bir fener ve birkaç tane uzun saplı tahta kaşık vardı..."[2]. Bu kervan yolculuklarında ne pitoresk yan, ne de sıkıntı eksikti.

Deniz yolculukları

Deniz yolculuklarında da durum kesinlikle aynıdır; bu yolculuklarda manzara çeşitliliğinden yararlanma söz konusu değildir ve Akdeniz'de Cezayirli veya Dulcignolu korsanların saldırılarına karşı kimse korunaklı değildir; bunlar ilke olarak yalnızca Batı teknelerine saldırmaktadırlar. Resmi bir Osmanlı ticari filosu yoktur, ama İstanbul'dan diğer Türk denizlerine navlun alan çok sayıda özel tekne vardır: Karadeniz, Marmara denizi, Doğu

1 La Boullaye-Le Gouz, *op. cit.*, s. 60-61.

2 Tournefort, *Relation...*, t. II, s. 169.

Akdeniz; bu teknelerin en sık rastlanılanları Ege ve Marmara'da sayka; Marmara'da karamürsel (Batılılar buna *"caramoussali"* demektedirler); İskendireye-İstanbul deniz kervanı için kullanıldığı Doğu Akdeniz'de kalyon; Karadeniz'de kırlangıç, sayka ve sabun. Bu tekneler ancak istisnai olarak büyük yolculuklara çıkmaktadırlar, çoğu zaman İstanbul ile ya Ege, ya da Karadeniz limanları arasındaki bir iç sular trafiğini sürdürmektedirler; Marmara'nın Avrupa (Tekirdağ veya Rodos'ta, Ereğli) veya Asya (Mudanya, Bandırma, Erdek) limanlarından itibaren yoğun bir trafik gerçekleştirilmektedir. Bu deniz taşımacılığı nisbeten hızlı olmak gibi bir avantaja sahiptir: İstanbul'dan Sinop'a 4-6 günde, Trabzon'a 7-8 günde (bir kara kervanı aynı yolu 40 günde almaktadır), Tuna ağzına 3-4 günde, Kırım'daki Kefe'ye bir haftadan daha az sürede ulaşılmaktadır, fakat Karadeniz'de seyrüsefer çoğu zaman rüzgârlar tarafından engellenmektedir ve kışın Kasım ile Mart arasında, şiddetli fırtınalar ve kıyıda sığınaklar olmaması yüzünden denize hiç çıkılmadığı olmaktadır: nitekim Karadeniz limanları korunak açısından çok kötü durumdadırlar. Akdeniz'deki seyrüsefer süreklidir, ama kış yolculukları herşeye rağmen daha seyrektir. İskelelere uğramalar dahil, İskenderiye-İstanbul arası 15 günde, duraklamalar hariç 8 günde yapılabilmektedir[1], ama çok daha uzun da sürebilmektedir. "Kahire kervanı" denilen ve İskenderiye'den yüklenen konvoy bu kente (İstanbul) beş aylık bir yolculuktan sonra vardı, yolun uzun sürmesi kötü havadan olduğu kadar, çıkan salgın hastalıktan, ve Rodos adasında uzun süre kalınmasına yol açan (Batılı) korsanlardan duyulan kaygıdan da kaynaklandı"[2]. Bu "iç" seyrüsefer tamamen Osmanlıdır, yani yalnızca Türk ve Rum tekneleriyle yapılmaktadır[3].

Buna karşılık "uluslararası" güzergâhlarda Osmanlı teknesi görülmemektedir. Uluslararası ticaretin tümü İngiliz, Hollandalı, Fransız, Venediklilerin ve daha düşük bir ölçekte Cenevizli ve Raguzalıların elindedir; Akdeniz'de geleneksel güzergâhları; iyice bildikleri koşullarda izleyenler, hep aynı gemilerin üzerindeki, aynı kaptanlar olmaktadır; bu seyrüsefer esnasında tek sürpriz kaynağı Cezayir korsanlarıdır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında bunlara karşı konvoy sistemi uygulanmaktadır; fakat kaptanlar hızlarını azalttığı için; tüccarlar da belli bir nokta, örneğin İstanbul'a aynı anda fazla mal sevkine yol açarak, rayiçlerin düşmesine yol açtığı içi bu sisteme bütünü itibariyle itibar etmemektedirler.

1 F. Braudel, *La Méditterranée*, 315.

2 A. N., B' 376, Nointel'in 4 Temmuz 1672 tarihli mektubu.

3 Osmanlı yönetimin İskenderiye-İstanbul hattında, örneğin Venedik veya Fransız gibi yabancı tekneleri kiraladığı olmaktadır.

Bu uzun mesafeli yolculuklar aynı zamanda havanın raslantılarına da tabidirler. Venedik veya Marsilya'dan İstanbul'a kadar ki yolculuk süresi nadiren 30 günden az olmakta, olağan olarak 40-60 gün sürmektedir, çünkü kaçınılmaz demir atmaları da hesaba katmak gerekir. Batılı gemiler genelde Mayısın başı ile sonu arasında yola çıkmakta, İstanbul'a Temmuz ortalarında varmaktadırlar; Osmanlı başkentinde 60-80 gün demirli kalmaktadırlar ve dönüş için Eylülden Kasıma kadar olan zaman dilimi içinde yola çıkmaktadırlar, bu da Marsilya veya Venediğe Ekim-Aralık sonunda varılması demektir. Kış esnasında ve İlkbaharın hemen başında, ittisnalar dışında az yolculuk yapılmaktadır[1].

Güzergâhlar iyice sabittir. İngiliz ve Hollanda gemileri Cebelitarık Boğazını geçtikten sonra İspanya kıyıları boyunca ilerleyerek Balearlar'a temas ettikten sonra, ya Livorno'ya gitmekte, ya da doğrudan Sicilya boğazını geçerek Malta'ya varmakta ve buradan da Mora'nın güneyindeki Osmanlı kapıları olan Modon veya Koron'da mola vermektedirler. Bu iki liman "Batılıların Doğu Akdeniz sularına girmeden önce bilgi almaya, kılavuz bulmaya veya Matapan burnunu dolaşarak Cythère boğazına girmelerine sağlayan uygun rüzgârı beklemeye geldikleri yerlerdir"[2]. Marsilyalılar İngiliz-Hollanda yoluna Sicilya açıklarında katılmaktadırlar; Venedikliler Adriyatik'te Raguza, Korfu veya Zanta'ya demir atmakta ve diğer Batılılarla Modon veya Koron'da buluşmaktadırlar. Gemiler bu limanlardan sonra Malóe burnu ile Cerigo adasının arasından geçmektedirler; sonra İstanbul'a dümen kıranları Ege adalarının arasından geçmektedirler; Fransızlar burada Milo, Nio veya Tinos'ta, Venedikliler Ağrıboz'da mola vermektedirler; yollar Bozcaada'da kavuşmakta, bundan sonra Çanakkale boğazından geçilmektedir. Çanakkale geçilirken her gemi kendini tanıtmak ve imparatorlukta ticaret yapmasına izin verilmiş olan bir devletin bayrağını çekmek zorundadır; İstanbul'a varılınca geminin kaptanı ve "yazıcı"sı malların boşaltılmasından önce birçok formaliteyi yerine getirmek zorundadırlar. Dönüş yolculuğu için de aynı durum geçerlidir; yerel vergileri, çıkış gümrük resimlerini, konsolosluk harçlarını ödemek ve Osmanlı yetkililerinden Çanakkale'de çıkışta ibraz edilecek yola çıkış iznini almak gerekmektedir; ayrıca Çanakkale'de, ilgili milletin konsolosu tarafından tahsil edilen bir geçiş vergisi ödenmektedir; konsolos bunun bir kısmını oradaki Türk subay ve memurlarına vermektedir.

Bütün bu işlemler Türk yetkililer nezdinde girişimde bulunan veya onları temsil eden Yahudiler aracılığıyla yapılmaktadır; bu işlemler rüşvet-

1 Krş. Elena Fasano-Guarini, Au XVI siècle: *Comment naviguent les galères, Annales E. S. C.*, 16 année n° 2, mars-avril 1961, s. 279-296.

2 Zikr. R. Paris, *op. cit.*, s. 169.

lere veya sahtekârlıklara fırsat yaratmakta, çoğu zaman da tartışma ve gecikmelere neden olmaktadır; örneğin Venedikli bir kaptan yola çıkış izninin gecikmesinden yakınmaktadır; bu gecikme gümrükte çalışan Yahudilerin bayramlarını kutluyor olmalarından kaynaklanmıştır[1].

Yabancıların ve azınlıkların rolü

Batılılar siyasetten çok ticaret aracılığıyla Osmanlı işlerine ayak atabilmişlerdir: öncelikle Türklere vazgeçilmez ürünler getirmekte ve Osmanlıların ekonomik açıdan boğulmamak için satmak zorunda oldukları ürünlerini ihraç etmektedirler. İstanbul'daki yabancı ticaret XVI. yüzyılda nisbeten kısıtlıysa da, Avrupalı tüccarlar sınırlı bir rol oynuyor gibi gözüküyorlarsa da ve özellikle de çok hevesli gözükmekten çekiniyorlarsa da; buna karşılık imparatorluğun zayıflığı yavaş yavaş vurgulu hale geldikçe, Batılı elçiler kendi ülkelerinin yurttaşları için inkâr edilemez avantajlar sağlamakta, bazı Osmanlı memurlarının yetersizliği veya kazanç hırsı giderek daha artmakta, bu arada yabancılar, bazen ödemek zorunda kaldıkları rüşvetlere rağmen daha açık, daha saldırgan, hatta saygısız davranmaya başlamaktadırlar: Osmanlı imparatorluğu özellikle uzun Girit savaşından ve bundan da fazlası, 1638'deki Viyana bozgunundan sonra artık dünyayı titretememektedir.

Batılılar girişimlerinde çok sayıda kentli Rumdan destek almaktadırlar; bunlarla elçiliklerde ve özellikle ticari konularda işbirliği yapmaktadırlar; evlilik de dahil bağlar kurulmaktadır; din birliğinin bunda rolü vardır, ama müslüman Türk karşısında takınılan tutum da etkili olmaktadır. Yahudilerle kurulan temaslar farklıdır; din birliği söz konusu değildir, fakat Batılılarla Yahudiler ticari düzlemde sıkı ilişki içindedirler ve Yahudilerin maliye ve gümrüğe ilişkin tüm konularda sahip oldukları yer, Avrupalılara imparatorluk yönetimi ile yapısında çatlaklar oluştuğunu göstermektedir. Batılılar azınlıkları sonuna kadar kullanarak bu çatlakları genişletmekte, böylece ekonomik alandaki varlıklarını giderek dayatmakta, Türk parasının bozulmasına katkıda bulunmakta, Türklerle Avusturyalıları, Rusları, Polonyalıları veya Venediklileri karşı karşıya getiren siyasal veya askeri çatışmalarda arabulucu değilse bile, aracı olmaktadırlar. Padişah artık hükmünü dikte edememektedir: Batılıların hükmüne tabi olmaya başlamaktadır ve bu durum XVII. yüzyılda yalnızca daha da ağırlaşacaktır ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında zirveye ulaşacaktır. Bizi ilgilendiren dönemde henüz "hasta adam" kavramına ulaşılmamıştır, buna daha çok vardır, ama buraya

1 A. S. V., *Archivio proprio*, busta 253 (21 Ekim 1644).

ulaştıracak olan unsurlar yerli yerindedir: XVI. yüzyılda henüz örgütsüz olan -Venediğinki hariç- uluslararası bir ticaretin yerine, Batılı hükûmetlerin desteğinde olan ve elçiler ile konsolosların dikkatli ve etkin yardımlarına güvenebilen büyük kumpanyalar tarafından yönetilen bin ticaret geçmiştir, bu durum ekonomi ile siyasetin ittifakını vurgulamaktadır. Osmanlı pazarının fethi, uzak veya yakın Doğu yollarına el konulmasına ilişkin eski rüyayı gerçekleştirmiş olmaktadır; bu aynı zamanda Hıristiyanlığın o zamana kadar muzaffer olan ve zaferleri XVI. yüzyılda Batı Avrupa'da panik yaratmış olan İslam'dan rövanşı almasının bir biçimidir. İstanbul'da büyük ülke elçilerinin oynadıkları rollerin giderek artmasıyla göze görünür hale gelen Batı'nın bu yükselişi, aynı zamanda Türk yöneticilerin ataletinden, onların Avrupa dünyasındaki dönüşümleri anlamamalarından, siyasal, toplumsal, ekonomik kurumların kireçlenmiş olmalarından ve Osmanlıların olguların gerçeğini görmelerini engelleyen bir cins yükseklik kompleksinden yardım almıştır. Bütün bunlar başkentin prestijinin hâlâ çok büyük olmasını, rejimin örgütlenişine veya daha doğrusu disiplinine hâlâ hayranlık duyulmasını engellememektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSANİ ORTAM

Osmanlı dünyasını aslında çok iyi tanıyan, ama bu oyuna bir oyun oynamış olan Arvieux şövalyesinden muhtemelen ilham almış olmasına rağmen, XVI. veya XVII. yüzyıl Türk'ü hakkında, Molière'in *Kibarlık Budalası*'nda sunduğu kişilere bakarak bir fikir sahibi olmak olanaksızdır.

Fiili durumda bu oyun bazı koşullarda ve saray gibi bazı yerlerde, dekorların ihtişamını ve kuralların katılığını gösterebiliyorsa da, İstanbulluların çoğunun XVII. yüzyılda Fransa'da çok tutmuş olan bu komedinin - veya dramın- kişileri[1] tarafından özümlenebilmesi çok zordur[2]. İstanbul'daki gündelik hayat bu hayali eserlerin düşündürttüklerinden çok daha katı kurallara tabidir ve bütün saray ve harem hikâyeleri Avrupa edebiyatında gerçeklerden çok daha yaygın bir yere sahip olmuşlardır.

İslâm dini ve şeriat aile hayatı ve toplumsal hayat konularında Hıristiyan dinine nazaran çok daha az özgürlükçüdür; bu dinin erkeğin tüm iktidar ve yetkiye sahip olduğu bir ortamda doğduğunu unutmamak gerekir; yüzyılların geçmesine, Muhammed'den bu yana İslâm yönetimlerinin devrilmesine, müslümanların çok çeşitli halklarla çok sayıda temaslarının olmasına rağmen, Kuran hükümleri geçerli olarak kalmaya devam etmişler ve çoğu mümin, yani katı İslam ortodoksluğuna inanan sünni Türkler[3] bu kutsal yasalara, hiç değilse gündelik hayatlarında ve toplumsal ile ailesel ilişkilerinde değişiklik getirmekten kaçınmışlardır. Bu durumda Türklerin insani ve ailesel ortamlarının İslamiyetin ilk yüzyıllarına nazaran hiçbir değişme ve gelişme göstermediği düşünülebilir. Fakat Türklerin İslamiyete geçerken tüm geleneklerini ve aile hayatın ilişkin atalarından gelen kavramları, İslami uygulamaların giderek artan bir önem kazanmalarına rağmen tamamen terk etmedikleri olgusunu da hesaba katmak gerekir; ve bu durum gündelik hayata ilişkin bazı hareketlerde olduğu kadar, konutlar veya eğlencelerde de ortaya çıkmaktadır.

---

1 Türkler özellikle XVII. yüzyılda birçok romanda (Maideleine de Scudéry'nin *İbrahim ou l'illustre bassa'sı* gibi) ve Racine'in *Bajazet*'si gibi trajedilerde yer almaktadırlar.

2 Bu konuda bkz. C. D. Rouillard, *The Turk in French history, thought and literature*. Paris, t. y.

3 Yani Kuran ve sünnet hükümlerini aynen uygulayan ortodoks müslümanlar.

I. AİLE

Batılı anlamda aile kavramı, XVI. yüzyılda hiç değilse, baba, anne ve çocuklardan oluşan temel hücre biçimi altında olmak üzere, Türklerin hayatına nisbeten yeni girmiş durumdadır.

Türkler oldukça yakın bir geçmişe kadar esas olarak kabile ortamını tanımışlardır; bu ortam tüm ortaklaşa faaliyetleri, tüm toplumsal veçheleri yoğunlaştırmaktadır; kabile veya boy, ortak bir atadan türeyen tüm aileleri biraraya toplayan insani bir bütün oluşturmaktaydı; bu ailelerden bazıları diğerlerinin üzerinde bir üstünlük, onlara kabile şefi olma olanağı veren bir güç sağlamıştı. Osmanlı sultanlarının kökeninde, Oğuz kabilelerinin başında yer alan bu ailelerden biri bulunmaktadır.

Zaman içinde Osmanlılara tabi olan bireylerin sayısının artması, padişahların siyasal ve dinsel iktidarlarının artması ve imparatorluğun yönetici çevrelerine olan çok sayıda unsurun katılmasından ötürü, kabile kavramı gevşemiştir. Bizzat padişahlar Türk olmayan ırk veya ülkelerden karı alarak, kabile çemberinin kırılmasını teşvik etmişlerdir. Osmanlı devletinin kuruluşundan XIV. yüzyılın ortasına kadar Oğuz kabilesinden gelen kişiler padişahın çevresinde belli bir role sahip oldularsa da, bu unsurlar daha sonradan Osmanlılara katılan, İslamlaşan, yeni gelen kitlelerin içinde boğulmuşlardır. Buna karşılık, bazı büyük ailelerin temsilcilerinin yavaş yavaş ortaya çıkmalarına tanık olunmuştur: Evrenoslar, Çandarlılar, Mihaloğulları ve daha sonra, XVII. yüzyılda imparatorluğun ekonomik hayatında çok önemli bir role sahip olan Köprülüler gibi.

Siyasal hayattan toplumsal hayata geçerken, yerleşik yaşamın başlamasının, kentlere yerleşmenin de kabilenin parçalanmasını teşvik ettiği ve insani ortamın çekirdeğinin giderek aile haline geldiği farkedilmektedir. XVI. yüzyılda kentsel halkın çeşitli tabakalarında "kabile" duygusu yok olmuştur ve bu döneme ilişkin olarak yalnızca destansı anılar, masallar ve belki de bazı heterodoks müslüman tarikatlarındaki bazı dinsel uygulamalar kalmıştır. Ancak aile, özellikle zengin ortamlarda, bazen çok sayıda kişiden oluşan bir gruplaşma, konak denilen geniş konutların varlığı sayesinde kolaylaşan ataerkil tipten bir gruplaşma olarak düşünülmelidir; bu konaklarda evli veya bekâr oğulları, ailenin annesi, gelinler, torunlar, nikâhsız karılar (cariyeler), hizmetçiler, köleler *"pater familias"*ın otoritesi altında yaşamaktadırlar. Bu insan bütünü İslam dininin etkisiyle iki ayrı grup halinde yaşamaktadırlar: bir yanda erkekler, diğer yanda kadınlar, çünkü cins ayırımı, bu alandaki tüm yetkilere sahip olan ailenin annesinin hükmü altında olan harem sisteminin güçlendirdiği, bilinen bir yasadır. Yalnızca ailenin babasının ve nadir durumlarda ve çok kesin bir şekilde tanımlanmış biçimler altında ailenin diğer erkeklerinin çiğneyebileceği çok katı bir ayırım söz konusudur. Bu Türk aile hayatının basit kurallarından biridir. Erkek, aile reisi bu ailenin üzerinde bütün haklara sahiptir, fakat bu hakları müslüman hukukçuların zaman içinde geliştirdikleri bir hukuk sistemi tarafından sınırlandırılmaktadır[1]. Otorite, İslam dininin tavsiye ettiği cömertlik ve ılımlılık gibi erdemlerle yumuşatılmaktadır; ve aile reisi, özellikle koca olarak şeriatı çiğnerse, karısının kadıya giderek, onun rolünü daha sağlıklı bir biçimde oynamasını sağlatma hakkı bulunmaktadır.

Şeriat erkeğin, cariyelerin dışında en çok dört tane nikâhlı karı almasına izin veriyorsa da, erkek eğer onlara bakabilecek olanaklara sahipse bu rakama çıkabilmektedir; demek ki yalnızca durumları iyi olan Türkler, yani büyük memurlar, büyük tüccarlar çokeşli olabilirlerdi. Jean Palerne'in yazdığı üzere "zenginlerin dışında birden fazla karısı olan çok az adam vardır"[2]. Ve Türklerin büyük çoğunluğu fiilen tekeşlidir ve Batının mütevazi ailelerindekinden, birkaç örf dışında, hiç de farklı olmayan bir aile hayatı sürmektedir.

Talihli ve müreffeh çevrelerde, evin reisi az çok kalabalık bir personele ya doğrudan, ya da kâhyanın aracılığıyla komuta etmektedir; harem bile ona tabidir. Belon'un aktardığına göre, "erkekler evin ekonomisine ve yönetimine sahip olup, karılarına hiçbir idare hakkı bırakmamaktadırlar. Kadınlar çocuk bakımı ve huzurlu yaşamaktan başka hiçbir ödeve sahip değillerdir ki, bu kadınların malların yönetimini üstlendikten başka, bireylerin tümü üzerinde otorite ve mutlak bir iktidara sahip olarak, gerçek efendiler oldukları Latinlerin tarzına tamamen zıt bir durumdur"[3].

İstanbul toplumuna ve daha da genel olarak İslam toplumuna mensup kadınların içinde bulundukları bu çok kısıtlı konum, Arabistan'ın Bedevi kabilelerinin eski geleneklerinden kaynaklanan Kuran hükümlerinin sonucu olmaktadır. Türkler bu benimsemişler ve *gynécée* (kadınlar bölümü) uygulamasının müslümanların haremini hatırlatmaktan uzak kalmadığı Bizanslılardan gördükleri davranışları da bu durumun teyidi olarak kabul etmişlerdir.

Evin kendilerine ayrılmış bölümünde oturan kadınların aile hayatında hiçbir rol oynamadıkları veya en fazlasından küçük bir role sahip oldukları düşünülebilir. Ama gerçek hiç de böyle değildir. Nitekim kadınlar yasal hayata hiçbir şekilde katılmıyorlarsa da -ulu kocasının üzerinde inkâr edi-

1 Krş. Aly Mazahéri, *La Vie quotidienne des musulmans au Moyen Age*. Paris, Hachette, 1951.

2 Jean Palerne, *Pérégrinations* (Lyon, 1606), 96.

3 Belon, *Les Observations...*, 409.

lemez bir etkiye sahip olan ve bu etkiyi bazı üvey oğullarını kanlı bir şekilde devre dışı bırakarak vurgulayan, Kanuni Sultan Süleyman'ın karısı Hürrem[1]. veya XVII. yüzyılda iktidarsız oğlu İbrahim'in yerine fiili bir iktidar sürdüren, özellikle enerjik bir karaktere sahip olan Kösem Sultan gibi bazı padişah eşleri hariç-, rövanşlarını ikiye ayrılan bir yapıya sahip olmasına rağmen, aile ocağında almaktadırlar. Aile reisi olan baba yasal ve teorik olarak tüm otoriteye sahip olabilir, ama uygulamada tüm evi çekip çeviren ailenin annesidir. Herşeyden önce evin reisinin karısıdır ve bu ünvanından ötürü ister oğlu, kızı, gelini olsun, isterse hizmetçi, köle vs. olsun evde yaşayan herkes ona tam ve kesin bir itaat göstermektedir. Bu evin reisinin karısı ünvanına, anne ünvanını eklemektedir ve eğer talihin yardımıyla efendisine erkek bir mirasçı verebilmişse, konumunu tamamına erdirdiği söylenebilir, çünkü genelde bir müslümanın ve özelde bir Türkün soyunu sürdürecek bir oğula sahip olmaktan daha mutlu edecek birşey yoktur. Zaten müslümanların çok eşliliğinin nedeni çoğu zaman budur: bir karının ona veremediği mirasçıyı bir başka karı verebilir. Ve böyle bir durumda, erkek doğuran karı diğerlerine üste gelmektedir. Saray çevresinde valide sultan, yani tahttaki hükümdarın annesi diğer kadınlara nazaran önceliklidir. Demek ki evin annesi hareme hükmetmektedir; haremde yalnızca eşler, kızlar ve hizmetçiler gibi evin bütün kadınları değil, aynı zamanda oğullar da yedi veya sekiz yaşlarına kadar yaşamaktadırlar; bazı "aristokratik" çevreler buna istisna oluşturmaktadırlar, çünkü bu ailelerdeki erkek çocuklar çok küçük yaşlarından itibaren lala veya hoca denilen kimselere emanet edilmekte, çocuklar babanın gözetimi altında bunların sorumluluğunda olmaktadırlar: bu çocuklar genelde evin kadınlarından ayrı olarak yaşamaktadırlar, ama bu mutlak bir zorunluk değildir ve evin erkek çocukları ilkokula gidene kadar annelerine tabidirler ve babalarından çok annelerine karşı sorumludurlar. Zaten bu anneye tabi olma durumu çok uzun sürmekte, hatta çocuk yeniyetme, delikanlı veyahut evli bir erkek olduğunda bile devam etmektedir. Onun karısını seçen kişi annesidir ve evlilikten sonra da karısını kaynanası olarak hükmü altına almaktadır; bu durum aile reisinin veya annenin hayatta kaldıkları sürece devam etmektedir. Babanın ölümünden sonra en büyük oğul evin reisi olduktan sonra, karısı da evin hanımı haline gelmekte, ancak anneye karşı saygı ve mesafelerini sürdürmektedirler, fakat eğer uzun zaman zaptedilmiş olan kıskançlıklar ve kinler açığa çıkarsa, anne tıpkı kocaları padişahın ölümüyle sarayı genç rakiplerine terketmek üzere Eski Saraya gönderilen sultanlar gibi, ayrı bir eve gönderilmektedir. Fakat bu Osmanlı sarayına özgü adetlerden biridir. Çocuklara gelince, Kuran hükümlerine uymak isteyen her iyi müslüman, her Türk için bunlar arzulanan sevinç kaynaklarıdır. Karısı -veya karılarından veyahut cariyelerinden biri- 'ona soyunu sürdürebileceği bir erkek çocuk

1 Bkz. aşağıda c. VI. *Saray*.

verirse, başı tavana erecektir; bu çocuk onun baba soyunu devam ettirecek, babasının ölümünden sonra ona dua ettirecek ve onun ve ailesinin şerefini savunacaktır: bunlar boşuna sözler değildir. Çünkü her erkek çocuk kendi adından başka babasının adını da taşımaktadır; örneğin Süleymanoğlu Mehmed veya Osmanoğlu Mustafa'dır ve hatta bazen, önemli ve ünlü bir aile söz konusuysa, bu ailenin etnik kökene, takma adına veya bir niteliğine ilişkin olan adı da zikredilmektedir. Köprülüler, Evrenoslar, Zağanoslar, Mihaloğulları, Çandarlılar ve Osmanlı imparatorluğunun diğer aileleri için böyle bir durum söz konusudur.

Erkekler soyun devamını temsil ettikleri için, daha doğumlarından itibaren, kendilerine can veren kişilerin özen ve yakınlığına tanık olmaktadırlar; anne bu konuda başta gelmekte, erkek çocuklar hayatlarının ilk yıllarını onun yanında geçirirlerken, babanın daha az ilgisini çeken kızlara nazaran ve onların zararına olmak üzere şımartılmakta, pohpohlanmaktadırlar. Kız ve erkek çocuklar çoğu zaman haremde bir süt nineye emanet edilmektedirler; bu kadınlar çocuklara yaklaşık iki yıl, bazen de daha uzun bir süre bakmaktadırlar. Bundan sonra, gene haremde olmak üzere, hayatını paylaştığı annesinin yetkisine girmektedir; eğer oğlan İstanbul'un iyi ailelerinden birine mensupsa, ona altı veya yedi yaşından itibaren ilk Türkçe bilgilerini ve İslam dininin temel unsurlarını öğretecek bir lalası olmaktadır, daha sonra bir hocanın derslerini izleyecektir. Kızlar ancak nadiren eğitim olanaklarına kavuşabilmektedirler: onlardan bilgili olmaları hiç beklenmemekte, esas olarak ileride iyi eşler ve özellikle de iyi anneler olmaları istenmektedir. Ve aile içinde kalmaları hiç düşünülmediğinden, babaları onlara pek ilgi duymamaktadır. Kızlar büluğ çağına kadar, gerektiğinde sokakta peçesiz dolaşabilirler -erkekler tabii ki zaten istedikleri gibi dolaşmaktadırlar- ve hatta bazen, babaları çağırdığında selamlığa bile girebilirler. Fakat kız dönüşüm geçirip genç kız olduğunda, ilkel özgürlükler bile biter; artık kadınlara dayatılan zorunluklara uyma durumundadır: ayrılma, evlenene kadar hiçbir erkekle görüşmeme, eğer dışarı çıkabilirse peçe takma, Erkek çocuklar çok daha serbesttirler ve sünnet olduktan sonra, geleceklerini kendi konumunun işlevinde belirleyecek olan babalarının hükmüne girmektedirler. Eğer yüksek mertebeden bir aile söz konusuysa, erkek çocuk özenli bir eğitim alacak, en iyi medreselere veya yüksek okullara gidecektir; eğer oğlan bir burjuva ailesine mensupsa, ya "memur" kariyerine yöneltilecektir, ya da babasının mesleği olan ticaret veya zenaati sürdürmek üzere, yeterli olduğu düşünülen bir eğitim alacaktır. Esnaf içinde oğulun baba mesleğini sürdürmesi yaygın bir usuldür; serbest mesleklerde de "kapalı devre"den işe alma usulü gözlenmekte ve böylece babadan oğula aktarılan[1] şeyhülislam, ulema, büyük memur, hatta XVII. yüzyılda devletin

1 R. Mantran, *Istanbul...*, 139.

en yüksek görevini üç kuşak boyu sürdürme gibi ürkütücü bir üne sahip olan Köprülüler gibi vezir-i azam ailelerinin varlığı bilinmektedir; ancak bu durum vezir-i azamlık düzeyinde istisnaidir.

Kızlar evlilik sırasında çok önemli hale gelmektedirler. Bu konu daha doğumlarından itibaren düşünülmüş ve ortamına göre az veya çok zengin bir çeyiz, yavaş yavaş oluşturulmuştur; onlara "iç kadınları" olmak ve yemek pişirmek değilse bile (rahatı yerinde ailelerde bu iş hizmetçi ve kölelere aittir), hiç değilse kendini eğlendirecek ve vakit geçirtecek şeyler, nakış, çalgı çalmak, şarkı söylemek öğretilmiştir[1]. Birbirlerini tanımadan, birbirlerini daha önceden hiç görmeden ve birbirleri için aracılar, daha sonra da anneleri tarafından seçilmiş olan iki kişinin hayatlarını birleştirerek, kaderlerinin belirleneceği sırada, bütün bu nitelikler değerlendirilmek durumundadır. Anne de bu noktada büyük önem kazanmaktadır, çünkü "gelin adayları"nı kocasına ve oğluna o tanıtmaktadır.

Daha önceden, aile reisi oğlunun evlenme çağında olduğuna karar verdikten sora, bundan karısını haberdar etmiştir. Eğer anne tanıdıkları veya ilişkileri aracılığıyla seçimini zaten yapmışsa, bunu efendisine bildirmektedir. Ama daha sık olan durum aracılara başvurmasıdır; çeşitli ailelere mensup kadınlar gevezelikler esnasında birbirlerinin hakkında fikir edinmektedirler; satıcı kadınlar bir evden bir eve lâf taşırken, kadın dünyasına ilişkin haberler, olaylar, istekler, temenniler veya arzuları da taşımaktadırlar. Bunu öylesine iyi yapmaktadırlar ki, kadınlar bu sayede herşeyden önceden haberli olmakta ve oğulları için hangi aileden gelin bulmanın mümkün olduğunu önceden bilmektedirler. Zaten çoğu zaman, ilk girişimlere kılavuzluk edenler de aynı aracılar olmaktadır. İki ailenin anneleri arasında temas kurulmasını bunlar sağlamakta, birine ona layık bir gelin, diğerine de ona layık bir damat adayı bulduğunu bildirmektedir. Bu ilk temas sağlandıktan sonra, oğlan tarafının annesi yanında bu kılavuz ile birkaç kadın akrabası veya ahbapı olduğu halde genç kızın evine giderek, onu bizzat görmekte ve değerlendirmektedir; görücüler ziyaret nedenlerini anlattıktan sonra haremin en büyük odasına alınmakta, kızın annesi onları burada büyük bir itibar göstererek ağırlamakta, onlara bütün iltifatları yapmakta ve bunların karşılığını aynen görmekte; kahve ve soğuk şerbetler ikram etmektedir. Daha sona görüşmenin konusu olun genç kız, en güzel kıyafetiyle ortaya çıkmakta, görücülerin ellerini öpmekte ve onlara kahve veya istedikleri başka bir içeceği bizzat sunmaktadır, sonra da görücülerin karşısıa oturmaktadır; onlar da kahvelerini çok kibarca içerken onu tepeden tırnağa incelemektedirler. Hanımlar kahvelerini içip, incelemelerini bitirdikten sonra, genç kız fincanları alıp, bir tepsiye yerleştirdikten sonra odadan

[1] Musahipzadè Celal, *Eski Istanbul yaşayışı*, c. I.

çıkmaktadır. Artık belirleyici tartışmalar başlayabilir. Eğer genç kız müstakbel kaynananın hoşuna gittiyse, görücü bunu söylemektedir bunun üzerine karşı taraf damat adayı hakkında, yaşı, konumu, babası vs. hakkında bilgi almaktadır. Eğer anlaşmaya varılırmış gibi olursa, kızın annesi kocasını durumdan haberdar edeceğini bildirmektedir, çünkü son kararı erkekler vermektedir, zaten oğlanın annesi de aynı şeyi kendi cephesinden yapacaktır. Çoğu zaman tek bir aileyi ziyaret etmekle yetinilmemekte ve aynı merasimler yeni gelin adaylarının yanında tekrarlanmaktadır. Genç erkeğin annesi yargıya varmak ve karar vermek için gerekli bilgileri topladıktan sonra, istihbarat turneleri hakkında kocasına ve oğluna bilgi vererek, genç kızları onlara tanımlamaktadır; daha sonra nihai kararı bunlar vermektedirler[1].

Buna paralel olarak genç kızın annesi de babasına haber vermekte ve eğer baba müstakbel damadının ailesini tanımıyorsa, onun hakkında bilgi toplamaktadır. Eğer bu bilgiler lehteyse, eğer hiçbir engel çıkmazsa, genç adamın babası beraberinde iki akrabası veya dostu olduğu halde genç kızın evine giderek, babasıyla nihai anlaşma görüşmelerini yapmaktadır. Genç adam meçhul sevgilisine mücevher kutusu, ayna, tuvalet eşyası, koku vb. geleneksel armağanlar göndermekte, karşılığında mücevherli bir tütün tabakası, değerli kumaşlar vb. almakta, ama düğün masraflarına katkı olmak üzere, müstakbel kayınpederine bir ağırlık, yani belli bir para vermektedir. Bir kaç gün sonra, imamın önünde nikâh sözleşmesi imzalanmaktadır. Bu önemli tören nişanlı kızın evinde yapılmaktadır. Genç adam ve dostları müstakbel kayınpeder tarafından evin selamlık bölümünde ağırlanmakta ve damat adayı boşanma olursa kızda kalacak olan ve üzerinde pazarlıkla anlaşmaya varılmış olan tutarı ödemektedir. Bundan sonra imam devreye girerek, nikâh sözleşmesini yazmakta, "boşanma tazminatı"nı kaydetmekte ve genç adamın üç kere tekrarladığı rızasını almaktadır. İmam bundan sonra, arkasında kadın akrabaları ve arkadaşlarıyla çevrelenmiş olan genç kızın durduğu harem kapısına gitmektedir; kıza "boşanma tazminatı"nın tutarının saptanıp kabul edildiğini bildirmekte ve bu adamı koca olarak kabul edip etmediğini sormaktadır; soru ve cevap üçer kere tekrarlanmaktadır. İmam bunun üzerine genç adamın yanına dönerek, ona nişanlısının rızasını bildirmekte ve sözleşme imzalanmaktadır; ama iki genç insanın hâlâ ne birbirlerini görmeye, ne de konuşmaya hakları vardır ve bazen aylarca süren düğün töreni sona ermedikçe de buna olanak bulamamaktadırlar. Düğün olağan olarak bir hafta sürmekte ve iki aile için de, olanakları dahilindeki tüm lükslerini sergilemenin bir fırsatı olmaktadır; bu lüks kadınların süsü kadar, iki tarafın dostlarını sunulan yemeklerde de ortaya çıkmaktadır. Hergün karmaşık ve geleneksel törenler yapılmaktadır: örneğin salı nişanlı

[1] Lucy M. Garnett. *Turkey of the Ottomans*, New York, 1914, s. 210 vd.

kızın hamam günü, çarşamba genç kızın parmak ve ellerine yakılan kınanın, iyi talih simgesi olarak bazen altın bir yüzükle sürüldüğü kına gecesidir; bu tören hem erkek, hem de kadın cephesinde şarkılı, danslı bir coşkuyla kutlanmaktadır. Daha sonra perşembe, genç kızın en muhteşem kıyafetleri içinde, düğüne davetli olan ve hediye getirmek zorunda olan kadınlara gösterildiği gündür; bu tören esnasında damat gelmekte ve iki genç insan çok kısa bir süre için birarada olmaktadırlar; sonra damat çekilmekte ve haremdeki şenlik yeniden başlamaktadır. Akşam selamlıkta, aralarında imamın da bulunduğu erkeklere büyük bir ziyafet verilmektedir; topluluk daha sonra yatsı namazını birlikte kılmakta, bunan ardından damat imamı, babasını, kayınpederini selamlamakta, tebrikleri ve tavsiyeleri dinlemekte ve haremin kapısına gitmektedir; burada onu evin kadınları karşılayarak, nişanlısının odasına götürmektedirler. Adet olan bir törenden sonra iki genç nihayet ilk kez yalnız bırakılmaktadır, genç kız bundan sonra yüzünü örten peçeyi açmaktadır.

Cuma da bir kabul günüdür ve esas olarak, erkeklerin selamlıkta, kadınların da haremde ayrı ayrı katıldıkları büyük ziyafet günüdür. Yeni gelin bu ziyafete katılmamaktadır. Şenlikler pazartesi günü damadın ailesinin her iki ailenin ebeveyn ve akrabalarına verdikleri bir yemekle sonu ermektedir[1].

Yeni ailesine katılan genç kadın kaynanasının hükmü altına girmektedir ve bu otorite duruma göre hoşgörülü veya katı olabilmektedir. Büyük evlerde genç kadının bir odası, hatta bir dairesi ve kişisel hizmetçileri olabilmektedir. Kocasını gündüzleri nadiren görebilmekte ve zamanını ya arkadaşlarıyla konuşarak, ya çalıp söyleyerek, ya nakış işleyerek, ya da başka evlerden gelen konuklarını ağırlayarak geçirmektedir, çünkü kadınlar evden eve, aileden aileye ilişki kuruyor ve böylece kendilerini çok soyutlanmış hissetmekten kurtuluyormuş gibi görünüyorlardır. Veyahut genç kadın kumaş veya mücevher satıcılarını kabul etmekte, ya da belli günlerde, eğer konakta böyle bir bölüm yoksa hamama gitmektedir: hamam kadınların buluşma yeridir, onlar da bütün bir günlerini burada istekle geçirmektedirler; hamam bunların bazısı için hayatlarının en büyük eğlencesidir.

Türk ailesindeki diğer bir önemli olay da, bir çocuğun doğumudur. Gebeliğin altıncı veya yedinci ayından itibaren bir ebe kadın çağrılmaktadır; bu kadının görevi bebeğe gerekecek herşeyi, geleneklere uygun olarak ve doğumdan önce hazırlamaktır. Doğum için beklenen zamandan kısa bir süre önce ebe kadın özel bir koltuk getirtmektedir; bu, oturulan kısmı yarım ay biçiminde kesilmiş olan ve doğum iskemlesi adını taşıyan büyük bir koltuktur; ebe çalışırken evin bütün kadınları ona yardım etmektedir. Çocuk dünyaya gelince, ebe onu yıkamakta, üzerine doğru okuyup üflemekte ve hazırlanmış bezlerle kundağını yapmaktadır; bebek bundan sonra özel olarak hazırlanmış beşiğine konulmaktadır; bu beşik ailenin konumuna uygun olarak az veya çok süslüdür, ama hep aynı biçimdedir: yarım daire biçiminde iki tahta plakaya dayanan küçük bir tahta yatak, yuvarlak kısım çocuğun sallanabilmesi için yere gelmektedir. Bebeğe kem gözlere karşı korusun diye çoğu zaman mavi nazarlık takılmaktadır. Genç anne de, pahalı kumaşlarla kaplı pahalı bir yatağa yerleşerek, doğum ertesinden itibaren akraba ve dostlarının ziyaretlerin kabul etmektedir[1]. Aile reisine gelince, göbek bağı kesilirken zaten bir tane konulmuş olan bebeğe ad koymaktadır. Aile reisi Kurandan belli sureler okumakta bebeğin sol kulağına üç kez besmele ve çocuğun adını fısıldamaktadır. Çocuğa genelde tarihsel bir ad, yani peygambere veya İslam veyahut Türk tarihinin büyük kişilerine ilişkin bir ad konulmaktadır (Mehmed, İsmail, İbrahim, Süleyman, Selim, Osman vb.) ve bir de nitelik belirleyen bir ad eklenmektedir (Saf, Mükemmel, Akıllı vb.).

Lohusa yedinci gün yataktan kalkmakta ve mevlid okunmaktadır; kırkıncı gün arınma günüdür: genç anne kendi evinde abdest almakta veya ebe kadın, akraba, dost ve komşuları olduğu halde hamama gitmektedir ve bu tören eğlence, coşku ve şenliğe yol açmaktadır; bu vesileyle davetliler yeni anneye hediyeler sunmaktadırlar.

Şenlikler İstanbul ailelerinin hayatında büyük bir yer tutuyormuş gibi gözükebilir. Aslında bu olaylar nisbeten nadirdir ve bu şenlikler vesilesiyle mal ve olanakların sergilenmesi iyi oluyorsa da, ortaya çıkan masraflar yüksektir; üstelik bazı dinsel bayramların da kabullere, hediyelere, yani masrafların artmasına yol açtıklarını unutmamak gerekir. Fakat gelenek böyle olmasını gerektirmektedir ve iyi bir Türk bunlardan kaçınmanın iyi olmadığını düşünmektedir; zaten örneğin bir evlilikten kaynaklanan masrafların iki baba tarafından karşılanması kesinlikle zorunludur; bundan kurtulmanın olanağı yoktur; aileler, akrabalar, dostlar veya komşular arasındaki ilişkiler, gündelik hayatın parçası haline gelen bu geleneklerin sürmesine katkıda bulunmaktadırlar; ve bu alana karışan dinsel zihniyet zorunluğu daha da artırmaktadır: zaman içinde kutsal ile dindışı alanın birbirlerinden ayrılamadıkları bir eylem haline gelen ve es geçilmesini iyi bir müslümanın maruz kalmayı istemediği bir lânete yol açacağı birşeyin zıddına gitmek mümkün değildir.

[1] Bütün bu törenler hk. bkz. Musahipzade Celal, *op. cit.*

[1] Musahipzadè Celal, *op. cit.* Michèle Nicolas, *Traditions populaires turques: les naisances*, Paris 1972.

II. EV

Aile ister zengin, ister fakir olsun, hayat büyük veya küçük bir özel evin içinde akmaktadır: İstanbul'da çok daireli, birçok ailenin birarada yaşadığı binalar yoktur. Wheler ve birçok başka seyyaha göre "tahta ve topraktan yapılmış, en iyileri de ancak tuğla ve kötü kesilmiş taşlarla inşa edilmiş küçük alçak evler" görülmektedir. "Özel evler vasattan daha aşağıda ve fakirdir"[1]. Ve başka bir Avrupalı şöyle yazmaktadır: "özel kişilere ait evler kötü inşa edilmiştir ve pek kullanışlı değildir, bunların çoğu tek katlıdır ve padişah çoğunlukla onların mirasçısı olduğu için, yalnızca kendilerine yaşadıkları sürece yetecek kadar bir ev yaptırtmakta ve çocuklarıyla akrabalarına gayrimenkullerden daha kolay intikal ettirebilecekleri parayı ise saklamaktadırlar"[2]. Osmanlı başkentinin yerleşim yerinin ve anıtlarının güzelliği karşısında büyülenen tüm yabancı seyyahların, Türk evlerine herhangi bir sanatsal özellik veya kullanışlılık tanımaktan ittifakla kaçınmalarını kaydetmek ilginç olmaktadır: ama bunun nedeni herhalde, Türk ailesinin geleneklerini ve yaşam koşullarını hesaba katmamış olmalarıdır. Bu evlerin genelde kötü inşa edilmiş olmaları, sık sık çıkan yangınların çok az sayıda İstanbulluyu iyi malzeme kullanmaya teşvik etmesine bağlıdır; üstelik taş çok pahalıdır ve taş kesici ustalar tutmak gerekmektedir ki, bunu yalnızca büyük gelirleri olan padişahlar ve yönetimin üst kademelerindeki kişiler yapabilmektedir. Diğerleri, yani burjuvalar, zenaatkârlar veya basit tüccarlar ve işçiler çok pahalı olmayan, kolay bulunan sıradan malzemeler kullanmaktadırlar: tahta, tuğla, kerpiç, kireç badanası.

Konutlar önemlerine göre saray, konak veya ev adını almaktadırlar. Sarayların sayısı nisbi olarak azdır ve en önemlisi de tabii ki padişahın sarayıdır[3]. Evler boyutlarının küçüklüğünden, fakirliklerinden ve özgün bir yanlarının bulunmamasından ötürü pek bir ilgi uyandırmamaktadırlar. Buna karşılık konak çok belirgin, mükemmel bir şekilde tanımlanmış ve geleneksel olarak oluşturulmuş bir Türk konut tipi meydana getirmektedir. Sahibinin elindeki olanaklara göre, konak bir veya iki ana bütünden meydana gelmektedir; bunlardan biri erkeklere ait olan selamlık, diğeri de kadınlara ait olan haremdir. Evin bu iki ana bölümü iki farklı bina halinde olduğunda, bunlar her ikisinin birinci katlarını birleştiren asma bir köprüyle birbirlerine bağlanmaktadırlar. Selamlık ile harem çoğu zaman aynı çatının altında yer almakta ve birbirlerinden içeride ayrılmaktadırlar. Bu konakların bir zemini ve bir de katı vardır; zeminde hizmetkârlar ve köleler barınmaktadır; eğer ayrı bir binada yer almıyorsa, mutfak da burada bulunmaktadır.

1 Wheler, 150.

2 Fermanel, 45.

3 Bkz. aşağıda, § VI.

Resim 16. Şeyhülislam

Resim 17. Kubbealtı veziri

Birinci kat efendilere aittir; kapalı veya cumbalı balkonları vardır, bu balkonlar dış duvara saplanan kalasların üzerinde durmaktadır. Konağın dışa doğru geniş çıkıntı yapan eğimli bir damı vardır ve bu çıkıntı balkonları güneş ve yağmurdan korumaktadır. Zaten bu damlar çoğu zaman Türk sivil mimarisinin karakteristiklerinden birini oluşturmaktadırlar.

Dış duvar geçildikten sonra, konağın yer aldığı bir avluya girilmektedir. Bu avlu çoğu zaman bir bahçe ve ek binalarla veya konağın etrafında yapılmış olan bağlantılarla devam etmektedir: mutfak, hamam, sarnıç, bazen ahırlar. Ayrıca zemindekilerin dışında, giriş avlusunun çevresinde hizmetkâr odaları da bulunmaktadır. Konağa geniş bir kapıdan girilmektedir, bazen bu kapının yanında taştan veya mermerden bir binektaşı yer almaktadır, evin efendisi bunu ata binerken veya inerken kullanmaktadır, ama XVI. yüzyılda İstanbul'daki at sahiplerinin sayısı herşeye rağmen çok sınırlıdır, XVII. yüzyılda ise bir artış olmuştur. Bu kapı iç bir hole açılmaktadır, bu holün üzerinde hizmet odaları ile birinci kata çıkan bir merdiven yer almaktadır. Bu katta büyük bir salon vardır. Ve ana oda veya kabul odası ile erkeklerin odaları buraya açılmaktadır; selamlıktan her zaman kilitli tutulan ve anahtarları harem kâhyasında duran bir kapıyla ayrılmış olan hareme giden bir koridor vardır. Evin iki tarafı arasındaki hizmet alış verişi, bir eksenin etrafında dönen ve yemekler ile diğer şeyleri bir taraftan öbür tarafa geçirmeye yarayan ve iki tarafın da biribirini görmesine olanak vermeyen döner bir kutu olan dolap tarafından kolaylaştırılmaktadır[1].

Giriş holüne açılan kabul salonu kare veya dikdörtgen biçiminde olan, bahçeye veya avluya bakan, eğer bunlar küçük boyutluysa veya yoksa sokağa bakan pencereleri bulunan bir odadır; iç duvarlar en azından pencerelerin altına kadar çini kaplıdır; bazen hafifçe yüksek bir peyke bu kabul salonunu ikiye ayırmaktadır; kısa duvarlar boyunca halı ve yastık kaplı bir kerevet konulmaktadır, evin efendisi ile konukları sohbet için buraya oturmaktadırlar: burası sofadır. "Odanın en soylu kabul ettikleri kısmı uzunlamasına olarak tahta bir kerevetle kaplıdır, burası yerden bir iskemle boyu yüksektir ve tamamen halıyla kaplıdır ve üzerine yaslanılsın diye çepeçevre yastıklar konulmuştur; çünkü birçok insanı barındırabilen bir sofa dedikleri yerde, evin efendisi ya sohbet için, ya iş görüşmek için, ya da eğer yalnızsa ve dinlenme ihtiyacı duyuyorsa uzanmak için bulunmaktadır..."[2]. Başka bir seyyah bize tamamlayıcı ayrıntılar vermektedir: "döşemenin her yanı bir taban halısıyla kaplı ve pencerelerin olduğu tarafta sofa dedikleri bir kerevet kurmuşlar, bunu tabandakinden daha zengin bir halıyla kaplamışlar. Bu sofanın etrafında iki, üç ayak genişliğinde küçük

---

1 Bu konuda bkz. Celal Esad, *Constantinople*, §. 242 vd.

2 P. della Valle, 67.

örtüler var, bunların üzerinde diğerlerinden de değerli halılar var. Türkler bu halıların üstüne, tıpkı Fransa'da terzilerin çalışırken yaptıkları gibi bağdaş kurarak oturuyorlar ve duvarda mevsimine göre kadife, ipek veya diğer kumaşlardan büyük halılara yaslanıyorlar"[1]. Aslında sofa odanın yüksek bölümüdür ve kerevetlere divan denilmektedir; konuklar sofa bölümüne girmeden önce, halıları kirletmemek için ayakkabılarını çıkartmakta ve divanın üzerine bağdaş kurarak oturmaktadırlar; daha incelmiş bazı evlerde, itibarlı konuklara ayrılan bir yer "duvara tutturulmuş ve bir adam boyunda, hatta biraz daha yüksek olabilen çini bir levhayla" vurgulanmaktadır; "burası çevresindeki mekândan daha yüksektir, süsleme yukarıda bir kemer yaparak sona ermektedir, ama bu kemer bir taç gibi yuvarlaklaşmaktadır. Bu yer en saygı duyulan kişiye aittir... ve Türkler bu itibarlı yerin basit ve diğerleriyle aynı olmasını istememektedirler..."[2]. Bu kabul odası, Batılı seyyahların bir Türk evinin içinde görebildikleri hemen yegâne yerdir, çünkü hareme girmeleri asla söz konusu değildir. Ve içlerinden bazıları hareme ilişkin tasvirler yapmışlarsa da, bu ya tamamen hayallerine dayanarak, ya da Rum kadınlarla kurulan ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu seyyahlar eğer efendinin veya evin erkeklerinden birinin odasına girebildilerse, bu odalarla kabul odası arasında boyutların daha küçük ve dekorun daha az süslü olmasından başka bir fark olmadığını görmüşlerdir; ilke her yanda aynıdır ve sofa ile pencerelerin altındaki divan gibi unsurlarla karşılaşılmaktadır. Fakat özel odalarda ayrıca gömme dolaplar veya köşe dolapları vardır, gece kurulan yataklar, gündüz buralarda kaldırılmaktadır. Türkler birkaç istisnanın dışında karyolayı bilmemekte ve gündüz kaldırılan bir şilte veya hasırın üzerinde yatmaktadırlar. Karyola, mobilya ve özellikle de gösteriş eşyası olarak ancak XVIII. yüzyılda ve yalnızca en büyük ailelerde ortaya çıkmıştır.

Harem çoğu zaman selamlıkla aynı düzene sahiptir; burada da kadınları tarafından konuk ağırlamak veya günboyu aralarında toplanmak için kullanılan bir esas oda bulunmaktadır. Fakat asıl fark, harem pencerelerinin, saygısız bakışların içeriye yönelmesini önlemeyi amaçlayan kafeslerle kapatılmış olmasıdır[3]. Ancak, haremin odalarına ışık girebilmesi için, kafesli pencerelerin üzerine küçük, bazen de vitraylı pencereler yerleştirilmiştir. Öte yandan, dikkat edilmesi gereken bir nokta da, pencere ve kapıların her zaman bir iç avluya açıldığı Arap evinin tersine, Türk evi dışa açılan ve böylece kadınlar da dahil, hane halkına sokakta neler olduğunu görebilme olanağı veren geniş pencerelere sahiptir. Bazı durumlarda, örneğin Boğaziçi yalılarında, dışa yönelik pencereler Boğazı ve yakın tepeleri seyretmeye

1 Du Loir, 70.

2 P. della Valle, 67.

3 Arap evlerinin muşarabiyelerine tekâbül etmektedir.

olanak vermektedir ve kabul etmek gerekir ki, İstanbul ve civarındaki en güzel manzaralardan biri buradadır: Türkler kendilerini bundan mahrum etmemeye özen göstermişlerdir[1].

Kadınların yatak odaları haremin büyük odasının etrafında sıralanmışlardır, tabii ki bunların en iyisi evin hanımına aittir. Burada da döşeme çok mütevazidir.

Ancak Türk evinin içi süsleme ve incelikten mahrum olduğunu, çıplaklık duygusu yarattığını söylemek mümkün değildir, tamamen tersine. Evlerin dış görünüşleri Batılıların ne kadar hoşuna gitmediyse, iç görünüme genelde o kadar hayran olmuşlardır: "büyük efendilerin evleri dışarıdan pek birşeye benzememektedir, ama içleri harikadır. Daireler büyük, güzel süslenmiş, boyalı ve yaldızlı olup, oturanların rahatlığı ve keyfi için gereken herşeyle donatılmışlardır"[2]. Ve Pétis de la Croix'ya göre "dışarıdan ne kadar sefil gözükürlerse gözüksünler, tüm evlerin içi genellikle iyi süslenmiştir; hiç değilse birkaç odayı süslemekte ve çok zengin ve güzel halı ve yastıklarla döşemektedirler"[3].

Mobilyanın gereken en az miktarla sınırlı olduğunu ve ister kabul salonu, ister yemek odası veya yatak odaları olsun, esas olarak sofa ve divandan ibaret olduğunu daha önce söyledik. Bunun dışında, kapılarına çoğu zaman çiçek ve meyva motifleri yapılmış olan gömme dolaplar vardır, buraya gece kullanılan şilte ve çarşaflar konulmaktadır; işçiliği az veya çok olan sandıklar; çeşitli eşyaların, vazoların konulduğu boyalı tahtadan raflar vardır; kavukluk denilen, küçük konsollar gibi olan ve daha küçük raflar sarık ve kavukların konulmasına yaramaktadır; duvardaki yuvalara ise vazo veya sürahi konulmaktadır. Duvarlar genellikle boyalıdır ve bazen çatı kalaslarının gözüktüğü tavan da boyalıdır ve bazen yaldızlı motifler bulunmaktadır. Döşeme evin durumuna göre, lüks olan veya olmayan halılarla kaplıdır: en fakir evlerde yere hasır serilmektedir. Bazı ev sahipleri yatak odalarının duvarlarını Venedik aynalarıyla veya hatla yazılmış Kuran ayetleriyle süslemektedirler.

Yemek masası yoktur. Yemek zamanı geldiğinde hizmetçiler büyük bir bakır tepsi getirerek, tahta bir dayanağın üzerine koymakta, sonra yemek tabaklarını tepsiye dizmektedirler. Yemek bitince tepsi ve dayanak

1 Boğaz'ın Asya kıyılarında Kandilli, Anadolu Hisarı veya Kanlıca'da hâlâ duran birkaç yalı, XVII. veya XVIII. yüzyıllardaki büyük bir burjuva evinin nasıl birşey olduğu hakkında mükemmel bir fikir vermektedir.

2 D'Arvieux, IV, 454.

3 Pétis de la Croix, I, 133.

kaldırılmaktadır. Kahve için küçük sehpalar vardır. Demek ki mobilya işi olabileceği kadar basitleştirilmiştir. Ortaya başka bir sorun daha çıkmaktadır: Isınma. Kışlar İstanbul'da çoğu zaman sert geçmektedir ve bazen aylarca süren soğuklara kahramanca direnmek söz konusu değildir. İyi düzenlenmiş evlerde, büyük odada, baca bülümü geleneksel olarak yarım silindir biçiminde olan ve üst kısmında konileşen bir şömine bulunmaktadır; burada odun yakılmaktadır. Diğer odalarda yakıldığı gibi, burada ayrıca bir de tunç veya bakırdan, az veya çok sanatkârane işlenmiş mangallar yakılmaktadır; bu mangalların içinde odun kömürü veya köz yakılmaktadır. Bunlar, bazen yetersiz kalmalarına rağmen tek ısınma araçlarıdır, fakat İstanbullular hem soğuğa alışkındırlar, hem de olanakları olduğu zaman kürklü elbiseler giymektedirler, çünkü genelde Rusya'dan ithal edilen kürk pahalıdır. Ayrıca evlerinde kürkleri ve ağır ama sıcak tutan tiftik battaniyeleri vardır. Hizmetçilere ayrılan odalar konağın zemin katındadır; bunlar tabii ki birinci kattaki odaların inceliklerinden yararlanamamaktadırlar ve ayrıca hizmetkârlar aynı odada kalabalık olarak kalmaktadırlar ama cinsiyet ayırımı onların arasında da vurguludur: bir yanda (selamlığın altında) erkek hizmetkâr ve köleler: uşak, ayvaz (yemek getiren)[1], ahçı, kul (köle); diğer yanda, haremin altında kadın hizmetkârlar ve köleler: hizmetçi kız, cariye (köle) vb. kalmaktadır. Evin kâhyasına ve hareme girebilen hadımlara özel odalar verilmiştir. Fiili durumda çok varlıklı evlerden ve tabii saraydan başka yerlerde hadım bulunmamaktadır.

Efendilerin rahatlığı için mutfak genelde, ayrı bir yerde, avluya inşa edilen özel bir binada bulunmaktadır. Bunun böyle yapılmasının nedeni konak halkını rahatsız edici koku ve gürültülerden korumaktır; mutfağın az veya çok kalabalık bir personeli vardır ve hizmetkârlar pişirilen yemekleri selamlık ve hareme götürmekle görevlidirler. Ahçılar bu yemekleri pişirmek için, içinde odun kömürü yakılan tuğla ocaklar kullanmaktadırlar. Daha az zengin evlerde, içinde odun kömürü yakılan ocaklar ve mangallar kullanılmaktadırlar; bunlar başkenti devrevi olarak silip süpüren yangınların kaynağını bazen oluşturmaktadırlar.

Zengin aileler, ayrı bir yerde inşa edilmiş olan ve genel olanlarındaki gibi soğuk, ılık ve sıcak odalar gibi tüm unsurlar bulunan hamamlara sahiptirler. Bunun dışında harem ve selamlıkta abdest almak için birer su odası bulunmaktadır. Orta gelir grubundaki aileler bir hamama sahip değillerse de, hiç değilse yıkanılacak bir yerleri vardır. En fakir aileler ise gasilhane denilen bir aralığı temizlik işi için kullanmaktadırlar. Su sorunu konutun büyüklüğüne ve yerel koşullara göre, kuyu, sarnıç veya yalnızca toprağa gömülmüş küplerle çözülmektedir, bu küp evin girişinde, sokağın yanındadır ve borularla dışarıya bağlıdır: sakalar duvarın dışındaki deliğe su dökmekte, eve gereken su böylece küpe gelmektedir; böylece sakaların içeri girmelerine gerek kalmamaktadır. Bu delik kilitli bir kapakla kapatılmakta, anahtar da sakada durmaktadır[1].

[1] Bu ayvazlar çoğu zaman Ermeni, daha da nadir olarak Kürttürler, M. Zeki Pakalın, *Tarih... Sözlüğü.*

Çok sayıda konakta, içinde bazen bahçe süsü olarak bir fıskiyenin de yer aldığı havuzlar bulunmaktadır. Ahırlar da vardır ve P. della Valle'nin demesine göre "ahırlar, mutfaklar ve diğer olağan hizmet yerleri iyi durumda ve bazen tutku derecesine varan özenden ötürü herhalde bizimkilerden çok daha iyi durumdadırlar"[2].

Yüksek mertebedeki kişilerin konutları, duvarlarla çevrili bir alanın içinde inşa edilmiş olan ve esas olarak oturulan binadan başka, ortak alanlar, eklentiler ve bahçeler, bahçelerin ve ağaçların içinde, bazen de iyi bir seyir olanağı sağlaması için alanın en yüksek yerine kondurulan küçük tahta yapılardan meydana gelen gerçek saraylardır. Bu küçük yapıların adı köşktür (Fransızcanın *"kiosque"* kelimesi buradan gelmektedir) ve bunlar padişah sarayındakilerin benzeri olarak, vezirler ve yüksek mertebeden diğer kişiler tarafından yaptırtılmaktadır. "Türkler bu cins binalardan çok hoşlanmaktadırlar, bunlardan birine, hatta birçoğuna sahip olmayan hiçbir saray yoktur, (bunların) bazıları serinliği daha iyi tatmak için bahçenin ortasında, diğerde eğer su varsa onun yanında ve başkaları da üstü kapalı platformlar olarak, evlerden yükseğe konulmaktadır. Bu köşkler Türklerin hülyalı yanlarının beslenmesine çok yardımcı olmaktadır. Bunların içine bir sofa veya kerevet, bir tütün çubuğu ve birkaç fincan[3] koymakta ve burada arkadaşlarla birlikte iki üç saat oturmaktadırlar..."[4]. Wheler ise başka kesinlemeler yapmaktadır: "bunların olağan biçimi kare olup, gölge yapsın diye büyük paravanalar konulmuştur, ama güneşten rahatsız olmadan serinlik ve havanın temizliğinden yararlanılsın diye herbir yanı açıktır. Buraya dört veya beş basamak çıkılarak gelinmekte, çini ve mermer döşeli bir tabanın üzerinde hasır ve halıların olduğu bir yere ulaşılmaktadır, etrafta trabzanlar vardır. Tavan kırmızı, yeşil, beyaz ve sarı gibi çeşitli renklerle boyanmıştır ve buraya güzel oymalar yapılmıştır"[5]. Bu köşklere veya pavyonlar dinlenmeye, aylaklığa yaramakta ve bazen erkeklere, bazen de kadınlara tahsis edilmektedir. XVIII. yüzyılda Fransa'daki büyük mülklerde

[1] Celal Esad, *Constantinople*, 244.
[2] P. della Valle, 28.
[3] Tam olarak fincan.
[4] Grelot, 102-103.
[5] Wheler, 195.

yaygınlaşan şu *pavillon* ve *folie*'lerle (çılgınlık) hiçbir ilgileri yoktur, ama Batı'da çoğu zaman barok tarzda olan ve hatta XV. Louis tarzında *turquerie* zevki içinde yapılan bu *folie*'lerin ilhamlarını bu köşklerden almış olmaları mümkündür. Zaten saraydaki köşklerden III. Mustafa (1757-1773) tarafından yaptırtılanın, köşk mimari tarzına tamamen uygun olmakla birlikte, tamamen XV. Louis rokoko tarzında süslenmiş olması oldukça dikkat çekicidir: Batı etkisi de kendi hesabına rol oynamış ve tamamen özgün bir yapı tipinin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Kuşkusuz bir Batılının bu çok özel konut kavrayışı karşısında şaşıracak şeyleri vardır. Fakat bu kavrayışın dinsel bir emre, cinslerin ayırımına tekâbül ettiğini unutmamak gerekir: bu durum aile bireylerinin gündelik ilişkilerine tabii ki karışıklıklara yol açmakta, aileyi bölmekte, babanın erkeklere, annenin de kadınlara hükmetme durumunu daha da vurgulu hale getirmektedir. Bu hayat tarzı kadınlar ile erkekler arasındaki alış verişleri, sohbetleri teşvik etmemekte -en azından büyük ve burjuvalara ait evlerdetersine tartışmaları sınırlayarak, kadınların birbirlerini çekemez hale geldiklerinde haremde patlamalara yol açmaktadır. Sonuç olarak bu sistemin, aile reisinin, evin efendisinin sükûnetine katkı olsun diye, kaygılardan uzak bir şekilde akıp geçen zamanın lezzetine varsın diye düşünüldüğü söylenebilir: bu tatlı tembellik durumu, kavramın ortaya çıkmasından önce bu *dolce vita* İstanbul'da XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır; bu tarz ortaya çıkarken, fetihlerle zenginleşen Osmanlılar hayatın zevklerini tatmak istemekte ve bu arzularını hayatın onlara sunduğu en maddi düzeyde eyleme geçirmektedirler: gündelik hayat, pratik rahatlıklarını dahice artırdıkları -hayat tarzlarına uygun olarak- oturdukları ev ve bunun arkasından da manevi rahatlık gelmektedir. XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılda bu rahatlığın peşine abartılı bir şekilde düşmüş olmalarının onları esas olanı ihmal etmeye, eski faalliklerini kaybetmelerine ve imparatorluğun başarısının zararına olmak üzere İstanbul'un sunduğu lezzetler içinde uykuya dalmalarına yol açtığını düşünmek olanaksız değildir.

III. DİN

Her iyi müslümanın -ve Türk de samimi, sünni, iyi bir müslümandırhayatı ritmini yalnızca gündelik hayattan değil, aynı zamanda yılın tümüne yayılan dinsel uygulamalardan da alır. İbadet kuralları onu gündelik ibadete, cuma namazına, İslam takvimindeki büyük dinsel törenlere katılmaya zorlamaktadır. Gündelik hayat sırasındaki birçok eylem ve dinsel zihniyetin damgasını taşımaktadır ve eğitim de esas olarak Kuran ilkelerine dayalıdır; çocuğun okula gittiği ilk andan itibaren, hatta daha ailesinin kucağındayken ilk öğrendiği şey Kuran'ı ezberden söylemek değil midir?

Mümin müslüman yeniyetmeliğinden itibaren günde beş vakit namaz kılmaktadır, bunlar Türkçe olarak, günün belli anlarına göre adlandırılmıştır: sabah namazı şafakta kılınmaktadır, yani beyaz iplikle siyah ipliğin birbirlerinden henüz ayrılmadıkları sırada; öğle namazı; ikindi namazı, öğle namazından yaklaşık üç saat sonra, ufukta dik olan bir çizginin gölge boyunun iki katına çıktığı sırada kılınmaktadır; yatsı namazı gündüzün hiçbir belirtisinin kalmadığı sırada, yani mevsimine göre güneşin batmasından bir iki saat sonra kılınmaktadır. Müslümanlar, namaz vaktinin geldiği konusunda, müezzinin minareden okuduğu ezanla uyarılmaktadır. Günün akışını esas olarak bu namazlar belirlemektedir. Sabah, akşam ve yatsı namazları genelde evde kılınmaktadır: üzerinde bir mihrab motifinin bulunduğu bir seccade kıbleye doğru çevrilerek serilmektedir; namaz kılan kişi ayakkabılarını çıkartarak dizlerinin üzerine oturmakta ve gereken duaları etmektedir. Bu ibadet tek başına olduğu gibi, birlikte de yapılabilir, yani aynı evin tüm erkekleri namaz kılmak üzere selamlıkla toplanabilirler, aynı şekilde kadınlar da haremde toplanmaktadırlar. Öğle ve ikindi namazları iş yerinde veya yakındaki bir camide kılınmaktadır. Aynı iş kolunda çalışan esnafın sabah namazını, iş yerlerine yakın bir alanda veya yakın bir camide birlikte kıldıkları da olmaktadır. Beş vakit namaz kılma konusunda mutlak bir zorunluk yoktur, "orta" müslüman sabah, ikindi ve akşam namazlarını kılarsa, ödevini yapmış olmaktadır; sofu müslümanlar beş vakti de kılmaktadırlar.

Bir cami veya mescidde gerçekleştirilmesi kesinlikle zorunlu olmayan bu ibadetin dışında, büyük bir camide imamın yönetimi altında kılınan cuma namazı vardır. Namaz kılındıktan sonra kuran sureleri tefsir edilmekte ve bazen de hatib hutbe okumaktadır, hutbe esnasında tanrıdan lûtfunu padişahtan esirgememesi istenmektedir. Cuma namazına katılmak mümin müslümanlar için zorunludur. Mümin camiye girmeden önce abdest alarak arınmak zorundadır: yüz, eller, kollar ve ayaklar yıkanmaktadır, bu yüzden cami avlularında çeşmeler bulunmaktadır. Camiye girilirken pabuç-

lar çıkartılmakta, diz üzerinde, yüz mihraba dönük olarak oturulmakta, rik'a yapılarak ibadet edilmektedir[1].

Kadınlar da camide ibadet edebilirler; tabii ki oraya çarşaflı ve peçeli olarak gitmektedirler ve erkeklerin arasında oturmaya hakları olmadığı için, camide onlara özel bir yer ayrılmıştır. Caminin tüm merkez kesimi erkeklere ait olduğu için, kadınlar kenarlarda mahsura denilen küçük parmaklıklarla çevrili alanlara veya eğer varsa (büyük camilerde vardır) birinci kata yerleşmektedirler. Gayrimüslimlerin camilere ve diğer dinsel binalara girmeye doğal olarak hakları yoktur ve bazı Batılılılar bunu becerebildilerse, bu hoşgörülü ve iyi niyetli bazı Türklerin yardımıyla ve ancak müslüman kılığına girmeleriyle mümkün olabilmiştir[2].

Batılı hrıstiyanları bu kadarıyla bile etkilemiş olmasına rağmen, mümin müslümanın iştiyaki gündelik ibadetle sınırlı kalmamaktadır. "Düzmece peygamberlerine karşı olan ödevlerini yerine getirmede çok daha inatçıdırlar ve biz hrıstiyanların Tanrıya borçlu olduğumuz saygının kiliselerimizde gösterdiğimizden çok daha fazlasını kendi camilerinde göstermektedirler..."[3]. "Ve onların ibadet yerlerindeki tevazu, sükûnet ve büyük saygılarını gören herkes, kiliselerin yalnızca sohbete, pazarlık yapmaya ve hırsızların icrai sanat etmelerine yaraması karşısında büyük utanç duymalıdır"[4]. Bu cins tanıklıklara Batılı seyyahlarda sıklıkla rastlanmaktadır, bu da Türklerin dinlerinin emirlerini yerine getirmeye özen gösteren mümin ve samimi müslümanlar olduğunu kanıtlamaya yönelen bir durumdur.

Dinin hükümleri arasında, onlara daha katı, yerine getirilmesi daha güç, ama her müslüman için bir zorunluk olan başka ibadetleri emredenleri de bulunmaktadır. Bu emirlerin arasında en önemlisi Ramazan ayı boyunca gündüz tutulan oruçtur. Bu ay esnasında müslümanların gün doğumundan, batımına kadar nefislerine tam egemen olmalarının gerektiği bilinmektedir: bu kışın da, yazın da güç bir sınavdır, ama bir feragât ve arınma niyetiyle yapılmaktadır. 14 yaşını geçen her müslüman, eğer sağlıklıysa ve yolculuk gibi engelleyici bazı nedenleri yoksa, bu orucu tutmak zorundadır. Fakat du Loir'in kaydettiğine göre "herşeyin serbestmişcesine benzediği ordunun yürüyüşü esnasında, savaş durumunun dinsel hükümlerin uygulanmasını

1 Bu ibadetler hk. v. M. Gaudefroy-Demombynes, *Les Institutions musulmanes*. Paris 3. yay. 1946, bl. IV., s. 73 vol.

2 Türkler bu açıdan çok hoşgörülüdürler, geçmişte gayri müslimlerin camilerine girmelerine çoğunlukla izin vermişlerdir. Bugün ise hiçbir kısıtlama yoktur, bütün camiler ziyaret edilebilir.

3 *Le Pèlerin véritable* (anonim, Paris, 1615) § 107.

4 G. Postel, *De la République des Turcs* (Poitiers, 1560), c. I. s. 54.

engellemesine rağmen, Türk askerleri kumlu Arap çöllerini sarı sıcağın altında geçerlerken, evlerinde tam istirahat halinde olanlar kadar katı bir şekilde oruç tutmaktadırlar"[1].

Bu güç oruç sınavını müslüman Türkler öylesine bir karakter gücüyle geçmektedirler ki, Batılılar buna hayran kalmaktadırlar: "ne insanların durumu, ne günlerin uzunluğu ve sıcaklığı, ne iş yorgunluğu onları bu nefse hakimiyetten alıkoyabilmektedir ve buna karşı küçücük bir kusur bile çok ayıp sayılmaktadır; nihayet onların buna uymadaki sebatları, kırk günlük perhizden kaçınmak için hastalık bahane eden, inançsızlıklarını hastalıkla örten hrıstiyanlığın büyük bölümü için utanç vesilesi olmalıdır"[2].

Bu uygulamanın tek amacının, gece boyunca tüm maddî zevkleri daha da artırmak olduğu iddia edilerek, oruç çok defa çekiştirilmiştir. Ama bu, uzun yaz günlerinde, bir bardak su da dahil, nelerden mahrum kalındığını (Allah bilir ya, İstanbul'da Haziran-Ekim arasında bazen çok sıcak yapmaktadır) veya kışın miğde boşken soğuğa dayanmanın ne kadar zor olduğunu bilmezden gelmek demektir.

Fakat oruca dayanılması güç bir işse de, herşeye rağmen telafileri bulunmaktadır. Kutsal ay gelmeden çok önce her Türk ailesi, güneş battıktan sonra ve gece yenecek yemekler için gereken şeyleri kilerlerine doldurmaktadır. Bu yemekler aileler arasında davetlere neden olmaktadır, ama tabii ki cinsiyet ayırımı sürmektedir. Oruç tutulan ilk gün, gökyüzünde ayın ~~başını belirten hilalin görüldüğü gecenin ertesi olmaktadır: iki kişinin hilalin~~ çıktığına tanıklık etmesiyle, şeyhülislam Ramazanın başladığını resmen ilân etmektedir. Eğer gökyüzü gözlemi engelleyecek kadar bulutluysa, ilk oruç bir gün geriye atılmaktadır. Orucun o gün için sona erdiğini belirten iftar vakti, her akşam güneşin ufukta kaybolduğunun gözlenmesinden sonra ilân edilmektedir: bunun üzerine davul çalınarak halka iftar bildirilmekte, bu arada camiler mahyalarını yakmakta, ve müezzinler ezan okumaktadırlar. Her iyi müslüman önce namazını kılmakta, sonra yemeğe oturmaktadır. Gece hoşça vakit geçirilmektedir[3], gene gece esnasında sahur yemeği yenilmekte ve uyunmaktadır; müslümanlar sahura kalkmak için güneş doğmadan önce davul sesiyle uyanmakta, yemekten sonra ibadetlerini yaparak, dinsel disiplin gereği zor bir güne daha başlamaya hazırlanmaktadır.

Yirmi yedinci günün akşamı Kadir gecesidir, yani Kuran'ın peygambere indirildiği gece. Bu gece esnasında, halk inanışına göre her müminin

1 Du Loir, 109.

2 Du Loir, *ibid.*

3 Bkz. aşağıda bl V, § III.

gelecek yıldaki kaderi çizilmektedir; gece başında İstanbul'un büyük camileri büyük kalabalıklarla dolmakta ve burada resmi ibadetler yapılmaktadır. Artık Ramazanın bitimine iki veya üç gün kalmıştır. Başlangıç için olduğu gibi, Şevval ayının başını belirleyen hilal beklenen işarettir; bu hilali iki tanığın görmesi gerekmektedir. Bu beklemeyle geçen geceye şüphe gecesi adı verilmektedir, çünkü hava şartları gözlemi engelleyebilir: bu durumda Ramazanın bitimi, müminlerde büyük hayal kırıklığına yol açarak, bir gün ertelenmektedir. Oruç ayının bitimi Türklerin Şeker Bayramı ve Arapların da *aid el-fitr* (oruç sonu bayramı) veya *aid el-seghir* (küçük bayram) dedikleri bir bayramla kutlanmaktadır: bu bayramda da ibaret edilmekte ve sadaka dağıtılmaktadır, ama üç gün boyu süren eğlenceler, akraba ziyaretleri, şeker ve kurabiye dağıtımları da vardır.

Zilhicce ayının onunda büyük kurban bayramı gelmektedir (Araplarda *aid el-kebir,* büyük bayram): her ailenin reisi, hacıların Mekke yakınındaki Mina'da aynı gün yaptıkları gibi, başını Kâbe'ye döndürdükten sonra ayinsel olarak kestiği bir koyun kurban etmektedir. Zengin aileler kurban etini yoksullara dağıtmakta, fakirler ise kendileri tüketmektedirler. Kurban bayramı, haccın sonunu belirleyen dönem gibi dört gün sürmektedir[1].

Türkiye'de geleneksel diğer dinsel törenler arasında, Muharrem ayının onuna gelen aşure gününü saymak gerekmektedir. Sünnilere göre bu gün Nuh'un gemisinden inerek, bulabildiği yedi malzemeyle aşure denilen yemeği hazırladığı gündür. Şiiler için bu gün Ali'nin iki oğlu Hasan ile Hüseyin'in, daha da özel olarak Hüseyin'in 672'de Kerbelâ'da öldürülmesinin anılma vesilesidir; Şiilerin hazırladığı aşurede, Şii cemaatinin bağlı olduğu oniki imamı hatırlatmak üzere, oniki malzeme vardır.

Mümin, Rebiülevvel ayının onikisine gelen paygamberin doğumunu da kutlamak durumundadır: bu esas olarak dinsel olan ve bir camide dua ve Kuran okunmasıyla bu olayı anmak üzere yazılmış bir şiirin okunduğu mevlid-i şeriftir. Diğer dinsel zorunlukların üzerinde özel olarak durmuyoruz; fitre ve zekât ödenmesi hac. Fitre ve zekât Türklerin ödedikleri vergilerin içinde yer almaktadır, ama bu durum müslümanın kendi hayrına bağışta bulunmasını, sadaka vermesini, dinsel cemaatlere para vermesini veya vakıf kurulmasına ve sürdürülmesine katkıda bulunmasını engellememektedir. İlke olarak, yapabilecek durumdaki her müslüman için zorunlu olan hac, uygulamada ancak bunu gerçekleştirebilecek olanaklara sahip olanlar tarafından yapılmaktadır; zaten şeriat her müslümana bir hacıyla mali ve

1 Bu bayramlar ve hac törenleri konusunda bkz., M. Gaudefroy-Demombynes, *op. cit.*, s. 95-98.

manevi olarak ortak olma ve onun Mekke yolculuğuna katkıda bulunma hakkı vermektedir. Hacının dönüşü, hacı bayramı denilen kutlamalara yol açmaktadır, bu bayram esnasında hacı dost ve komşularının tebriklerini kabul etmektedir. Nihayet, din bilginlerinin üzerinde tartışmaya devam ettikleri cihad, uygulamada padişahın iradesiyle, bir hıristiyan hükümdar tarafından olduğu kadar, sapkın İran şahı tarafından da temsil edilebilen kâfire karşı savaş haline dönüşmektedir[1].

Türkün dinsel hayatı gündelik ibadet ve büyük müslüman tören ve bayramlarına katılmakla sınırlı değildir. Gündelik faaliyetleri, hayatı, dinin damgasını taşımaktadır. Gündelik ibadetini yapmakta kaçınamayacağı gibi, hiçbir iyi müslüman işine, en azından besmelesiz başlayamaz; sokakta veya iş yerinde bir dostla karşılaşması veya konuk gelmesi, Allahın adının zikredilmesini gerektirmektedir. Ama dinin asıl damgası, başlıca ailesel olayların üzerindedir: bu durumu daha önce evlilik ve doğuma ilişkin olarak gördük. Kuranda böylesine bir hükmün olmasına rağmen, sünnet dinsel bir ayin haline gelmiştir. Yetişkinler topluluğuna geçişi belirleyen bu ayin, çocuğun tam bir müslüman haline gelişini vurgulamaktadır. Sami kökenli olan bu uygulama Araplar tarafından benimsenmiş ve onlardan Türklere geçmiştir. Uzun süre oğlanların yanı sıra kızlar da sünnet edilmiştir, fakat kız çocukların sünneti uygulaması yavaş yavaş terkedilmiştir. Oğlan çocukları ya yedi günlükken -fakat bu erken tarih, özellikle Yahudi geleneğine ait olması nedeniyle, giderek daha az itibar görmektedir-, ya kırk günlükken, ya da daha yaygın olarak yedi veya sekiz yaşındayken sünnet edilmektedirler. Dikkat edilmesi gereken nokta, sünnet ameliyesine hiçbir dinsel törenin, hiçbir duanın eşlik etmemesidir. Basit bir cerrahi müdahale söz konusudur ve bu işi evde "berber-sünnetçi"[2] veya sünnetçiler yapmaktadır; bunlar keskin bir usturayla beceri ve hızla çalışan uzmanlardır; genç hastanın yarası bu ameliyeden sonra ilkel yöntemlerle pansuman edilerek sarılmakta, çoğu zaman da odun külü kullanılmaktadır. Bundan sonra sünnetli ailesi ve ailenin dostları tarafından kutlanarak, getirilen hediyeleri almaktadır, ama asıl önemlisi, acısını unutması için düzenlenen eğlencelerdir. Bu ameliye aynı zamanda haremden kesin olarak ayrılarak, erkeklerin tarafına geçişini de vurgulamaktadır ve oğlan bundan belli bir iftihar duymaktadır[3]. Sünnet bütün ailelerde coşkulu bir olaydır, ama şehzade sünnetleri; Atmeydanı'nda yapılan devasa şenlikleri neden olmakta ve genç padişah oğlu esnaftan hediyeler almaktadır. III. Murad'ın oğlu Mehmed'in (geleceğin III. Mehmed'i) 1582'deki veya IV. Mehmed'in iki oğlu, şehzade Mustafa ve

1 Krş. M. Gaudefroy-Demombynes, *op. cit.*, c. VII. § 119-123.

2 Evliya Çelebi, 605.

3 Aly Mazahéri. 47-48; M. Gaudefroy-Demombynes, 165

şehzade Ahmed'in 6 Haziran 1674'teki sünnet düğünleri olağanüstü olmuş ve İstanbul halkının belleğinde büyük birer anı bırakmıştır.

Herhalde en vurgulu dinsel törenler cenazelerdir. Örf gereği, bir hastanın ölüme yaklaştığı hissedilirse, başı Kâbeye çevrilmekte ve onun adına şahadet getirilmektedir. Ölümden sonra, ölünün gövdesi yıkanmakta; kulakları, burnu, ağzı pamukla tıkanmakta ve dikişsiz tek parça bir kefene sarılmaktadır. Asıl cenaze töreni ölümün ertesi günü veya daha sonra yapılmaktadır: ceset, üzerinde sureler işli bir örtünün olduğu bir tabutun içinde ve omuzlarda yakındaki camiye taşınmaktadır. Tabut camiye sokulmayarak, ya dışarıda, ya da avluda bulunan musalla taşına konulmaktadır; burada bir imam veya ölünün yakın bir akrabası dua etmekte, cenaze namazı kılınmakta, ölünün methiyesi yapılmaktadır[1]. Daha sonra tabut gene omuzlarda -buna çok kimse katılmaktadır, çünkü bu mümince bir tavırdır- taşınarak kabrine götürülmektedir. Bu kabir ya Edirnekapı'daki gibi, İstanbul'un sur boyunca uzanan büyük mezarlıklarından birinde, ya burayı isteyenler için Üsküdar'daki Karacaahmet mezarlığında, ya eski İstanbul'da çok sayıda olan küçük mahalle mezarlıklarında, ya da mümin müslümanların Eyüb Sultan'ın yakınına gömülmek istedikleri Eyüb mezarlığında yer almaktadır. Kabir toprağa kazılan bir çukurdur ve ölü beden buraya sağ yanına yatmış olarak konulmakta, başı Kâbeye döndürülmektedir. Çukurun üstüne küçük bir mezar kapağı ve biri ayak, diğeri baş kısmına gelen iki dikey taş konulmaktadır; bu taşlarda Kuran'dan ayetler ile ölünün adı ve ünvanları yazılıdır. Eğer ölü önemli görevlerde bulunmuş birisiyse, başa gelen mezar taşının üzerine, bu görevin işareti olan taştan bir kavuk konulmaktadır. Bazı yüksek kişiler ve özellikle padişahlar, altıgen veya sekizgen plânda olup, bir kubbeyle üstü kapatılan ve içleri İznik veya İstanbul çinileriyle (örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ınki gibi) veya çiçek motifleriyle süslenen, türbe adı verilen yapıların içine gömülmektedirler.

Türkler, diğer müslümanlarda da olduğu gibi, ölüm karşısında aşırı bir üzüntü göstermemektedirler; hatta tersine ölünün Allahın cennetine gitmiş olmasından sevinç duymaktadırlar. Ama bu onların ölünün mezarında dua etmeye gitmelerini engellememektedir. Mezar ziyareti genel olarak kadınlara ait bir ödevdir; bunlar mezarlıklara daha çok cuma günleri gitmektedirler. Bu mezarlıklar, Üsküdar'da olduğu gibi, bazen çok hoş selvilere sahiptirler.

[1] Aly Mazahéri, 54-56; M. Gaudefroy-Demombynes, 175-176.

IV. EĞİTİM

Çocuk yaklaşık yedi yaşına kadar, pek varlıklı olmayan ailelerde annesiyle, belli bir öneme sahip ailelerde de bir sütnine, sonra da bir "kâhya" kadınla birlikte, haremde yaşamaktadır. Fakat her iki durumda da çocuğa ilk eğitimi annesi vermekte, kız veya erkek çocuğun öncelikle akrabalarına karşı saygılı olmayı öğrenmesine, Türklerin toplumsal hayatında büyük yeri olan terbiye kurallarını tam bilmesine özen göstermektedir. Beş yaşından itibaren çocuğa dualar ve abdest alması öğretilmektedir. Annesi veya büyükannesi ona geleneksel Türk tarih ve efsanelerini, bazen de masallarını anlatmaktadır. Kadınlar hamama veya mezarlığa gittiklerinde, çocuklar genelde onlara katılmaktadırlar ve buraları onlara haremden veya evin bahçesinden değişik yerler olarak gözükerek, bir eğlence kaynağı olmaktadır. Fakat çocuk, istisnai eğlencelere katılmasına, hediye almasına, yeni kıyafetler giymesine fırsat yaratan büyük bayramları daha çok sevmektedir.

Oğlan çocuklarına kızlardan çok daha fazla özen gösterilmektedir, çünkü ailenin umudu ve geleceği ona bağlıdır; bu nedenle oğlanların kaprislerine müdahale etmemeye yönelik çok açık bir eğilim vardır, çünkü erkek çocuklarına hiç karşı çıkılmamaktadır; en fazlasından hafifçe azarlanmaktadırlar. Eğer herhangi bir nedenle ağlayacak olursa, herkes büyük bir heyecana kapılmakta ve susturmak için her çareye başvurulmaktadır. Bunun sonucunda oğlanlar, her türlü hakka sahip olduklarını ve haremdeki kadınların onların hizmetinde olduklarını çabucak kavrayarak, çoğu zaman şımarık çocuklar olmaktadırlar. Tabii ki bu eğitim sistemlerinin en iyisi değildir; ama oğlan çocuğun kadınların erkeklere itaatten başka bir görevlerinin olmadığı fikrini edinmesine yol açmaktadır. Ancak, saygı göstermesinin gerektiğinin öğretildiği annesini ayrı tutmaktadır ve bu saygıyı aile ocağında yaşadığı sürece devam ettirmek zorundadır.

Kızlara daha az özen gösterilmekte, daha az şımartılmaktadırlar, ama bunlar büluğa erene kadar hiçbir yasakla karşılaşmamaktadırlar. Bu çağa kadar çarşaf ve peçe taşımamaktadırlar ve en yoksul ailelerde gündelik getir götür işlerini genelde onlar yapmakta ve sokağa serbestçe çıkabilmektedirler. Büluğdan sonra -hatta bazen dokuz, on yaşından itibaren- çarşafa bürünmekte ve evin kadınları gibi yaşamaya başlamaktadırlar. Onlara ibadet kuralları ile İslam dininin esas ilkelerinin öğretilmesi olağan bir durumsa da, entellektüel ve ruhani eğitimleri bu aşamada sona ermektedir. Kızların eğitimi yalnızca zengin ailelerde, müzik, şarkı dersleri, şiir okumaları ile sürmektedir. Diğer ailelerde onlara yalnızca, ödevleri olan ve evlendiklerinde daha da fazla ödevleri olacak olan ev işlerini iyi yapmaları öğretilmektedir. O dönemde bir kızın okula gitmesi olanaksızdır ve bazı tarihçi ve vakanüvisler kültürleriyle ünlü bazı kadınları istisnai olarak zikrediyorlarsa, bunlar ya "özel ders"ler almış birkaç ayrıcalıklıdır, ya da Batı'da geçen

gençliği esnasında aldığı ve yeni ortamında açığa çıkardığı bir kültüre sahip olan Avrupa kökenli bir köle kadındır.

Çocuk batıl itikatların tümüne, uygulamada gündelik hayatta yasak olan herşeye, şu veya bu durumda söylenmesi gereken sözlere ilişkin eğitimini annesinden veya büyükannesinden almaktadır: Bu bir bakıma uyulması gereken geleneklerin olduğu kadar, Türklerin uyguladıkları hayat bilgisi ve her iyi İstanbullunun "taşralı" yani kentin yabancısı olarak gözükmemek için izlemek zorunda olduğu örf ve adetlerin eğitimidir. Burada, genelde göze pek görünmeyen toplumsal bir eğitim söz konusudur; bu eğitim pek farkedilir nitelikte değildir, ama Türk uygarlığını oluşturan şeyleri, uzak Asyalı atalardan getirilen ve İslam dininden alınan anılarla birlikte ayakta tutan, bazen uygulama dışı, bazen basit, hatta ilkel bir içerik oluşturmaktadır.

Genç oğlan annesinden veya kadın ortamından ayrıldığı andan itibaren, mensup olduğu ailenin konumuna göre tamamen farklı yollar izlemektedir. Eğer babası mütevazi bir işçi, kalfa, zenaatkâr veya satıcıysa, babasına işinde yardım etmekte ve onun için beklenmedik bir olay hariç, ufku hiç değişmeyecek olan bir hayat başlamaktadır. Eğer bunun tersine baba bir "burjuva"ysa, resmi görevi olan birisiyse veya İstanbul toplumunda önemli bir mertebedeyse, o zaman çocuk az veya çok uzun bir eğitim alacak veya hukuk alanında, ya da yönetim alanında iyi bir göreve gelmeyi düşünebilecektir.

Eğer özel bir lalası veya hocası yoksa, yedi yaşından, daha nadir olmak üzere beş yaşından itibaren mekteb-i sübyan denilen, mahallesindeki ilkokula başlayacaktır; bu okullar çoğunlukla caminin yanındadır ve yapılmış olmasını cömert bir bağışçıya borçludur. Bu okullar genelde tek bir dershanesi olan küçük kâgir binalardır ve halk bunlara genel olarak taş mektep demektedir[1], böyle denilmesinin nedeni herhalde bu cins okulları, caminin içinde çalışan ve ayrı binaları olmayan okullardan ayırma isteğidir. Bu okulların döşemesi çok ilkeldir: Bir halı, bazen öğretmen için bir bank. Öğretmen buraya bağdaş kurarak oturmakta, çocuklar da ya yere, ya hasır üzerine, ya da küçük halıların üzerine bağdaş kurarak oturmaktadırlar. Muallim denilen ilkokul öğretmeni, bilgisi genelde Kuran ve yazıyla sınırlı olan, belli bir yaşa gelmiş bir kişidir; zaten çocuklara başka birşey öğretmesi de istenmemektedir. Okul malzemesi en azda dengeye gelmiştir: En fakirler ve en küçük öğrenciler için üzerine alçı sürülü bir tahta parçası veya ıslatılmış tebeşir ve küçük bir kalem sapı hali vakti yerinde olanlarla becerikliler için (ama bu daha nadirdir) bir tabaka kâğıt ve mürekkebe batırılan

1 Musahipzade Celâl, *op. cit.*

bir kalem. Öğretim çalışması akıldan çok belleğin çalıştırılmasına dayalıdır: Muallim genç oğlanlara, Arapça olduğu için çoğu zaman hiçbir şey anlamadıkları Kuran ayetlerini ezberletmektedir. Bu ayetler birçok kereler tekrarlanmakta ve bu iş makamla yapılmaktadır; bu tekrarlama "belleğe bir daha hiç çıkmayacak şekilde girene kadar" sürmektedir[1]: en önemli çalışma budur. Muallim bunun dışında öğrencilere Arap harflerinin yazılmasını öğretmekte, bu başarıldıktan sonra, daha önce ezbere öğrendikleri bir ayeti yazdırtmaktadır: bu alıştırma gerektiği kadar sürmekte, başlangıç düzeylerinde bazen haftalar almaktadır. Bu başlangıç düzeyindeki Kuran eğitimi, dua ve namaz eğitimiyle tamamlanmaktadır; aslında çok sınırlı bir bilgi birikimi olan muallimin esas görevi bundan ibarettir. Eğer biraz daha bilgiliyse gramer kırıntıları, biraz halk edebiyatı ve hesap öğretme riskine girmektedir. Buna karşılık, eski destanlar, masallar, Osmanlı hanedanının büyük atalarına ilişkin az çok düzmece ve olağanüstü hikâyeler konusunda daha güçlüdür. Zaten ne ondan daha fazlası istenmektedir, ne de onun daha fazlasını yapacak yeteneği vardır; muallim çoğu zaman bilgilerini şuradan buradan edinerek kendi kendine öğretmen ilân etmiştir; fakat bazı okullara bilgi ve yeteneklerine inanılan öğretmenler alınmaktadır. Bunun dışındaki okullarda Kuran'ı bilmek veya ayet yazabilmek, çocukların böylesine muallimlere emanet eden ebeveynler tarafından yeterli görülmektedir.

Bu mekteb-i sübyanlara giden çocukların buralarda İslam dininin esas unsurlarından başka birşey öğrenmedikleri kesindir. Kurandan ayet yazmasını bilmek, Türkçe yazmasını da bilmeye her zaman yetmemektedir, çünkü Arap alfabesi Türk dilinin seslerine tam uymamakta ve okuma sorunları çıkartmaktadır. Ayrıca ezbere öğrenilen ayetler fiili durumda Türk dili konusunda hiçbir yarar sağlamamaktadır -bazı kelimelerin kullanımı dışında-, çünkü Türkçenin gramer ve sentaksı Arapçanınkinden tamamen farklıdır. Öylesine ki, bu mekteb-i sübyanda, ailelerinin isteği üzerine az veya çok uzun süreler okuyan çocuklar özellikle hafızalarını çalıştırmayı öğrenmişler, kuşkusuz hayatları boyunca dinsel ve toplumsal ödevlerini yerine getirmelerine yarayacak bir formüller bütününü kafalarına yerleştirmişlerdir, ama bu bilgiler hiçbir şekilde zihni yeteneklerinin gelişmesine etki etmemekte, hatta bazı nadir istisnalar dışında, yeterli sayılabilecek bir temel eğitime bile ulaşmamaktadırlar.

Bütün bunlara rağmen, muallim özellikle fakir mahallelerde belli bir saygı ve itibar görmektedir; aileler ona özen ve itibar göstermektedirler, ona birçok hediyeler sunmakta ve eğer bir vakıftan ücret almıyorsa para bile vermektedirler. Muallim aynı zamanda yazıcılık da yapabilmekte ve bu rolünden ötürü mahalle halkına bazı hizmetlerde bulunmaktadır. Son olarak

1 Belon, *Les Observations...*, 398.

da, çocukların üzerinde büyük bir otoritesi vardır ve bu otorite, ellere vurulan değnekler veya ağır olaylarda falakaya yatırmayla, çok etkileyici ve şiddetli bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Okula cuma hariç her sabah gidilmektedir; ama dinsel bayramlar, devletin düzenlediği şenlikler, esnaf bayramları vs. nedeniyle yıl boyunca birçok kesinti söz konusu olmaktadır.

Yalnızca mahalle okulları, taş mektepler yoktur. Medrese kuranlar oldukça sık bir şekilde, medresenin yanına bir de ilkokul yaptırtmaktadırlar, bu okulların eğitim düzeyleri daha yüksektir, çünkü öğretmenler daha titizce seçilmiştir ve ilke olarak daha iyi bir eğitimi almış olmaları gerekmektedir: zaten bunlar çoğunlukla eğitimlerini tamamlayamamış eski medrese öğrencileri veya fakirliklerinden ötürü daha iyi görevler umud etmeleri mümkün olmayan medrese mezunlarıdır. Bu okullarda öğretmenlik yaparak kendilerine vakıf gelirlerinden tahsis edilen küçük ücret sayesinde hayatlarını kazanmanın yolunu bulmaktadırlar. Bu cins ilkokullar hiçbir farklılık gözetmeden ve ayırım yapmadan bütün çocuklara açıktır, ama uygulamada çok yönlü olan bu okullara medrese müderrislerinin oğulları, "iyi aile"lerin oğulları devam etmektedir, ancak eğer vakfiyede böylesine bir hüküm varsa, birkaç öksüz ile yoksul çocuk da okula alınmaktadır. Bazı derviş tekkelerine bağlı olan ilkokullar da vardır: ilk eğitim buralarda tamamen hayır olarak verilmektedir ve medreselere bağlı olanlarında verileniyle aynı niteliktedir.

Kısacası, başkentin bütün çocuklarının eğitim alması mümkündür, ama toplumsal koşullar, gündelik hayatın gerekleri sınırlamalar getirmekte, böylece çoğu zaman ancak "burjuva" veya "aristokratik" ortamlara mensup çocuklar eğitim olanaklarından yararlanabilmektedirler. İstanbul toplumunun en yoksul sınıflarının çocukları bir eğitim başlangıcı alıyorlarsa da, bu genelde asla fazla uzağa gidememektedir.

Başlangıç eğitiminin papazlar ve hahamlar tarafından verildiği azınlık çevrelerinde de durum aynıdır; bu eğitimden oldukça az sayıda çocuk yararlanmakta, bunların arasından birkaçı papaz veya haham olmak üzere seminerlere veya Talmud okullarına giderek din eğitimi görmektedir. Burada da toplumsal ortam kendini hissetirmektedir.

Eğitimlerini sürdürmek isteyen yetenekli veya olanaklı genç müslümanlar, ilkokuldan sonra medreselere devam ederek, müderrislerin derslerini izlemektedirler.

Medrese bir Osmanlı icadı değildir. Bu cinsten ilk kuruluşlar X. yüzyılın sonuna doğru Doğu İran'da ortaya çıkmışlardır. Ama medreseye yüzyıllarca sürecek olan biçimini veren kişi Selçuklu veziri Nizamülmülk'tür. Bu vezir asıl medrese sayılabileceklerin ilkini 1065'te Bağdat'ta

Resim 18. Derviş

Resim 19. Denizci

Nizamiye medresesi adıyla kurmuştur. Daha sonra İran, Irak ve Anadolu Selçukluları, onların arkasından Suriye ve Mısır'daki hanedanlar çok sayıda medrese kurmuşlardır. Bunların en iyi örneklerinden bazıları Anadolu'da, örneğin Sıvas'ta hâlâ ayaktadırlar. Osmanlılar öncellerinin örneğini sürdürmüş ve birçok sultan Bursa'da, sonra da Edirne ve İstanbul'da birçok medrese yaptırtmışlardır. İstanbul'un en ünlü medreseleri Fatih, Aya Sofya, II. Bayezid, Süleymaniye ve I. Ahmed medreseleridir[1].

Bu büyük medreseler yanlarındaki camilere tabi olmakla birlikte, orta ölçekli ayrı yapılar halindedirler. Bunlar genellikle aynı plana göre yapılmaktadırlar: dörtgen bir avlunun etrafında sütünlu bir sundurma çepeçevre dönmekte, öğrenci odaları ve aynı zamanda ibadet yerleri de olan sınıflar bu galeriye açılmaktadır -bunlara hücre denilebilir-. Hücre sayısı nadiren yirmiyi geçmektedir, bu da buralarda kalacak öğrenci sayısını sınırlandırmaktadır; öğrencilerin odalarda çoğunlukla dörder, beşer kalmalarına rağmen, bu sınır kendini gene de hissettirmektedir, ama bazı padişahlar yeni medreseler açmışlardır: örneğin Fatih kendi camiinin çevresinde sekiz, Kanuni Sultan Süleyman da kendininkinin çevresinde yedi medrese yaptırtmıştır. Fakat, dışarıdan gelen herkes medreselerde verilen dersleri dinleyebilir. Okulda kalan öğrenciler vakıf kurucusu tarafından öngörülen gelirlerle iaşe ve ibate edilmekte; gıda, ısınma ve aydınlanma da dahil hiçbir şey için bedel ödememektedirler.

Genelde daha mütevazi olan diğer medreseler, çoğu zaman bir camiinin hemen yanı başında kurulmuşlardır ve bazen de, Sokullu Mehmed Paşa camiinde olduğu gibi, öğrenci odaları ve dershaneler cami avlusunun üç kenarını meydana getirmektedirler. Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'da 65 medrese vardır[2].

"Yüksek olarak nitelendirilebilecek olan bu eğitim kurumlarının arasında bir hiyerarşi vardır: en önemli medrese, büyük görevlere gelmeyi umud etmek için mezun olunması gereken Sultan Bayezid medresesidir, şeyhülislam burada bizzat ders vermektedir[3]. Daha sonra Aya Sofya, Fatih ve Süleymaniye medreseleri gelmektedir, bunlar hemen hemen eşdeğerli sayılmaktadırlar. Fazla itibar görmeyen diğer medreselerin, öğrencilerine biraz gelişmiş bir eğitim vermekten ve kendini ilm'e (Kuran bilgisi) adamış alimler olamayacaklar için, imam veya hatib olacak kadar din konusunda biraz derinleşmiş bir bilgi sağlamaktan başka bir amaçları yoktur.

---

1 R. Mantran, *İstanbul...*, 135.

2 Evliya Çelebi, 314.

3 Evliya Çelebi, 315.

Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği gibi, büyük medreselerin eklentileri vardır: "Süleymaniye camiinin kuzeyinde ve güneyinde dilin methetmekten aciz kaldığı yedi medrese vardır; ayrıca bir darr'ül-kurra, bir hadis mektebi, soylu tıp bilimi için bir medrese, bir tabhane (ısıtılan konukevi), bir hastane, çok sayıda hamam, bir kantin, yolcular için bir han, bir ahır, bir sübyan mektebi ve daha birçok yararlı bina vardır"[1]. Ve Fatih medreseleri için de şunları yazmaktadır: "caminin büyük dış duvarının sağında ve solunda, kuzey ve güneyinde sekiz medrese vardır... Bunlar din ilminin edinilmesi ve bunlara saygı duyulması ve içindekilerin şan ve yüceliği için yapılmışlardır... Büyük duvarın güney kapısının dibinde, müslüman çocuklar için bir darrül kurra yaptırılmıştır ve bu medreselerin güneydoğusunda bir hastane kurulmuştur... Bu sekiz medresenin kuzey ve güneyinde öğrenci binaları yer almaktadır: burada toplam 300 oda vardır; her odada dört veya beş softa kalmaktadır; her odanın hizmetkârları vardır; ulemaya gelince, bunların yemek yiyebilecekleri bir binaları vardır. Ayrıca yetmiş kubbeli bir mutfak vardır ve günde iki kere zenginlere ve fakirlere, sefillere, yoksullara yemek verilmektedir. Yakında bir kervansaray ve yolcuların binekleri için, 3.000 hayvan alacak büyüklükte bir ahır vardır..."[2].

Bu medreselerde verilen eğitimin esasını Kuran okumak, yorumlamak ve Türklerin mensup oldukları Hanefi mezhebine göre hadis okumak ve yorumlamak oluşturmaktadır. İlahiyat ve fıkıhın içinde yer aldıkları asıl ilm işte bundan ibarettir. Bu eğitimin gerçekleştirilmesi için esas olarak, çoğu Türkçeye çevrilmiş olan Arap yazarlarının eserleri kullanılmaktadır: ilahiyat Türkler arasında pek modası olan bir ilim değildir; öte yandan ciddi ve geleneklere bağlı müslümanlar olarak, bu alanda yapılmış olan klasik incelemelere herhangi bir yenilik getirmekten kaçınmaktadırlar. Şeriatın incelenmesine ve Osmanlı dünyasındaki uygulanışına büyük bir yer ayrılmıştır. Bu eğitimin amacı, ileride kadı olarak bir bakıma taşrada ve hatta İstanbul'da, merkez yönetimi tarafından çıkartılan ve hukuki-dinsel temeli hiçbir zaman eksik olmayan kanunları uygulayan yöneticiler haline gelecek olan görevlileri yetiştirmektir[3].

Bu temel eğitimin dışında, müderrislerin dersleri mantık veya akıl yürütme sanatı, matematik, geometri, astronomi, müzik, doğal bilimler, tıp gibi konulara da yönelmektedir. "İnsan bilimleri" gramer, sözlükçülük, hitabet ve edebiyat tarafından temsil edilmektedir. Eğitim az çok eski metinlerin okunmasından sonra, müderrisin bunu yorumlaması biçiminde verilmektedir; müderris daha sonra softaların sorularına cevap vermekte, kendi

1 Evliya Çelebi, 315.

2 Evliya Çelebi, 314-315.

3 R. Mantran, *İstanbul...*, 130-133.

de onlara soru sormaktadır. Öğrencilerin çalışması, eserlerden bazı sahifeler ezberlemek ve büyük yazarların eserlerinin başlıca bölümlerini yeniden yazmaktan ibarettir. Eğitim bittikten sonra sözlü bir sınav yapılmakta; başarı halinde, mezun kendi başına bir medresede -tabii ki düşük dereceli olan bir tanesinde- ders verme veya yönetmede görev alma hakkını elde etmektedir. Belli bir önemi olan bir hükûmet görevine aday olan kişinin eğitimini, ilke olarak başkentin büyük medreselerinin birinde veya hini hacette Bursa veya Edirne medreselerinde tamamlamış olması ve hatta bazı yazarlara göre[1], bu medreselerden birinde ders vermiş olması gerekir. Demek ki aday belli bir mertebedeki bir hükûmet görevine girmeden önce, birçok yılını öğrencilik ve hocalıkla geçirmek zorundadır; iyi bir göreve gelmeyi 40 veya 45 yaşından önce umud edemez. Çoğu bu yol esnasında, sabırsızlık veya olanasızlıktan yarışı terketmektedir; medreseler "entellektüel elit"i oluşturmaktadırlar, ama bu elit büyük kent mollalarının ulemanın ve kadıların dar çevresinin içinden, kapalı bir devre halinde devşirilmektedir: babanın toplumsal konumu oğulun lehine etki etmekte ve böylece yönetsel bir burjuvazi varlığını sürdürmektedir[2].

Kadılar ile devletin diğer "memurlar"ını yetiştirmek olan uygulamaya yönelik amacının dışında, medrese öğretimi kültürlü kişilerin yetişmesine de katkıda bulunmak durumundadır. Kuşkusuz böyle kişiler yetiştirmektedir, ama bunu öylesine gelenekselci, asıl Türk kültüründen o kadar uzak bir şekilde yapmaktadır ki, bu eğitim entellektüel ve manevi bir yenileşmenin belirmesine fırsat bırakmamaktadır. Dinsel eğitimde yüzyıllardan beri yerleşik hale gelmiş olan konformizm, insani bilimlerin açılma olanağının olmaması, "uygulamalı bilim"lerin evriminin yaşanmaması, medrese mensuplarının kullandıkları aşırı arapçalaşmış ve farsçalaşmış dil bir yandan da bu kültürün kireçlenmesine, diğer yandan da halk arasındaki canlılığını sürdüren Türk temelinden giderek uzaklaşmasına yol açmıştır. Üstelik bir iki istisnanın dışında, Batı'da gerçekleştirilen gelişmelerin tamamen cahili olan bu elit, biliminin ve kültürünün değerine gururlu bir şekilde inanmış olduğundan, en küçük bir yeniliği bile reddetmekte, bunun sonucunda yaptığı eğitim, yüzyıllarca önce ortaya çıkmış fikirlerin kuru bir yansımasından ibaret olarak kalmaktadır. Hocaların kapalı bir kap içinden çıkıyor olmaları bu entellektüel hareketsizliğin sürmesine katkıda bulunmakta ve özellikle XVII. yüzyılda olmak üzere, Osmanlı tarihinin bu döneminin işareti olan siyasal, sanatsal ve düşünsel donukluğa tekâbül etmektedir.

1 H. A. R. Gibb et H. Bowen, *İslamic Society*, I, bl. 2, s. 83.

2 R. Mantran, *Istanbul...*, 139-140.

V. ENTELLEKTÜEL VE SANATSAL HAYAT

"Osmanlı imparatorluğunun altın çağı" veya "Süleyman çağı" denilen dönem, I. Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) saltanatlarını kapsayan siyasal ve askeri bir başarı devrine denk düşmektedir, ama bu devir aynı zamanda edebiyat ve özellikle de sanat alanında istisnai bir parlaklık göstermiştir. Bu parlaklık büyük çapta, edipleri, mimarları ve sanatçıları teşvik eden Kanuni Sultan Süleyman'ın tutumuna bağlı olmuştur; fakat İran, Suriye, Mısır, Irak ve Orta Avrupa'da yapılan fetihlerin Osmanlı maliyesinin kaynaklarını artırarak bu durum kolaylaştırmış olmasının da etkisi vardır. Bu fetihler yalnızca padişah değil, aynı zamanda birçok yüksek devlet görevlisini de zenginleştirmiştir; bunun sonucunda, örneğini bizzat padişahın oluşturduğu bir sanat ve edebiyat himayeciliği yaygınlaşmıştır. Başta şiir olmak üzere, bazı büyük edebi yetenekler işte bu dönemde gelişmiş, büyük tarih ve coğrafya eserleri bu dönemde yayınlanmış ve özellikle İstanbul'daki büyük camiler bu dönemde yapılmıştır. Çoğu büyük Mimar Sinan'ın eseri olan bu camiler başkentin prestijine büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Ama küçük sanatlar da büyük gelişmeler göstermişler, çinicilik Haliç ve İznik imalathanelerinde üretilenlerle zirvesine ulaşmıştır.

Bu entellektüel ve sanatsal atılım Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat döneminden sonra yavaşlamış ve son demleri de, mimari alanında olmak üzere, XVII. yüzyılın başında Sultan Ahmed camiinde görülmüştür; edebiyat bu yüzyılın tümü boyunca parlaklığını sürdürmüştür, ama eskinin yoğunluğuna artık sahip değildir. Bu durum, I. Ahmed ve IV. Murad'ın dışındaki XVII. yüzyıl padişahlarının akla ilişkin konularla hiç ilgilenmeyerek, kendilerini tamamen maddi zevklere vermelerine bağlıdır; ama Osmanlı imparatorluğunun artık hiçbir parlak askeri başarı elde edemediğini de hesaba katmak gerekir. Fetih dönemi sona ermiştir, tersine gidiş dönemi ve onunla birlikte mali ve ekonomik güçlükler başlamaktadır. Artık olağandışı harcamalar için para sarfetmek söz konusu değildir; sanat ve edebiyat koruyuculuğu akımı bazı nadir istisnaların dışında silinmiş, buna bağlı olarak hiçbir alanda büyük eserler görülmez olmuştur.

Fakat XVI. yüzyılda olduğu kadar XVII. yüzyılda da birkaç parlak adın varlığına rağmen farkedilmesi gereken nokta, entellektüel yenileşmenin yokluğudur. Bu esas olarak öğretim sistemine veya Araplar ile Farslardan miras kalan veya ödünç alınan edebi geleneklerin gücüne bağlıdır. Müderrislerin biçimsel eğitimi ilahiyata demir atmıştır ve ne bu alanda, ne de felsefede yeni tavırlara hayat hakkı tanınmaktadır; o dönemde yaşayan Türkler yüksek entellektüel spekülasyon konusunda pek yeterliye benzememektedirler; eski eserleri ele almak ve hiçbir yenilik getirmeden yorumlamakla yetinmektedirler. "Edebi" eğitim de çok sınırlıdır; çünkü öncelikle

daha önceki yüzyıllardaki büyük yazarların izledikleri yoldan dışarı sokmak mümkün değildir, ikinci olarak da edebi kültür tartışma veya bu yazarların eleştirisine değil de, onların taklidine yöneliktir; ayrıca bu kültür Arapça ve Farsça kelime haznelerinin edinilmesine, geleneksel hale gelmiş olan ve her kültürlü kişinin kulanmak zorunda olduğu bir dizi ifade ve imgenin benimsenmesine dayalıdır: "ezberci" eğitim sisteminin etkisi burada da ortaya çıkmaktadır. Böylece zaman içinde Arapça ve Farsçanın özelliklerini taşıyan ve Türkçenin çok mütevazi bir yere sahip olduğu bir edebiyat dili, bilgince bir şiir dili yaratılmıştır ve sıradan halk yabancı dilsel unsurların artışı oranında, bu dili daha da anlamaz hale gelmektedir. Bu arada XVI. ve XVII. yüzyıl Türk edebiyatçıları bu bilgince dile tam bir şekilde egemen olmayı başarmışlardır ve sanatları esas olarak bu dili yüksek bir şekilde, belli bir incelikle kullanmaktan, kısacası eleştiri, biçim ve içerik olarak hiçbir şey vermeyen eserler yazmaktan ibaret hale gelmiştir; içerik konusunda yeni birşey bulma hemen hemen sıfır düzeyindedir ve yazarlar eski ediplerin tema ve konularını tekrarlamakla yetinmektedirler. Ama gene de, Türkleri fazla sevmeyen Fransa elçisi La Haye gibi, "Türk ve Acem kitaplarına gelince, kendimi Eminanslarınızı (kardinal Mazarin) bu iki dilde yalnızca kötü romanlar, masallar veya tüm roman ve masallardan da beter Kuran yorumlarından başka bir şey olmadığı ve bu insanların kendilerinin ettiklerinden çok fazla değerlendirdikleri konusunda uyarmak zorunda hissediyorum.."[1] diye yazacak kadar ileri gitmeyelim.

XVI. ve XVII. yüzyılların "klasisizm"i demek ki, edebiyatın dış biçiminin değişmez hale geldiği bir kireçlenmeye denk düşmektedir. Bu farkına varışlara, edebi eser yayımının henüz çok sınırlı kaldığını ekleyelim, çünkü yalnızca el yazmaları bilinmektedir. Türkçe olarak basılan ilk eser ancak 1729'da ortaya çıkacaktır. Böylece bu durum edebi ve bilimsel kültürün yaygınlaştırmasını kolaylaştırmamakta ve bu kültürün çıkarını birkaç kişiye tahsis etmektedir. Hafızanın kitapları ikâme ettiği de doğrudur... Fakat bütün bunlara rağmen İstanbul bu dönem boyunca gene de imparatorluğun büyük entellektüel ve sanatsal merkezidir: Osmanlı dünyasının her yanından şairler, yazarlar, sanatçılar buraya koşmaktadır ve bunlar Kanuni Sultan Süleyman döneminde bazı büyük kişilerin himayesine girebildilerse, ya koruyucularının konağında, ya kentteki bahçe veya tekkelerde, ya da kahve kullanımının başlamasıyla başkentin başlıca edebi merkezleri haline gelen kahvehanelerde (her zaman sık ziyaret edilen yerler olarak kalmayı sürdüren Galata meyhanelerini unutmadan) dost meclislerinde yarenlik ederek, hoş bir hayat geçirebilmektedirler.

---

[1] Zikr. H. Omont, *Missions archéologiques*, c. I, s. 2.

Türkler özellikle iki edebi türe itibar etmektedirler: Şiir ve tarih. Bunların her ikisi de kendilerini yapay ve karmaşık bir dille sunmaktadırlar; bu dil esas olarak en iyi yazarların yeteneklerini göstermelerine yaramaktadır. Şiir alanında uygulanan türler gazel ve kaside, daha da nadir olarak mersiye ve mesnevidir. Gazel en fazla onbeş kadar dizeden meydana gelen ve aynı veznin birinci, ikinci, dördüncü, altıncı vb. dizelerde görüldüğü kısa bir şiirdir. Gazelde bütün konular işlenebilir, ama bu cins şiirler kaba ve sıradan kelimelerin kullanılmamalarının gerektiği, olabildiğince mükemmel bir biçime sahip olmalıdırlar ve kulakta hoş bir seda bırakmalıdırlar. Genelde şairin adı sonuncu dizede ortaya çıkmaktadır. Bu cins şiir beceri alıştırmalarına ve şairin bilgince dili tam olarak bildiğini göstermesine fırsat vermektedir: Bu alanın ustası. Türk klasisizminin tam bir temsilcisi olan, kendi zamanında "şairler sultanı" ünvanını hakeden Baki'dir (1526'da İstanbul'da doğmuş, 1600'de ölmüştür). Kaside, kompozisyonu yapay olan oldukça uzun bir şiirdir: şiir boyunca aynı vezin ve kafiye söz konusudur, bu da bu cins şiirlerin monotonluk duygusu yaratmalarına yol açmaktadır: şiir özellikle şairin becerisine tanıklık etmektedir. Kaside Arap-İran-Türk şiir edebiyatının geleneksel efsanevi anlatımlarında kullanılmaktadır.

Çok daha az yaygın bir tür olan mersiye ya içli, ya da ağlamaklı bir şiirdir. Oldukça sık rastlanılan bir mesnevi türü birçok tema için kullanılmaktadır: tasavvufi, efsanevi, romantik vb. şiirler. Bu, her mısranın gramer açısından tam olması ve bütünsel bir anlam taşıması gereken bir şiir türüdür ve yarı dizeler de aralarında kafiyelidirler. XIII. ve XIV. yüzyıllarda çok muteber olan mesnevi, daha sonra oldukça net bir gerilemeye uğramıştır.

Bu bilgince şiir, kültürlü çevrelerce ast bir tür sayılan halk şiirinden giderek kopmuştur. Zaten örnek yukarıdan gelmektedir, çünkü I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi padişahlar "klasik" tipten şiirler yazarak, bu bilgince edebiyatın konumunu güçlendirmişlerdir; ayrıca zenginlerin himayesindeki şairler de yalnızca bu edebiyatın temsilcileri olmuşlardır[1].

Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki en büyük şairler Fuzuli ve Baki'dir. Fakat esas olarak ünlü *Leyla ve Mecnun* şiirinin Türkçe bir versiyonu yazmış olan Fuzuli, padişahın maaş bağlamasına rağmen İstanbul'a hiç gitmemiş, doğduğu Bağdat'ta ölmüştür (?-1556), ama ünü gene de muazzam olmuştur[2]. Buna karşılık Baki (1526-1600) tam bir İstanbulludur. Bir müezzinin oğlu olan Baki, kökeninin mütevaziliğine rağmen eğitimini

1 Türk şiiri konusunda bkz. E. J. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, 6 cilt. Londra 1900-1909.

2 Alessio Bombaci, *Storia della letterature turca*. Milan, 1956, s. 241-256.

sürdürebilmiş ve şair Zati'nin (öl. 1546), sonra da İran seferindeki vesilesiyle ona ithaf ettiği bir kasidesi sayesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın teşviklerini görebilmiştir. Çok parlak bir zekâya sahip olan, çok kültürlü olan ve edebi dili büyük bir yücelikle kullanan Baki çağında kimsenin sahip olmadığı bir üne kavuşmuştur. Ancak şiirlerinde görülen mistik duygulardan biraz kuşkulanmak mümkündür, çünkü maddi zevklere karşı duyduğu aşk, özellikle de şarap ve genç oğlanlara karşı tutkuları iyi bilinmektedir ve şiirleri çifte anlamda yorumlanabilmektedir[1].

XVI. yüzyılın diğer şairleri daha az edebi değere sahiptirler: bunların arasında Revani (öl. 1523, *İşaretname* adlı bir eseri vardır, burada hayatın zevklerini alkışlamaktadır), Zati (öl. 1546) ve Baki'nin rakibi, bazılarının da ondan üstün gördükleri Hayati (öl. 1556) öne çıkmaktadırlar.

XVII. yüzyılda aynı edebi geleneği sürdüren şairler, belki biraz daha fazla kişilik sahibi olmuşlardır. Bunların en dikkat çekicileri, erotik-mistik ilhamlı gazeller yazan ve Baki'nin devamcısı olarak kabul edilen Şeyhülislam Yahya efendi (öl. 1643) ve hiç kimseyi dışta bırakmayan ısırgan diliyle ve delici zekâsıyla ünlü, dönemin en önde gelen şairi Nef'i'dir (öl. 1635). En yukarıdaki kişilere defalarca saldırdığı ve lâfının ve yazısının tonunu düşürmeyi istemediği için Nef'i, IV. Murad'ın emriyle öldürtülmüştür. Dönemin en iyi kaside yazarıdır, bu türün içinde kalarak, kendine yönelik olanları da dahil, övgü şiirleri de yazmıştır. Sonuncu büyük şair, Kara Mustafa Paşa'nın dostu olan ve Fars geleneğine çok sadık olan Yusuf Nabi'dir (öl. 1712).

Bilgince dil yalnızca şiirlere hayat vermemiştir. Düz yazı da, özellikle tarih alanında, daha doğrusu vekayi alanında olmak üzere itibar görmektedir. Yazarlar genelde geçmiş olayları, Osmanlı hanedanından hükümdarların yüceliklerini ve büyük işlerini açığa çıkartarak anlatmakla yetinmektedirler: demek ki asıl tarihten çok, bir cins resmi tarih yazıcılığı söz konusudur. Bu türün başlıca temsilcileri XVI. yüzyılda, bir asker ailesinden gelen ve olaylar ile kişilerin herşeyden önce Doğu belâgatinin gerektirdikleriyle birlikte, edebiyat yapmanın bir bahanesi olduğu bir *Tevarih-i Al-i Osman* yazarı Kemalpaşazade (öl. 1535)[2]; bir mühtedinin oğlu olan ve I. Selim için *Selimname* adlı bir eser yazmış olan Sadi; eski vekayi yazarlarının tam bir devamı olan şeyhülislam ve müderris Cemali (öl. 1550); *Asafname* adlı eserinin başında vezir-i azamlık görevi konusunda yavan bir tartışma yürüten Lütfi (öl. 1569); Acem asıllı olan, ama İstanbul'da III. Murad'ın lalalığına getirilen ve eski öğrencisi ile onun ardılı III. Mehmed tarafından şan

1 Bombaci, 337-346.

2 Bombaci, 360 vd.

ve şöhrete garkedilen Hoca Saadettin'dir (öl. 1599). Hoca Saadettin *Tac üt-Tevarih* (Tarihlerin tacı) adlı bir eser bırakmıştır, bu kitap o dönemin başlıca edebi anıtlarından biridir, ama Arapça ve Farsçadan alınan kelime ve cümlelerin kaynadığı törensel bir dille yazılmıştır. XVII. yüzyılda tarih yazıcılığı, IV. Murad'ın danışmanı ve değerli bir tarih incelemesi yazarı Koçi bey (öl. 1650); taşrada ve başkentte çeşitli görevlerde bulunan bir memur olan ve XVI. yüzyılın tanınması için özellikle yararlı olan, çünkü yazarın belgelere dayandığı ve hatta belli bir eleştirel zihniyetle gerçeğe mümkün olduğunca yakın bir tarih yazmaya uğraştığı bir cins evrensel tarih olan *Künh ül-ahbâr* (Haberlerin özü) adlı bir eser sahibi olan Ali'nin (öl. 1690) adlarıyla aydınlanmaktadır. Ali'nin girişimi, izleyene iki büyük tarihçi tarafından tekrarlanacaktır: çok bilgili bir kimse olan ve özellikle *Binbir Gece Masalları*'nı Fransızcaya çeviren Fransız şarkiyatçı Antoine Galland'la ilişkisi bulunan ve ilk defa Yunanistan, Roma ve Bizans tarihlerine yer verilen bir tarih yazan Hazarfen (öl. 1691); ve en büyük Osmanlı tarihçisi Naima (öl. 1716). Zaten Naima XVII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan vakanüvis makamına gelen ilk tarihçidir de. *Tarih*'i, olayların ve insanların tartışıldığı ve sonuç bölümünde Osmanlı imparatorluğunda ıslahat zorunluğuna ulaşan ilk tarih kitabıdır. İbrahim Peçevi, Selaniki, Fındıklılı Mehmed Ağa, Solakzade gibi diğer tarihçiler daha düşük değerdedirler, ama gene de ilginçtirler.

Şiir ve tarihin dışındaki bazı başka edebi türler, birkaç değerli kişinin gayretleriyle ün kazanmışlardır. Osmanlıların XVI. yüzyılda Avrupa, Kuzey Afrika ve Doğu'daki genişlemeleri coğrafyaya, daha önceden varolmayan bir ilgi gösterilmesine yol açmıştır: Kavzini, İbn el-Vardi ve Ebu'l-Feda'nın Arapça eserleriyle, Ali Ekber Hitayi'nin Çin Yolculuğuna ilişkin Farsça muhtırası Türkçeye çevrilmiştir. Ama asıl önemlisi Türkler coğrafya kitapları yazmışlar ve İtalyan ile Portekiz *portolan*larından yararlanarak haritalar yapmışlardır. Örneğin Piri reis (öl. 1554) Akdeniz'e ilişkin dikkat çekici bir kitap olan ünlü *Kitab-ı Bahriye* adlı eserini yayınlamış[1] ve Seyyid Ali Reis (öl. 1562) bir deniz astronomisi incelemesi ve Portekizlilerle burada savaştığı için tanıdığı Hind Okyanusunun tasviri olan *Muhit* (Okyanus) adlı eserini yazmıştır; bunun dışında Hind'den İstanbul'a yaptığı yolculuğun muhtırası olan *Mirat ül-Memalik* (Ülkelerin aynası) adlı eserini de yayınlamıştır[2]; diğer bir coğrafyacı olan Macar Ali Reis bir Akdeniz dünyası Atlas'ı düzenlemiştir. Bir Avrupa eserinden *Tarih-i Hind-i Garbi* (Doğu Hindler tarihi) adıyla yapılan çeviri 1582'de yayınlanmıştır. Demek ki yeni bir bilime ve yeni ülkelere doğru entellektüel bir açılma konusunda belli bir çaba vardır.

---

[1] A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*. *İstanbul*, 1943, s. 61-68.

[2] A. Adnan-Adıvar, *op. cit.*, 68-72.

XVII. yüzyılda geleneksel olmayan edebiyat alanında, özellikle iki yazar öne çıkmaktadır: Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi. Aynı zamanda Hacı Kalfa da denilen Kâtip Çelebi (1609-1656) her alanda dikkat çekici yazıları olan bir kişidir. Maliyede basit bir memurken, tüm entellektüel alanlarda derin bir bilgiye sahip olmuş ve türünün tek örneği olmak üzere, merakını bilimsel konulara doğru da genişletmiştir. Çeşitli eserlerin arasında, Arapça, Farsça ve Türkçe 15.000'den fazla eserin bir cins bibliyografik sözlüğü olan ve Arapça bir giriş bölümü bulunan *Keşf ül-Zünun* (Fikirlerin keşfi); Asya'nın tasvir edildiği *Cihannüma* (Dünyanın görüntüsü); Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki deniz savaşlarının tarihi olan *Tuhfet ül-Kibar...* (Büyüklerin armağanı...); dinsel konularda bir inceleme olan ve o dönem fikirlerinin tanınması açısından önem taşıyan *Mizan ül-Hakk* (Gerçeğin terazisi) gibileri yer almaktadır. Kâtip Çelebi bir mühtedinin yardımıyla Mercator ve Bendius'un *Atlas Minor*'unu çevirmiştir. Kâtip Çelebi'nin vaktinden önce bir ansiklopedici olduğu söylenebilir[1].

Diğer kişi, bir saray görevlisinin oğlu olan Evliya Çelebi'dir (1611-yaklaşık 1684); Evliya Çelebi mükemmel bir eğitim görmüş, ama hayatının otuz yılını işe yarar birşey yapmadan geçirmiştir; sonra ileride vezir-i azam olacak Melek Ahmed Paşa'ya intisap ederek, sürekli yolculuk etmeye başlamış ve Osmanlı topraklarında veya bazı yabancı ülkelerde mola verdiği yerlerin tasvirine ilişkin on ciltlik bir *Seyahatname* bırakmıştır. Bu eser onun zamanında, tam da harem kadınlarına uygun olan bir hoşça vakit geçirtme kitabı olarak görülmüştür. Bu yargı uzun süre devam etmiştir ve Evliya Çelebi bugün bile birçok kimse tarafından çekiştirilmektedir. Kuşkusuz çoğu zaman hayalini kullanmış ve bazen hiç gitmediği ülkeleri tasvir etmiştir. Ama eserindeki yanlışı doğrudan ayırma noktasına ulaşılmıştır ve geriye kalan kısım büyük bir belgesel değere sahiptir. Örneğin *Seyahatname*'sinin birinci cildini oluşturan İstanbul tasviri, XVII. yüzyıldaki Osmanlı başkentinin tanınabilmesi için birinci dereceden bir kaynaktır[2].

Buna ayrıca, Evliya Çelebi'nin döneminin büyük edebiyatçılarının tersine, nisbeten sade bir dille yazdığını, hatta çoğunlukla renkli olan yerel deyimleri bile kullandığını eklemek gerekir.

Herşeye rağmen değerleri tartışılamayacak birkaç eser vermiş olan bilgince edebiyatın yanı sıra, uzak Türk geleneğine bağlı olan ve iki veçhe halinde ortaya çıkan bir edebiyat daha vardır: dinsel nitelikli bir edebiyat ve popüler nitelikli bir edebiyat.

---

[1] Kâtib Çelebi hk. bkz. A. Adnan Adıvar, 105-132-Bombacı, 367-418.

[2] R. Mantran, *Istanbul...*, *Introduction:* A. Adnan-Adıvar, 132-133; A. Bombacı, 408-418.

Dinsel konulara dayalı olan ve halkın daha az eğitimli tabakaları arasında yayılan edebiyat bilgin edebiyatından, halk çevrelerinin dilini benimsemiş olmasıyla ayrılmaktadır; bu edebiyat daha az basmakalıp yapı, daha az Arap ve Fars edebiyatından alınma ifadeler kullanılmaktadır; temaları herşeyden önce tasavvufi ilhamlıdır ve XIII.-XIV. yüzyıllarda Türk şairi Yunus Emre'nin ün kazandırdığı edebi türü sürdürmektedir. Hece veznine ve halk edebiyatına özgü biçimlere dayalı olan bu edebiyat esas olarak derviş tarikatları tarafından benimsenmiştir: her zaman çok sünni olmayan bir islamcılık bu edebiyatın içinde Türk şamanlığıyla karışmaktadır. Bu dinsel edebiyat aynı zamanda evliya hayatları ve olağanüstü veya sihirli anlatılarda da ifadesine kavuşmaktadır; Anadolu'nun eski animist ayinleri insan hayatına eşlik eden ve doğumdan ölüme kadar anılmaya konu olan herşeyde ortaya çıkmaktadır.

Asıl halk edebiyatı, hemen yalnızca Türkçenin kullanılması ve uzak kuşaklardan beri Türklere özgü olan şiirsel biçimlerin kullanılmalarından ötürü açıkça ulusaldır. Bu ulusal şiirsel biçimlerde, bilgin edebiyatında olduğu gibi aruz vezni değil de, hece vezni kullanılmaktadır; yedi ve onbir hecelik dizeler diğerlerinden daha çok tercih edilmektedir. En yaygın tür, yedi heceli ve dört dizeli olup, birinci, ikinci dördüncü dizelerin kafiyeli olduğu manidir. Bazen yalnızca kafiye kullanarak kelime oyunları yapılmakta ve bunlar dizeleri birbirlerine bağlamaktadır. Mani temaları çok çeşitlidir: aşk, pişmanlık, güzellik, temenni, bir kişi veya bir ülke imgesi, gündelik işler vb. Bazen maniler aralarında az çok tutarlı bir bütün oluşturmaktadırlar. Bu maniler daha uzun olan ve dörtlükler arasındaki bağın bazen çok düşük olduğu diğer bir halk şiir türü olan türkü gibi, şarkı olarak söylenmektedirler.

Halk edebiyatı büyük ataların başarılarının övüldüğü ve teması efsaneye çok yakın olan destan türüne de can vermiştir[1].

Bu halk şiirinin, en azından mani ve türkü türlerinin ilhamlarını dinsel konulardan aldığı çok enderdir. Avam türü sayılan bu şiirler okumuşlar ve saray şairleri tarafından küçümsenmektedir. İki şiir arasında giderek kopuş olmuş ve ancak XIX. yüzyılda Türk ulusalcı hareketlerinin ortaya çıkmasıyla, Osmanlı edebiyatçıları Arap ve Fars etkilerinden uzak ulusal bir edebiyat bulabilmek için halk tema ve deyişlerine yaklaşmışlardır.

Son olarak da, halk dehası başka bir ifade biçimi altında tiyatro adıyla ortaya çıkmaktadır. Bu, oyuncuların temalarını gündelik hayattan, gündelik olaylardan, farklı toplumsal sınıflar arasındaki temaslardan aldıkları, tabanı

[1] E. Saussey, *La littérature populaire turque*. Paris, 1936.

çoğu zaman kaba güldürü olan bir doğaçlama tiyatrosudur. Türkler iki türe itibar etmektedirler: orta oyunu ve özellikle de Karagöz. Bir gölge oyunu olan karagözün kişileri, karagözcüler tarafından deri veya parşömenden kesilmiş renkli suretlerdir[1]. Karagöz yalnızca İstanbul ve Türkiye'de değil, aynı zamanda Osmanlıların Akdeniz havzasındaki tüm topraklarında da büyük bir başarı elde etmiştir. Bu oyun özellikle Ramazan gecelerinde olmak üzere, halkın en büyük eğlencelerinden birini oluşturmaktadır[2].

Fen alanında, sözünü ettiğimiz coğrafya eserlerinin dışında, ilgi XVI. ve XVII. yüzyıllarda astronomiye yöneliktir, ama bu alanda esas olarak Arapça'dan yapılan çeviriler söz konusudur; ancak 1578'de III. Murad'ın emriyle İstanbul'da bir rasathane kurulmuş[3] ve Türk bilgini Takiyeddin o tarihlerde astronomik gözlem konusunda bazı değerli çalışmalar yayınlamıştır. Aristotelesçi teorilere ilişkin Arapça felsefi eserlerin çevirileri, daha doğrusu uyarlamaları içinde de fen konuları yer almaktadır; aynı zamanda birkaç tane de kimya eseri kaydedilmektedir. Ama asıl büyük başarı tıp alanındadır.

Padişahlar tarafından ve özellikle de Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan medreselerde tıp eğitimine de yer verilmekte ve bu öğrenim, bu medreselerin yakınında bulunan ve aynı vakfa bağlı olan hastanelerde verilen uygulamalı derslerde desteklenmekteydi. Evliya Çelebi, Fatih medreselerinden söz ederken, bu kuruluşun yakınında "hepsi de hazık hekimler olan mükemmel hocalar(ın), hacamat konusunda becerikli alimler(in) sanatlarını icra ettikleri" bir hastanenin bulunduğunu bildirmektedir[4], ayrıca Süleymaniye camiinin çevresinde kurulan yedi medreseden birinin "soylu tıp bilimine" tahsis edildiğini ve yakınında bir hastane bulunduğunu bildirmektedir[5]. Aslında tıp eğitimi II. Selim'in saltanat dönemine kadar oldukça sınırlı ve düşük düzeyli olarak kalmıştır. II. Selim 1573'de tıp hocalarının seçimi için bir sınav koydurtmuş ve tıp öğrencilerine de öğrenimlerinin sonunda bir sınav getirmiştir. Tıp alanındaki yazılı eserler, Arapça ve daha da nadir olarak Batı dillerinde yazılmış incelemelerin çevirilerinden ibarettir; Osmanlı tıbbı çok geleneksel ve hatta her tür yeniliğe kapalı olarak kalmaktadır. 1704 tarihli bir belge, III. Ahmed'in

[1] E. Saussey, *op. cit.*

[2] Bkz. aşağıda bl. V, § III.

[3] Ahmed Refik, *Hicri X. Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1935, s. 53. Bu rasathane kapatılmış, sonra da onu din için bir tehlike sayan ulemanın baskılarıyla yıktırılmıştır.

[4] Evliya Çelebi, 314.

[5] Evliya Çelebi, 315.

Frenk tabipler tarafından kullanılan yeni ilaçlara ilişkin bir fermanıdır; bu ferman Frenklerin İstanbul ve civarındaki eczanelerinin kapatılmasını emretmektedir[1]. Osmanlı hekimlerinin çoğunun azınlıklardan çıktığını da kaydetmek gerekir. Bunların da başında Yahudiler gelmekte ve sarayın resmi hekimi (hekimbaşı) onların arasından çıkmaktadır.

Hukuk ve hukuksal-dinsel bilimler bu dönemde hiçbir dikkat çekici çalışma ortaya çıkarmadılarsa da, ilim alanında uğraşan üç ulemanın, Kabiz-i Acemi, Hamza ve Nadaclı Sarı Abdurrahman'ın dine ve şeriata aykırı teoriler vazettiklerinden ötürü yargılandıkları, ölüme mahkûm edildikleri ve cezalarının infaz edildiğini kaydetmek gerekir: onların kişilerinde, müslümanlar arasındaki özgür düşüncenin öncülerini görmek mümkündür[2]. Ama bunların meydana getirdiği örnek gene de istisnadır; müminler ve onların ruhani önderleri yüzyıllardan beri uygulanan geleneklerden, eğitimden uzaklaşmayı kesinlikle istememektedirler ve konforizm mutlak kuraldır.

İlham ile teknik alanlarında gerçek bir yenileşmenin görüldüğü yegâne alan mimaridir. İmparatorluğun fetihlerden kaynaklanan zenginliği, XVI. yüzyıl padişahlarının adlarını İslamiyetin eskiden Hrıstiyan olan bir dünya üzerindeki zaferini vurgulayacak olan ele gelir eserlerle birleştirmek ve giderek artan sayıda müslümanın kendilerine layık binalarda ibadet etmelerini sağlamak istemeleri, bütün bunlar XVI. yüzyılın başında ortaya çıkan ve XVII. yüzyılın ilk yıllarına kadar süren bir inşaat ateşini beslemiştir. İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra, eski Bütün Havariler Kilisesinin yerine yaptırılan Fatih Camii bir yana bırakılacak olursa, en büyük ve en güzel camilerin tümünün XVI. yüzyılda yapıldığı görülmektedir. Bayezid camii (1505), Selimiye (1522), Süleymaniye (1550-1557), Şahzade (1544-1548), Yeni Valide camii (inşaatı yüzyıl sona ermeden başlamış, ama ancak 1665'te bitirilebilmiştir, fakat XVI. yüzyılın sanatsal geleneğini sürdürmektedir) ve Sultan Ahmed camii; bu sonuncu cami XVII. yüzyılın ilk yıllarında (1609-1616) yapılmış olmakla birlikte, önceki camilerin çizgisi üzerinde yer almaktadır.

Yüzeysel gözlemler, bu camilerde Aya Sofya bazilikasının tam bir kopya ve taklidinden başka birşey görmek istemeyerek, Türk mimarların tüm özgünlüklerini reddetmişlerdir. Bu tutum İslam dininin hemen hiçbir temel unsurunu bilmeden ve özellikle hayıflanılacak bir gözlem yeteneksizliğiyle yerleşilen, kendine çok özgü bir konuma tanıklık etmektedir. Türk mimarların Aya Sofya'dan ilham aldıklarını inkâr etmek kuşkusuz mümkün değildir, ama buradan hareketle, onların kopya çektiklerini söylemek aşırıya kaçmak olacaktır. Nesnel bir inceleme, bizatihi binanın yapısında olduğu kadar ayrıntılarda da varolan farkların çok açıkça gözüktüklerinin farkedilmesine olanak vermektedir. Ancak Türk mimarların başlangıçta, Bizanslıların üzeri merkezi bir kubbeyle kaplı geniş bir mekâna dair fikirlerini aldıklarını kabul etmek gerekmektedir. Bu noktadan sonra oldukça özgün mimari düzenlemeler düşünmüşlerdir ve bu düşünceleri hayata ilk geçiren Türk mimar, kendisine Bayezid camiini borçlu olduğumuz (1501-1505 arasında inşa edilmiştir) ve adı herhalde Yakub Şah olan mimardır. Atılımı o başlatmış, onun arkasından ortaya başka mimarlar çıkmıştır. Bunlardan Mimar Sinan (1468-1578) [1490 ?-1588] en dahisi ve üretkeni olmuştur. Bazıları onda ne pahasına olursa olsun, genç yaşlarında Türkleştirilmiş ve eğitiminin çok olumlu koşullarından yararlanmış bir Rum asıllı görmek konusunda ısrarlı olmuşlardır. Oysa şimdi Sinan'ın Kayserili bir Türk aileye mensup olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Genç yaşlarında İstanbul'a gelmiş, inşaat işçisi olarak çalışmış, orduya girerek destek kıtalarında çalışmış, sonra bilgisi yavaş yavaş ortaya çıkınca, ona daha önemli girişimlerin sorumluluğu verilmiştir. Rumeli'de köprüler, çeşitli yapılar (camiler, medreseler vb.) inşa etmiş, sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a çağırılınca, XVI. yüzyılın büyük camilerinin yapımına girişmiştir; bizzat kendinin söylediği üzere Şehzade camii onun çıraklık, Süleymaniye kalfalık ve Edirne'deki Selimiye de ustalık eseri olmuştur[1]. Bu camilere, asla ağırmış gibi gözükmeyen kubbelerle yükselttiği kitlelerde oluşturduğu orantılarda çok büyük bir mimari güzellik vermeyi başarmıştır. Kubbelerin ve destek görevi gören yarım kubbelerin düzenleri, ince minarelerin göğe doğru atılmaları, İslam dünyasında çok az caminin ulaşabildiği yücelik izlenimine daha da fazla bir katkıda bulunmaktadırlar. Sinan'ın eserlerinin uyandırdığı coşku öylesine büyük olmuştur ki, Osmanlı topraklarının her yerinde onunkilerle aynı olan veya onun etkilerini güçlü bir şekilde taşıyan camiler yapılmıştır. Bu coşkunun bir de tersi olmalıydı, çünkü Sinan'ın ardılları yenilik getirmeye, birkaç yeni tarz bulmaya uğraşmadan, onun mimari eserlerini kopya etmekle yetinmişlerdir. Sultan Ahmed camii gibi bu yapı hâlâ harika bir başarı oluşturuyorsa da, aslında bu bina Türk klasik mimarisinin ölmeden önceki sonuncu çığlığı olmuştur. Bu tarihten sonra ekonomik nedenlerle, imparatorluğun fakirleşmesinden ötürü XVII. yüzyılda inşaat ateşi tamamen düşmüştür ve XVI. yüzyılın sonunda başlanmış olan Yeni Valide camii ancak 70 yılda ve zorlukla tamamlanabilmiştir. O yüzyıl esnasında inşa edilen birkaç binada hiçbir özgünlük izi, hiçbir özel gayret yoktur: büyük modellerin tekrarlanmasıyla yetinilmektedir. Kireçlenme yönetim çevrelerinden sonra, sanatsal çevrelere de ulaşmıştır.

1 Ahmed Refik, *Hicri X. Asırda...*, s. 37-38.

2 A. Adnan-Adıvar, *op. cit.*, 98-99.

1 Sinan, hk. bkz. Ahmed Refik, *Mimar Sinan, Istanbul*, 1932, ve Djelal Esad Arseven, *L'Art turc*. Istanbul, 1939.

Aynı farkına varışlar, başta süsleme olmak üzere, küçük sanatlar için de geçerlidir. I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman saraylarını ve camilerini süsletmek amacıyla, Konya'da XIII. yüzyılda ve Bursa'da XIV.-XV. yüzyıllarda büyük bir atılım göstermiş olan eski çinicilik sanatına yeni bir ivme vermişlerdir. I. Selim Tebriz'den çini ustaları getirtmiş, İznik ve Haliç'te çini atelyeleri kurdurtmuştur. Ve bu atelyelerden dikkat çekici ürünler, çiçekli veya arabesk desenli, zengin ve nitelikli süslemeleri olan çiniler çıkmıştır; bu süslemelerin tümü büyük bir saflık göstermektedir. Bu çinilere egemen olan renkler mavi, mor, sarı, yeşil ve özellikle de bu dönem çinilerinin karakteristik özelliği olan "domates kırmızısı"dır. Bu özellikler altında üretilen çiniler sarayın bazı bölümlerinin, bazı camilerin (Rüstem paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Sultan Ahmed vd. camileri)[1] süslenmesinde kullanılmıştır. Ama tıpkı mimari alanında olduğu gibi, çini sanatçıları sonunda yalnızca "başarılı" modelleri tekrarlar hale gelmişlerdir. Öte yandan, mali kaynak eksikliği yeni sanatçıların yetiştirilmesini engellemektedir; öylesine ki, yalnızca zevk değil, aynı zamande teknik nitelik de gerilemiş ve XVII. yüzyılda atelyelerin üretimleri vasat bir düzeye inmiştir.

Diğer küçük sanatlar arasında, müslümanların geleneksel sanatı olan ve Türklerin büyük bir beceri gösterdikleri hat sanatını saymak gerekir. Türkler arasında büyük hattatlar, tıpkı Avrupa'daki ressamların olduğu gibi, büyük sanatçılar sayılmaktadırlar. Minyatür de bir dönem değerli ürünler vermiş, ama yaratıcı deha bu alanda sınırlı kalmıştır, çünkü minyatürcüler ilhamlarının çoğunlukla İran eserlerinden almaktadırlar; ancak bazı XVI. ve XVII. yüzyıl Türk minyatürlerini gene de başyapıt olarak kabul etmek mümkündür: bu eserleri yapanların arasında Baba Nakkaş, Nigâri (öl. 1572), Hüseyin Bali gibi sanatçılar bulunmaktadır.

Sonuç olarak, o çağın entellektüel ve sanatsal hayatına ilişkin olarak ortaya çıkan esas nokta, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat döneminin edebiyat ve bundan da fazlası sanat alanında dikkat çekici bir atılıma denk düştüğüdür. Bu atılım XVII. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürmüş, ama daha sonra, yalnızca Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin adlarının içinden sıyrılabildikleri bir entellektüel ve sanatsal durgunluk başlamıştır. Bu durgunluk ile imparatorluğun siyasal ve ekonomik olarak zayıflaması arasında şaşırtıcı bir rastlaşma vardır ve bu da anlaşılır birşeydir, çünkü edebi veya sanatsal üretimi gerçekleştirmek için himaye edilmenin şart olduğu bir dünyada, siyasal çalkantılar, müsadereler, servetlerin saklanması ve özellikle de "kültürlü" denilen kişilerin kültür karşısında tamamen ilgisiz kalmaları, bütün bunlar yeteneklerin gelişmesini teşvik etmemekte, inceliğin peşinde

---

[1] G. Migeon ve A. Sakisian, *La Céramique d'Asie Mineure et de Constantinople du XIV. au XVII. siécle, Revue de l'Art ancien et moderne*, Paris, 1923.

koşmayı cesaretlendirmemekte ve bütün bunlara bağlı olarak, bunlara yönelmek insanların anlaşılmadan ve başarısızlığa mahkûm bir durumda yaşamak zorunda kalmalarına neden olmaktadır. XVII. yüzyılın son yirmi yılı içinde, düşünce veya sanat alanında belli bir değere sahip bir eser boşuna aranacaktır: ilham kaynakları kurumuştur ve ortaya bir yeniliğin çıktığına dair en küçük bir izin bile bulunmadığı bir dönemde, klasik dönem acıklı bir şekilde sona ermektedir. Ancak bir yenileşme daha sonra, Batı'dan gelen fikirlerin etkisiyle belirecek ve özellikle XIX. yüzyılda patlama yapacak bir edebi akıma ve barok ile rokokonun baş köşede oldukları sanatsal ürünlere can verecektir. Fakat artık Türklerin entellektüel ve sanatsal haznelerinden beslenen ürünler söz konusu değildir.

VI. İSTİSNAİ BİR UNSUR: SARAY

İstanbul'un meydana getirdiği bu muazzam insan ortamında, padişahın sarayı tamamen ayrı bir yere sahiptir. Öncelikle hükümdarın konutu ve hükûmetin makamı olmasından, ama aynı zamanda bizatihi ayrı bir dünya oluşturmasından, kendi halkı ve muhafızlarıyla dışa kapalı bir dünya oluşturmasından ötürü: "Padişahın Saray veya Kapı denilen sarayı aşağı yukarı üçgen biçimindedir; bunun iki kenarı deniz kıyısındadır ve üçüncüsü kente bakmaktadır. Çok sayıda acemi oğlanın sürekli nöbet tuttuğu çok sayıda kule ve burcu olan yüksek bir surla çevrelenmiştir. İçinde o kadar fazla insan yaşamaktadır ki, bir kenti ferah ferah doldurur..."[1].

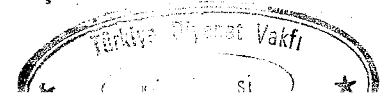
Bu sarayın birçok ayrı kısımdan oluştuğunu bildirmek gerekir: Bir yanda hükûmet dairelerinin yerleştiği ve birinci ile ikinci avlu arasında dağılmış olan resmi binalar; diğer yanda da padişahın özel konutunu oluşturan ve en başta da haremi kapsayan saray-ı enderun (iç saray) yer almaktadır: Burası, padişahın hizmetkârlarının dışında hiçkimsenin giremediği kesimdir. "Padişahın sarayı İstanbul'a deniz tarafından gelirken ilk görülen şeydir; bu nesne su kenarındaki bahçelerden ötürü çok hoştur, buranın mimarisinde yüce olan hiçbir şey yoktur ve burası bu kadar güçlü bir hükümdarın sahip olmasının gerektiği bir saraya nazaran çok basit kalmaktadır"[2].

Sarayın içinde, Aya Sofya tarafında yer alan ve Bab-ı Hümayun denilen anıtsal bir kapıdan girilmekte ve birinci avluya ulaşılmaktadır; Bab-ı Hümayun gece gündüz nöbet değiştiren ve "ellerindeki bir değnekten başka

---

[1] Le Bruyn, 135-136.

[2] Thévenot, 42. Saray yönetimi konusunda daha fazla ayrıntı için bkz.

silahları olmayan"[1] 150 kapıcı tarafından korunmaktadır; bunlara altı kapıcıbaşı komuta etmektedir. "Birinci avlu Divan'da veya sarayda işi olanların atlarını koydukları yerdir; bu birinci avlunun kapısının üstüne sultan II. Mehmed tarafından yaptırtılmış olan bir köşk vardır, sultan günün bir kısmını burada denizi ve kenti seyretmekle geçirirmiş; ardılları bu köşkü kapattırmışlar, böylece mirasçısız ölenlerin eşyalarının konulduğu bir kamu ambarı olmuş, bunların mülkiyeti padişaha geçmektedir. Bu köşk şimdi hazineye giren sikkelerin denetim ve muayenesi işinde kullanılmaktadır. Paraları denetleyen ve muayene eden Ruznameci efendi, sikkelere bakmak, tartmak ve keselere koyarak, bunları bu köşkün altındaki depoya taşıtmak üzere, divanın toplandığı günler buraya gelmektedir, sonra keseler hazineye taşınmaktadır... Bu padişaha ait depodan sonra gene bu avluda, hastalanan iç oğlanlar ve zülüflü baltacıların odaları görülmektedir (buraları sarayın revirleridir)... İlk kapının sol tarafında Zeb-Hane (daha doğrusu Ceb-Hane veya silah deposu; burası eski Aya İrini kilisesidir) ve eski para deposu yer almaktadır"[2]. Herkese açık olan bu birinci avluya serbestçe girilmektedir, ama burada hiç değilse saygılı bir tutum içinde olmak gerekmektedir. Du Loir'ın yazdığı üzere "sarayda işi olanların uşakları ve atları buraya serbestçe girmektedir, ama burada terbiyeli olmaları ve etrafı pisletmekten uzak durmaları gerekmektedir... Eğer kavga etmeseler bile, yüksek sesle konuşurlarsa veya gerek olmadığı halde dört nala at koştururlarsa, padişahın evinin hakettiği sessizlik ve saygıyı egemen kılmakla görevli adamlar onlara sopa atacaklardır"[3].

Birinci avludan ikinci avluya Orta Kapı denilen büyük bir kapıdan geçilmektedir. Ağaçları çok hoş olan bir bahçenin çevresinde çeşitli resmi binalar yer almaktadır: "Sağ kolda adaleti yerine getirenlerin dairesi vardır ve idam edilecek vezirler ve diğer yüksek kişiler buraya konulmaktadır; aynı tarafta, duvarın tümü boyunca uzanan bir galerinin altında mutfaklar, çeşitli bürolar ve misafirhanelerin kapıları vardır..., daha sonra üçüncü kapıya kadar kapıcı başının yeri bulunmaktadır... Diğer tarafta, yani sol kolda hazine dışarıdan görülmektedir, asker maaşı ödemeye yarayan para buraya getirilmektedir; iki kubbesi olan divan odası da buradadır, bu iki kubbenin arasında padişah kafesli bir köşkten toplantıları izlemektedir. İmparatorluğun bütün sicillerinin korunduğu kançılarya bu salonla, burayı hareme bağlayan kapının arasındadır, daha sonra zülüflü baltacıların odaları gelmektedir..."[4]. La Motraye'e göre "ikinci avlu çok hoştur. Yollar mermer

1 Du Loir, 43.

2 Pétis de la Croix, 133-135.

3 Du Loir, 44-45.

4 Pétis de la Croix, 136.

Resim 20. Mevlevi dervişi

Resim 21. Kapucubaşılar

döşelidir: Geri kalan yerleri ise çeşitli havuzlar ve yeşil bir çimen ile birkaç ağaç örtmektedir. Bu avlunun etrafında çepeçevre uzun bir galeri yer almaktadır, burası alçak olmakla birlikte zevklidir ve çok sayıda güzel mermer sütun tarafından taşınmaktadır"[1]. İkinci ile üçüncü avlunun arasında, sarayın özel kısmına geçilen Bab-ı Saadet yükselmektedir. Fakat tam bu kapının ağzında, saçaklı bir damı olan küçük ve kare biçimli bir bina vardır, padişah burada görüşmeler yapmaktadır; özellikle yabancı elçileri burada kabul ettiği için bu köşke Arz Odası adı verilmiştir; padişahın kişisel hizmetinde olmayanların girebilecekleri sonuncu yer burasıdır. Nitekim buradan sonra, üçüncü avlunun etrafında ikâmete ayrılmış binalar, padişahın özel hazinesi bulunmakta, sonra dördüncü bir avluda padişahın daireleri, harem binaları ve çeşitli köşkler (örneğin Bağdat köşkü, Erivan köşkü gibi) yer almaktadır. Bu binaların devamında, sarayın bahçeleri denize kadar uzanmaktadır: "Galata'ya bakan rıhtımda, yerden çok yüksekte, güzel mermer sütunlar tarafından taşınan bir köşk vardır, padişah sık sık buraya hava almaya gelir; denizde dolaşmak istediğinde kalyotasına buradan biner"[2]. Gemilerin saraya fazla yaklaşmalarını önlemek için buraya top bataryaları yerleştirilmiştir. Bu bataryaların olduğu yere geçilen kapıya Topkapı denilmekteydi, sarayın bugünkü adı buradan gelmektedir. Bu kapıyı, Edirnekapı civarına bulunan 1453 kuşatması sırasında Türklerin kente girmelerini ve fethetmelerini sağlayan yarığın açıldığı, aynı adlı kapıyla karıştırmamak gerekir.

Fatih Sultan Mehmed'den itibaren çeşitli padişahların inşaat yaptırtmaları nedeniyle bu sarayı meydana getiren çeşitli binalar bir tarz birliğinden tamamen yoksundurlar. "Burası tek bir saraydan daha çok bir saraylar, evler ve daireler yığını veya farklı zamanlarda ve çeşitli kerelerde, farklı imparatorların ihtiyaç veya kaprislerine göre birbirlerine eklenmiş bir barınaklar bütünüdür"[3]. Yabancı seyyahların büyük çoğunluğuna göre "binanın mimarisinin harika bir yanı yok"sa da, "imparatorluk sarayının dışı güzel ve düzenli hiçbir şeye sahip değil"se de, buna karşılık "içleri yaldızlarla ve mermerlerin güzelliğinden ötürü o kadar çok zenginleştirilmiştir ki, bundan daha muhteşem bir yer görmek mümkün değildir"[4].

Padişahın özel daireleri üçüncü kapıdan sonraki alanda yer almaktadır; padişah burada evine bağlı görevlileri, hizmetkârları ve haremiyle çevrelenmiş olarak yaşamaktadır. Eğer Evliya Çelebiye inanılacak olursa, sa-

1 La Motraye, 218.

2 Thévenot, 43-44.

3 La Motraye, 219.

4 Fermanel, 63.

rayın içinde 40.000 asker, hizmetkâr, köle, baltacı, ahçı, hamurcu, fırıncı, acemi oğlan, uşak, hadım, ak ve kara ağalar, cellat, seyis ve 12.000 bostancı yaşamaktadır[1]. Bu rakamlar açıkça abartılıdır. XVII. yüzyıl sonuna ait bir belge[2] 14.500 "hizmetkâr, acemi, bostancı, saray ağası, emekli, mutfak, silahane, ahır görevlisi, müzisyen, kapıcı, kâtip ve mezbaha görevlisi" rakamını vermektedir, bu daha gerçeğe yakın rakam, mali veriler tarafından desteklenmektedir.

Her ne olursa olsun, "saray kentin geri kalanından ayrı, kendi yasaları ve kendine özgü yaşama tarzı olan ayrı bir devlet gibidir: Düzen burada rahatça sağlanmaktadır, çünkü burada yaşayanlar ne burada öğrendiklerinden başka birşey bilmekte, ne de burada aldıklarından başka bir ışığa sahiptirler; özgürlüğün ne olduğu bilmemektedirler..."[3]. Padişah ve hizmetkârları fiilen, hemen tam bir soyutlanmışlık içinde yaşamaktadırlar ve, Pietro della Valle'nin yazdığına göre "iç hizmetkârlar... üçüncü kapıdan sonraki kesimde oturanlardır, bunlar padişahı bizzat görmekte ve ona hizmet etmekte, tıpkı onun gibi dışarıyla her türlü ilişkinin uzağında yaşamaktadırlar; ve bu avlunun işlerinin gerçeğine ilişkin çok az şeyin öğrenilmesi buradan kaynaklanmaktadır..."[4]. XVI. ve XVII. yüzyıllarda saray-ı enderuna ilişkin olarak yapılan tasvirler ya tamamen uydurmadır, ya da buraya girebilen ve çıkabilen Türklerin verdikleri az çok doğru bilgilere dayanmaktadır. Saray hakkında daha doğru bir kavrayışı ancak, burası padişahlar tarafından XIX. yüzyılda terkedildikten ve Cumhuriyetle birlikte müze haline getirilip, ayrıntıların görünür hale gelmesinden sonra ulaşılabilmiştir. Böylece, özel evlerde de olduğu gibi, birbirinden tamamen ayrı iki bölüm olduğu ortaya çıkmaktadır: Padişahın ve çevresindeki erkeklerin olağan olarak bulundukları, çok sayıda bina ve odadan oluşan selamlık ile, bir devamlılık zihniyeti veya tarz birliği endişesi taşımadan, birbirlerine eklenmiş belli sayıda odadan meydana gelmektedir[5]. Burada herhalde Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırtılmış olan ve tamamen çini kaplı ve bazen harem kadınlarının da katıldıkları eğlencelerle padişahın rahatlatıldığı bir salon vardır: Eğer eğlencelere kadınlar katılırsa, hanende ve sazendelerin kör olanlarının seçilmesine özen gösterilmekte ve hareme kabul edilmeyen

1 Evliya Çelebi, 117. Burada zikredilen bostancılar aslında padişahın kişisel muhafızlarıdır.

2 Yay. R. Mantran, *Istanbul...*, 284.

3 Deshayes de Cormenin, *Voyage de Levant...*, Paris, 1624, s. 155.

4 P. della Valle, 100.

5 Burada yalnızca sarayın XVI. ve XVII. yüzyıllarda varolan bölümleri hakkında bilgi veriyoruz. XVIII. yüzyılda III. Ahmed, III. Osman, I. Abdülhamid, III. Selim gibi padişahlar tarafından birçok eklenti yaptırtılmıştır.

tüm personel tedbirli bir şekilde uzaklaştırılmaktadır. Selamlıkta ayrıca, az çok görkemli çeşitli yatak odaları vardır; örneğin III. Murad, I. Ahmed veya IV. Mehmed'inkiler gibi. III. Murad'ın yatak odası da çini kaplıdır; bunun yanına I. Ahmed tarafından bir kitaplık kurulmuştur; burası daha sonra üçüncü avluda kurulan büyük III. Ahmed kitaplığının dışında, selamlıktaki bu türden yegâne yerdir. III. Ahmed tarafından yaptırtılan, sevimli bir süslemesi olan bugünkü yemek odasının yerinde, artık hiçbir iz kalmamış daha eski bir tanesi olmalıdır. I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi XVI. yüzyıl padişahları ve XVII. yüzyılda da IV. Murad çok faal bir hayat sürdürüp, çoğu zaman ordularının başına geçtilerse de, diğerleri hayatlarını "günlerini tatlılıkla geçirmekten başka bir dertleri olmadan..." bu duvarların arkasında geçirmişlerdir. "Çünkü padişah devletin en önemli işlerini kendi sırtından atarak vezir-i azamına yüklemiş..., böylece hayatını onu tanrıymış gibi gören ve gölgesini bile görünce titreyen çocukları, kadınları, hadımları, sağır ve dilsizleri ile cücelerinin arasında, sürekli bir yalnızlık içinde geçirmiştir"[1]. Ancak selamlık birçok kereler gayrı memnun yeniçeriler tarafından istila edilmiştir; bunlar padişahın gölgesi karşısında titremenin uzağında, onu tahttan indirme, hatta XVII. yüzyılda II. Osman ve I. İbrahim örneklerinde olduğu gibi öldürme hakkını kendilerinde görmüşlerdir.

Osmanlı padişahlarının II. Selim'den itibaren hiçbir yararlı faaliyette bulunmadıklarını bildirmek gerekir: Lâkabı sarhoş olan II. Selim vaktini adamlarıyla ve imparatorluğun şaraplarını tatmakla geçirmekteydi. Deli İbrahim israftan; kürk, gri amber ve kölelere yaptığı inanılmaz harcamalardan hoşlanmaktaydı; IV. Mehmed onu selamlıkta tutan annesine tamamen tabiydi.

Sarayın bu bölümünün kafes adını taşıyan bir kesimi XVII. yüzyılda kötü bir ün kazanmıştır. I. Bayezid'den itibaren, yeni padişahın taht üzerindeki muhtemel iddiaları önlemek için kardeşlerini öldürtmesi usulü çok kereler tekrarlanmıştır. Örneğin III. Mehmed'in tahta çıktığı zaman 19 erkek kardeşini ve babası III. Murad'ın yedi cariyesini öldürttüğü söylenmektedir. III. Murad'ın 103 çocuğu olmuştu ve erkeklerin en büyüğü olan III. Mehmed cülus ettiğinde bunlardan 20 oğlan ve 27 kız hayattaydı[2]. Fakat bazı sultanların, özellikle aynı anneden olma erkek kardeşlerini öldürtmekte tereddüt ettikleri de olmuştur. Bu durumda bu şehzadeler önünde nöbet tutulan kafese kapatılıyorlar ve cariyeleriyle birlikte burada olayların gidişatını bekliyorlardı. Birçok yıldan beri kafeste yaşamakta olan İbrahim (IV. Murad'ın kardeşi) 1640'ta dışarıdan gelen, kafesin kapısına vurulan

1 Deshayes de Cormenin, 156.

2 N. M. Penzer, *The Harem*, Londra, 1936, s. 197.

darbelerin gürültüsünden öyle bir dehşete kapılmıştır ki, içeriye barikat kurmuştur. Aslında gürültü IV. Murad'ın ölmüş olmasından ötürü, İbrahim'i padişah ilân ederek, tahta çıkarmak üzere buraya gelenler tarafından çıkartılmaktaydı. Dışarı çıkması için kapıyı kırmak ve IV. Murad'ın kellesini ona göstermek gerekmiştir.

Saray-ı enderunun diğer bölümü padişahın karı ve cariyelerinin valide sultanın yönetimi ve kızlar ağasının komutası altındaki zenci hadımların dikkatli denetimleri altında yaşadıkları harem olmaktadır. Kızlar ağası XVII. yüzyılın önemli kişilerindendir ve bazı valide sultanlar devlet işlerinin yönetimini ellerine aldıklarında belli bir etkinliğe sahip olmuşlardır.

Selamlık gibi harem de, çeşitli dönemlerde yapılmış dağınık tarzdaki odalardan meydana gelmektedir. Buraya çok sıkı bir şekilde korunan ve valide sultanın avlusuna geçiş veren bir kapıdan girilmektedir. Buradan, uygulamada asıl hareme komuta eden valide sultanın dairesine geçilmektedir. O zamanlar herhalde üç katlı olan bu bölümde padişahın karısı ve cariyeleri yaşamaktadır. Padişahın haremindeki kadınlar birçok kategori halinde sınıflanmaktadırlar: Önce valide sultan, sonra padişaha erkek bir çocuk verme şerefine sahip olan ve sayıları ilke olarak dörtle sınırlı olan, haseki denilen cariyeler gelmektedir (padişahlar I. Bayezid'den sonra (1389-1402) "resmen" nikâh kıymışa benzememektedirler). Daha sonra, birkaç yüz odalık arasından seçilen ve ikbal denilen geçici gözdeler gelmektedir, padişah bunları bazen yatağına alarak şereflendirmektedir. Son olarak da cariyeler gelmektedir. Harem hakkında doğru yanlış çok şey yazılmış, ama burası her halükârda bir efsaneye bürünmüştür. Bu konudaki ilk anlatıları Théodore Spandugino'nun *Généalogie du Grant Turc*'ünde (Büyük Türk'ün soy zinciri) (1519) yer almaktadır: "Avlunun dışında, yüksek duvarlarla çevrili bir yerin içinde, imparator için her yandan seçilen ve getirilen çok sayıda kız vardır, bunlar ülkenin en güzel kızlarıdır. Bu kadınlar padişahın keyfine göre üçyüzden az veya çok olmaktadır... Bunlar her zaman bu sarayın içinde kapalı tutulmaktadırlar ve imparator onlardan bazılarıyla ilişki kurduğunda, gebe kalanlar burada kalmakta ve diğerlerinden daha şerefli olmaktadırlar, padişah diğerlerini belli bir süre kullandıktan sonra evlendirmekte ve hergün haremden bazıları dışarı çıkarken, bazı yenileri de gelmektedir..."[1].

Padişahın odalıklarını yenilemekte hiçbir sıkıntısı olmadığı kesindir, bunlardan bazıları daha sakin evlere çıkarak buradan ayrıldıklarına kızmıyorlarsa da, bazıları efendilerinin iltifatlarına nail olmayı ve hatta valide sultan olmayı istemektedirler; bunun anlamı oğullarını iktidara getirmek için

---

1 Th. Spandugino, *La Généalogie du Grant Turc*, Paris, 1519, bl. XIV.

ellerinden gelen herşeyi yapmalarıdır. Bu iş uzun süreli bir çaba sarfedilmesini, kızlar ağasının özellikli bir rol oynadığı entrikaların yürütülmesini gerektirmektedir. Bu durum özellikle, XVII. yüzyılda IV. Murad'ın ölümü üzerine, yeni padişah I. İbrahim'in annesi Kösem Sultan'ın yönetimin dizginlerini eline alması ve hiçbir yetenek ve zihni kapasitesi olmayan oğluna istediği her zevk unsurunu sağlayarak, devleti hemen hemen yalnızca kızlar ağasıyla birlikte yönetmesi üzerine görülmüştür. Kösem vezir-i azamlığa yalnızca gözdelerini ve aşıklarını getirmiştir: 1640-1648 arasında onüç vezir-i azam birbirlerini izlemiştir; durum öylesine bozulmuştur ki, bir ihtilal patlamış, I. İbrahim bu olayda hayatını kaybetmiş, fakat Kösem Sultan bu kötü durumdan sıyrılmayı, hatta torunu olan yeni padişahın (IV. Mehmed) yaşının küçük olmasından (yedi yaşındadır) yararlanarak, iktidarını korumayı bilmiştir, fakat artık Kösem ile IV. Mehmed'in annesi Turhan sultan arasında kıran kırana bir mücadele başlamış ve 1651'de Turhan sonunda sarayın hadımlarının desteğiyle zafer kazanmıştır: Kösem özellikle korkunç koşullar altında öldürtülmüştür[1].

Bir önceki yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde, kadın tutkusunun bir başka örneğini, Batılıların Roxelane adıyla bildikleri Hürrem Sultan vermiştir. Hürrem Kafkas kökenli bir cariyedir (İtalyan asıllı olduğu da söylenmiştir), haremde ikinci kadın olarak, hiyerarşide üçüncü sıradadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın annesinin ölümünden sonra, birinci kadın Bosfor Sultan'ı devre dışı bırakmak için, vezir-i azam İbrahim Paşa'nın işbirliğiyle entrikalara girişmiştir. Bosfor Sultan'ın karşı saldırıları ve manevralarına rağmen, Hürrem rakibine üste gelerek onu sürgüne yollatmış, oğlu da Hürrem'in oğlunun tahta çıkmasını engellemesin diye öldürtülmüştür (1541); ama İbrahim bu işten umduğu ödülü alamamış, çünkü o da kısa bir süre sonra idam edilmiştir. Hürrem artık Kanuni Sultan Süleyman üzerinde büyük bir etki sahibi olmuştur, hatta bazıları onun padişahın siyasetini ilham ettiğini bile söylemektedirler. Haremde lüks bir hayat şekli başlatmış, hükümdardan muazzam gelirler elde etmiş, ama bunların bir kısmıyla cami ve hastaneler yaptırtmıştır[2].

Biraz ilerideki bir tarihte, bir Osmanlı korsanı tarafından yakalanan, Türkiye'de Safiye Sultan olarak bilinen Venedikli Baffo, III. Murad'ın haremini zenginleştirmiştir. Baffo birinci sıraya çıkmayı başarmıştır; fakat Valide Sultan Nurbanu, oğluna baştan çıkartıcı bir çok cariye sunup, onu Safiye'den uzaklaştırarak etkisini sürdürmek için mücadele etmiştir. Fransa kraliçesi Catherine de Médicis'yle gizli bir şekilde mektuplaşan Safiye, oğlunu (III. Mehmed) tahta çıkartarak, iktidarı ele geçirmeye uğraşmıştır,

---

1 Bkz. Ahmed Refik, *Kadınlar saltanatı*, İstanbul, 1924.

2 N. M. Penzer, *op. cit.*, 175-176.

bu iş 1594'te gerçekleşmiştir. Bunun üzerine imparatorluğun siyasetini yönetmiş, fakat çok sayıda düşman edindiğinden, sonunda boğdurulmuştur[1].

Bu ortamda kızlar ağası büyük bir rol oynamaktaydı; çünkü valide sultanlar bir yandan harem kadınları, diğer yandan da padişah arasındaki aracılığı o yapmaktaydı. Onları padişaha beğendirerek, bazı odalıkların talihini çoğu zaman o sağlıyor ve bu yoldan servetini de kabartıyordu. Bütün bunlar ancak valide sultanın ve genç cariyeler arasından entrikalarına yardımcı olabilecek olanlarını bulan kızlar ağasının suç ortaklığıyla olabilirdi. Buna karşılık kendilerine yapılan iyiliklere minnet duymayanlar ya ani bir ölümle, ya da ölmüş padişahların cariyelerinin veya o andaki sultanın artık hoşuna gitmeyen harem kadınlarının gönderildikleri Eski Saraya çıkartılarak ortadan yok ediliyorlardı.

Demek ki saray İstanbul hayatında tamamen ayrı bir dünya oluşturmakta ve padişahın kişiliğinin zayıf veya güçlü olmasına göre de, harem bu ayrı dünyanın içinde önemli büyük değişmeler gösterebilen ve bazen imparatorluğun kaderini bile etkileyebilen roller oynamaktaydı.

1 N. M. Penzer, *op. cit.*, 187.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSTANBULLUNUN BİR GÜNÜ

I. HER GÜNÜN İŞLERİ

İster zengin veya fakir, isterse yüksek memur veya zenaatkâr olsun, müslüman İstanbullu hayatının gün boyu ibadet tarafından, daha doğrusu müezzin tarafından yapılan beş vakit namaz çağrısı tarafından ayarlandığını, ritminin verildiğini görmektedir; bu namazlardan üçü gün doğumunu, öğleni ve gün batımını belirterek müslümana, tıpkı kâfire de olduğu gibi, çeşitli işlerini günün böylece belirlenmiş akışına uyarlama fırsatını vermektedir; öğleden sonra da ikindi namazıyla bölünmekte, böylece gündelik çabalara bir mola verilmiş olmaktadır.

İstanbullular saat kullanmayı hemen hemen hiç bilmemektedirler. Bazen bir caminin duvarına takılmış güneş saatleri vardır, ama bunları kullanmak her zaman mümkün değildir. Buna karşılık camilerde ve medreselerde çeşitli ibadet saatlerini tam olarak belirleyebilmek üzere su saatleri vardır. Evliya Çelebi hepsinden çok, Bayezid camiinin saatine güvenildiğini yazmıştır[1]. Böylece müezzinin görevi bir de saati bildirmek gibi bir işe katlanmaktadır. Ama namaz çağrısı güneşin gündelik ritmine uyarlandığından, İstanbullunun günü yazın kıştakinden daha uzun olmaktadır, çünkü her faaliyet güneşin ilk ışıklarıyla başlamakta, batışıyla da sona ermektedir; aydınlatma araçlarının henüz ilkel olmaları yüzünden bu durum daha da kolay anlaşılmaktadır: Halkın güneş ışığını ikâme etmek üzere sahip olabileceği aydınlatma araçlarına göre kandiller, mumlar veya meşaleler kullanılmaktadır; fakat herkes gece olmadan evine gitmektedir ve geç saatlere kadar oturmak nadir bir durumdur. Camide kılınan teravih namazı hariç, geceleri dışarı çıkılmamaktadır ve zaten asayiş güçleri ilke olarak, gece sokakta dolaşılmasını yasaklamaktadırlar.

Ayrıca müslüman için günün, güneşin batışıyla başladığını ve tekrar battığında bittiğini kaydetmek gerekir; böylece örneğin cuma gecesi onun için, bizim için güneşin perşembe akşamı batışıyla, cuma sabahı doğuşu

1 Evliya Çelebi, 144.

arasındaki zamandır[1]. Günler Arap takviminden (Cuma hariç) farklı adlar taşımaktadır ve bunların bir kısmı Farsçadan alınmıştır; haftanın kutsal günü Cuma (toplantı) adını taşımaktadır, çünkü müminler camide toplanmaktadırlar; cumartesi cumanın ertesi günüdür; pazar; pazartesi veya pazarın ertesi günü; salı; çarşamba ve perşembe diğer günlerdir. Aylar müslümanların ay takvimine uygun olarak bir 29, bir 30 çekmektedirler ve yıl 354 gündür; güneş yılına nazaran ortaya çıkan bir onbir günlük kayma, örneğin Ramazan ayının her yıl bir öncekine göre onbir gün ilerlemesine yol açmaktadır.

Günün ritmi yavaştır, acelesizdir: Telaş bilinmemekte, bunun tamamen tersine dostlarla, komşularla, meslektaşlarla olan selamlaşmalarda; iş konuşmalarının, pazarlıkların uzayıp gitmesinde uslu bir yavaşlık görülmektedir; hiçbir şey aceleyi gerektirmemekte, herşey bir sonuca varmaktadır, Türklerin pratik felsefelerinin ifadesi buradadır. Sokakta acele ettikleri görülen yegâne kişiler sarhoş olmuş veya tavırlarıyla önemlerini ve kendilerine saygı gösterilmesi gerektiğini vurgalayan yeniçerilerdir. Bu yavaşlık, tembellik veya kayıtsızlık anlamına gelmemektedir; bu tutum belli bir karakter yapısına tekâbül etmekte ve Türkün birşeyi sonuca ulaştırmak istediğinde bunu başarmasını hiç de engellememektedir. Türk manevi açıdan ağır davranmaktadır, ama bu onun hiç olmazsa yere sağlam basmasını sağlamaktadır.

Demek ki gün, mahalleliyi sabah namazına çağıran müezzinin okuduğu ezanla başlamaktadır. İstanbullu az veya çok rahat olan döşeğinden kalkmakta, onu katlayıp çarşaflarıyla birlikte gömme dolaplardan birine kaldırmakta veya bu işi karısına veya hizmetkârlarına bırakmaktadır. Sabah namazını kılmadan önce çabucak abdest almaktadır: bu temizlik dişlerini, ağzını ve burnunu avucuna aldığı az bir suyla yıkamak, ıslak elini yüzünde ve kafasında dolaştırmak, el ve bileklerini yıkamaktan ibarettir. Bu minik tuvalet ilke olarak her namazdan önce, özellikle de eğer namaz camide kılınacaksa tekrarlanacaktır, çünkü camilerde abdest almak için çeşmeler bulunmaktadır. En azından haftada bir kere olmak üzere hamama giderek, tam bir temizlik yapmaktadır[2].

Kalkar kalkmaz giyinmektedir. Kıyafeti toplumsal konumu, mertebesi ve servetine göre değişmektedir ve büyük bir lüks gösterişine kadar varmaktadır. Avrupalı seyyahların hepsi de Türklerin kıyafetleri karşısında şaşırmıştır, ama bunun tersi de geçerlidir: "bizim kıyafet modamız onlara,

[1] Gaudefroy-Demombynes, *Institutions musulmanes...*, 187.

[2] Bkz. Yukarıda bl. III.

onlarınkinin bize olağan dışı gözüktüğü kadar garip gelmekteydi"[1]. Bu kıyafetin ayrıntısı konusunda, sözü gerçekçi bir gözlemciye bırakalım: "Kıyafetleri bedenin güzel gözükmesi konusunda avantajlıdır ve Fransa'da giyilenlere nazaran kusurları çok daha kolayca saklamaktadır. Tenlerinin üzerine, hem önden hem de arkadan kapalı olan bir don giymektedirler; kol ağızları bizim kadınlarımızın giydikleri gibi olan gömlekleri uzun olup, donun üstünden aşağı düşmektedir; gömleğin üstüne topuklara kadar inen ve dar kol ağızları olan ve elin sırtını kaplayan yuvarlak bir kısmı bulunan, *doliman* (dolama) denilen entariler giymektedirler; bu dolamalar bez, saten, tafta veya çok güzel başka kumaşlardan yapılmaktadır ve kışın bunlar pamuklu kumaşla kaplanmaktadır; dolamanın üstüne gelmek üzere bellerinin etrafına kuşak dolamaktadırlar, eğer bu kuşak tülbentse, açıldığında sarık olarak da sarılabilmektedir veya bellerine altın veya gümüş halkaları olan iki veya üç parmak genişliğinde deri bir kemer sarmaktadırlar... Kuşağın her iki kenarında birer mendil ve gene asılı olmak üzere tütün kesesi ile para kesesi ve kâğıt veya biraz pis veya nezleyseler mendil gibi birçok şeylerini daha taşımaktadırlar, çünkü onlar bizim ceplerimize soktuğumuz şeyleri göğüslerine sokmaktadırlar. Dolamanın üzerine *férédgé* (ferace) giymektedirler, bu bizim robdöşambrlarımız gibi olup, kol ağızları çok uzun ve geniştir; bu manto görevi görmektedir ve kışın bunun içine zengin kürkler kaplatılmaktadır ve olanağı olanlar samur bir astar koydurtmak için, gözlerini kırpmadan dört yüz-beş yüz guruş harcamaktadırlar. Bacak boyu yün çorapları vardır, bunların ayak bölümü, giyenin konumunun yukarı veya aşağı olmasına göre sarı veya kırmızı deriden bir şoson biçimindedir, buna mest denilmektedir"[2]. Tournefort tarafından tasvir edilen feraceye çoğu zaman kaftan denilmektedir, bu kıyafet parçası Türklerin olanakları olduğunda çok lüks olmasını istedikleri elbisedir: "Bunlar İngiltere, Fransa, Hollanda yünlü kumaşlarından olup, alacalı, misk rengi, kahverengi veya zeytin yeşilidir ve eskilerin entarileri gibi topuklara kadar inmektedirler"[3]. Padişah birini şereflendirmek, bir komutanı ödüllendirmek istediğinde, ona genelde pahalı kürklerle kaplı, muhteşem bir kaftan armağan etmektedir. Türkler bu gösteriş kıyafetini beğenmektedirler: "Türklerin kıyafetlerinde kişilerin mertebe ve saygınlığına orantılı olarak varolan farklara gelince, bu en üst katlardan en alt kademelere kadar yalnızca yünlü kumaş ve kürklerdeki farklılıktan ibadet olarak kalmaktadır. Yünlü kumaş diyorum, çünkü Türkiye'de hiç yünlü üretilmemesine ve aşırı pahalı olmasına

[1] Busbecq, *Ambassades et Voyages*, c. I, s. 147.

[2] Thévenot, 56-57.

[3] Tournefort, c. II, s. 95.

rağmen, bu ülke kadar yünlü kumaş giyilen ve halkın daha iyi ve temiz giyimli olduğu başka hiçbir ülke görmedim"[1].

İstanbul'da çok aranılan bu yünlü kumaşlar, çok uzun süre hemen hemen bir Venedik ithal tekeli olmuştur; bu tekeli kurmuş olan Venedik İstanbul'a *"pannine"* ve güzel boyanmış lüks kumaşlar (kadife, saten, brokar) sevketmektedir; ama rekabet yavaş yavaş rolünü oynamış ve İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar da "Doğu Akdeniz için" olan ve *"londrine"* denilen kumaşlar imal etmeye başlamışlardır; İstanbul'daki Frenk tüccarlar acımasız bir rekabet içindedirler ve Avrupa mamullerini Türk zevkine uydurmaya çalışmaktadırlar. Akdeniz Kumpanyası müdürlerine İstanbul'daki temsilcileri tarafından, yünlülerdeki hatalara ilişkin olarak yazılan mektuplardan alınma parçalar buna tanıklık etmektedirler. Nisan 1686: "Kumaşlarınızın daha iyi olması için iki parmak daha enli olması ve renk uyumuda bir yeşil eksik tutulması gerektiğini size işaret etmek zorundayız". Mayıs 1686: "Daha önceden size kumaşların renk uyumuna daha fazla dikkat gösterilemesi gerektiğini bildirmiştik; bize gelenlerde fazla yeşil ve bordo var ve zaten bunlar dört parmak dar"[2]. Fakat Türkiye'de, örneğin Selanik'te çuha imalathaneleri vardır ve buralarda Yeniçeri kıyafetlerinde kullanılan kumaşlar dokunmaktadır. Ve tüm Türkler ancak ithal kumaşlar alabilmektedirler

Padişahlar tabii ki pahalı kıyafetler giymektedirler: "Sultan hemen her zaman olduğu gibi beyazlar giyinmişti; ama kumaşı iyi görmedim: ancak bana *dolaman*'ının (dolama) veya ceketinin simli kumaştan ve bizim *hongreline* gibi olan *férage*'sinin (ferace) de beyaz ipekten ve samur kürklü olduğu söylendi"[3]. Thévenot'ya göre "padişah et rengi satenden bir *doliman* (dolama) ve hemen hemen aynı renkten bir ceket giymişti; *lulban*'ında (sarık) elmaslarla süslü iki siyah sorguç vardı... Padişah camide ibaret ettikten sonra, ceketini değiştirdi, samur geçirilmiş bir ördek başı renginden başka bir tanesini giydi"[4].

"Türkler ayaklarına genelde eğilmeden ve ellerini ayaklarına götürmeden kolaylıkla çıkartabildikleri" pabuçlar giymektedirler. "Bu pabuçlara topuk yerine ince ve dar bir demir konulmaktadır, bu demir parçası at nalı gibi büyüktür ve ayakkabının bu bölümünden aşınmasını engellemektedir: Ayakkabının burnu kıvrıktır ve bizim ayakkabılarımızdan daha temiz di-

1 La Motraye, 254.

2 Krş. A. N., B' 380.

3 P. della Valle, 114.

4 Thévenot, 165.

kilmiştir. Tabanlarının çok basit olmasına rağmen, en iyisi ve hafif olan Doğu Akdeniz derisinin kullanıldığı İstanbul başta olmak üzere, daha uzun süre dayanmaktadırlar..."[1]. Müslümanlar sarı pabuç giymektedirler ve bazı elçilerin hizmetindekiler hariç, kâfirlerin aynı renkten ayakkabı giymeleri yasaktır. Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer kâfirler kırmızı, mor veya siyah pabuçlar giyebilirler. Ancak onların sarı pabuç giymelerini ve müslümanlarınkine benzeyen kıyafetlerle dolaşmalarını birçok kereler yasaklamak gerekmiştir[2]".

Türkler pabuç dışında başka ayakkabı türlerine de sahiptirler: Potinler (paşmak), çizme, deri şosonlar (mest) veya terlik. Ayakkabı imalatçı esnafı kentin en faal gruplarındandır, ama en çok gözetim altında tutulanlardan biridir de, çünkü müşterinin malın niteliği konusunda aldatılmaması gerekmektedir.

Avrupalıları en fazla şaşırtan kıyafet parçası, Batılıların *turban* dedikleri sarık'tır. Türkler "aralarında görev mertebe farklarını bununla belli etmektedirler"[3]. Bu sarığın tasvirini gene Thévenot'dan isteyelim: "Kafaları kıpkırmızı kadifeden bir başlıkla kaplıdır, bu başlık kenarsız bir takke biçimindedir ve bunun etrafına beyaz veya kırmızı bir *tulban* (tülbent) sarmaktadırlar[4]. Bu *tulban* birçok karış uzunluğundadır ve kumaşın eni kadar bez veya ipekliden bir eşarptır; bunu başın etrafında birçok kereler döndürmekte ve birçok biçimde kıvrımlar oluşturmaktadırlar ve böylece sarığı takanın konumu ve niteliği anlaşılmaktadır..."[5]. Yüksek mertebedeki kişilerin sarıkları büyük boyutlu ve çeşitli biçimlerde olup, bazen sorguçları da bulunmaktadır; padişahın sarığı sorguçlar ve elmaslarla süslüdür. Memurlar, saray hizmetkârları, yeniçeriler, ordunun çeşitli birliklerine mensup olanlar vb., herkes görevine göre belli bir biçimi olan sarık takmaktadır: XVI. ve XVII. yüzyılın bazı yolculuk kitaplarındaki resimler ve özellikle de İstanbul'daki mezar taşları ve bize sarık biçimlerinin çeşitliliği ve karmaşıklığı hakkında bir fikir vermektedirler; zaten farklı sarık biçimlerinin ayrı adları bulunmaktadır: Müceveze, selimi, kallavi, perişani, kabadi, kâtibi, azami, numani vs. Gayrimüslimlerin ve yabancıların sarık takmaları tabii ki yasaktır, bunlar bir külah veya takke giyebilmektedirler.

1 Tournefort, II, 96. Papuçlar ve Türklerin kullandığı diğer ayakkabıların niteliği hk. R. Mantran, Un réglement..., *art. cit.*, 1954'de ayrıntılar vardır.

2 Ahmed Refik, *op. cit., passim*, Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, c. XI.

3 P. della Valle, 102.

4 Krş. ch. III, n. 64.

5 Thévenot, 56.

Türkler başlarını çoğu zaman tamamen kazıtmaktadırlar (bazen tepede bir tutam saç bırakmaktadırlar; sakal bırakmak hiç de bir zorunluk değildir; sakal bırakılması genelde sofu ve alim kişilerin ve aynı zamanda yüksek görevlilerin ayırıcı bir işaretidir. Yeniçeriler ve levendler olabildiğince savaşçı görünüşlü bir bıyık bırakmaktadırlar.

Kadınlara gelince, "hepsi, tıpkı erkekler gibi gömleklerinin altına, topuklarına kadar inen donlar giymektedirler; bunlar mevsimine göre kadife, yünlü, kenarı işli saten veya bezdir. Ayrıca *giupan*[1] denilen ve olağan ev kıyafeti olarak kullandıkları küçük bir pamuklu mintanı her zaman giymektedirler. İyi konumdaki kadınlar ayrıca Fars tarzı bir mintan daha giymektedirler; bütün kadınları bu *giupon*'un üzerine giydikleri ceket vücuda tam oturmakta ve üstüne parlak gümüş veya altından, üzerinde değerli taşları olan bir kemer sarmaktadırlar, bu kemer beli iyice sıkmakta ve karnın altında kavuşarak vücudu daha güzel göstermektedir. Bu ceket, tıpkı kemer gibi altın ve taşlarla süslü düğmelerle boyuna kadar kapatılmakta, yalnızca göğüs bölgesinde baskı olmasın diye genişlemektedir... Kadınlar dışarı çıktıklarında tıpkı erkekler gibi, manto yerine geçen ikinci bir ceket giymektedirler; bunun kol ağızları o kadar uzundur ki, yalnızca parmak uçları gözükmektedir. Sokakta bu ceketin bir yanını tutarak, ön taraftan diğeriyle kavuşturmaktadırlar. Saçlarını, başlarını alınlarına kadar örten beyaz bir bezin altında saklamaktadırlar, alttan gelen başka bir bez de, yalnızca yaşlı kadınların açıkta bırakmaya haklarının olduğu burnu örtmektedir. Genç kadınların gözlerini bile göstermeye özgürlükleri yoktur ve at kılından siyah bir peçeyle bunları örtmektedirler"[2].

Tıpkı bütün ülkelerin ve bütün zamanların kadınları gibi, Türk kadınları da (azınlık kadınları da, çünkü Türk kadınlarıyla azınlık kadınları arasında, erkeklerin arasında olduğundan çok daha az fark vardır) süslenmeyi, kocalarının olanaklarının edinebilmelerine el verdiği en pahalı kumaşlarla giyinmeyi sevmektedirler. Özellikle saray kadınları lüks ürünlerin en büyük tüketicileridir ve hatta XVII. yüzyılın ortasında Venedik'le olan savaşın en kızgın zamanında bile, bu ülkeden yapılan nakışlı kumaş, brokar, ayna vs. ithalatı hiç de azalmamıştır, çünkü Venediklilerin savaş yüzünden bunları getirememeleri üzerine, tarafsız ülkeler veya İstanbullu Rum ve Yahudi tüccarlar bu işi sürdürmüşlerdir. Kadınlar süslerini ve şıklıklarını ancak kendi haremlerinde veya ziyaretine gittikleri bir ahbaplarının hareminde sergileyebilmektedirler, çünkü sokakta "bedenlerinin en küçük bir parçasını bile göstermeleri" yasaktır. "Kendi dairelerinde özellikle altın ve değerli

[1] Daha da kesin olarak cübbe (Arapçanın *cubba*'sından); Fransızcanın *"Jupan" "Jupon"* kelimeleri buradan türemiştir.

[2] Du Loir, s. 184-185.

taşlar içinde parlamakta, feracelerini çıkartır çıkartmaz çok güzel olmaktadırlar. Kıyafetleri bütün parlaklığıyla ortaya çıkmaktadır: Kemerlerindeki, topuzlarındaki (saçlarındaki), gerdanlıklarındaki veya bileziklerinde elmaslar, lâller, inciler ve diğer değerli taşlar adeta elbiselerinin yapıldığı zengin kumaşlarla yarışır gibidirler..."[1].

Saç biçimleri de çok şaşırtıcıdır: "Özellikle hanımlar, süslenme biçimlerinde kendilerine özgü bir yücelik ve ihtişama sahiptirler. *Tarpous*'ları (topuz) başlarına, çeşitli renklerden olan ve altın ile gümüş kakmalı çok sayıda mendille tutturulmuştur, bunların arasına herkes olanaklarına göre her cins değerli taş katmaktadır. Bunun dışında süslemeye çeşitli çiçekler de eklenmektedir... Bu *tarpous*... altın işlemeli brokardan veya diğer bir zengin kumaştan yapılma, altı veya sekiz katlı bir başlıktır... Fakat evde yalnızca kırmızı bir külah giymektedirler; bu külah tıpkı bizim gece takkelerimiz gibidir, ama daha uzundur ve yukarısında dört boynuzu ve ortasında bir inci topağı veya daha güzel görünsün diye başka bir süslemesi vardır..."[2].

Kadınlar genel olarak işlemeli deriden pabuç veya terlik giymekte ve dışarı çıkarken bir cins potin giymektedirler. bu şekilde tasvir edilen kıyafet ancak belli bir toplumsal düzeyin kadınları için geçerlidir. Daha mütevazi ortamlara mensup olan kadınlar çok daha sade giyinmektedirler; bunların da gömlek, *giupon,* geniş şalvar ve ceketleri varsa da, bu elbiseler daha kaba kumaşlardan yapılmıştır. Dışarı çıktıklarında, belden sarılan bir katıyla da başlarını örttükleri siyah bir çarşafa bürünmektedirler: çarşafın baş bölümüne gelen katın bir ucunu yüzlerinin önünde tutmaktadırlar, bazıları saçlarını örten ve bir bölümüyle de yüzlerini kapattıkları, başlık adında siyah bir peçe takmaktadırlar; bu sokak kıyafeti onlara çok katı bir hava vermektedir.

Gündelik hayatın esaslı işlerinden biri de yemektir. Bir noktanın mutlaka bildirilmesi gerekmektedir: Türk veya en azından mütevazi konumdaki Türk, tıpkı sefere çıkmış Yeniçeri kadar kanaatkârdır: Az masraflı, çabuk hazırlanan, basit bir yemekle yetinmektedir: "Gerçeği yaralamadan bir Flamanın bir günlük masrafının bir Türk'ü oniki gün boyunca doyurabileceği konusunda size teminat verebilirim... Türkler mutfak sanatının ve buna bağlı olan herşeyin cahilidirler; aşırı kanaatkârdırlar ve yemek konusunda fazla beklentileri yoktur; eğer tuz, ekmek, sarımsak veya soğan ile biraz yoğurtları varsa, daha fazla birşey istememekte, bunları iyi bir yemek saymaktadırlar... Çoğu zaman çok soğuk suyla yoğurdu karıştırmakla

[1] La Motraye, 254.

[2] Le Bruyn, 182, 418-419.

yetinmektedirler; bunlarla nefislerini körletmekte ve büyük sıcakların yol açtığı susuzluklarını gidermektedirler..."[1]. Busbecq'in XVI. yüzyıl ortasında açıkladığı bu kanısı, Du Loir'in bir yüzyıl sonraki düşünceleriyle uyuşmaktadır: "Yemek konusunda, etlerin hem miktarı hem de niteliği bakımından azla yetinmektedirler ve arzulandığı kadar temiz değillerse de, bu kusurları ölçüsüz yemek yemeye ve hristiyanların çoğunda görülen sofra aşırılığına nazaran daha mazur görülür niteliktedir, çünkü kibarlık yemek yemenin yegâne nedeninin ihtiyaç olmasını gerektirmektedir... Burada hiç gırtlak yarışması görülmemektedir..."[2]. Bu kanaatkârlık İstanbullunun düşük gelirinin sonucudur. İstanbullu için "bir fıçı pirinçle birlikte, birkaç çanak eritilmiş yağ ve kuru meyvalar, oldukça kalabalık bir aile için oldukça büyük bir ihtiyat zahiresi" sayılmaktadır[3]. Evlerinin dışında çalışanlar öğle yemeklerini çoğunlukla başhane (Doğu'da çok tutulan bu dükkânlarda koyun kellesi ve paçası ile biraz pilav verilmektedir) veya işkembeci veya süt, kaymak, irmik ve hatta haşlanmış tavuktan yapılan hafif yemeklerin satıldığı muhallebici denilen küçük dükkânlarda yemektedirler[4]. Akşam yemeği evde yenilmektedir: Evin efendisine kendi odasında veya bazen de evin büyük odasında, karısı veya hizmetçileri tarafından servis yapılmaktadır. Kalaylı sahan veya tabaklarda veyahut porselen veya pişmiş topraktan çanaklarda hazırlanan yemekler bakır bir tepsiye dizilmektedir, sulu yemekler ve haşlamalar için kaşık kullanılmaktadır; beslenmenin temelini oluşturan pirinç pişirildikten sonra yuvarlaklar haline getirilmekte, genelde haşlama olan et elde parçalanmaktadır. Elleri yıkamak için yakında bir ibrik ve leğen bulundurulmaktadır. Genelde sudan başka birşey içilmemektedir.

Başta Galata'daki olmak üzere ("Dünyanın en iyi balıkhanesi"), Eminönü ve Galata'da çok güzel sergileri olan balık pazarlarının olmasına rağmen, Türkler balıktan Rumlar kadar hoşlanmamaktadırlar. Esas olarak koyun eti tüketilmektedir. Rumeli ve Anadolu'da yetiştirilen koyunların çeşitli kaliteleri vardır: Türkmen, kıvırcık, karaman, kırçan, bütün bu koyunların muazzam büyüklükte yağlı kuyrukları vardır; bu içyağı ya mutfakta, ya da mum yapımında kullanılmaktadır. Sığır eti genelde kurutulup, sarımsaklı çemenle pastırma biçiminde yenilmektedir. Sebze az tüketilmektedir (pırasa, ıspanak, lahana, kabak vs.), buna karşılık pirinç bütün önemli yemeklerde ve adeta her seferinde pilav olarak ortaya çıkmaktadır; "Pilav et suyunda veya içine yağ katılan suda pişmiş tane pirinçtir ve (onların) bütün

1 Busbecq, *op. cit.*, c. I, s. 161-162.

2 Du Loir, 167.

3 Grelot, 368.

4 Ahçılık mesleği sıkı sıkıya kurala bağlanmıştır, ayrıntılar için bkz. R. Mantran, *Police des marchés...*

yemeklerinin en iyisidir"[1]. Salata "tuz serpilerek söğüş" yenilmektedir. Yazın kavun ve karpuz boldur.

Süt mamulleri bilinmektedir ve manda, inek veya keçi sütünden yapılan yoğurt Türklerin büyük spesiyalitelerinden biridir; kaymaklı ara yemekler çok sayıdadır ve yemeğin üzerine çok çeşitli harika lezzetleri olan meyvalar yenilmektedir, meyva ve kaymak Batı'daki dondurma gibi, gün boyu da yenilmektedir. Başta Eyüb'tekiler olmak üzere, bazı kaymakçı dükkânları ünlüdür[2] ve buluşma ve sohbet yeri olarak da işe yaramaktadırlar. Ziyafetlerde esas yemeklerden önce, az veya çok sayıda meze yenilmektedir; bunların arasında etli, ıspanaklı veya peynirli börekler, yaprak dolması, arnavut ciğeri, koyun yüreği, beyaz peynir, turşu vs. sayılabilir. Basık veya kabarık olan ekmekler Avrupalılar tarafından az çok beğenilmektedirler. Fırıncı ve pastacılar ayrıca, çok çeşitli adları olan bir sürü kurabiye ve pasta yapmaktadırlar: Çörek, gevrek, kurabiye, simit ve özellikle kadayıf, lokma, güzelme, baklava ve tabii helva bugün tüm Doğu'da çok yaygın olan ve çok beğenilen lati lokumu unutmadan.

Padişahın sarayı yiyecek maddesi yutan bir gayyâ kuyusudur; yalnızca kalabalık bir nüfusun doyurulma zorunluğundan değil, aynı zamanda burada harcamalara aldırılmamasından da. Pétis de la Croix padişah sofrasına bir örnek vermektedir[3]: "Salatalarda zeytin, kapari, turp, pancar, hıyar, taze sarımsak, gül yaprağı ve mevsimine göre bu cins herşey vardır. Etler *martaban* denilen toprak leğenlerde getirilmektedir. Bu leğenler kızartılmış ve parçalar halinde kesilmiş kuzu ve piliç, tereyağ ve soğanda kızartılmış koyun, kızartılmış, sonra da kaymak, şeker ve gülsuyuyla fırınlanmış güvercin etleriyle doludur. Kızartılmış ve buğulama balıklar vardır. Pirinç ve soğanla birlikte pişirilmiş piliçler, üzerinde yumurta ve baharat yüzen suyuyla birlikte sunulmaktadır. Soğanla birlikte kıyılmış ve yapraklarla dürüm yapılmış etten toplar vardır. Yumurta, maydanoz, badem, soğan, baharat, karanfille birlikte kıyılmış ve üzerine kırmızı soğan sosu dökülmüş ciğerler vardır. Etli küçük börekler, bir cins güvercin eti vardır. Ve içinde badem, Korent üzümü, çam fıstığı olan pirinç pilavı vardır. Çorbalardan, tavuk suyuna taze veya kuru bezelye çorbası vardır ve üzerine ekmek yerine tereyağda kızartılmış ekmek parçaları ve yumurta sarısı konulmaktadır. Bir başka çorba da tavuk ve çok yoğun bir etsuyuyla yapılmaktadır. Bir başkası ise içine çok ince doğranmış her tür otun konulduğu ve yumurta ve limonla terbiye edilmiş tavuk suyuna olanıdır.

1 Grelot, 366.

2 Krş. Evliya Çelebi, 396-408.

3 Petis de la Croix, c. I., s. 384-387.

"Daha sonra tavuk göğsü, şeker, süt, pirinç unu, amber ve miskten yapılan bir cins ara yemek gelmektedir. Bir başkası ise süt, nişasta, şeker, misk ve amberle birlikte pişirilen incirdir. Bir üçüncüsü de birlikte pişirilen kiraz suyu, nişasta, şeker, gülsuyundan meydana gelmektedir, bunlar kevgirden geçirildikten sonra misk ve amber eklenmektedir. İçine badem döşenmiş bir cins pasta vardır; her cins meyvadan hoşaf yapmaktadırlar. Şeker, gülsuyu, amber ve miskle birlikte pişirilen elma, armutun çekirdekleri temizlenerek, şekerde pişmiş badem eklenmektedir.

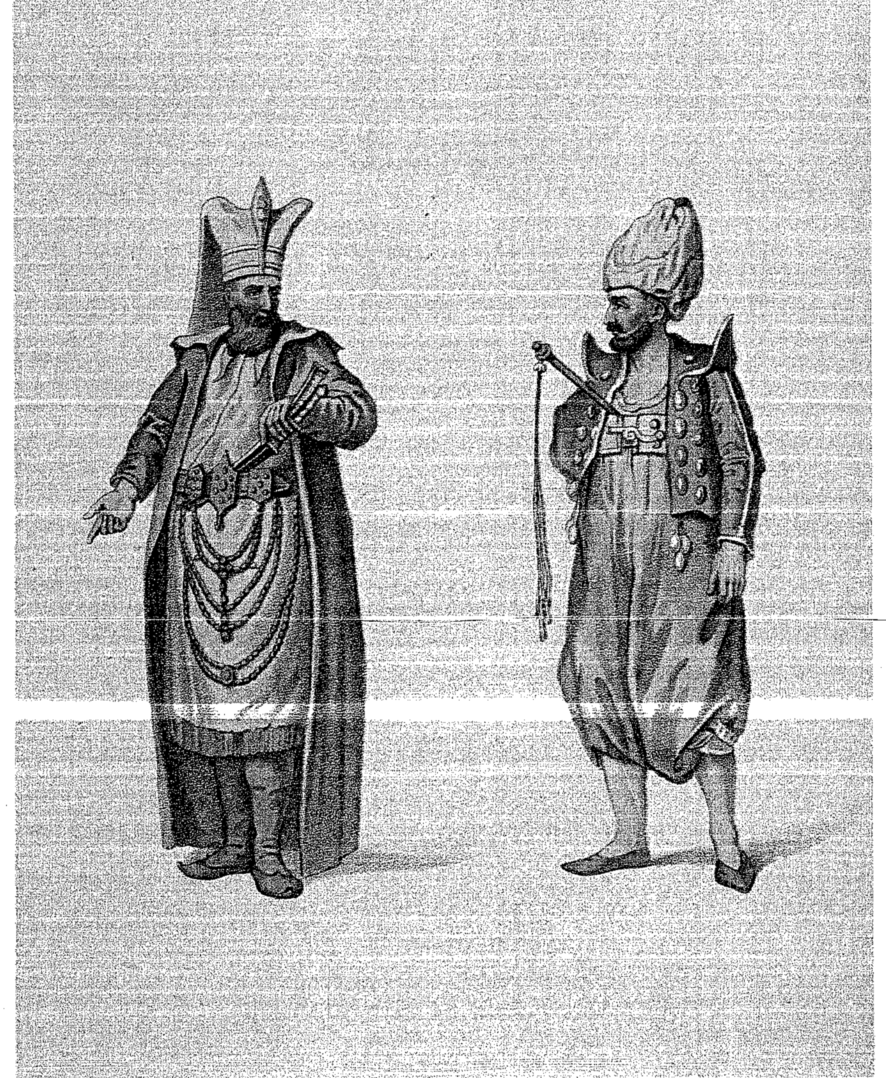
"Arkadan küçük kâselerde getirilen içecekler gelmektedir, bunlar herbiri ayrı ayrı pişirilmiş ve meyvanın kâsenin dibinde tam olarak durduğu kayısı, armut, elma, şam üzümü, şeftali, fıstık hoşaflarıdır, bunlar derin kaşıklarla içilmektedir".

Şaban 932 (Mayıs 1526) tarihini taşıyan bir sicil matbah-ı amire için bir aylık sürede şunların alındığını kaydetmektedir: 64 kantar bal (1 kantar: 55 kg.), 544 tavuk, 28 müd pirinç (1 müd: yaklaşık 500 kg.), 61 kaz, 19 okka safran (1 okka: 1.280 g.), 116 midye, 87 istakoz, 400 balık, 12 miskal misk, 10 okka karabiber, 11 okka zeytinyağı, 3 şinik pekmez (1 şinik: 6 kg.), 84 okka Eflâk tuzu, 13 okka nişasta, 51 kavanoz boza, 616 koyun kelle ve paçası, 180 işkembe, 649 yumurta, 229 su tavuğu...[1]. Bunlara çeşitli sebzeler, ekmek, kaymak, yoğurt, kurabiyeler ve meyvalar dahil değildir... 1674 tarihli başka bir belge İstanbul'a getirilen ve kesilen hayvan sayısını şöyle vermektedir: 199.900 sığır, 3.965.760 koyun (bunun 230.000'i padişah sarayları ve 96.000'i yeniçeriler için) ve 2.877.400 kuzu[2].

İçeceklere ilişkin olarak, iyi bir müslüman olan İstanbullu suyla yetinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın suyolları yaptırıp, varolanlarını hale yola sokmasından sonra, su kaybını önlemek için yalak yerine musluk takılan çok sayıda çeşmenin yapılmasından beri kentte su boldur. Fakat suyun dışında başka izinli içecekler de vardır: Arpa veya darıdan yapılan ve İstanbul'da en iyilerini yapan özel imalathanelerin yanı sıra, bir de devlet imalathanesinin bulunduğu, biraya yakın bir içecek olan boza. Kentte çok sayıda bozacı vardır; Evliya Çelebi bunların 300 tane olduğunu söylemektedir. Üzüm hülasasından veya kuvvetli eskimiş şaraptan yapılan bir cins pişmiş şarap olan müselles; gene pişmiş şarap olan pekmez; bal şerbeti ve şerbetçiotu karışımı olan balsuyu; çok yaygın olmayan arpa suyu şerbeti; sıvı olarak şurup, katı olarak pekmez biçiminde tüketilebilen çeşitli meyva hülasaları; Sakız adası mastikasından yapılan rakı veya arak; bu içki *anis*'e

[1] Ahmed Refik, *Eski İstanbul*, s. 12-13.

[2] R. Mantran, *Istanbul...*, 196'da Türk arşiv belgeleri.

Resim 22. Yeniçeriler

Resim 23. Pera'lı bir Türk kadını

benzemektedir, çok su katıldığında serinleticidir, ama susuz içilirse sarhoş etmektedir. Rakı ilke olarak yasadışıdır ve İstanbul'da imal edilmesi yasaktır, ama bunu bir spesiyaliteleri haline getirmiş olan Ermeniler Çorlu'da rakı imal etmektedirler. Rakı tüketimi çok yaygındır ve Galata ile Kasımpaşa meyhaneleri büyük miktarlarda satmaktadırlar[1].

Müslümanların kullanması resmen yasak olan -IV. Murad ve daha sonra IV. Mehmed bu yasağı hatırlatan fermalar çıkartmışlardır- şaraba gelince, bu buradaki meyhanelerde ve eğlence yerlerinde olduğu kadar, ekâbirlerin evinde de sürekli tüketilmektedir. "Sarhoş" II. Selim, bizzat IV. Murad ve Baki gibi bir şair şarap meraklıları arasında yer almaktadırlar. Azınlıkların ve yabancıların şarap içmeye hakları vardır, ama elçilerin ve elçilik personelinin tüketimi için olanları, hariç İstanbul'a getirtilen şaraplardan vergi alınmaktadır. İstanbul'da Trakya, İzmir, Ege adaları, Bozcaada şarabının yanı sıra, Fransız, İtalyan, Macar, Alman ve İspanyol gibi yabancı şaraplar da bulunmaktadır[2]. Ya bir de şarap yasak olmasaydı!

Kahve Türkiye'ye XVI. yüzyılın ortasına doğru girmiştir ve bu içeceğin sunulduğu ilk kahvehane İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1554'te açılmıştır[3]. Bu tarihten sonra kahve çok moda olmuş ve kahvehaneler çok sık gidilen yerler haline gelmişlerdir. Sultan III. Murad, kahve tüketiminin günah olduğunu ve içenlerin zihnini karıştırdığını iddia eden ulemanın kanaatinden de destek alarak kahvehaneleri kapatmıştır. Ama bu yasak sürmemiştir ve kahvehane sayısı öylesine artmıştır ki, artık bunları yasaklamak olanaksız hale gelmiş ve günah kavramı da ortadan yok olmuştur... İstanbul'da içilen kahve Yemen'den gelmekte ve Mısır'dan transit geçmektedir. Batılılar Avrupa'ya kahve modasını Türkiye'den götürmüşlerdir[4].

Tütün keyfi Türkiye'de XVI. yüzyılın sonunda, III. Mehmed döneminde yayılmıştır; kısa bir süre içinde kadınlar da dahil herkes çubuk içmeye başlamıştır: "Her iki cins de gençliklerinden itibaren evlerinde tütün içmektedirler ve onların tütünleri damakta ve burunda bıraktıkları tat bakımından Batı Hind adaları tütünlerinden üstündürler ve kadınlar tütüne, daha da yumuşak olması için sarısabır ağacı veya mastika katmaktadırlar"[5].

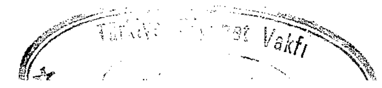
1 İçecekler hk. bkz. R. Mantran, *İstanbul...*, 205-210.

2 Evliya çelebi, 667-668.

3 İbrahim Peçevi, Tarih, c. I, s. 364. R. Mantran, *Le Café à Istanbul... op. cit.;*

4 J. Leclant, *Le Café et les Cafés à Paris, 1644-1693, Annales E. S. C.*, *Ocak-Mart* 1951.

5 La Motraye, 266.

Ve bu konuda Pietro della Valle'nin şu işaretini kaydedelim: "Eğlence olsun diye, topluluk halindeyken de tütün içmeye alışmışlardır... Burada eğlenmek için her saat ve her konumda tütün içilmekte ve kendilerine çok kibar görünmesine rağmen, bana kaba gelen bir şekilde burunlarından duman çıkartmaktadırlar"[1]. Bu tütün, başta Selanik bölgesi olmak üzere Balkanlardan, Küçük Asya'dan veya Suriye'den (Lazkiye bölgesi) gelmektedir. Tütün içilmesi herkesin kabul ettiği birşey değildir ve bu adete karşı olanlar, İstanbul'daki bazı yangınların tiryakilerin tedbirsizliğinden çıktığını bile iddia etmektedirler. Sultan IV. Murad 1637'deki büyük Cibali yangınını bahane ederek tütünü yasaklamış ve kahvehaneleri kapatmıştır; camilerde tütüne karşı vaazlar verilmiştir, ama hiçbir şey onu engelleyememiş ve sonunda IV. Mehmed zamanında kullanımı serbest bırakılmış ve bir tütün rejisi kurulmuştur ki,[2] bu da devlete iyi gelirler sağlamıştır.

Daha önce gördüğümüz üzere, ikâmet mahalleleri ve ticaret ile zenaata ayrılmış olan mahalleler vardır. Evinden çıkan İstanbullu işyerine yayan olarak yönelmekte, ahşap evlerle çevrili, toprak veya eğer ana yolsa taşla kaplı sokaklardan geçmektedir. Bu ana yollar kaldırımcı denilen kent görevlileri tarafından taşla kaplanmakta ve onarımları yapılmaktadır, diğer sokaklar mevsimine göre çamurlu veya tozlu olup, çoğu zaman çöp ve çirkefle kaplıdır. İkâmet mahallelerinin hareketliliği sınırlıdır: Buralardan sebze, meyva, yoğurt satan seyyar satıcıların ve sakaların geçtikleri görülmekte ve duyulmaktadır; bunların herbirinin, halkın dikkatini çekmek üzere özel bir bağırışları vardır. Kibarların oturdukları mahallelerde, önemli kişiler, vezirler saraya atla gitmektedirler, bazen mertebelerini gösteren az veya çok kalabalık maiyetleri onlara eşlik etmektedir.

Ticaret ve zenaat mahalleleri çok daha canlıdır, çünkü buraları yoğunlaşma ve cazibe merkezleridir. Buralarda yalnızca tüccarlar, zenaatkârlar, kalfalar, kâtipler, yani ekmek paralarını buradan kazanan insanlar ve uzmanlaşmış dükkânlardan ürün ve mal almaya gelenlerle değil, aynı zamanda deve, katır, eşek kervanlarıyla da karşılaşılmaktadır; bunlar Doğu'nun veya Doğu Avrupa'nın uzak ülkelerinden gelen malları taşımaktadırlar, bu mallar daha sonra Mahmutpaşa, Pazar ve Eminönü'ndeki hanlara indirilerek depolanacaklardır; Eminönü ile Balat arasındaki iskelelelere yanaşan gemilerdeki devasa balyaları gene hamallar boşaltmaktadırlar. Merkezi mahallelerin hepsi kaynaşmalı bir faaliyet içindedir; buralardan kazancıların, dokumacıların, marangozların, bakırcıların çıkardıkları gürültüler, satıcıların veya müşteri çağıran simsarların bağırışları yükselmektedir.

---

[1] P. della Valle, 80.

[2] Ahmed Refik, *Eski İstanbul*, 34.

Bu manzara renkten yoksun değildir: Önce elbiselerin renkleri, çünkü dükkânların donuk renkleri çoğu zaman görmezden gelinmektedir; bazı mahalleler daha da renklidir: Örneğin boyacıların mahallesi, bunlar çoğu zaman çok canlı tonlarda boyadıkları kumaşları sokak ve geçitlere asarak kurutmaktadırlar. Vezir-i azam çarşamba günü ticari mahalleleri dolaşırsa, bu ek bir seyirlik oluşturmaktadır, çünkü yalnızca kadı, muhtesib gibi kentin ekonomik hayatından sorumlu görevliler değil, aynı zamanda başlıca esnaf temsilcileri, yeniçeriler ona refakat etmekte ve kıyafetleri az veya çok muhteşem ve parlak olan bütün bu insanlar, zaten hiç de hareketsiz olmayan bu mahalleleri daha da canlı hale getirmektedirler.

Eğer İstanbullunun Halicin kuzey kıyısında işi olursa, bir peremeye binmekte ve birkaç akçe karşılığında Galata veya Kasımpaşa'ya taşınmaktadır; peremeyi tek başına tutabileceği gibi, dolmasını bekleyeceği daha büyük bir tekne olan kayığa da binebilir: Bu, bugün İstanbul'da bazı hatlarda motorlu araçlar tarafından sürdürülen dolmuş sistemidir. Haliç de, kayıkların ve peremelerin hiç durmadan gidip gelmeleri, mavna ve alamanaların hareketleri, daha büyük ticari ve savaş teknelerinin (çünkü bunların demirleme yeri Kasımpaşa tersanesidir) yola çıkmalarından veya buraya gelmelerinden ötürü çok hareketlidir.

Demek ki sokak manzaraları pitoresk unsurdan yoksun değildir ve Bayezid, Büyük Çarşı, Mahmutpaşa, Eminönü, Galata ve Kasımpaşa gibi bazı gürültülü ve renkli semtler, gün boyu kentsel faaliyetin büyük bölümünün yoğunlaştığı yerler olmaktadırlar. Nitekim dükkân ve atelyelerin büyük bölümü buralarda yer almakta ve bu da zenaatkârların, tüccarların, alıcıların ve aylakların sürekli hareket halinde olmalarına yol açmaktadır.

Gündelik çalışma süresinin ne kadar olacağı saptanmış değildir; ilke olarak gün boyu sürmektedir: Sabah namazıyla başlamakta ve akşam namazıyla bitmektedir. Günün yazları kışlardakinden daha uzun sürmesi durumu değiştirmemektedir. Dükkân ve atelyelerin büyük çoğunluğunda aydınlatma olanaklarının olmamasından ötürü zaten başka çare de yoktur. Zenaatkârlar ilkel koşullarda çalışmaktadırlar, ama Avrupalı seyyahların işaret ettikleri üzere, ürünleri dikkat çekicidir, fakat bu ürünler yalnızca, Türklerin sabır ve özenlerini tatmin ettikleri küçük sanatlar alanında yer almaktadırlar. Buna karşılık devlete veya özel kesime ait büyük imalathanelerden çıkan ürünler, Avrupa'dan ithal edilen ürünlere (örneğin yünlüler) nazaran düşük kalitedendirler. XVI. yüzyılda Yahudi, Gürcü, İranlı, Suriyeli, Mısırlı gibi yabancı ustaların katkılarıyla bazı teknikler üzerinde (kumaş. demir, taş işçilikleri) iyileştilerse de, bu yüzyılın sonundan itibaren yenileşme hareketi durmuş ve ne ustalar, ne de kalfalar herhangi bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu kısmen, rekabeti yoketmeye yönelen esnaf sisteminin, kısmen de müşterilerin eskisine nazaran daha az gelirli, buna bağlı olarak

da daha az talepçi olmalarına bağlıdır. Geleneğin gücü büyük bir ağırlık yapmaktadır. Aslında çok az kişiyi kapsayan bir hayranlık ve züppelikten yalnızca Türkiye'de üretilmeyen veya daha düşük kalitede olan malların Batı'da üretilenleri yararlanmaktadır.

Türk işçisinin mesleki eğitiminin çok sınırlı olduğunu kabul etmek gerekmektedir: Kuşkusuz çırak, kalfanın veya ustanın veya babasının nasıl çalıştığını görmekte ve bundan pratik dersler almaktadır; ama Türk işçisi durumların çoğu itibariyle "niteliksiz" veya " az nitelikli" bir işçidir ve özellikle de meslek değiştirmeye veya yaptığı işi geliştirmeye pek yatkın değildir. Gelenek burada da rolünü oynamaktadır...

İşgünü ister uzun, ister kısa olsun, öğle ve ikindi namazları gibi zorunlu duraklamalar ve aslında oldukça kısa olan öğle yemeği molası tarafından kesintiye uğratılmaktadır. Öğle yemeği fakirdir, basittir veya iş yerinde, ya da yakınlardaki bir koltuk lokantasında yenilmektedir.

Haftalık dinlenme günü cumadır, ama yıl boyunca birçok bayram çalışmayı kesintiye uğratmaktadır: Dinsel bayramlar, cülus şenlikleri, şehzade sünnetleri, ordunun sefere çıkması, zafer kutlamaları, esnaf bayramları; bunlar bazen bir haftaya kadar uzamakta ve böylece sonunda çalışılan süre çok kısalmış olmaktadır.

Kalfa yevmiyeleri oldukça düşüktür ve otuz-kırk akçeyi geçmemektedir; tabii ki çalışılmayan günlerde ücret verilmemektedir ve aylık maaş alan İstanbullu sayısı çok düşüktür: Ücretlerini böyle alanlar daha çok devlet memurlarıdır. Başta inşaat olmak üzere, bazı meslek dallarında kalfaya ücretinin dışında öğle yemeği de verilmektedir, ama bunu hiçbir zorunlu yanı yoktur. Her esnaf kuruluşunda toplumsal yardım sandığı olduğunu biliyoruz; ancak bu sandıkların olanakları kalfalardan çok ustalara tahsis edilmişe benzemektedir; kalfalar hakkında ayrıntılara sahip olmadığımız için, onların istihdam koşullarını tam olarak belirleyemiyoruz. Ancak resmi nitelikli bazı görevlerde çalışanlar emekli olduklarında bir emekli maaşı alabilmekteydiler; bazı ihtisab belgelerinde bu durum belirtilmektedir[1]; ama bunun tüm mesleklerde uygulandığını söylemek mümkün değildir.

Akşam olunca ticari mahalleler boşalmakta, dükkânlar kapatılmakta ve sokaklarda yalnızca gözetimle ve bu mahallelere nedensiz giren herkesi tutuklamakla görevli gece bekçileri dolaşmaktadır. Herkes güneş batmadan önce evine dönmektedir. Günün son anları akşam yemeğinin yenilmesi,

[1] R. Mantran, *Un document sur l'Ihtisab d'Istanbul à la fin du XVII, s., Mélanges Massignon,* c. III.

yatsı namazının kılınmasıyla geçirilmekte, sonra da ertesi güne yeni bir güçle başlayabilmek üzere, gece başlar başlamaz dinlenmeye çekilinmektedir.

Eğer İstanbullunun gündüz kaybedecek zamanı varsa veya bazı alış verişler yapmak istiyorsa ya Büyük Çarşıya, ya da iki bedestenden birine gitmektedir ve burada herşeyi bulacağından emindir, hem de az çok lüks, az çok olağandışı binbir malı seyretme olanağına da sahip olacaktır; ayrıca buralarda önemli kişilerle yan yana olacak ve eğer alıcıysa, satıcıyla geleneksel bir tartışma yapma olanağına sahip olacaktır, çünkü pazarlık bir bakıma ticari işlemlerin ayinsel yanıdır; hatta vazgeçilmez bir oyundur ve tüm Doğu Akdenizliler bu oyunun ustalarıdır.

Daha sıradan alış verişler için, haftanın belli günlerinde kurulan semt pazarları emrine amadedir: Cumaları Edirnekapı, Koca Mustafa Paşa, Küçük Mustafa Paşa, Eyüb, Kasımpaşa ve Üsküdar'da; cumartesileri Fatih camiinin yanındaki Ali Paşa ve Kasımpaşa'daki Kulaksız mahallesinde; pazarları Avret Pazarı'nda; pazartesileri Macuncu'da; salıları Galata ile Tophane arasındaki Salıpazarı'nda; çarşambaları Fethiye camiinin yakınındaki Çarşambapazarı'nda; perşembeleri Galata'daki Perşembepazarı'nda[1]. Bu pazarlarda esas olarak, pazarcıların sattığı gıda maddeleri bulunmakta, ama dükkâncılar da bu pazarlara katılmaktadırlar ve yiyecek maddelerinin dışında başka ürünlerin de satılıyor olması muhtemeldir. Öte yandan bu pazarlar muhtesib ve adamları tarafından sıkı bir denetim altında tutulmaktadırlar.

Hali vakti yerinde olan evlerde, gündelik alış verişe hizmetçiler ve köleler gönderilmektedir; mütevazi evlerde ise bu görev çoğu zaman evin erkeği tarafından yerine getirilmekte, karısı da ekmek paralarını bu yoldan kazanan seyyar satıcılardan ara sıra birşeyler almaktadır.

İstanbullunun gündelik meşguliyetleri bunlardır. Beklenmedik olaylar nadirdir, ama bu hiç olmuyor demek de değildir. Bunlar çok çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilmektedir: Küçük veya devasa bir yangın, önemli bir olay nedeniyle birden bire yapılması emredilen bir şenlik (Türk ordusunun bir zafer kazanması, bir padişahın cülusu vs.), yeniçerilerin ayaklanması ve bundan çok daha seyrek olmak üzere, esnaf ayaklanması. Türk bütünü itibariyle sakin, büyük değişikliklerden hoşlanmayan bir kişidir: Bunları askerlere, meyhanelerin ayak takımına bırakmaktadır. O sakin, aile içi, Kuran hükümlerine uygun bir hayat sürdürmekle yetinmektedir. Aşırı olmamakla birlikte inançlıdır, camiye gitmektedir, ama bu işi gerektiğinden fazla yap-

[1] Eremya Çelebi, 53.

mamakta, az olmamasına da dikkat etmektedir, çünkü kötü müslümanları, Ramazanda oruç tutmayanları veya cuma namazına gitmeyenleri cezalandırma hakkına sahip olan muhtesibin şimşeklerini üzerine çekmekten korkmaktadır. Tutkuları çok sınırlıdır, çünkü Allah'ın onu toplumda belli bir yere yerleştirdiğine ve toplumsal-mesleki çerçevesinin dışına çıkmasının olanaksız olduğuna inanmaktadır. Öylesine ki, sahip olduklarıyla yetinmekte ve olanaklarının elverdiği kadar hayatı sürdürmeye, gayrimüslim olsalar bile meslektaşları, komşularıyla iyi geçinmeye çalışmaktadır. Fanatik değildir ve bu nedenle XVI. ve XVII. yüzyıllarda hiçbir pogrom veya hıristiyan karşıtı hareket olmamıştır. Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler de kendi cephelerinden, müslümanları tahrik edebilecek hareketlerden kaçınmaktadırlar, böylece kentin insani ve toplumsal ikilemi, siyasal veya ekonomik koşulların bazen geçici güçlükler çıkartmalarına rağmen iyi bir düzeydedir.

II. VAKİT GEÇİRME BİÇİMLERİ

İstanbul'da oturanların mesleki ödevlerinden olduğu kadar, dinsel ödevlerinden de kaynaklanan çok belirgin meşguliyetleri varsa da, vakit geçirme ve eğlenmeyi de ihmal etmemektedirler ve kentte veya dışında gezinti yerleri hiç de eksik değildir. Ermeni yazar Eremya Çelebi "burada, surların içinde mesire yeri olan çok sayıda güzel bahçeler, bostanlar ve çayırlar vardır"[1] diye yazmıştır. Ve Evliya Çelebi de kendi cephesinden bu yerlerin adlarını sıralamaktadır: Atmeydanı, Silivrikapı'daki Ağa Çayırı, Topkapı'daki Yeni Bahçe, Haliç'teki Baruthane, Fatih camiinin yakınındaki Vefa, II. Bayezid camiinin yakınındaki Bayezid meydanı, I. Selim, Süleymaniye, Fatih, Şehzade, Aksaray'daki Valide, Aya Sofya camilerinin meydanları, Atmeydanı'nın aşağısında Marmara kıyısında Kadırga limanı, Yedikule civarı, Aksaray'la Marmara arasında Langa bostanları, Langa deniz hamamı, Eminönü, Odun Kapısı, Ayazmakapı, Samatya, Davutpaşa meydanları vb.[2].

Kara surlarının dışında ve Silivrikapı civarında bu surlar boyunca uzanan Süleyman düzlüğü, Yenikapı mevlevi tekkesinin bahçeleri, Topkapı ile Edirnekapı'nın dışında Topçular ve Otakçılar çayırları, Eyüb vardır. İstanbul'un fethinden sonra Eyüb'de en çok ziyaret edilen ve en ünlü mesire yeri Kâğıthane'dir; İstanbulluların çayırlardan ve buradaki harika gölgeliklerden alabildiğine yararlanabilmeleri için, bu bölgede hayvan otlatılması kesinlikle yasaktır, burada ayrıca küçük bir derenin serin sularından da yararlanmak mümkündür. Daha sonra bir padişah buraya bir köşk yaptırtacak ve bu mesire yerinin bir bölümü İstanbullulara yasaklanacaktır.

[1] Eremya Çelebi, 2.

[2] Evliya Çelebi, 481.

Belli bir öneme sahip kişiler kendilerine Haliç kıyılarında büyük özel bahçeler içine köşkler, konaklar yaptırtmışlardır; Halicin kuzey kıyılarında Hasköy ve Kasımpaşa sırtlarına kadar uzanan büyük alanlar yer almaktadır; Yeniçeriler ve diğer askerlerin alıştırma yaptıkları Ok Meydanı bu tepelerden birinin üzerindedir; Kasımpaşa vadisinin dibinde, tepelerin arasında Piyale Paşa camii vardır, bu camiinin çevresi tutulan bir gezinti yeridir. Halicin, İstanbul'un, Üsküdar'ın, Prens adalarının ve Boğaz'ın çok güzel bir görüntü verdikleri Pera tepeleri de sevilen bir mesire yeridir.

Daha uzak yerlerde gezinti yapmak isteyenler, özel sandallarla olduğu kadar, birçok kürekçi tarafından çekilen kayıklarla da kolaylıkla ulaşılan Boğaz kıyılarına gitmektedirler: böylece Balıkpazarı'nda (Eminönü'ndeki) Beşiktaş'a dolmuş kayıklarıyla 2 akçeye, dört kürekçili kayıklarla 4 akçeye gidilmektedir; İstinye veya Yeniköy'e (bu köy Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulmuştur) altı kürekli bir kayıkla 25 akçeye gidilmektedir, ama ayrıca kürekçileri doyurmak da gerekmektedir. II. Selim döneminde en çok gidilen köy Avrupa kıyısındaki Tarabya'dır (Therapia)[1]. Biraz daha kuzeyde ve gene Avrupa kıyısında Belgrad ormanları uzanmaktadır; buraya Belgrad'ın Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethinden sonra bu ad verilmiştir. Bu ormanın içinde, Mimar Sinan tarafından inşa ve tamir edilmiş olan, kentin su ihtiyacını karşılamaya yönelik bentler vardır, Kanuni Sultan Süleyman bu bentlerin bakımı için savaşta esir düşen Sırpları getirtmiştir. XVII. yüzyılın ortasında patlak veren bir veba salgınından ötürü dehşete kapılan yabancı elçilerin İstanbul'u terkederek, Belgrad ormanları civarına yerleştikleri ileri sürülmektedir; sonradan onları başkaları izlemiş ve orman bir vakit geçirme, bir keyif (özellikle av), gece eğlenceleri yeri haline gelmiştir. Daha sonra, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yabancı elçiler Tarabya civarında, Boğaz kıyısında yazlık ikâmetgâhlar yaptırtmışlardır.

Sarıyer köyünden, ünlü Kestanesuyu'na gitmek mümkündür; bu su İstanbulluların gözünde hemen hemen Çamlıca suyu kadar değerlidir.

Asya kıyısında Üsküdar ve selvilerin yaptığı nefis gölgelikleriyle Karacaahmet mezarlığı vardır. Çamlıca tepesi Üsküdar'a egemendir; İstanbul bu tepeden Prens adalarına ve Boğaz tarafında da Karadeniz'e varana kadar emsalsiz bir görüntü vermektedir; ayrıca bu tepede İstanbul ve çevresinin en ünlü su kaynağı bulunmaktadır. Boğazın Asya kıyılarında, imparatorluğun önemli kişilerinin yalıları sahili doldurmaktadır. Bu sahil evleri meyva

[1] Ahmed Refik, *Eski İstanbul*, 20.

ağaçları ve bahçelerle çevrelenmiş oldukları için, kıyıya kırsal bir görüntü vermektedirler. Padişah da bu kıyıya çeşitli saraylar yaptırtmıştır ve gözdeleriyle birlikte buralara zaman zaman gevşemeye gelmektedir. Çok itibar gören mesire yerlerinden biri, Anadolu Hisarı yakınlarındaki Göksu deresidir; burada kayık ve sandallarla gezinilmektedir. XIX. yüzyılda burası İstanbul toplumunun en çok tercih ettiği yerlerden biri olmuştur.

İlkbaharda Boğaziçi ağaçların ve bol yeşilliğe çeşitli renkler katan çiçeklerin açmasıyla büyüleyici bir görünüm kazanmaktadır; yalılar çok sayıdadır, ama bu sayı manzarayı örtecek veya doğal görüntüyü yok edecek düzeye çıkmamakta, tamamen tersine, bu evlerin mimarisi doğaya uyum sağlamaktadır. Vezirler ve diğer zadegân yazlarını burada geçirmekten tat almaktadırlar. Ayrıca her yalının kayıkhanesi vardır, böylece yalı sakinleri Boğaz'da gezinti yapabilmektedirler. Sonbahar gelince doğa koyu yeşilden kiremit kırmızısına kadar uzanan çeşitli renklere bürünmekte ve kızıl tonlar almaktadır, bu da gerçek bir büyü oluşturmaktadır. İstanbullular Boğaz'da dolaşmayı çok sevmektedirler, ama padişahın muhafız komutanı olan bostancıbaşına ve onun adamlarına karşı dikkatli olmak zorundadırlar. Boğaz kıyılarının ve padişah saray ile bahçelerinin gözetimi ve korunmasıyla görevli olan bostancıbaşı, bu bahçelerde sarhoş olarak yakaladığı kişilere veya uygunsuz durumdaki çiftlere ağır cezalar verebilmektedir ve Eremya Çelebi Bostancıbaşının suçlulardan yüksek kurtarmalık akçeleri aldığını ve "eğer denizde erkek ve kadınları neşeli bir beraberlik halinde bulursa, hiç tereddüt etmeden kayıklarını batır"dığını aktarmaktadır[1].

Başka bir rahatlama ve eğlence yeri de hamamdır. İstanbul'da bunlardan çok sayıda vardır ve bunların kimi lüks, kimi mütevazi; kimi çok, kimi az gidilen yerlerdir. İstanbullu hamama önce yıkanmak, masaj yaptırtmak, kendini oğdurtmak, traş olmak için gitmektedir. Bu hamamlardan bazıları hıristiyanlara ve musevilere tahsis edilmiştir, diğerleri de kadınlara ve erkeklere sırayla hizmet vermektedirler. Halkın büyük bölümü için hamamlar, dostlar ve ahbaplarla karşılaşılan buluşma yerleri haline gelmiştir; yıkanıp, masaj yaptırdıktan sonra halvet odasında çay veya kahve içerek ve çubuk tüttürerek, dostlarla sohbet edilmektedir. Bazı hamamların kuşkulu bir ün edindikleri ve kamusal yerlerin asayişinden sorumlu olan muhtesibin gözetimine rağmen zevk ve safahat yuvaları haline geldikleri olmaktadır. Hamamların kadınlara ayrıldığı sıralarda, sarhoşların ve kötü ahlâklı kişilerin kapıları zorladıkları da olmaktadır, kadınlar bunun üzerine çığlığı basmakta ve rezalet çıkmaktadır, ama böylesine durumların nadir olduğunu ve bu cins olayların zaten kötü ün yapmış hamamlarda meydana geldiğini kaydetmek gerekir. Bütün bunlar dönemin ahlâk düzeyi ve padişahtan

[1] Eremya Çelebi, 56.

başlamak üzere, büyüklerin verdikleri örneklerin işlevindedir. I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde hayasızlık durulduysa da; II. Selim ve III. Murad dönemlerinde ve XVII. yüzyılda I. İbrahim ve IV. Mehmed zamanında ahlâk düşkünlüğü müslüman ve kâfir halk arasında oldukça yaygınlaşmıştır.

Kahveler, eğlence yerleri ve meyhaneler de vakit geçirilen ve eğlenilen yerlerdir, ama kahvehaneler diğerlerinden farklıdır; öncelikle buralarda yalnızca kahve içilmesinden, sonra da daha edepli olmalarından ötürü. Kahvenin İstanbul'a XVI. yüzyılın ortasında Halepli veya Şamlı biri tarafından getirildiği bilinmektedir. Kahve ve kahvehane modası hızla yayıldığından, bu kuruluşlar çok sık gidilen yerler haline gelmiş ve kahve içmeye çeşitli eğlenceler de eklenmiştir: Tavla, satranç, müzik; ama kahvehaneler esas olarak şairlerin, edebiyatçıların ve genel olarak sanatçıların buluşma yeri haline gelmişlerdir. "Bu yerlere din veya nitelik ayırımı olmadan herkes gidebilir; ve buralara gitmekte utanılacak birşey yoktur, çok kimse buralara sohbet etmeye gitmektedir; buranın dışında, gelip geçenleri görmek ve açık havada oturmak isteyenler için, üzeri hasır kaplı küçük banklar vardır. Bu kahvehanelerin çoğunda, bunların sahipleri tarafından müşteri çekmek için tutulmuş olan ve gün boyunca uzun bir süre çalıp söyleyen birçok kemancı, zurnacı ve müzisyen vardır"[1]. Bu "kafe şantanlar" gazinoların yerini almış ve birçok kahvehane sahibi dükkânlarını çiçekli, gölgelikli, fıskiyeli bahçelerin ortasına kurma akıllılığını göstermişlerdir. Bu durum, içki satışını engellememektedir, ama bu tedbirler hiçbir zaman uzun süreli olarak uygulanmamışlardır.

Meyhanelerin çoğu kötü bir üne sahiptirler. Buraları yalnızca azınlıklar işletmektedir ve ilke olarak müslüman mahallesinde meyhane yoktur, biçimsel olarak yasaklandığından, camilere yakın olanları daha da azdır. Buralara her halde çok girip çıkmış olan Evliya Çelebi İstanbul meyhanecilerine ilişkin olarak ayrıntılı bilgiler vermektedir: "Dört kazadaki iğrenç yerlerinin sayısı 1060'tır; şarap satan dinsiz ve kâfirlerin sayısı 6.000'dir... meyhanelerin çoğu Samatyakapı'da, Kumkapı'da, Yeni Balık Pazarı'nda, Unkapanı'nda, Cibalikapı'da, Fener'de, Balat'ta ve karşıda (yani Halicin diğer kıyısında) Hasköy'dedir. Nihayet Galata demek meyhane demektir...! Karadeniz Boğazına kadar her köyde bir meyhane vardır..."[2]. Kaydedilmesi gereken bir husus, bu meyhanelerin çok büyük bir bölümünün iskelelere yakın yerlerde, yani müşteri kitlesinin denizciler, sırt hamalları ve liman trafiğine katılan tüm kişiler tarafından oluşturulduğu ve meyhanelere sürekli bir müdavim kitlesi sağladıkları yerlerde olduklarıdır. Ama bu mey-

[1] Thévenot, 63-64.

[2] Evliya Çelebi, 664-665.

hanelerin tek müşterileri denizciler değildir. Yeniçeriler yasaklara rağmen meyhanelerin yolunu çok erkenden tutmuşlar ve buralarda bazen sonu kötüye varan bir zevk kaynağı bulmuşlardır. "Bazı yeniçeriler kentin dışında, limandaki bir meyhanede fahişelerle halvet olmuşlarken, böylesine buluşmalarda hep olduğu gibi, eğlence olsun diye esrar çekerek tamamen gevşediklerinden ve erkekler kadar kadınlar da çubuk dumanlarından ötürü uyuduklarından, çubuklarındaki kömür hasıra düşerek müthiş bir yangın çıkartmıştır..."[1].

İstanbul'un bütün ayak takımı tabii ki bu meyhanelerin en beterlerinde bir araya gelmektedir ve bu ayak takımının, sarhoş yeniçerilerin şiddet ve rezalet çıkartmamaları için kolluk güçlerinin çok dikkatli olmaları gerekmektedir. Akşamları sokaklarda, hatta bazıları kadın olan (çoğu azınlıktan ve fazla iffetli olmayanlarından) sarhoşlara rastlanmaktadır ve hatta sakin "burjuva mahallelerine" dehşet saçmaktan zevk almaktadırlar.

İstanbul fahişeliğin bilinmediği bir yer değildir ve bazı dönemlerde güpegündüz yapılır hale gelmektedir. Öylesine ki, II. Selim döneminde o çağın şairlerininkine eşit ün kazanan fahişeler vardır. Sermayelerini Rum, Ermeni, Çerkes, hatta Avrupalı ve müslüman (Suriyeli, İranlı veya Türk) kadınlardan sağlayan genelevler vardır; bazı fahişeler tezgâhlarını meyhanelerde, diğer bazıları da kaymakçı dükkânlarında kurmuşlardır. XVI. yüzyılın sonunda en kötü şöhretli semtler Galata, Tophane ve kutsal karakterine rağmen Eyüb'tür. Eyüb kutsaldır, ama çok sayıda insan çekmektedir ve bu semtte çok dükkân bulunmaktadır; hatta kâfirler burada, tıpkı kaymakçı dükkânları gibi randevu evi olarak çalışan meyhaneler açmışlardır.

Fahişeliğin yaygınlaşması üzerine sultan IV. Murad sert tedbirler almaya karar vermiştir: Çok sayıda fahişe tutuklanmış, azınlıklar Eyüb'den atılmış, çok ahlâki amaçlarla kullanılmadığı belirlenen dükkânlar kapatılmıştır. Ama padişahın herşeyi öngörmesi mümkün olmadığından, İstanbul'un çeşitli semtlerinde masum temizleyici dükkânları ve çamaşırhaneler açılmıştır. Gerçekte, kolay kızların mesleklerini icra ettikleri yeni randevu evlerinden başka bir şey söz konusu değildir ve kolluk kuvvetleri bunları yasakladıklarından çok hoşgörmekte ve muhtemelen bunun ücretini tahsil etmektedirler[2].

Özel toplantılar çok sık yapılmaktadır. İstanbullular konuk gitmeyi ve kabul etmeyi, kahve ve çubuk içerek gevezelik etmeyi sevmektedirler: Bazen bu toplantılara şairler davet edilmektedir ve eğer evin sahibi yüksek

1 *Le Mercure de France*, XIX, s. 748 (1633), Zikr. C. D. Rouillard, *op. cit.* 92-93.

2 Krş. Ahmed Refik, *İstanbul nasıl eğleniyordu?* İstanbul, 1927, s. 19 vd.

sosyeteye mensupsa ve yeterli olanakları varsa, konuklarını bir müzik ve raks gösterisine davet etmektedir. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılın ortasında İstanbul'da 6.000'den fazla musikişinas olmalıdır[1], bunların arasında yer alan ve saray yakınlarındaki kışlalarında oturan "resmi musikişinaslar"ı ayrı bir yere koymak gerekir; bunlar padişaha ve terfi eden yüksek devlet görevlilerine nevbet çalmakta ve saray halkını sabah namazı için uyandırmakla görevlidirler; bunlar kent esnafı arasında yer almayan, iyi ücretli mehter esnafını meydana getirmektedirler. Diğer musikişinaslar kullandıkları müzik aletlerine göre gruplara ayrılmışlardır: Yaylı, nefesli veya vurmalı çalgı çalan 71 musikişinas esnafının yöneticisi olan sazendebaşına bağlıdırlar. Bu musikişinaslar konaklarda konser vermeye davet edilmektedirler; onlara bazen rakkaseler de katılmaktadır; rakkaselerin çoğu Çerkes veya Çingenedir ve bu raks oturumları bazen, II. Selim ve I. İbrahim'in kötü örneklerini oluşturdukları içki ve sefahat alemlerine dönüşmektedirler. İstanbul esnafı arasında Evliya Çelebi'nin eğlendiriciler ve hoşça vakit geçirticiler olarak nitelendirdiği gruplar da vardır. Türk yazara göre bunlar oyuncular, cambazlar, hokkabazlar gibi oniki gruba ayrılmışlardır; bu insanlar Türk, Arap, Rum, Yahudi, Ermeni, Çingene gibi çok çeşitli kökenlere mensupturlar; bu eğlendiricilerin bazıları Evliya Çelebi'nin dediğine göre, sefihlikleriyle ünlü "edepsiz"lerden başka birşey değillerdir ve katıldıkları eğlenceler, bu edepsizlerin konuklara erkek fahişe olarak hizmet ettikleri içki ve sefahat alemlerine dönüşmektedir[2].

Fakat daha edepli vakit geçirme biçimleri de vardır: Türkler tavla oynamayı çok sevmektedirler ve bu oyun kahvehanelerde çok yaygındır, satranç da oynamaktadırlar. Spor yarışmalarından zevk alanlar için, Türklerin ulusal sporları olan güreş vardır. Bu ya serbest güreş biçiminde, ya da karşı tarafın tutmasını güçleştirmek için iki rakibin zeytinyağı süründükleri yağlı güreş biçiminde yapılmaktadır. Yağlı güreşçilerin bazıları geleneksel olarak Kasımpaşa deri tabakçıları arasından çıkmaktadır. İstanbullular deve, koç ve horoz güreşinden az çok zevk almaktadırlar[3]. Yüzmenin ve atletik sporların meraklısı azdır. Buna karşılık Türklerin ve özellikle de askerlerin uzun zamandan beri geleneksel hale gelmiş bir sporları da okçuluktur. Başlangıçta bir savaş talimi olan bu faaliyet zamanla, yüksek mertebeli kişilerin bile katıldıkları sportif bir yarışma haline gelmiştir. Ok atışı talimi yapılan alan, Kasımpaşa sırtlarındaki tepelerden Okmeydanı adını taşıyanıdır; burada büyük okçuların başarılı atışlarını belirleyen nişantaş'ları dikilmiştir.

1 Evliya Çelebi, 635-645.

2 Evliya Çelebi, 646-648.

3 Krş. Ahmed Refik, *op. cit.*, 79 vd.

Yapılan bir başka spor da, gene geleneksel olan ve lâkabı Avcı olan IV. Mehmed gibi bazı sultanların uzmanlaştıkları, hatta tutku halini getirdikleri avcılıktır. Av sahaları ya sultanların özel mülkleridir, ya da Trakya'daki alanlarda avlanılmaktadır. Avda ok, mızrak, bazen kargı ve özellikle padişahların katıldıkları avlarda doğan ve köpek kullanılmaktadır. Zaten padişahın maiyetinde, görevleri doğan (doğancıbaşı) ve köpek (samsoncubaşı) yetiştirmek ve bakmak olan subay ve hizmetliler vardır. İstanbul civarındaki bazı alanlar yalnızca padişahlara ayrılmıştır; diğerlerinde bütün müslümanlar avlanabilmektedir; Frenkler ancak belli alanlarda avlanabilmektedirler. Av keyfi İstanbulluların yalnızca küçük bir kesiminin yararlanabildiği birşeydir ve kent civarındaki köylüler bazen bu spora girişiyorlarsa, bunun nedeni eğlence veya keyif olmaktan çok, yakaladığı av hayvanlarını başkent pazarlarında satabilme arzusudur. Zaten Türkler lüks bir yiyecek olan av etini pek sevmemektedirler ve zaten bu etler de padişaha, bazı yüksek görevlilere ve Galata'daki bazı Frenklere tahsis edilmiş durumdadır.

Başka bir av türü daha vardır, bu da kuş, özellikle öten kuş yakalamaktır; nitekim İstanbul'da çok kalabalık bir kuşçu esnafı vardır; bunlar 500 dükkânda 600 kişidirler[1] ve bu rakama "birinci sınıf öten bülbül satan..."[2] bülbül satıcıları dahil değildir; padişah da muazzam bir kuşhaneye sahiptir ve bunun içinde her tür kuş yetiştirilmektedir[3], bu kuşhane sarayın yakınında, Ahırkapı'dadır. Padişahın ayrıca çeşitli vahşi hayvanları beslediği bir bahçesi vardır: Burada aslan, kaplan, panter gibi hayvanlar vardır; ama bu bahçe başkent halkına açık bir seyir yeri değildir.

[1] Evliya Çelebi, 585.

[2] Eremya Çelebi, 587.

[3] Eremya Çelebi, 5.

III. GÖSTERİLER

İstanbullu kendine kentte ve kent dışında sunulan vakit geçirme olanaklarının dışında, çeşitli gösterilerden de yararlanabilir: Halk gösterileri, dinsel nitelikli gösteriler ve "resmi" gösteriler.

Halk gösterilerinin en sık ve basit olanı, Evliya Çelebiye göre sayıları 70 olan ve Balat'ta oturan çingene ayıcıların yaptıklarıdır[1]. Bunlar zincire vurdukları ayılarıyla birlikte kalabalık mahallelerde ve meydanlarda dolaşmakta, ayıyı tef çalarak oynatmakta, sonra da seyircilerden para toplamaktadırlar.

Bazı halk mahallelerinin meydanlarında "gerçekçi ve tuhaf öyküler" anlatan meddahla da karşılaşmak mümkündür. "Meddah çok basit unsurlardan yararlanmaktadır: Kendini dinleyenlerin karşısında bir iskemleye oturmakta ve yardımcı malzeme olarak bir sopa ile geniş bir mendilden başka bir şeyi bulunmaktadır. Soluk almaya ihtiyacı olduğu her seferinde bu mendille halkı bir iki saniye oyalayan bir hareket yapmaktadır. Ama bu mendilden esas olarak, sesini değiştirmek ve çeşitli şiveleri taklid etmek için ağzını gereken şekle sokmak için yararlanmaktadır. Bu taklidler meddahın ve Türk halk tiyatrosunun esas komikliğidir. Ayrıca meddahların anlattıkları öyküler karşılıklı konuşmalara çok büyük bir yer vermektedirler, bu konuşmalarda iki veya daha fazla kişi, meddahın ağzından konuşmakta ve bir kişinin özel şivesiyle söylediği sözler birbirine eklenmektedir"[2].

Bu öyküler yalnızca karşılıklı konuşmalardan ibaret değildir. Kahramanların (kadın veya erkek) "halkı periler, canavarlar, cadılar ve sihirli eşyaların ortasında, büyülü evlerde yaşayan prensesler olan bir dünyada"[3] binlerce tehlikeyle karşılaştıkları peri masalları vardır. Ayrıca, Batı *fable*'lerindeki gibi insan kimliği taşıyan hayvanların öyküleri vardır, ama bu öyküler eski bir Türk edebi geleneğine dayanmaktadırlar: bu öyküler çoğu zaman kıssadan hisse vermektedirler. Meddah tıpkı aşık denilen halk şairleri gibi, eski Türk efsane ve destanlarını da ezberden okumaktadır; bunlar Türklerin eski tarihli göçleri, Orta Asya, İran ve başka ülkelerdeki ikâmetlerine ilişkin az çok değişiklik geçirmiş anılar, Türklerin deniz veya kara savaşlarının abartılmış biçimleridir. Ayrıca Oğuz han, Şah İsmail ve özellikle de Seyyid Battal Gazi gibi gerçek veya efsanevi kahramanların çevresinde oluşturulan destanlar da anlatılmaktadır. Seyyid Battal Gazi,

[1] Evliya Çelebi, 561.

[2] Edmond Saussey, *Littérature populaire turque*, s. 74-75.

[3] Saussey, 41.

Batı'nın şövalye romanlarıyla az çok kıyaslanabilir nitelikteki olağandışı ve şaşırtıcı maceraların kahramanıdır. Bütün bu kahramanların arasından bir tanesi sonunda özgün bir karakter kazanmıştır: Bu "saflık ile hinoğlu hinliğin şaşırtıcı bir karışımıyla birlikte, Türk insanının gülümseyen bir temsilcisi olan" ünlü Nasreddin Hoca'dır. Bu Nasreddin Hoca muhtemelen ya XIII. yüzyılda, ya da daha da geçerli olmak üzere, XIV. yüzyılın başında gerçekten yaşamıştır, çünkü çok sayıda fıkra onu, Anadolu'yu istila ettiği sıralarda Timur'la konuşurken göstermektedir. Nasreddin Hoca, başka ülkelerdeki benzeri kişilerde de görülebilen folklorik çizgilerin yanı sıra, çeşitli fıkra anlatıcılarının ona zaman içinde kaynattıkları ayrıntılarla tamamen Türk olan bir tip; bazen kadı, bazen imam veya sıradan bir köylü olan bir cins fakir din adamı, ihtiyacı olduğu halde çalışmaya pek eğilimi olmayan, büyücek bir Anadolu kasabasının halkının yaşamını paylaşan biri haline gelmiştir; karısıyla çoğu zaman çekişmektedir ve birçok fıkrada onunla beraber yer alan eşeğini daha çok tercih ediyora benzemektedir. Sağduyu, pratik davranış duygusu sahibi ve hazırcevap olan Nasreddin Hoca'ya, başta Timur olmak üzere, bu dünyanın güçlülerine karşı yöneltilen mizah ve zekâ dolu birçok cevap yakıştırılmaktadır; Edmond Saussey bu konuda "Türk halkının bu cins çizgileri Nasreddin Hoca fizyonomisine katmış olması ve bu basit ve iyi insanın portresini, Timur'un karşısına ulusal bir kahraman simgesi olarak dikmesi, yani kaba güç ile fetih açlığının karşısına gülerek gösterilen cesareti, sakin direnci, ölçü ve haysiyet duygusunu dikmiş olması anlamlıdır" diye yazmaktadır[1].

Halk şairlerinin bir bölümünü de saz şairleri meydana getirmektedir; bunlara böyle denilmesinin nedeni, bunların şiirlerini saz denilen oldukça ilkel bir telli çalgıyla birlikte türkü biçiminde söylemeleridir; bunlara âşık da denilmektedir. Esnaf olarak örgütlenmiş olan bu şairler dervişlere oldukça yakındırlar ve çoğu zaman onlarınkilere benzeyen kıyafetler giymektedirler. Mesleklerini kahvehanelerde icra etmekte, buralarda kendi bestelerini söylemekte ve dinleyicilere bilmeceler sormaktadırlar; bunlar çoğu zaman kelime oyunlarına, akrostişlere, şiir cambazlıklarına dayalı edebi bilmecelerdir. Aslında bu edebiyat ince bir kültür cilasına sahip olan insanlara hitap etmektedir, ama tamamen halktan kaynaklanan temel hiçbir zaman eksik değildir. Aşık edebiyatı XVI. ve XVII. yüzyıllarda değerini görmezden gelmenin mümkün olmadığı eserler vermiştir ve liyakati, bilgince edebiyatın karşısında Türk şiirinin geleneksel biçimlerini ve Arapça ile Farsçanın istilasına uğramamış olan bir dili savunmasıdır. Bu aşıklar o tarihlerde Osmanlı başkentinin "küçük burjuva"ları nezdinde büyük bir başarı elde etmişlerdir; halkın bu kesimi onları dinlemek ve şiirsel oyunlarına katılmak için kahvehanelere istekle gitmektedirler[1].

1 Saussey, 72.

Fakat Türk seyirlik unsurlarının en sevilenleri, hiç kuşkusuz orta oyunu ve karagözdür.

Orta oyunu[2] bir sahnede değil de, yalnızca bir ipin çevrelediği bir alanda, halkın içinde oynanmaktadır. dekor, üzerine kapı, pencere, ağaç gibi şeyleri temsil eden kâğıtların takıldığı bir paravana, yarı daire biçiminde küçük bir masa tarafından temsil edilen dükkân ve iki hasır iskemleden meydana gelmektedir. Sayıları bazen fazla olabilen oyuncular, gösterilerini bu dekor içinde sunmaktadırlar; topluluk oyunculardan başka çalgıcı ve rakkaselerden de oluşmaktadır. Fakat orta oyunu esas olarak, birbirleriyle zıtlaşan iki ana oyuncu olan pişekâr ("ilk oynayan") ile kavuklu (kocaman bir sarığı olan) tarafından belirlenmektedir. Pişekâr ölçülü, kültürlü bir kişi, ince zevkleri olan, bilgince bir dil konuşan ve rezaletten ödü kopan iyi bir burjuvadır. Kavuklu tembel, geveze, meraklı, kendini ilgilendirmeyen işlere burnunu sokan, halk dili konuşan ve pişekârın ona söylediklerini genelde anlamayan ve bu yüzden birçok yanlış anlamaya yol açan halktan bir kişidir. Bu oyuncuların dışında zenneler (yani kavuklunun karısı ile pişekârın kızı); çoğu zaman övünme meraklısı bir Arnavut olarak sunulan sarhoş; korkunç bir şivesi olan Laz; Yahudi, Ermeni, Arap, Zeybek, iyi kötü medenileşmiş bir kişi olan Lövanten gibileri de gösteriye katılmaktadırlar. Bütün bu rolleri erkekler oynamaktadır ve yetenekleri bu kişileri abartılı bir şekilde taklid etmeye dayalıdır. Oyuncular dar bir alanda doğaçlama yapmaktadırlar ve gösteri pişekâr ile kavuklunun karşılaştıkları, tanıştıkları ve birbirlerine inanılmaz öyküler anlattıkları bir tekerleme, yani giriş bölümüyle başlamaktadır. Daha sonra asıl oyun başlamakta, bu bölüme bütün oyuncular katılmakta ve pişekâr bu bölümde genellikle kadınların ve kavuklunun kurbanı olmakta, kavuklu da oyunun gelişmesi sırasında epeyi dayak yemektedir. Konular ya gündelik hayattan, ya efsane ve destanlardan, ya da tarihsel olaylardan alınmaktadır; oyunlar söz ve durum komiğinin gösterinin esas ağırlığını oluşturduğu fars biçiminde sunulmaktadır.

Karagözden daha basit ve daha yeni olan orta oyunu, çok az bir hazırlık ve düzenleme gerektiren bir halk eğlencesidir. Bu oyun XVII. ve XVIII. yüzyıllarda büyük başarı elde etmiş, ama şimdi tamamen kaybolmuştur.

1 Krş. M. F. Köprülü, *Türk saz şairleri.*

2 Krş. Selim Nüzhet, *Türk temaşası*, İstanbul, 1930, Saussey, *op. cit.*, 74 vd.

Osmanlı imparatorluğunun tüm Akdeniz eyaletlerinde çok geniş ölçekte yayılan karagöz çok daha ünlüdür[1]. Doğru olmayan bir şekilde Çin gölge oyunu olarak adlandırılan karagöz, boyalı ince deriden veya parşömenden yapılma suretlerin oynatılmasından ibarettir; suretler hayali'nin (karagöz oynatan) üzerlerindeki deliklere geçirdiği değnekler aracılığıyla hareket ettirilmektedir. Işık kaynağı mumdur ve görüntüler bir perdenin üzerine düşürülmektedir.

Bu suretler belli sayıda kişi ve dekor unsurlarından meydana gelmektedir: Ev, bahçe, gemi, mobilya vs. Perde de, örneğin bir odanın duvarları veya tavanı olarak, bir dekor gibi kullanılmaktadır[2].

Karagöz oyunu eskidir ve daha XV. yüzyılın başında ona dair işaretler vardır. Herhalde Türkistan üzerinden Çin'den gelmiştir veya başka bir varsayıma göre, Araplarda Orta Çağda çok moda olan bir gölge oyununun Şeyh Kuşteri tarafından dönüştürülmüş biçimidir[3]. Her ne olursa olsun, Türk oyunu çok karakteristik bir özellik kazanabilmiş ve kendilerini kabul ettiren kişiler yaratabilmiştir. Bu kişilerin en başta gelen ikisi Hacivat ve özellikle de Karagöz'dür. Orta oyunundaki pişekârı hatırlatan Hacivat saygın, ciddi, geleneklere saygılı ve güzel konuşan biri olarak gözükmektedir; kavukluya denk düşen Karagöz geveze, keyfine düşkün, övünme meraklısı ve Hacivat'la sıklıkla zıtlaşan bir halk adamıdır. Gösterinin komik unsuru büyük ölçüde, iki kahraman arasındaki bu zıtlığa dayanmaktadır ve hayali yeteneğini bu noktada gösterebilmektedir, çünkü yalnızca kişileri canlandırmakla kalmamakta, aynı zamanda onların rollerine yorum da getirmektedir: Hayali Türklerin çok beğendiği taklid ve karikatürize etme yeteneğini olduğu kadar, çok dar bir alandaki doğaçlama halinde ortaya çıkan olayı yürütme dehasını da göstermek zorundadır. Bu oyun bir "muhavere" ile başlamakta, daha sonra diğer kişilerin de katıldıkları asıl oyunla devam etmekte ve orta oyununa benzer bir şekilde gelişmektedir, ama karagöz oyununa hayvanlar, canavarlar, hayaletler, periler, cinler vs. de katılmaktadır: herşey hayalinin sahip olduğu suretlere bağlıdır. Hayali bazı durumlarda hayal gücünü, gösterisini sunduğu mahallenin tanınan kişilerinin aleyhine kullanmaktadır. Bu bazen bir taşlamaya dönüşmektedir, ama genelde tuhaf ve gülünç olayların bol bol bulunduğu inanılmaz büyük maceralar veya farslar sunmakla yetinmektedir.

1 Karagöz hk. bkz. Selim Nüzhet, *op. cit.*: H. Ritter, *Karagöz, türkische Schettenspiele*, Hanovre, 1934; Saussey, op. cit. 32 vd.

2 Saussey, *op. cit.*, 83.

3 Ahmed Refik, *İstanbul nasıl eğleniyordu*, s. 61 vd.

Orta oyunu ve Karagöz Ramazan gecelerinin ve şeker bayramı ile kurban bayramının en itibar gören eğlenceleri arasında yer almaktadırlar.

Bu eğlencelerin dışında, İstanbullulara sunulan "dinsel" veya "resmi" nitelikli başka gösteriler de vardır. Birincilerin arasında, her hafta sunulduklarından ötürü en sık rastlanılanları ve renkleri olanları, padişahın cuma namazına alayla gitmesidir: padişah cuma günlerin yanında görevliler ve muhafızlar olduğu halde sarayından çıkmakta, büyük alâ ü vâlâ ile Aya Sofya camiine, ya da XVII. yüzyıldan itibaren Sultan Ahmed camiine gitmektedir. bu renkli bir seyirliktir ve Pietro della Valle gibi bazı Avrupalı seyyahlar bunu tasvir etmişlerdir: "Dün cuma olduğundan... nihayet, kendine bu nedenle refakat eden ihtişam ve maiyetle birlikte padişahın Aya Sofya camiine gidişini gördüm... Sarayının önde gelenleri at üstünde onun önünden ilerliyor ve herkes ona, görev ve ünvanlarının yüksekliği ölçüsünde yakın duruyor. Saray ağalarının en önemlileri de gene at üzerinde, çok büyük özel hizmetkârlar olarak onun gerisinden geliyor; asıl hizmetkârlar ise kafaları traşlı, sakalsız ve güzel kırmızı kıyafetler giymiş olarak ilerlemektedirler... Bu hükümdarın yakınlarında, oldukça karmaşık bir şekilde birçok piyade birliği yürümektedir, bunların bazıları bizim tüfekçilere benzemektedir, bazıları ise ok ve yaylarla muhafızlık yapıyor gibidirler ve daha da başkaları mektupları taşıyarak habercilik yapmaktadırlar; bunlar iki eteği önden kuşaklarına kadar açık kısa bir elbiseleri olan, bacakları yarı çıplak olan ve inanılmaz bir hızla koşan kişilerdir; ve (alayda yer alanların) herbirinin görevine göre ayrı kıyafetleri, zengin süsleri ve başlarının üzerinde çok güzel ve hafif sorguçları vardır..."[1].

Büyük dinsel bayramlar da, hiç değilse dış cilaları itibariyle gösterilere fırsat yaratmaktadırlar. Örneğin Ramazan ayında uzman ustalar tarafından düzenlenen mahyalar hayranlıkla izlenmektedir: Bunlar büyük camilerin minarelerinin arasına gerilen iplerin üzerine yerleştirilen yağ kandilleriyle Tanrıya ve peygamberine yönelik hamd ü senaların yazılması biçimindedir. Bazı camilere, örneğin ünlü mevlidhanların okudukları mevlid dinlenmeye gidilmektedir. Mevlevi dervişlerinin semah ayinleri de bir cins seyirdir, ama bu özel nitelikli, yalnızca tarikat mensuplarının alındığı, sadece seyirci olanların nadiren kabul edildikleri bir gösteridir.

Hiç değilse başlangıçları bakımından dinsel olan bir başka gösteri de, büyük esnaf bayramlarıdır; bunlar Kâğıthane veya Ağa Çayırı gibi geleneksel yerlerde düzenlenmektedir. Bu bayramlar bazen bir hafta sürmekte ve esnaf üyeleri bu bayramlarda biraraya gelmenin yanında, kendi gruplarını geleneksel törenlerin yapma, ama aynı zamanda seyircilerin, ziyaretçilerin

1 P. della Valle, 68-70.

ve aylakların gözü önünde, sanat veya ticaretlerinin ürünlerini sergileme fırsatını da bulmaktadırlar; bu bayramlar bir cins esnaf ürünleri sergisidir ve İstanbullular için bir eğlence vesilesidir.

Fakat İstanbul halkı arasında en büyük sükseyi "resmi" nitelikli gösteriler yapmaktadır. Bu cins gösteriler büyük olaylar vesilesiyle olmaktadır: Ordunun büyük bir sefere çıkması, Osmanlı güçlerinin kazandığı bir zaferin kutlanması, bir şahzedenin doğumu veya sünnet düğünü, padişahın Mekke'ye resmi armağanlarını yollaması (Mahmal) vs.; bunlara, padişahla ilk görüşmeleri için saraya giden elçilerin alayları da eklenebilir[1]. Bu resmi törenlere ordu (ilk iki durumda) ve esnaf katılmakta, her esnaf grubunun temsilcileri tekerlekli bir arabanın üzerinde, kendi faaliyetlerinin bir cins tablosunu oluşturmuş olduğu halde ve halka ürünlerinden dağıtarak, örgütlü bir alay halinde geçmektedirler. Ayrıca her esnaf kuruluşu padişaha veya eğer şehzade sünnetiyse, şehzadeye armağanlar sunmak zorundadır. Bu alaylar devasa boyutludur ve günlerce sürmektedir: Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinin 200 sahifeden daha fazla süren bir bölümünde bunları tasvir etmiştir. Çeşitli dinsel kuruluşlar esnafa katılmaktadır: Ulema, kadılar, dervişler vs. Öylesine ki, bunların bütünü İstanbul halkının gerçek bir resmi geçidi olmaktadır. Ancak bu cins alaylar istisnaidir, çünkü devlete ve esnafa çok pahalıya malolmaktadır.

Bunların en ünlülerinden biri, oğlu Mehmed'in (gelecekte III. Mehmed) 1582'deki sünnet düğünü vesilesiyle sultan III. Murad'ın yapılmasını emrettiğidir. Jean Palerne adında bir tanık, özellikle dinsel kuruluşların resmi geçidini tasvir etmiştir: "Ertesi gün müftü, bir deve tarafından taşınan yüksek bir çadırın içinde oturmuş olduğu halde ve elinde tuttuğu kitabın sahifelerini çevirerek, büyük meydanda arz-ı endam etti ve etrafında her birinin elinde birer kitap olan çok sayıda müslüman din görevlisi vardı, bunların çoğu Mekke'ye gidecekti: Bunların hepsi farklı farklı giyinmişlerdi; bazılarının kafasında başlık vardı, hiçbirinde sivri külah yoktu, diğer bazıları önde ve arkada kuyrukları olan çeşitli hayvan pöstekilerinden başlıklar giymişlerdi... bunlar bir süre sonra meydanın ortasında zıplamaya, kendi etraflarında dönmeye, ıslık çalmaya başladılar, ellerindeki zil ve tefleri birbirlerine vurup, bildik çığlıklarını atıyorlardı, gerçek bir şamata söz konusuydu; çünkü dans etmeye, atlayıp zıplamaya ve dönüp durmaya hiç ara vermiyorlardı; aralarından bazıları hiç durmadan beş yüz kereden fazla dönmüştü ve bunu öyle bir beceriyle yapıyorlardı ki, saymak mümkün olmuyordu.

"Bu şekilde meydan çevresinde üç tur attılar ve sonunda, onlara kıskançlıkla bakan padişahın önünde durdular, bazı dualar ettiler ve sonra arkadakilerden üçü dördü büyük bıçaklarını çekerek kendi kol ve kalçalarından büyük parçalar kesmeye başladılar, buralarına bazı tozlar dökülünce yaralar iyileşecek; diğer başkaları da yanaklarına kızgın demirle dağladı: bütün bunların hepsini peygamberleri Muhammed'in ve bu kutsal ve saygın müftünün kutsadığı hükümdarlarının aşkına yapmaktaydılar; müftü daha sonra padişahın yanına giderek armağanlarını sundu ve yanındaki muazzam kalabalıkla birlikte çekildi"[1].

[1] Bkz. Yukarıda bl. III, § 5.

XVII. yüzyıla ilişkin olarak, bu cins alaylar konusunda Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği 1637 tarihli olanının dışında; Eremya Çelebi'nin ordunun 1657'de Girit seferine çıkışına ilişkin[2] ve Fransa elçiliğinde 1674'teki sünnet düğünlerine[3] ilişkin tasvirlerine de sahibiz. O dönem minyatürcülerinden, gerçekçi ve çok öğretici görüntüler bırakmış olan iki tanesinin sayesinde, bu alaylar hakkında görsel bir fikir edinmek de mümkündür[4].

Bu büyük şenlikler padişahın armağanı olan eğlencelerle tamamlanmaktaydı: yeteneklerini başta Atmeydanı olmak üzere, İstanbul'un çeşitli meydanlarında sergileyen soytarıların, ip cambazlarının, vs. gösterileri. Bu ip cambazlarından bazıları çok büyük ün kazanmışlardır ve Evliya Çelebi onlardan hayranlıkla söz etmektedir. Ona göre bu ip cambazları Türk, Arap, Acem, Rum, Hindu ve Yemenli olup, sayıları 200'dür[5]. En ünlüleri, Atmeydanı'nda padişahın huzurunda gergin ip üzerinde cambazlık yapan ve ödül olarak cambazlar kâhyası olarak atanan Üsküdarlı Mehmed Çelebidir.

Kısacası, İstanbullu sokak gösterilerinden örgütlü gösterilere kadar uzunan bir yelpaze içinde eğlenceden mahrum kalmamaktadır. Bunlardan zevk aldığı düşünülebilir, çünkü konumdan memnun olsa bile, gündelik hayatındaki sevinç kaynakları herşeye rağmen sınırlıdır. Zaten halkın ezici çoğunluğu açısından, geleceğin geçmişten farklı olmadığı bir dünyada, nasıl olurdu da bundan farklı birşey olabilirdi?

[1] Jean Palerne, *Pérégrinations...*, 458-459.

[2] Eremya Çelebi, *Ruzname*, 246-250.

[3] Pétis de la Croix, c. II, s. 112.

[4] El yazması *Surname*'ye ve F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof-und Volksleben... Ein türkisches Miniaturen Album aus dem 17 Jahrhundert*, Hanovre, 1925'e bkz.

[5] Evliya Çelebi, 625-626.

SONUÇ

Kanuni Sultan Süleyman ve XVII. yüzyılın ortasına kadar olan süre içindeki ardıllarının döneminde, İstanbul toplumu her tür otoriteye karşı saygı kavramının her düzeyde görüldüğü yani padişaha, yönetimin temsilcilerine, esnaf yöneticilerine, aile reislerine karşı saygının tam olduğu çok uygar bir toplum görüntüsü vermektedir. Herkesin iyice belirli bir yere sahip olduğu ve imparatorluğun yönetici çevreleri ile askeri veya hukuki-dinsel yüksek memurları etkileyen değişikliklerin ve azillerin dışında, İstanbulluların çoğu için mümkün veya hayal edilebilir bir değişmenin olmadığı, çok hiyerarşik hale gelmiş yapıların karşısında olunduğu izlenimi alınmaktadır. Buradan, varolduğu ileri sürülen müslüman kaderciliği içinde, bu durumun kadere razı olmaya denk düştüğü sonucunu çıkartmak uygun olmayacaktır. İstanbullu bunun tamamen tersine, kaderine razı olarak değil de, bilinçli bir düşüncenin ürünü olarak böyle yaşamaktadır; çünkü gerek aile hayatında, gerekse mesleki hayatında, yetkililerin uygulanmalarını sağlamaya özen gösterdikleri bir yasalar ve düzenlemeler bütünü tarafından herşeye rağmen korunmaktadır. Buna bağlı olarak, yetki sahipleri beklenmedik veya olağandışı tedbirler alarak halkın huzurunu bozmamaya dikkat etmektedirler: Ellerinde olmayan gelişmeler olduğunda bile, imparatorluğun başkentinde karışıklık çıkmasında hiçbir yararları yoktur. Bu durumda statüko her iki tarafın da yasalara saygı göstermesi tabanı üzerinde kurulmaktadır; ve bir yüzyıldan daha uzun süre huzurlu bir yapı gösteren bu ortamda, İstanbullu sakin, görünüşte güçlüğü olmayan bir hayat sürmektedir; tabii ki bu ortamda padişahın ve devletin zenginliğinden herkes payını almakta ve bu zenginlik başkenti geliştirip güzelleştirerek, sakinlerine kentin prestijine ortak olmanın iftiharını tattırmaktadır.

İstanbul ve İstanbullular bu tarihlerde, siyasal, ekonomik, toplumsal, ruhani ve entellektüel tüm alanlarda ortaya çıkan gerçek bir refah dönemi, Osmanlı imparatorluğunun "altın çağı"nı yaşamışlardır.

Fakat bu refah dönemi kendiyle birlikte kolaycılık, gerekli çabaların unutulması, diğer ulusların küçümsenmesi, dış rakiplerin kaydettikleri ilerlemelerden haberdar olmama gibi sonuçları da getirmiştir. Bunlara XVII. yüzyıl padişahlarının beceriksizlikleri, zayıflıkları, yeneteksizlikleri ile ilk askeri bozgunlar eklenmektedir: devletin ve padişahın harcamaları, artık imparatorluğun gücünü temsil ettiklerinden ötürü önemlerinin farkında olan ve kötü ücret alan, talepçi yeniçerilerin başını çektikleri olaylara, karışıklıklara yol açmaktadır. Bunun üzerine bir önceki yüzyılda o kadar yerleşik olan şu saygı kavramı zayıflamaya ve yok olmaya yüz tutmuştur: pa-

dişahlar isyan eden askerler tarafından tahttan indirilmekte, katledilmekte; başkentte isyanlar, karışıklıklar çıkmakta; rüşvetçilik ve kayırmacılık adalet ile ahlâkın yerine geçmektedir. Yapıları içinde donmuş olan kent esnafı, azınlıklar arasında çıkarı bu yönde olan destekler bulan yabancı rekabetine ciddi bir şekilde direnememektedir. Siyasal ve ekonomik hayat derin ve aleyhte değişikliklere tanık olmaktadır.

Buna karşılık toplumsal hayat fazla etkilenmişe benzememektedir: gündelik hayat belki eskisi kadar kolay değildir, ama ağır güçlüklerle karşılaşmamaktadır ve İstanbullu hâlâ kentin ona sağladığı avantajlardan çıkar sağlayabilmekte, hâlâ iyice canlı olan entellektüel ve ruhani geleneklerden yararlanabilmektedir.

Batı'da Türkü vahşi, gaddar, kandökücü bir barbar olarak görme alışkanlığı sürmüştür. İstanbul'u XVI. ve XVII. yüzyıllarda ziyaret eden ve Osmanlı imparatorluğunu dolaşan Avrupalı seyyahların yazdıkları okunduğunda böyle birşey hiç de görülmemektedir. Bu anlatılanlardan, bunun tamamen tersine yabancılara karşı fanatikliğin bulunmadığı, güzel şeylerden hoşlanma hayatı iyi yaşama arzusu çıkmaktadır: gerçeği kesinlikle aşan masalsı bir tablo, ama eğer özellikle İstanbulluların hayatı Paris, Londra veya Batı'nın herhangi büyük bir kentindeki çağdaşlarınınkiyle kıyaslandığında, hiç de küçümsenebilir gibi değildir. Seyyahların verdiği tablo iyi tanımayan, ama İstanbul'u Batı'nın henüz tarihi tamamen eline geçiremediği bir zamanda Eski Dünya'nın bir numaralı kenti haline getiren bir uygarlığı yansıtmaktadır.

KISA BİBLİYOGRAFYA

Adnan Adıvar (A.): *La Science chez les Turcs ottomans.* Paris, 1939.

Ahmed Refik: *XVI. Asırda İstanbul Hayatı.* İstanbul, 1935.

Ahmed Refik: *Hicri XI. Asırda İstanbul Hayatı, (1592-1689),* İstanbul, 1931.

Ahmed Refik: *Eski İstanbul.* İstanbul, 1931.

Ahmed Refik: *İstanbul nasıl eğleniyordu?* İstanbul, 1927.

Alberti (Eugène): *Relazioni degli ambasciatori veneli al senato durante il secolo XVI. Série III: Relazioni dell'Impero ottomano.* Florenca. 1840-1845.

Alderson (A. D.): *The structure of the Ottoman dynasty.* Oxford, 1956.

Arseven (Dj. E.): *L'Art turc.* İstanbul, 1939.

Atkinson (Geoffroy): *Les Relations de voyage au XVII. siècle et l'évolution des idées.* Paris, 1924.

Babinger (Franz): *Mahomet II le Conquérant et son temps (1432-1481).* Paris, 1954.

Barkan (Ömer L.): "Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* c. XI, s. 1-4 (1949-1950) ve c. XV. s. 1-4 (1953-1954).

Barozzi (N.) et Berchet (G.): *Le Relazioni degli stati europei lette al senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosellimo,* Série V: Turchia. Venedik, 1871.

Birge (John K.): *The Bektashi order of dervishes.* Londra 1937.

Bombaci (Alessio): *Storia della letteratura turca.* Milano 1956.

Braudel (Fernand): *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris, 1949. Türkçesi: *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Istanbul, 1989-1990, 2 cilt. Eren Yayınları.

Bruno (P.): *Ambassadeurs de France et Capucins français à Constantinople au XVII siècle, d'après le Journal du P. Thomas, de Paris. Études Franciscaines,* c. XXIX à c. XXXI, mars 1913- mai 1914.

Clot (André): *Soliman le Magnifique.* Paris, 1984.

Djelal Esad: *Constantinople: de Byzance à Stamboul.* Paris, 1909.

Ebersolt (Jean): *Constantinople et les voyageurs français de Levant.* Paris 1919.

Eremya Çelebi: *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda Istanbul,* çev. ve yay. Hrand, D. Andreasyan, yay. Kevork Pamukciyan, İstanbul, Eren Yayınları, 1988.

[Ergin] Osman Nuri: *Code des Affaires muniaipares* (en turc), c. I, İstanbul, 1922.

Ergin, Osman Nuri: *Türkiye'de Eğitim Tarihi.* c. I. İstanbul, 1939.

Evliya Çelebi: *Seyahatname*, c. I., İstanbul 1898.

Gabriel (Albert): *Les Mosquées de Constantinople*. Paris, 1926.

Galanté (Abraham): *Histoire des Juifs d'Istanbul*. Istanbul, 1941-1942.

Garnett (Lucy M.): *Turkey of the Ottomans*, New York, 1914.

Gerçek (Selim Nüzhet): *Les Spectacles turcs*. İstanbul, 1942.

Gibb (Edward J.): *A History of Ottoman Poetry*. Londra 1900-1909.

Gibb (H. A. R.) et Bowen (H.): *Islamic Society and the West*, c. I, part I, et 2. Oxford, 1950-1957.

Hasluck (F. W.): *Christianity and Islam under the sultans*. Oxford, 1929.

Hammer (J. von): Çev. *Histoire de l'Empire ottoman*. J.-J. Hellert, Paris, 1835-1843.

Kissling (Hans J.): *The role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire*, Chicago, 1954.

Köprülü (Mehmed F.): *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul, 1928.

Lewis (Bernard): *Istanbul and the civilisation of the Ottoman Empire*. University of Oklahoma Press 1963.

Lybyer (Albert H.): *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*. Cambridge, 1913.

Mamboury (Ernest): *Istanbul touristique*. İstanbul, 1951.

Mantran (Robert): *Istanbul dans la seconde moitié du XVII siècle*. Paris, 1962. Türkçesi: *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*. 2 cilt.Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan. Ankara 1990.

Masson (Paul): *Histoire du Commerce français dans le Levant au XVII. siècle*. Paris, 1962.

Ohsson (Mouradgea d'): *Tableau général de l'Empire ottoman*. Paris, 1787-1824.

Penzer (n. M.): *The Harem*. Londra 1936.

Rouillard (Clarence D.): *The Turk in French history, thought and literature (1525-1660)*. Paris, t. y.

Wood (A. C.): *A History of the Levant Company*, Londra 1935.

AVRUPALILARIN 16. VE 17. YÜZYIL SÜRESİNCE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE DOĞU'YA İLİŞKİN SEYAHATNAMELER

Kişisel notlarımızın dışında, aşağıdaki eserlerde XVII. yüzyıl seyyahlarına atıflar bulduk.

Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographiqeu de l'Asie Mineure*, c. II, Paris 1852, XLIII+313 s. in-8.

Catalogue de la bibliothéque orientale de feu Charles Schefer, Paris 1899, 288 s. in-8.

Atkinson (Geoffroy), *Les relations de voyage au XVII. e siécle et l'évolution des idées*, Paris 1924. VI+220, in-16.

Ebersolt (Jean), *Constantinople et les voyageurs du Levant*, Paris 1919, 280 s. in-16, ill.

Iorga (Nicolas), *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris 1928, 128 s. in-8.

Iorga (Nicolas), *Quelques voyageurs occidentaux en Orient*, in *Revue historique du Sud-Est auropéen*, 1932, 62-82.

Iorga (Nicolas), *Quelques voyages en Orient*, *ibid.*, 310 ve 372-379.

Martino (Pierre), *L'Orient dans la littérature française au XVII.et au XVIIIe siècles*, Paris, 1906.

Omont (Henri), *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII. ve XVIII. siécles*, 2 cilt. in-4, Paris 1902.

Rouillard (Clarence Dana), The Turks in French History. Thought and Literature, Paris t. y. 700 s. gr. in-8.

Saint-Genois (J. de) Les voyageurs belges, Bruxelles t. y.

Tongas (Gérard), Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant la premiére moitié du XVII siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, comte de Césy, Paris 1942, 340 s. in-8.

Abbott (George-Frederick), Under the Turk in Constantinople, A Record of Sir John Finch's Embassy (1674-1681). Londra, 1920, XV+418 s. in-8.

Alberti (Tommaso), Viaggio a Costantinopoli di Tommaso Alberti (1609-1621), yay. A Bacchi della Lega, Bologna 1889.

Alexandre de Rhodes (le P.). Divers voyages et missions en la Chine et autres royaumes de l'Orient, Paris, 1653.

Almosnino (Moysen), Extrémos y grandesas di Constantinopoli compuerto por Rabi Moysen Almosnino, hebreo, traducido por Jacob Cansino, Madrid 1638.

Amman (Hans-Jacob), *Reiss in das gelobte Land von Wien ausz Öesterreich durch Ungariam, Serviam, Bulgariam und Thraciam auf Constantinopel*, Zurich 1678, 192 s. in-8.

Andreasyan (Hrand D.). *Ermeni seyyahı Polonyalı Simeon'un seyyahatnamesi (1608-1619), Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul 1953, 269-276.

Arnaud (François), *Voyage en Levant et en Jérusalem*, 1602-1605. *H. Omont dans Florilegium M. de Vogüé*, Paris, 1909.

Arvieux (Louis Laurent d'), *Mémoires ddu chevalier d'Arvieux, J. B. Labat*, 6 cilt, in-12, aPris 1735, tarafından derlenmiş ve düzenlenmiştir.

Baudier (Michel), *Invantaire de l'histoire générale des Turcs*, Paris 1617; 2. baskı. Paris 1631, 44+998 s. inn-4.

Baudier (Michel), *Histoire générale du Serrail et de la cour du Grand Seignour*, Paris 1623, in-4; diğer yay. sind., 92 s. in-f°.

Beauvau (Henri de), Relation journalière du Voyage de Levant, Toul 1608; 2. baskı Nancy 1615.

Beauliea-Persac (Philippe Prévost de),m *Discours du voyage faict en Levannt*, 1608-1610, yay. Ch. de La Roncière, Paris 1913, XXXVI+292 s. in 8.

Benaglis (G.) *Relatione del viaggio fatto a Costantinopoli... dall'... conte Alberto Caprara, Bologna 1684*, 5+238 s. in-12.

Bénard (Nico'as), *Le voyage de Hierusalem et autres lieux de la terre Sainete faict par le sieur Bénard., Parisien*, Paris 1621. VIII+759 s. in-8.

Benvenga (abbé Michele), *Viaggio di Levante con la descritione di Constantinopoli, bologna 1688*. 264 s. in-12.

Blondel (François), *Relation d'un voyage de Berlin à Constantinople, Ch. Lucas dans Bulletin de Géographie historique et descriptive*, c. I Paris 1900; E. Griselle, Relation du voyage de François Blondel, *Revoe des Études Historiques*, LXXXVII, 1916, 345-367.

Blount (Sir Henry), *A Voyage into the Levant*. Londra, 1640, in-4.

Bordier, *Relation Cf. B. N.*. Ms. fr., 18076.

Boucher (le P. Jean), *Le Bouquet sacré composé des plus belles fleurs de la Terre Sainete*, Paris 162; in-8.

Breuning (Hans-Jacob), *Orientalische Reyass dess Edlen und Vesten Hanss Jacob Breuning von und zu Buschenbach, so er selb ander in der Türckey, Griechanland, Egypten, Arabien, palestina und Syrien verrichtet*, Strasbourg 1612, in-f°.

Brèves (François Savary de), *Relation des voyages de M. de Brèves tant en Grèce, Terre Sainte et Aegypte quaux royaumes de Tunis et Arger-Ensemble un Traicté faict l'an 1604 entre le Roy Henry le Grand et l'Empereur des Turcs. Et trois discours dudit sieur* Paris 1630, in-4.

Bruyn, bkz. *Le Bruyn* (Cornelius).

Burbury (John), *bkz. Howard* (Henry).

Caprara (Alberto), *bkz. Benaglia* (G.).

Chappelle, bkz. *La Chappelle* (Georges de).

Chardin (Jean), *Voyages du Chevalier Chardin*, Lyon 1687-1723, 10 cilt in-12; diğer baskılar. *Amsterdam 1735*, 4 cilt, in-4; Paris 1811, 10 cilt, in-8.

Chaulmer (Charles), *Tableaux de l'Europe, Asie, Afrique et Amérique*, Paris 1654; 2. baskı. Paris 1664, 4 cilt in-12.

Colier (Justin), *Journal du voyage de M. Colier, Résident à la Porte pour Messieurs de États Généraux des Provinces Unies*, traduit du flament par Vinvent Minutoli, Paris 1672, XII+106 s. in-12.

Coppin (le P. Jean), *Le bouclier de l'Europe ou la guerre sainte, avec une relation de voyages faicts dans la Turquie, la Thébaïde et la Barbarie*, Le Puy et Lyon, 1686, 5+496 s. in-4.

Coryates (Thomas) *Travels to, and Observations in Constantinople and other places in the way thither*, dans Collection de Purchas, c. II, 1811-1831.

Covel (John), *Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, by. J.-Théodore Bent, Early Voyages and Travels in the Levant*, II, Londres, The Hakluyt Society. 1893, XLV+305 s. in-8.

Croix (Pétis de a), bkz. *La Croix*.

Dallam (Thomas), *The Diery of Master Thomas Dallam (1599-1600), éd. par J. T. Bent, Early Voyages and Travels in the Levant*, I, Londres, The Hakluyt Society, 1893 (cf. John Covel).

Deshayes de Cormenin (Louis), *Voiage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'année 1621*, Paris 1624. 404 s. in-4.

Donado (Giovanni-Battista), *Viaggi a Costantinopoli di G. B. Donado, senator veneto, éd. par A. Benedetti et F. M. Pazzagna*, Vienne 1688, birleşik 2 cilt. in-18.

Doubdan (Jean), *Voyage de la Terre Sainte*, Paris 1657; 3. baskı. Paris 1666, in-4.

Driesch (Gerard Cornelius von den), *Historische Nachricht von der Römischen Kaya, Gross-Botschaft nach Constantinopel welche... Damian Hugo von Virmondt... verrichtel... Aufgesetzi von Gerard Cornelius von der. Diresch*, Nuremberg 1723, in-4.

Du Loir, *Les Voyages du Sieur Du Loir. Ensemble de ce qui se passa à la mort du feu Sultan Mourat dans Serrail, les cérémonies des funérailles... Avec la relation du siège de Babylone fait n 1639 par Sultan Mourat*, Paris 1634, s. 358 s. in-4.

Du Mont (Jean, baron de Carlscroon), *Nouveau voyage du Levant, par le sieur D. M., contenant ce qu'il a vu de remarquable en Allemagne, France, Italie, Malthe et Turquie*, La Haye 1694, 475 s. in-12; genişletilmiş baskı, La Haye 1699-1700.

Du Vignau (le sieur), *L'État présent de la puissance ottomane, avec les causes de son accroissement et celles de sa décandence*, Paris 1687. in-12.

Du Vignau, *Le secrétaire turc, contenant l'art d'exprimer ses pensées... avec une Relation très curieuse de plusieurs particularitès du Serrail*, Paris 1688, IV+340 s. in-12.

Fauvel (Robert), *Voyage d'Italie et du Levant*, Rouen 1664, in-4.

Fauvel (Robert), *Observations curieuses sur le voyage du Levant*, Rouen 1688.

Febvre (Michel). *État présent de la Turquie*, Paris 1657, in-12.

Febvre (Michel), *Théâtre de la Turquie, où sont représentées les choses les plus remarquables qui s'y passent aujourd'hui*, Paris 1682, 10+558 s. in-4.

Fermanel (Gilles), *Le Voyage d'Italie et du Levant*, Rouen 1664, 882 s. in-4.

Finch (Sir John), *bkz. Abbott* (G. F.).

Formanti (Neriolava), *Raccolta delle historie delle vite degl' imperatori ottomani sino a Mehenent IV regnante... Con il Serraglio del Gran Monarca*, Venedik 1684, birleşik 2 n. cilt, IV+325 et 74 p. in-4.

Galland (Antoine), *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople* (1672-1673) édité par Ch. Schefer. Paris 1881, 2 cilt. in-8.

Gédoyn (Louis), *Journal et Correspondance de Gédoyn* "le Turc", publié par A. Boppe, aPris 1909, XXVIII+232 s. in-8.

Gerlach (Stephan), *Stephan Gerlachs des Aeltern Tagebuch der von zween glerwürdigsten Römischen Kaysern Maximiliano und Rodolpho beyderseits den Andern dieses Namens... An die ottomanische Pforte zu Constantinoppel abgefertigten und durch Hn. david Ungnad... glüçklichst vollbrachter Gesandschaft. Aus denen Gerlaschischen... Schriften... her für gegeben durch seinen Enckel M. Samuelem Gerlachium Mit einer Vorrede Herrn Tobiae Wagneri*, Franfurkt am-Main 1674.

Glen (le P. Jean-Paptiste de), *Des habits, moeurs, cérémonies, façons de faire anciennes et modernes du Monde, Liège 1601.*

Gontaut-Biron (Jean de), *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut-Biron, baron de Salignac, 1605-1610. I. Voyage à Constantinople II. Correspondance diplomatique.* Relation inédite précédée de la vie du baron de Salignac par Th. de Gontaut-biron, Paris 1888-1889, 2 cilt. in-8, LXXVI+148 ve XIV-451 s.

Goujon (Jacques), *Histoire el voyage de la Terre Sainte (1668)*, Lyon 1671 in-4.

Grangier (le P. Louis), *Lettres envoyées du Levant parle Père Louis Grangier*, Paris 1616.

Greaves (John), *Description of the Grand Signor's Seraglio*, Londres 1653 (Reproduit dans Miscellaneous Works of John Greaves, Londra 1737, cilt, II, s. 585 et suiv.).

Greaves (John), *An account of the Latitude of Constantinople and Rhodes, dans Philosophical Transactions*, 1665, n. 178, cilt XV., s. 1295-1300 (Reproduit dans Miscellancous Works..., cilt. II, 364-371).

Grelot (Guillaume-Joseph), *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris 1680, in-4.

Guillerargues, *Ambassade de M. leComte de Guillerargues et de M. de Girardin auprès du Grand Seigneur, avec plusieurs pièces curieuses, tirées des mémoires de tous les ambassadeurs à la Porte, qui font connoistre les avantages que la religion et tous les Princes de l'Europe ont tirés des alliances faites par les français avec sa Hautesse*, Paris 1696, in-12.

Guilletière (la sieur de la), *Athènes, ancienne et nouvelle et l'estat présent de l'Empire des Turcs, contenant la vie du Sultan Mahomet IV*, Paris 1675, in-12.

Historia, o sia vero, e distinto Ragguaglio dello stato presente della cittâ di Constantinopali e suo seraglio, Venedik 1686.

Howard (Henry), *A relation of a Journey of the right honourable My Lord Henry Howard from London to Vienne and thence to Constantinople, written by John Burbury*, Londra 1671, in-12.

Jouvin, *Le voyageur d'Europe où est le voyage de Turquie que omprend la Torre Sainte et l'Égyple, Paris 1684*, 322 s. in-12.

La Boullaye-Le Gouz, *Les voyages et observations du sieur de La Boullaye-Le Gouz, gentilhomme angevin*, Paris 1653, in-4.

La Chappelle (George de), *Recuel de divers portraits des principales Dames de la Porte du Grand Turc, tirée au naturel sur les lieur*, Paris 1648.

La Croix (François de), État général de l'Empire ottoman, depuis sa fondation jusqù'à présent... par un solitaire turc. M. de La Croix, tarafından çevrilmiştir. Paris 1675, 3. cilt. in-12.

La Croix (François Pétis de), *Extrait du Journal du sieur Pétis fils. renfermant tout ce qu'il a vu et fait en Orient durant dix annéges*, Paris, *Magasin Encyelopédique de 1808*, c., 277-376.

La Motraye (François Aubry de), *Voyages de M. de La Motraye en Europe, Asie et Afrique*, La Haye, 1727, 2 cilt. in-f°.

La Blanc (Vincent), *Les voyages fameux du sieur Vincent Le Blanc, Marseillois... aux quatre parties du monde*, Paris 1649, in-4.

Le Bruyn (Cornelius), *Reyzendoor den Levant, Delft 1698*, in-f°.

Le Bruyn (ou: Le Brun, Cornelius), *Voyage au Levant, trad, franç*, Delft 1700, I. cilt, in f°, genişletilmiş çeviri, Rouen-Paris 1728.

Lithgow (William), *The Totall Discourse of the Bare Adventures e Painfull Peregrinations of long nineleene Yeares Travayles form Scotland to the most famous Kingdoms in Europe, Asia and Affrica*, Glasgow 1906; diğer baskı Leith 1814, VIII+412 s. in-8. Magdeleine (Comte de la), *Miroir de l'Empire ottoman, avec un succinet récit de tout ce qui s'est passé de considèrable pendant la guerre des Turqs en Pologne jusqu'enl* 1676, Bàle 1677, 256+40 s. in-8; 2. baskı sans nom d'auteur, sous le titre: *Miroir de l'Empire ottoman, au l'état présent de la Cour et da la milice de Grand Seigneur*, Paris 1678, Lyon 1680, birleşik 2. cilt in-12.

Maghi (Cornelio), *Ouanto di più curioso ve vago a potutto raccore Cornelio Magni nel primo biennio da esse consumato in viaggi, e dimore per la Turchia reste distribuite in questa parte in varie lettere scritte in Italia, Parma 1679*, 672 s. in-12.

Marsh (H.), *A new survey of the Turkish Empire history and Government complexted*, Londra 1664.

Marsigli (Luigi-Fernando), *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio, ovvero Canale di Costantinopoli*, Roma 1681.

Melton (Edward), *Zeldsame en gedenk waerdige Zee-and Lond-Reyzen, door Egypten, West-Indien, Persien, Türckyen, Oost-Indien*, Amsterdam 1681, III+495 s. in-4.

Mémoires et Instructions chrestiennes sur le sujet des missions étrangres et particulièrement de celles qui se font en Turquie et autres pays du Levant, Paris 1644.

Monceaux (des), *Extrait d'un voyage par M. des Monceaux, communique par M. le Comte de Bonneval, son neveu* (A la suite de la traduction française des Voyages de Cornelius Le Bruyn, Rouen 1725).

Monconys (de), *Journal du voyage de M. de Monconys, publié par le sieur de Liergues, son fils*, Lyon 1665-1666, birleşik 3 cilt IV+491, II+503 et IV+256 s. in-4.

Mussi (Nicolò), *Relatione della Città di Constantinopoli, Bologna et Bassano 1675, (c. Sources vénitiennes, Bibl. Correr, ci-dessus* s. 659).

Nointel (Charles-Prançois Olier, marquis de). bkz. Vandal (Albert).

Pacifique (le P.), *Lettre escrite... par le Pare Pacifique*, Paris 1628.

Pacifique (le P.), *Relation du voyage de Perse*, Paris 1631, in-4.

----------------- *Le Pèlerin véritable de la Terre Saincte* Paris 1615, in-4.

Poullet, *Nouvelles relations du Levant, avec une exacte description de l'Empire du Turc en Europe, Paris 1667-1668*, 2. cilt, in-12.

Quiclet, *Les voyages de M. Quiclet à Constantinople, Paris 1664, IV+246 s. in-12. Rheinfelden (Ignatius von). Neue Jerosolymitanische Pilger-Fahrt*, Würzburg 1667, in-4.

Ridulp (William), *The Travels of foure English men and a Preacher into Africa, Asia, TroyBythinia, Thracia and to the Black Sea and to the red Sea, begunne in the yeere of Jubile, 1600, and by some of theme finished the yerre 1611*, Londra 1612.

Robert de Dreux (le P.), *Voyage en Turquie et en Grèce, du R. P. Robert de Dreux, aumânier de l'ambassadeur de France (1665-1669)*, Hubert Pernot, Paris 1925, XII+202 s. in-12, tarafından yayınlanmış ve şerh'edilmiştir.

Roe (Sir Thomas), *The Negociations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628*, Londres 1740, LXIV+828 s. in-f°.

Roger (Eugène), *le Terre Saime*, Paris 1646, X+440+16 p. in-4.

Rolamb (Nicolas) *A Relation of a Journey to Constantinople giving an account of the state of the Turkish Monarchy translated from the copy pirnted in swedish at Stockholm dans Collection de Churchill* Londra 1732, C. IV, 671-718.

Rosaccio (Giuseppe), *Viaggio da Venetia a Costantinopoli per mare e per terra et insieme quello di Terra Santa*, Venedik. 1606, 76 s. in-4.

Rycaut (Paul), *History of the present State of the Ottoman Empire*, Londres 1666.

Rycaut (Paul), *Histoire de l'État présent de l'Empire ottoman*, P. Briot, Paris 1670, in-4; tarafından Fransızcaya çeviri: genişletilmiş baskı Amsterdam 1762, X+726 s. in-12; Bespier, Rouen 1677, s. cilt. in-12, tarafından başka bir çeviri.

Saint-Maurice (A. de), *La Cour Ottomane ou l'interprète de la Porte*, Paris 1673, X+203 s. in-12.

Sanderson (John), *The Travels of John Sanderson in the Levant*, éd. par Sir William Foster, Londra the Hakluyt Society, 1931, XLIV+322 s. in-8.

Sandys (George), *Sandys Travels... containing an History of the original and present state of the Turkish Empire*, Londra 1615; Londra 1673, 240 s. in-f°.

Sapiencia (Otavio). *Nuevo tralado de Turquia con una descripcion del sitio y ciudad de Constantinopla*, Madrid 1622.

Schmid (Nicolaus), *Seer aanmerkelyke reys-beschryvinge na Constantinopolen en Egypten gedaan in het jaar 1605 en vervolgens*, Leyde t. y.

Siméon, (bkz.) Andreasyan (Hrand D.).

Slisansky (Laurent), *Newe Reissbechreibung nacher Jerusalem undt dem H. Landte... wie auch von der Türcken Glauben, Handel undt Leben*, Viyana 1662.

Smith (Thomas), *Epistolae Quatuor, II de Moribus ac Institutis Turcarum, II de Eccleiis Asia et Constantinopolis*, Oxford 1674, in-8.

Smith (Thomas), *Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks (trad, anglaise de l'ouvrage précédent)*, Londra 1678, VIII+328 s. in-12.

Somer (Jan, van Middelburgh), *Jah Somers Zee en Landt Reyse gedaen aer de Levante als Italien, Candien, Cyprus, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turckyen, Amsterdam 1649*, 38 s. in-f°; Almanca çev.: *Johann Sommers See-und Land-Reyse nach ders Levante*, Frankfurt, 1664.

Spon (Jasques), *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux année 1675 et 1676 par J. Spon ve G. Wheler*, Lyon 1678, 3 vol. in-12, XII-405, XI+417 ve 430 s.

Stochove (Vincent), *Voyage du Levant*, Bruxelles 1643; 2. baskı Bruxelles 1662, X+508 s. in-12.

Tafferner (le P. Paul), *R. P., Paulus tafferner Caesarea Legatio quam mandante augustissimo rom, imperatore Leopoldo Iad Portam ottomanicam suscepit perfecitque Walterus S. R. I. comes de Leslie*, Viyana 1672, 161 s. in-8.

Tavernier (Jean-Baptiste), *Relation du Grand Sérail*, Paris 1675, 278 s. in-4.

Tavernier (Jean-Baptiste), *Les six voyages de M. J.-B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, paris 1676-1677; başka baskı Amsterdam 1678, 2 vol. in-12; Paris, 1692, 6. cilt in-12.

Thévenot (Jean), *Voyages de M. Thévenot au Levant et en Asie*, Paris 1664, 376 s. in-4.

Tournefort (J. Pitton de), *Relation d'un voyage du Levant*, Paris 1717, 2 cilt in-4.

Troilo (Frantz-Ferdinand von), *F. F. von Troilo aus Ober-Schlesien, auf Tassot..., orientalische Reise-Beschreibungu wie er zu dreyen Unterschiedenen Mahlen nach Jerusalem, von dannen in Egypten auf dem Berg Sinai, und ferner nach Constantinopel sich begeben*, Lcipzig ve Francfurt 1713, 88 s. in-8; eski baskısı, Dresden 1676.

Urbinus (Th.), *Türkisches Stadt-Büchlein darine hunderlt und etliche der auserlesensten Städte... so der Ottomanishen Herrschaft... unterworffen; samt deren Belägerun beschrieben*, Nuremberg 1664.

Valle (Pietro della), *Il pellegrino..., scritte dell'anno 1614 sin al 1616*, Rome 1650. Fransızca çev.: *Voyages de Pietro della Valle, gentilhome romain, dans la Turquie, la Palestine, l'Égypte, la Perse, les Indes orientales et autres lieux*, Paris 1661-1664, 4 vol, in-4.

Vandal (Albert), *Les voyages du Marquis de nointel (1670-1680)*, Paris 1900 XII+356 s. in-8.

Verdier (Gilbert Saulnier du). *Abbrégé l'Histoire des Turcs*, Paris 1655, c. cilt. in-18.

Ville (marquis de), *Les mémoires du voyage de M. le Marquis de Ville au Levant ou l'histoire curieuse du siège de Candie... Le tout tiré des Mémoires de J. B. Rostagne, secrétaire d'Estat de S. A. R. par Fronçois Savinien d'Alquié, Amsterdam 1671, 2. cilt. in-12. V+453 ve 320 s.*

Villote (le P. Jacques), *Voyages d'un missionnaire de la Compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie*, Paris 1730, VIII+648 s. in-12.

Wenner (Adam), *Ein ganz neu Reysebuch von Prag auss bis zur Constantinopel (1616-1618)*, Nuremberg 1622, VI+135 s. in-4.

Wheler (George), *A. Journey in Greece, Londra 1682; Fransızca çev.: Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Amsterdam 1689, 2. cilt. in-12.

Wild (Johann) *Neue Reysbecshreibung eines Gefangenen Christen, wie derselbe... zum sibenden mal verkauft werden, welche sich Anno 1604 angefangen und 1611 ihr end genommen... In sonderheit von der Türcken... Walfahrt... nach Mecha. Iltem von der Stadt Jerusalem... Dessgleichen von der Stadt Constantinopel, durch Johann Wilden, Nuremberg 1613*, 20+262 s. in-4.

DİZİN

Abbasi halifeleri, 7
Abbasi, 61
Abdalan-ı Rum, 86
Abdurrahman, Sarı (Nadaclı ulema), 190
Abhazlar, 54
Acem kervanları, 20
Acem kitapları, 183
Acem, 124, 229
acemi oğlanlar, 19, 65, 67, 84, 85, 193
Acemler, 20
Adalı Rumlar, 45
Adana, 52, 146
Adriyatik Cumhuriyeti, 132
Adriyatik, 150
Afrika kentleri, 30
Afrika, Kuzey, 73, 186
Afrika, 22
Afyon, 146
Afyonkarahisar, 146
Ağa Çayırı, mesire yeri, 104, 216, 227
ağalar, 70
Ağrıboz, 150
Ahırkapı, 28, 36, 86, 222
Ahiler, 86
Ahmed, I., 11, 60, 182, 197
Ahmed, I., medresesi, 179
Ahmed, III., 124, 189, 197
Ahmed, III. kitaplığı, 197
Ahmed, Şehzade (IV. Mehmed'in oğlu), 173
Aix parlamentosu, 139
Akdeniz derileri, Doğu, 119
Akdeniz eyaletleri, 226
Akdeniz havzası, 110, 189
Akdeniz iklimi, 22
Akdeniz iskeleleri, Doğu, 131
Akdeniz Kumpanyası (Eylül, 1, 139, 204, 1685
Akdeniz Kumpanyası, Doğu, 133
Akdeniz limanları, Doğu, 43
Akdeniz ticareti, 52
Akdeniz, Doğu, 42, 108, 124, 128, 130, 139, 141, 148, 149, 150, 204, 205, 215
Akdeniz, 1, 14, 22, 41, 54, 74, 105, 139, 148, 149, 186
Akropolis, 1, 36
Aksaray, 26, 27, 28, 45, 216
alamanalar, 38
Alay Köşkü, 25, 70
Alî, tarihçi-yazar (öl.1690), 186
Ali Ekber Hitayi, 186
Ali Hz. (Halife), 172
Ali Paşa semti, 215
Ali Reis, Macar (coğrafyacı), 186
Alman şarabı, 211
Alman, 50
Almanya dükası, 140
Alvise Contarini, Venedik balyozu, 47
Amalfi mahalleleri, 25
Amalfililer, 128
Amerika, 10
Anadolu defterdarlığı, 72
Anadolu Ermenileri, 45
Anadolu eyaleti, 15, 146
Anadolu fatihi Kasım Paşa, 39
Anadolu Hisarı, 3, 218
Anadolu kasabası, 224
Anadolu kazaskerleri, 68, 69
Anadolu madenleri, 40
Anadolu Selçukluları, 179
Anadolu Türk dünyası, 90
Anadolu Türkleri, 6
Anadolu yolları, 14, 146
Anadolu, Batı, 40, 42, 144
Anadolu, Doğu, 20, 43, 52, 73
Anadolu, Kuzey, 43
Anadolu, Orta, 143
Anadolu, VIII, IX, 2, 4, 6, 14, 20, 22, 32, 40, 45, 46, 49, 52, 65, 73, 140, 179, 188, 208, 224
Ankara bozgunu, 2
Ankara felâketi, 6
Ankara tiftiği, 116
Ankara, 2, 52, 91, 146, 147
Antalya yolu, 147
Anthoine, terzi, 133
Antoine Rincon heyetleri, 129
Antoine, Saint, 127
Antoine, 139
Arabistan, 22, 155
Arap alfabesi, 177
Arap Camii, 53
Arap çölleri, 171
Arap evi, 164
Arap harfleri, 177
Arap ülkeleri, 9, 83
Arap yazarlar, 180
Arap-lar, 1, 46, 48, 53, 62, 123, 124, 125, 172, 182, 184, 188, 221, 225, 226, 229

Arapça eserler, 186
Arapça felsefi eserler, 189
Arapça, 131, 177, 183, 186, 187, 189, 224
aristokratik, 178
Arnavut, 225
Arnavutköy, 50, 77
Arnavutlar, 53
Arnavutluk, 40, 52, 53
arpa emini, 82
Arşiv belgeleri, 77
arşiv sicilleri, 105
arşivler, 24
Arvieux şövalyesi, 20, 136, 153
Arvieux, 29, 31
Arz odası, 195
asesbaşı (asayiş yöneticisi), 75, 78, 79
Askenazi cemaati, 50
Askenaziler, 51
aslanlı ekü, 141
Asya devleti, 4
Asya kıyıları, 3, 14, 20, 21, 29, 143, 217
Asya toprakları, 73, 146
Asya, Orta, 223
Asya, 1, 10, 13, 14, 21, 22, 38, 50, 147, 149, 176, 187
Aşık edebiyatı, 224
Atatürk devrimi, 7
atkayıkları, 38
Atlas Minor, Kâtip Çelebi tarafından çevrilmiştir, 187
Atmeydanı, 28, 36, 77, 124, 216, 229
Avarlar, 1
Avret Pazarı, 215
Avrupa dilleri, 66
Avrupa dünyası, 152
Avrupa edebiyatı, 153
Avrupa eyaletleri, 57
Avrupa gemileri, 41
Avrupa güzergâhları, 146
Avrupa hıristiyanları, 18
Avrupa kenti Pera, 57
Avrupa kıyıları, 29, 217
Avrupa malları, 41
Avrupa mamulleri, 204
Avrupa parası, 140
Avrupa toprakları, 73
Avrupa ülkeleri, 10, 140
Avrupa, Batı, 152
Avrupa, Doğu, 146, 212
Avrupa, Orta, 50, 182
Avrupa, 1, 3, 4, 6, 10, 11, 13, 14, 21, 22, 38, 40, 57, 59, 60, 65, 108, 124, 146, 149, 176, 186, 211, 213, 217
Avrupalı gözlemciler, 66, 70
Avrupalı seyyahlar, 13, 39, 76, 143, 202, 213, 227, 232
Avrupalı tüccarlar, 10, 145, 151
Avrupalı yolcular, 20
Avrupalılar, 18, 48, 53, 54, 59, 60, 67, 119, 130, 146, 151, 162, 205, 209
Avusturya imparatoru Ferdinand, 60
Avusturya, 11, 87
Avusturyalılar, 151
Aya Demetrios kilisesi, 49
Aya İrini kilisesi, 24, 194
Aya Sofya bazilikası, 190
Aya Sofya camii, 92, 216, 227
Aya Sofya kilisesi, XI, 2
Aya Sofya medresesi, 179
Aya Sofya semti, 77
Aya Sofya, 6, 25, 27, 28, 86, 190, 193
Aya Yorgos kilisesi, 49
Ayazmakapı iskelesi, 42
Ayazmakapı, 51, 216
Ayvansaray, 51
Azerbaycan, 73
Aziz Paulus kilisesi, 53
Bab-ı Ali, 70, 139
Bab-ı Hümayun, 193
Bab-ı Saadet, 195
Baba Nakkaş, 192
Babaeski, 146
Babıali, IX, 25
Baffo, Venedikli, 199
Bağdat köşkü, 195
Bağdat, 7, 178, 184
Bahçekapı, 18, 36, 41, 42, 51
bahşiş sistemi, 81
Baki (1526-1600), 184, 185
Bakire Pammakaristos kilisesi, 49
Balat iskelesi, 42
Balat, 18, 41, 45, 49, 50, 51, 53, 212, 219, 223
Balearlar, 150
Balıkesir, 147
Balıkpazarı, 51, 217
Balkan eyaletleri, 45, 146
Balkan halkları, 2
Balkan hıristiyanları, 46, 91
Balkanlar, 14, 22, 46, 65, 84, 143, 212
Ballorino, Giovanni Batista (Venedik sekreteri), 138
baltacı, 68
Balyoz, 131
Bandırma, 149
bankacılık, 53
Baptiste, Jean, 139, 142
Bartholemy, Marsilyalı, 133
Baruthane, mesire yeri, 216
Basileus, 2, 3, 8
Basra, 147
Başdefterdarlık, 72
Batı dilleri, 189
Batı zindanları, 39
Batılı elçiler, 69
Batılı güçler, 11
Batılı seyyahlar, 164, 170

Batılı tüccarlar, 128
Batılı ülkeler, 100
Batılılar, 141
Baudier, Michel, 60, 115
Bavyera Dükü, X. Ludwig, 50
Bayburt, 52
Bayezid camii (1505), 9, 36, 122, 123, 190, 191, 201, 216
Bayezid medresesi, 8
Bayezid meydanı mesire yeri, 216
Bayezid semti, 42, 112, 213
Bayezid, I., 2, 3, 197, 198
Bayezid, II., medresesi, 179
Bayezid, II., 34, 46, 62, 63, 95
Bayezid, 2, 6, 27, 28, 42, 63
Bebek semti, 28
Bedesten (değerli kumaş çarşısı), 26, 31, 37, 42, 105, 108, 112, 113, 115, 215
Bedevi kabileleri, 155
Bektaşi dervişleri, 102
Bektaşi sarığı, 87
Bektaşi tarikatı, 86
Bektaşiler, 86, 87, 90, 91
Belgrad ormanları, 217
Belgrad, 46, 147, 217
Belon, Pierre, 119, 155
Bendius, Atlas Minor'un yazarı, 187
Benoit, Saint, 56
Beşiktaş, 20, 28, 36, 51, 53, 77
Beykoz, 28, 77
Beyoğlu, VIII
Bit Pazarı, 116
Bizans akropolisi, 24
Bizans aristokrasisi, 3
Bizans başkenti, 3, 4
Bizans binası, 116
Bizans devleti, 3
Bizans dönemi, 140
Bizans imparatorları, XII, 9
Bizans imparatorluğu, IX, 2, 3, 4, 6, 58, 128
Bizans loncaları, 95
Bizans sanatı, 2
Bizans siyaseti, 2
Bizans şehri, 14
Bizans ticareti, 2
Bizans toprakları, 2
Bizans yönetimi, 58
Bizans, 1, 15, 26, 30, 186
Bizanslı Rumlar, 49
Bizanslı yahudiler, 50
Bizanslılar, XII, 2, 3, 4, 18, 24, 50, 62, 81, 118, 125, 128, 138, 155, 191
Boğaz kıyıları, 19, 78
Boğaz, 67
Boğaziçi banliyösü, 28
Boğaziçi kıyıları, 14, 28
Boğaziçi köyleri, 21, 57
Boğaziçi mahalleleri, 47
Boğaziçi yalıları, 164
Boğaziçi, 21, 48, 50, 51, 53, 218
Boğdan, 144, 146
Boğdanlı Ulahlar, 54
Bosfor Sultan, 199
bostancıbaşı, 67, 77, 218
bostancılar, 28
Bouchet, Jean (Lyonlu), 133
Boullaye, Fransız seyyah, 147
boyunduruk, 101
boza imalathaneleri, 121
Bozcaada, 150
Brezilya, 145
Broquière, Bertrandon de la, 127
Bruyn, 31
Bulgaristan, 2, 4, 42, 146
Bulgarlar, 1, 2
Burdur, 147
burjuva mahalleleri, 220
burjuva, 55, 113, 178, 225
Bursa medresesi, 76, 181
Bursa, 4, 49, 52, 147, 179, 192
Busbecq, 60, 71, 208
Büyük Çarşı semti, 115, 116, 213, 215
Büyükdere, 28, 50
Büyükkule, 19
cariyeler, 154, 155, 156, 166, 198, 199, 200
Cattaro limanı, 146
Ceb-Hane (Zeb-Hane), 194
cebecibaşı, 77, 84
cebeciler (zırhçılar), 74, 84, 86
Cebelitarık Boğazı, 150
Cem, şehzade, 62
Cemali, müderris (öl.1550), 185
Ceneviz kenti, 3
Ceneviz kesimi, 25
Cenevizli göçmenler, 134
Cenevizli-ler, 2, 3, 18, 19, 41, 128, 134, 135, 138, 142, 149
Cenevre kenti, 133
Cenova gemisi, 134
Cenova, 3, 142
Cenovalı, 141
Cerigo adası, 150
Cerrahlar, 124
Cezayir korsanları, 149
Cezayir, 148
Chabert, Pierre (Provencelı cerrah), 133
Châtelleraultlu Pierre Gentil, (cerrah), 133
Chimian, Saint, 144
Chrysopolis, 14, 20
Cibali yangını (1637'de), 212
Cibali, 49, 50, 51, 105
Cibalikapı, 219
Cihannüma, Katip Çelebi'nin eseri, 187
Civrano, Pietro, 47
cizye, 129
Claude Mariotti, Marsilyalı, 133

Cormenin, Deshayes de, 127
Cracao (Krakow), 147
Crézy, 135
Croix, Pétis de la, 31, 165, 209
cülus, 64
Cythère boğazı, 150
Çamlıca suyu, 217
Çamlıca tepesi, 217
çanak-çömlek, 53
Çanakkale Boğazı, 13, 14, 22, 37, 150
Çanakkale, 150
Çandarlılar, 154, 157
Çarşamba mahalleri, 45
Çarşamba pazarı, Fethiye'deki, 114
Çarşambapazarı, 215
çavuşbaşı, 75, 137
Çengelköy, 50
Çerkes, 220, 221
Çıfıt Kapısı, 51
Çin gölge oyunu, 124, 226
Çin ipeklileri, 108
Çin kokuları, 108
Çin Yolculuğu, 186
Çin, Kuzey, 22
Çin, 226
Çingeneler, 48, 53, 221
çingene ayıcıları, 223
çini imalathaneleri, 121
çorbacı, 120
Çorlu, 146, 211
çöplük subaşısı, 81, 82
çuha ambarı, 120
damga resimleri, 84
darp ustaları, 122
darphane, 24, 122, 142
Davutpaşa, 216
debbağlar, 102
Deli İbrahim, 125, 197
deri tabakhanesi, 17
Dervişler, 89
derviş tarikatları, 89, 91, 102
devlet hazinesi, 72
devlet işleri, 69, 73
devlet maliyesi, 67
devlet yönetimi, 59
devşirme usulü, 84
devşirme, 87
Divan, 68, 69
Divanyolu caddesi, 28, 30
divan toplantıları, 68, 73
doğancıbaşı, 222
Doğu Akdeniz derileri, 119
Doğu Akdeniz iskeleleri, 131
Doğu Akdeniz Kumpanyası, 133
Doğu Akdeniz limanları, 43
Doğu Akdeniz, 42, 108, 124, 128, 130, 139, 141, 148, 149, 150, 204, 205, 215
Doğu Anadolu, 20, 43, 52, 73
Doğu Avrupa, 146, 212
Doğu halıları, 108
Doğu Hindler, 145
Doğu İran, 178
Doğu Latin imparatorluğu, 128
Doğu Marmara, 42
Doğu Trakya ürünleri, 42
Doğu Trakya, 14, 144, 146
Doğu ülkeleri, 54
Doğu ve Kuzey Afrika kentleri, 30
dolce vita, 168
donanma, 64
Dulard, Jean-Baptiste (Marsilyalı), 133
Dulcignolu korsanlar, 148
Duquesne, Amiral, 130, 132
Ebu'l-Feda, 186
Edirne medresesi, 76, 181
Edirne sarayı, 146
Edirne, 4, 6, 14, 30, 49, 58, 65, 132, 137, 146, 147, 179, 191
Edirnekapı, 27, 28, 30, 49, 51, 54, 84, 174, 195, 215, 216
Eflâk, 144, 146
Ege adaları, 42, 49, 132, 150
Ege bölgesi, 143
Ege kıyıları, 6
Ege, 42, 149
Eminönü iskelesi, 42
Eminönü semti, 213
Eminönü, 25, 27, 42, 208, 212, 216, 217
Eparchus, 81
Erdek, 149
Ereğli, 149
Eremya Çelebi, Ermeni seyyah ve yazar, 26, 40, 49, 114, 216, 218, 229
Erivan köşkü, 195
Ermeni kadınlar, 20, 130
Ermeni patriği, 54
Ermeni tüccar, Minas, 147
Ermeni-ler, 15, 18, 20, 28, 30, 37, 45, 48, 49, 52, 53, 108, 109, 123, 124, 134, 211, 216, 220, 221, 225
Erzurum dağları, 147
Erzurum, 146, 147
esir hanı, 113
esir pazarı, 113
Eski Bedesten, 116
Eski Dünya, 48
Eski Odalar, 37
Eski Saray, 36, 64, 200
Eski Yunanlılar, 123
Eskişehir, 146
esnaf ayaklanması, 215
eşrefi altun (şerefi altun), 140
Evliya Çelebi, seyyah ve yazar (1611-yaklaşık1684), 19, 26, 27, 28, 35, 38, 47, 78, 79, 82, 88, 89, 96, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 118, 121, 122, 123,

124, 125, 179, 180, 187, 189, 192, 195, 201, 210, 216, 219, 221, 223, 228, 229
Evrenoslar, 154, 157
Eyüb camii, 64, 103, 104
Eyüb el-Ensari, peygamberin bayraktarı, 17
Eyüb kadıları, 75, 83
Eyüb mahallesi, 14
Eyüb mezarlığı, 174
Eyüb Sultan, 18, 174
Eyüb, 8, 17, 26, 27, 48, 77, 209, 215, 216, 220
Fabre kardeşler, 139
Fabre, Jean (Marsilyalı), 133
Fabre, Mathieu, 142
fahişeler, 80, 220, 221
falaka, 76, 101
Far West kenti, IX
Farisiler, 48
Fars edebiyatı, 188
Fars tarzı, 206
Fars, 182, 188
Farsça muhtıra, 186
Farsça, 183, 186, 187, 202, 224
Fatih camii, 15, 49, 190, 215, 216
Fatih medresesi, 8, 179, 180, 189
Fatih Sultan Mehmed, XII, 15, 18, 24, 36, 39, 46, 52, 56, 58, 68, 81, 86, 95, 105, 116, 189, 195
Fatih, XIII, 6, 7, 179
Fazıl Ahmed Paşa, 59
Febvre, Michel, 52
Fener semti, 49, 50, 54, 219
Ferdinand, Avusturya imparatoru, 60
ferman, 71, 101, 121, 124, 128, 190
Fermanel, 31, 39, 112, 114
Fethiye camii, 49, 215
Fethiye'deki Çarşamba pazarı, 114
Fındıklılı Mehmed Ağa, tarihçi, 186
Fiacre, Saint, 127
Filibe, 49, 147
Filistin, 73
Flaman Ogier Ghislain de Busbecq, Avusturya temsilcisi, 60
Forest, Jean de la, 129
forsalar, 74, 120
Francolar, 131
François de Constantinople, 48
François, I., 129
François, Saint, 56
Frangipani, Jean, 129
Fransa bayrağı, 129
Fransa elçiliği, 229
Fransa elçisi, 133, 135, 142, 183
Fransa kâtipleri, 137
Fransa kraliçesi, Catherine de Médicis, 199
Fransa sarayı, 137
Fransa, 10, 108, 127, 129, 130, 132, 133, 137, 153, 164, 167, 203
Fransız borazancı, 136
Fransız gemisi, 130
Fransız hükûmeti, 135
Fransız milleti, 139
Fransız seyyah, La Boullaye, 147
Fransız şarabı, 211
Fransız ticareti, 139
Fransız tüccarlar, 130, 135, 137, 139
Fransız, 18, 47, 56, 124, 132, 137, 145, 149
Fransızca, 167
Fransızlar, 41, 56, 69, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 144, 150, 204
fransiskenler, 48
Frenk tüccarlar, 204
Frenkler, 18, 19, 25, 37, 41, 51, 55, 56, 57, 124, 130, 222
Fuzuli, 184
fütuvvet, 103
Galata halkı, 3
Galata iskelesi, 41
Galata kadıları, 83
Galata mahallesi, 128
Galata marinası, 26
Galata meyhaneleri, 38, 183, 211
Galata Sarayı, 36
Galata semti, 213
Galata tepeleri, 38
Galata voyvodası, 137
Galata, 2, 3, 8, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 38, 41, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 75, 77, 105, 114, 128, 130, 131, 134, 135, 195, 208, 213, 215, 219, 220, 222
Galatasaray, X
Galland, Antoine (Binbir Gece Masalları'nı Fransızcaya çeviren Fransız şarkiyatçı), 186
Gaullet, 133
Gelibolu, 49, 65
Généalogie du Grant Turc, Théodore Spandugino'un eseri, 198
genelevler, 220
Gentil, Pierre (Châtelleraultlu cerrah), 133
Georges, Saint, 56
Geuffroy, Antoine, 61
Gillan, 147
giriş resimleri, 84
Girit savaşı, 131, 132, 136, 138, 151
Girit seferi (1657'de), 229
Girit, 132
Göksu deresi, 218
Gréasque, Julio (Marsilyalı), 133
Grelot, Fransız seyyah, 13, 39, 89
Guillerargues, elçi, 130, 132, 136
Gülhane parkı, IX
gümrük giriş vergileri, 132
gümrük resimleri, 41, 150
gümrük vergisi, 111
gümüş paraları, 142
Gürcistan, 39, 147

Gürcü, 213
Gürcüler, 54
güreş, 221
gynécée (kadınlar bölümü), 155
Habeşistan, 22
Hacı Bayram, 91
Hacı Bektaş Veli, 86, 87, 91
Hacıbektaş, Kırşehirle Kayseri arasında, 87
Hacivat, 226
Haçlı Seferi (1444), 3
Haçlı Seferi, dördüncü, 2
Haçlılar, 2
haham, 54
hahambaşı, 54
Halep, 33, 115, 132, 138, 146, 147
Halepli, 219
Haliç kıyıları, 24, 112, 115, 128, 217
Haliç, 1, 2, 3, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 36, 37, 41, 48, 49, 50, 51, 53, 77, 81, 121, 126, 182, 192, 213, 216, 217, 219
Halil Paşa, vezir-i azam (öl.1630), 25, 91
Hamza, ulema, 190
haraç, 129
harem sistemi, 154
harem, 153, 156, 157, 162, 164, 166, 169, 173, 175, 187, 194, 196, 198, 199, 200, 206
Harlay, Philippe de (Césy kontu, elçi), 132
Hasan ile Hüseyin (Halife Hz. Ali'nin çocukları), 172
Haseki camii, 34
haseki, 67
Hasır iskelesi, 42
Hasköy, 27, 50, 51, 53, 217, 219
Havariler Kilisesi, 190
havralar, 18, 37, 56
Hayati (öl.1556), 185
Haye ticaret odası, 139
Haye, Fransa elçisi, 183
Haye, Jean de la (elçi), 132
Haye, M. de la, 137
Haye, Vautelet, 70
Haye, 135, 142
Hazarfen, tarihçi (öl.1691), 186
hazine, 194
hazinedar, 72
Hazinedarbaşı, 72
Henri, IV., 132
Hermitte, (Lyonlu terzi), 133
heterodoks, 91
Hind adaları (Batı) tütünleri, 211
Hind kokuları, 108
Hind Okyanusu, 186
Hind, Batı, 22
Hind, 142, 186
Hindler, Doğu, 145
Hindler, 22
Hindu, 124, 229
Hipodrom, 25
hiyerarşi, 67
Hoca Saadettin, Tac üt-Tevarih adlı eserin yazarı (öl.1599), 186
Hollanda gemileri, 150
Hollanda yolu, 150
Hollanda, 10, 43, 140, 141, 203
Hollandalılar, 18, 41, 129, 132, 134, 135, 138, 141, 142, 145, 149, 204
Hrıstiyan mahalleleri, 37
hrıstiyan-lar, 47, 54, 62, 65
Hristiyan alemi, 3
Hussey, Sir William (elçi), 133
hükûmet daireleri, 58
hükûmet genel sekreteri, 71
hükûmet, 58, 59, 66, 67, 73
hükümdar binaları, 67
hükümdar, 67, 68, 69, 71
hünkâr yolu, 146
Hürrem Sultan (Roxelane), 71, 199
Hürrem, 156, 199
Hüseyin (Halife Hz. Ali'nin çocuğu), 172
Hüseyin Bali, sanatçı, 192
İberya Yahudileri, 51
İberya, 51
İbn el-Vardi, 186
İbrahim Paşa, vezir-i azam, 19, 36, 66, 199
İbrahim Peçevi, 186
İbrahim, I., 58, 60, 62, 63, 90, 111, 156, 197, 199, 219, 221
iç oğlanları, 65, 67, 194
iç savaşlar, 63
iç ticaret, 51
İhtisab kanunnameleri, 100, 101, 126
ihtisab ağası, 76
ihtisab kanunları, 83, 110
ihtisab rüsumu, 83
ihtisab, 100
ihtisabiye, 84
İmparator VIII. Mihail Paleologos, 2
imparator Justinianus, 1
imparator Septimus Severus, 1
İnebahtı bozgunu, 74
İnebahtı, 10
İngiliz belgeleri, 145
İngiliz devrimi, 133
İngiliz Doğu Akdeniz Kumpanyası, 133
İngiliz elçisi, 135
İngiliz gemileri, 130, 133, 150
İngiliz seyyah Lithgow, 114
İngiliz tüccarları, 130, 133
İngiliz-ler, 18, 33, 41, 56, 124, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 141, 142, 145, 149, 150, 204
İngiltere, 10, 40, 43, 108, 203
Ioannes, VIII., 2
Irak, 73, 179, 182
Iraklılar, 53
İran eserleri, 192

İran seferi, 185
İran şahı, 173
İran yolu, 146
İran, Doğu, 178
İran, 9, 20, 43, 142, 145, 147, 179, 182, 184, 223
İranlı, 1, 213, 220
İskenderiye, 149
İsmail, Şah, 223
İspanya kıyıları, 150
İspanya, 10, 46, 50, 127, 140, 141, 145
İspanyol guruşları, 141
İspanyol şarabı, 211
istabl-i amire, 82
İstanbul Boğazı, 1, 3, 13, 14, 21, 22, 37
İstanbul çinileri, 174
İstanbul esnafı, 95, 99, 103, 106
İstanbul hamamları, 126
İstanbul iskeleleri, 42
İstanbul kadısı, 69, 73, 75, 76, 77, 82
İstanbul medreseleri, 9
İstanbul meyhanecileri, 219
İstanbul mezbahaları, 17
İstanbul müftüsü, 8, 73
İstanbul nüfusu, 48
İstanbul ticareti, 107
İstanbul tüccarları, 109
İstanbul, Genelde her sayfada geçmektedir.
İstinye, 28, 217
Istranca dağları, 14
İtalya, Orta, 142
İtalya, 50, 127, 140
İtalyan mahallesi, 18
İtalyan seyyah Pietre della Valle, 13
İtalyan şarabı, 211
İtalyan tüccar kentleri, 6
İtalyan, 56, 186, 199
İtalyanlar, 56, 128, 132, 141
itfaiye örgütü, 33
Iusbeg, 147
İzmir kervanı, 147
İzmir yolu, 147
İzmir, 40, 49, 52, 129, 139, 147
İzmit bölgesi, 40, 42, 144
İzmit körfezi, 14, 21
İzmit, 146
İznik çinileri, 174
İznik, 121, 182, 192
Japer, İngiliz cerrah, 134
Japonya, 22
Jesurumlar, 131
Jeune de langua kurulu, 138
Joseph, Fabre kardeşlerden, 139
Joseph, Marsilyalı, 133
Justinianus, imparator, XI, 1
Kâbe, 172, 174
Kabiz-i Acemi, ulema, 190
Kadıköy, 13
Kadırga limanı, 216
kadırgalar, 40
kafe şantanlar, 219
Kafkaslar, 40, 46, 199
Kafkaslı, 113
Kağıthane eğlenceleri, 18
Kâğıthane deresi, 13
Kâğıthane mesire yeri, 216
Kâğıthane, 103, 104, 227
Kahire kervanı, 149
Kahire, 7, 46
kakun, 112
kalafat atelyeleri, 18
kalyota, 195
kambiyo, 53
kançılarya, 71, 194
Kandilli, 21
kantar resimleri, 84
Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), X, XIII, 9, 15, 24, 36, 39, 40, 46, 53, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 68, 70, 71, 73, 81, 82, 85, 100, 121, 128, 130, 156, 174, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 191, 192, 196, 197, 199, 210, 211, 217, 219, 231
kanunnâmeler, 100
kapı çavuşu, 75
kapı resimleri, 84
kapıcıbaşı, 67, 70
kapıcılar kâhyası, 67
kapıcılar, 67
kapıkulları, 65, 67
kapitülasyon anlaşması, 129
kapitülasyon hükümleri, 129
kapitülasyonlar, 129, 135, 136
kaptan paşa, 74, 75, 77, 120
kaptan-ı derya, 7, 39, 40
Kapudan Paşa, donanma komutanı, 68, 74
Kara Mustafa Paşa, vezir-i azam, 69, 136, 185
Karacaahmet mezarlığı, 174, 217
Karadeniz Boğazı, 13, 219
Karadeniz çıkışı, 13
Karadeniz kıyıları, 23, 40
Karadeniz limanları, 149
Karadeniz, 1, 21, 22, 23, 37, 42, 43, 81, 105, 108, 128, 140, 143, 144, 148, 149, 217
Karagöz oyunu, 124, 226
Karagöz, 189, 225, 226, 227
Karagözcü, 124
Karaköy, 25, 41, 114
Karaman, 45
Karamanlı Rumlar, 54
karaman koyunları, 208
karamürsel, 149
Karayit Yahudileri, 51
Karayitler, 50, 51
Karun hazineleri, 108, 117
Kasım Paşa, Anadolu fatihi, 39
Kasımpaşa debbağı, 105

Kasımpaşa deri tabakçıları, 221
Kasımpaşa emini, 120
Kasımpaşa meyhaneleri, 211
Kasımpaşa tersanesi, 14, 19, 39, 40, 120, 213
Kasımpaşa, 18, 25, 27, 39, 50, 51, 53, 74, 77, 105, 120, 213, 215, 217, 221
katalanlar, 128
Kâtip Çelebi (1609-1656), 187, 192
Kavzini, 186
Kayseri, 52, 87, 191
kazasker (ordu yargıcı), 73
Kefe, 40, 149
Kemalpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman'ın yazarı (öl.1535), 185,
Kerbelâ, 172
kervansaraylar, 20, 37
Kestanesuyu, 217
Keşf ül-Zünun, Kâtip Çelebi'nin eseri, 187
kethüda, 98, 99, 100, 122
Khalkedonis, 13
Kıbrıs adası, 70
Kıbrıs, 73
Kılıç Ali Paşa camii, 35
kırçan koyunları, 208
Kırım, 42, 144, 149
Kırşehir, 87
kışlama resimleri, 84
kıvırcık koyunları, 208
kızlar ağası, 75, 92, 93, 199, 200
Kibarlık Budalası, Molière'in eseri, 153
Kilikya kapıları, 146
Kilikya Torosları, 143
Kilikya, 144
kilise, 18, 53, 54, 56
Kitab-ı Bahriye, Piri Reis'in eseri, 186
Koca Mustafa Paşa semti, 215
Koçi bey (öl.1650), 186
kol oğlanları, 84, 101
Konstantinopolis, XIII, 1, 2, 3, 6, 8
Konstantinos, XIII, 1, 3
Konya, 90, 146, 192
Korfu, 150
Koron, 150
korsanlar, Batılı, 149
korsanlar, Dulcignolu, 148
koruma görevlileri, 67
Kostantiniye, XIII
köle satışı, 113
köle ticareti, 113
köle-ler, 39, 113, 114, 120, 176
Köprülü Ahmet Paşa, vezir-i azam, 132
Köprülü ailesi, 69
Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, vezir-i azam, 65, 91
Köprülü Mehmed Paşa, 59, 65
Köprülüler, 87, 157
Köprülüzade Fazıl Paşa, vezir-i azam, 124
Kösem sultan, 156, 199
Krakow (Cracao), 147
Kubbealtı, 68
kubbe vezirleri, 73
Kulaksız mahallesi, 215
Kumkapı, 27, 49, 50, 52, 53, 54, 219
Kumpanya, 139
kurtarmalık akçeleri, 218
Kuruçeşme, 50, 53
Kutsal Liga savaşı, 131
kuyu açıcısı, 53
Kuzey Afrika kentleri, 30
Kuzey Afrika, 73, 186
Kuzey Anadolu, 43
Kuzey Çin, 22
Kuzguncuk, 51
Küçük Asya, 2, 4, 21, 145, 212
külahçılar kethüdası, 98
külhan, 78
külhanbeyi, 78
Künh el-ahbar, Ali'nin eseri, 186
kürek mahkûmları, 39
kürekçi, 40
kürk tüccarları, 23
kürkler, 116, 117
Langa bostanları, 216
Langa deniz hamamı, 216
Latin imparatorluğu, Doğu, 128
Latinler, 155
Laval, Marsilyalı, 133
Laz, 225
Levant Company, 135
Leyla ve Mecnun, Fuzuli'nin eseri, 184
Licinius, 1
Liga savaşı, 131
Lingua, Giovani della, 131, 138
Lithgow, İngiliz seyyah, 114
Livorno limanları, 142
Livorno, 150
Livornolu, 141
Loir, 80, 127, 170, 194, 208
Londra, 29, 144, 232
Londralı, 127
Louis rokoko tarzı, 168
Louis tarzı, 168
Lövanten, 57, 134, 225
Ludwig X, Bavyera Dükü, 50
Lüleburgaz, 146
Lütfi (öl.1569), 185
Lyonlu Hermitte, terzi, 133
Lyonlu Jean Bouchet, 133
Macar dükası, 140
Macar şarabı, 211
Macaristan, 73
Macarlar, 2
Macuncu semti, 215
Mahmutpaşa caddesi, 112
Mahmutpaşa, 26, 42, 54, 212, 213
Main, Saint, 127
Makedonya, 4, 146

maliye başemini, 71
maliye daireleri, 24
maliye divanı, 72
maliye görevlisi, 72
maliye, 59, 72
Malóe burnu, 150
Malta, 150
Malthusçu, 139
manavlık, 54
Manisa, 147
Mantran, Robert, XI
Manuel, II., 2
Marcheville, Fransa elçisi, 130
Marie, Saint, 56
marina, 18, 25, 27
Marmara denizi, 4, 148
Marmara havzası, 14
Marmara kıyıları, 17, 27, 28, 36, 216
Marmara, Doğu, 42
Marmara, 13, 14, 20, 22, 29, 36, 37, 42, 49, 53, 81, 143, 149, 216
Marsilya Ticaret Odası, 130, 135, 139
Marsilya, 135, 139, 142, 144, 150
Marsilyalı Bartholemy, 133
Marsilyalı Claude Mariotti, 133
Marsilyalı Jean Fabre, 133
Marsilyalı Jean-Baptiste Dulard, 133
Marsilyalı Joseph, 133
Marsilyalı Julio Gréasque, 133
Marsilyalı Laval, 133
Marsilyalı Roboly, 133
Marsilyalı tüccarlar, 141
Marsilyalılar, 139, 150
maslahatgüzarlık, 138
Matapan burnu, 150
matbah-ı amire, 210
Mathieu, 139
Maurice, Saint, 119
Mavrokordato, Yorgos, 50
Mazarin, kardinal, 183
meddahlar, 223
Médicis, Catherine de (Fransa kraliçesi), 199
Medler, 1
Mehmed Ağa, Fındıklılı (tarihçi), 186
Mehmed Çelebi (I. Mehmed), 6
Mehmed Çelebi, Üsküdarlı (cambazlar kâhyası), 124, 229
Mehmed, I., 6
Mehmed, II., XI, 3, 4, 6, 45, 49, 62, 81, 95, 128, 194, 211
Mehmed, III., 60, 63, 173, 185, 197, 199, 228
Mehmed, IV., 25, 58, 60, 63, 173, 197, 199, 211, 212, 219, 222
mehter takımı, 67, 125
Mekke, 172, 173, 228
Meksika guruşu, 141
Melamiler tarikatı, 91
Melamilik, 91
Melek Ahmed Paşa, vezir-i azam, 106, 187
Memlûklar, 7
Mercator, Atlas Minor'un yazarı, 187
Mese, 30
Mesih, 52
Mevlana Celaleddin Rumi, 90
Mevlevi dervişleri, 227
Mevleviler, 90
Meydan iskelesi, 42
Mısır altın parası, 140
Mısır'ın fethi, 46
Mısır, 7, 22, 40, 42, 46, 61, 73, 140, 143, 144, 179, 182, 211
Mısırlılar, 53, 213
Michel Toffereau, Angersli, 133
Midilli, 40, 49
Mihail Paleologos, VIII. (imparator), 2
Mihaloğulları, 154, 157
Mihrimah camii, 34
Mihrimah Sultan Sarayı, 36
Milo, 150
Mimar Sinan (1468-1578), 36, 82, 182, 191, 217
mimarbaşı, 81
Mina, 172
Minas, Ermeni tüccar, 147
minyatürcüler, 192
mir ahır-ı evvel, 67
mir ahır-ı sani, 67
miralem, 67
Mirat ül-Memalik, Seyyid Ali Reis'in eseri, 186
Mizan ül-Hakk, Kâtip Çelebi'nin eseri, 187
Modon, 150
Moğolistan, 22
Molière, Kibarlık Budalası eserinin yazarı, 153
Mora, 3, 49, 150
Moralı Rumlar, 45
Moskoflar, 39
Motraye, 194
Mouton, (Provencelı terzi), 133
Mudanya, 149
Muhammed, Hz. (peygamber), 153, 229
Muhit, Seyyid Ali Reis'in eseri, 186
muhtesib, 79, 83, 84, 100, 101, 114, 117, 126, 213, 215, 216, 218
muhzırağa, 78, 79
Mumhane, 51
Murad, I., 86
Murad, II., 2, 6
Murad, III., 63, 173, 185, 189, 197, 199, 211, 219, 228
Murad, IV., 52, 59, 60, 63, 64, 66, 67, 68, 74, 86, 87, 96, 182, 185, 186, 197, 198, 199, 211, 212, 220
musevi-ler, 47, 48, 50, 52, 54, 96
Mustafa efendi, şeyhülislam (1546-1605), 91
Mustafa Paşa, Küçük, 215
Mustafa, III., 168

Mustafa, Osmanoğlu, 157
Mustafa, Şehzade (IV. Mehmed'in oğlu), 173
Mustafa, Şehzade (Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu), 60, 63
mutfak emini, 70
mühtediler, 39
müslüman-lar, 46, 47, 48, 49, 52, 54, 55, 57, 65, 66, 73
Nadaclı Sarı Abdurrahman, ulema, 190
Naibler, 77
Naima, tarihçi (öl.1716), 186
Naonlar, 131
Napoli, 22, 23
Narlıkapı, 54
Nasreddin Hoca, 224
Nefi'i (öl.1635), 185
Nicolas, Saint, 48
Nicolay, 127
Nigâri (öl.1572), 192
Niğbolu, 144
Nimes şayağı, 144
Nio, 150
Niş, 147
nişancı, 68, 71, 72
Nizamiye medresesi, 179
Nizamülmülk, Selçuklu veziri, 178
Nointel, Başrahip, 137
Nointel, M. de (Fransa elçisi), 70, 132, 135, 136, 137, 139
Notre-Dame de Constantinople, 48
Nuh'un gemisi, 172
Nuruosmaniye camii, 15
ocak-i bektaşiye, 87
Odun iskelesi, 42
Odun Kapısı, 216
Oğuz han, 223
Oğuz kabileleri, 154
Oğuz, şehzade Cem'in oğlu, 62
Okmeydanı, 217, 221
Onikiler Meclisi, 131
Orhan Bey, 4
Orhan, sultan, 91
Orta Anadolu, 143
Orta Asya, 223
Orta Avrupa, 50, 146, 182
Orta Çağ, 103, 226
Orta Doğu, 115
Orta İtalya, 142
Ortaköy, 51, 53, 77
orta oyunu, 225, 226, 227
Ortodoks Kilisesi, 2
Ortodoks Rumlar, 50
Ortodoks Yahudiler, 52
Ortodoks, 56
ortodoks Hıristiyanlığı, 86
ortodoks patriği, 6
Osman, II., 62, 87, 197
Osman, sultan, 91
Osmanlı altın sikkeleri, 106
Osmanlı askeri, 3
Osmanlı bahriyesi, 39, 40, 41
Osmanlı başkenti, 7, 8, 10, 21, 47, 48, 57, 127, 129, 137, 150, 162, 187, 224
Osmanlı beyliği, 4
Osmanlı birliği, 2, 3, 6
Osmanlı çevreleri, 86
Osmanlı devleti, 154
Osmanlı donanması, 10, 39, 73
Osmanlı dönemi, IX, 95
Osmanlı dünyası, 120, 153, 180, 183
Osmanlı edebiyatçıları, 188
Osmanlı fethi, 18
Osmanlı geleneksel sistemi, 96
Osmanlı guruşu, 141
Osmanlı güçleri, 228
Osmanlı hanedanı, 177, 185
Osmanlı hazinesi, 142
Osmanlı hekimleri, 190
Osmanlı hükûmeti, 33, 58, 70
Osmanlı hükümdarı, XIII
Osmanlı imparatorluğu, XIV, 6, 9, 10, 11, 25, 57, 59, 61, 63, 64, 70, 73, 88, 90, 95, 100, 128, 129, 132, 134, 140, 141, 142, 144, 151, 157, 182, 186, 226, 231, 232
Osmanlı imparatorluğu, X
Osmanlı iş alemi, 53
Osmanlı işleri, 151
Osmanlı karayolu şebekesi, 146
Osmanlı kenti, X
Osmanlı korsanı, 199
Osmanlı kuralları, 96
Osmanlı maliyesi, 182
Osmanlı memurları, 129, 151
Osmanlı ordusu, 3, 146
Osmanlı otoritesi, 45
Osmanlı padişahları, 60, 197
Osmanlı pazarı, 145, 152
Osmanlı piyasası, 141, 145
Osmanlı sarayı, 156
Osmanlı suları, 43
Osmanlı sultanları, 1, 2, 7, 154
Osmanlı tarihi, 181
Osmanlı tekneleri, 21, 149
Osmanlı tıbbı, 189
Osmanlı ticari filosu, 148
Osmanlı toprakları, 145, 187, 191
Osmanlı uygarlığı, 11
Osmanlı uyrukları, 129, 143, 144
Osmanlı ülkesi, 129, 132
Osmanlı Yahudileri, 131
Osmanlı yetkilileri, 150
Osmanlı yolları, 146
Osmanlı yöneticileri, 100, 129
Osmanlı yönetimi, 18, 24, 32, 49, 50, 53, 58, 101, 130, 136, 143
Osmanlı yönetsel aristokrasi, 93

Osmanlı-lar, X, 2, 4, 11, 15, 24, 41, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 74, 76, 83, 109, 123, 125, 134, 135, 136, 140, 142, 144, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 168, 178, 179, 186, 189
Otakçılar çayırları, 216
padişah-lar, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73
Paleologos, Mihail, XI
Paleologoslar, 4, 128
Palerne, Jean, 155, 228
Panayotis, 50
para basımı, 111
Paris Ulusal Kütüphanesi, 89, 115
Paris, 29, 47, 138, 139, 232
Parisli Rollan (cerrah), 133
Parisli, 127
Pastel, Guillaume (bilgin), 129
Paşa Kapısı, 70
Patriklik, 49
pazar resimleri, 84
pazarlar, 69
pehlivanlar, 102
Pera bağları, 14, 19, 131
Pera semti, 77
Pera tepeleri, 217
Pera, 19, 55, 56, 57, 130, 131, 134, 135
Pera, 57
peremeci, 38
peremeler, 213
Perotlar, 57
Perşembe pazarı, Karaköy'de, 114
Perşembepazarı, 215
Pervin, John (İngiliz cerrah), 134
peyk, 68
peynircilik, 54
Philippe de Fresne-Canaye, yazar (1572), 119
Pierre, Saint, 56
Piri Reis (öl.1554), 186
piyade, 74
Piyale Paşa camii, 35, 217
Piza mahalleleri, 25
Pizalılar, 128
pogrom, 216
polis komutanı, 78
Polonya kervanı, 147
Polonya, 51, 113
Polonyalılar, 151
Pons, Saint, 144
Portekiz, 50, 186
Portekizliler, 186
Prens adaları, 217
Provence kentleri, 139
Provence, 139, 142
Provencelı Mouton, terzi, 133
Provencelı Pierre Chabert, cerrah, 133
Provencelılar, 22, 128, 139
Quiclet, 23, 113
Raguza kervanı, 146
Raguza limanı, 146
Raguza, 146, 147, 150
Raguzalılar, 149
rasathane, 189
Reşid Paşa, VIII
Revani, İşaretname adlı eserin yazarı (öl. 1523), 185
Roboly, Marsilyalı, 133
Rodos adası, 149
Rodos, 73, 149
Rollan (Parisli cerrah), 133
Roma egemenliği, 1
Roma imparatorluğu, 1
Roma, 1, 2, 3, 15, 23, 186
Romalı-lar, 23, 81
Romaniotlar, 50, 51
Romanya, 42
Roxelane (Hürrem Sultan), 199
ruhban sınıfı, 8
Rum başkenti, XI
Rum efendiler, 3
Rum halk, 45
Rum kadınlar, 130, 133, 134, 164
Rum kenti, XIII, 15
Rum kesimi, 49
Rum mezarlığı, 19
Rum patrikliği, 49
Rum şehri, 14
Rum tekneleri, 41, 149
Rum tüccarlar, 206
Rum, 18, 37, 41, 50, 54, 56, 123, 124, 125, 130, 134, 151, 191, 220, 221, 229
Rumeli defterdarı, 72
Rumeli, 68, 69, 73, 191, 208
Rumelihisar, 3, 21, 28
Rumlar, Karamanlı, 54
Rumlar, 3, 6, 10, 15, 18, 19, 28, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 95, 108, 123, 130, 208, 216
Rumlar, 45, 49, 50
Rus derisi, 148
Rus sığır derisi, 148
Rus, 113
Ruslar, 151
Rusya kürkleri, 108
Rusya, 11, 23, 87, 166
Ruznameci efendi, 194
Rüstem Paşa camii, 35
Rüstem Paşa, 71
Rycaut, 93
Sabetay Sevi, 52
Sadi, Selimname adlı eserin yazarı, 185
Saferdimler, 50
Safiye Sultan, 199
Sahhaflar Çarşısı, 123
Sakarya nehri, 4
Sakız adası mastikası, 210
Sakız adası, 40, 130, 132, 136, 144

Salıpazarı semti, 114, 215
Salma başçuhadar, 80
saltanat, 73
Samatya, 27, 28, 49, 50, 52, 53, 216
Samatyakapı, 219
Sami köken, 173
samsoncubaşı, 222
Samsun, 49
Sandal Bedesteni, 116
Sandys, 47
Saraçhane, 26, 119
Saray eminleri, 111
saray görevlileri, 65, 67
saray halkı, 67, 68
saray muhafızları, 67
saray personeli, 66
saray, 67
Sarayburnu, 13, 24
sarayın yöneticisi, 67
sarınçlar, 81
Sarıyer köyü, 217
Sarıyer, 28
sarnıç, 81
sarraflık, 55
satış resimleri, 84
satranç, 219, 221
Saussey, Edmond, 224
savaş esirleri, 71
Saveur, Claude, 133
sebil, 82
Seferdim cemaati, 50
Seferdimler, 50, 51
Seignelay, 139
sekban, 85
Selanik bölgesi, 212
Selanik çuhası, 86, 111, 120
Selanik Yahudileri, 45
Selanik, 40, 52, 204
Selaniki, 186
Selçuklu gücü, 4
Selçuklu veziri, Nizamülmülk, 178
Selim camii, 15, 216
Selim, I., (1512-1520), 7, 34, 46, 62, 63, 68, 72, 73, 74, 121, 140, 141, 182, 184, 185, 192, 197, 219
Selim, II., 39, 40, 58, 60, 63, 74, 189, 197, 211, 217, 219, 220, 221
Selimiye camii (1522), 9, 190, 191
Selimname, Sadi'nin eseri, 185
Semadirek, 49
semerciler, 102
Septimus Severus, imparator, 1
seramik, 53
Sevilla guruşu, 141
Seyahatname, Evliya Çelebi'nin 10 ciltlik eseri, 104, 187, 228
seyyahlar, Avrupalı, 13, 39, 76, 143, 202, 213, 227, 232
seyyahlar, Batılı, 164, 170
seyyahlar, XIV, 15, 21, 22, 24, 29, 30, 31, 38, 40, 42, 47, 89, 112, 128, 164, 187, 195, 232
Seyyid Ali Reis (öl.1562), 186
Seyyid Battal Gazi, 223
Sırbistan, 4, 46
Sırplar, 2, 48, 54, 217
Sıvas, 52, 146, 147, 179
Sibirya gri sincabı, 112
sibyan mektepleri, 37
Sicilya boğazı, 150
Sicilya, 150
sicil muhafızı, 72
silahane, 24
silahdarlar, 85
Silivrikapı, 46, 216
Sinan Paşa, Hekim, 47
Sinop, 49, 147, 149
sipahi ağası, 74, 84
sipahi ayaklanması, 87
sipahi subayı, 137
sipahiler, 65, 74, 84, 85, 86, 91, 120
Sirkeci, 25
Siyavuş Paşa Sarayı, 36
Sofya, 147
Sokollu Mehmed Paşa camii, 35, 179
Solakzade, 186
Soliman, 71
Spalato limanı, 146
Spalato, 146, 147
Spandugino, Théodore, 198
Sudan, 140
Sultan Ahmed camii, 9, 35, 182, 190, 191, 192, 227
Sultan Bayezid medresesi, 179
Sulukule, 54
Sulumanastır semti, 52, 53
Suriye (Lazkiye bölgesi), 212
Suriye yolu, 146
Suriye, 7, 46, 53, 72, 73, 132, 179, 182
Suriyeli, 213, 220
su nazırı, 81
subaşı, 75, 78, 79
suyolları, 81
Süleyman çağı, 182
Süleyman düzlüğü, mesire yeri, 216
Süleyman yüzyılı, XII
Süleyman, 60, 61, 71, 74
Süleymaniye camii (1550-1557), 9, 15, 28, 34, 36, 180, 189, 190, 216
Süleymaniye medresesi, 8, 179
Süleymaniye, 27, 36, 64, 191
Süleymanoğlu Mehmed, 157
Sünniler, 172
süvariler, 74, 85
Şah İsmail, 223
Şahzade camii (1544-1548), 26, 28, 190, 191, 216

Şam, 33, 115, 132
Şamlı, 219
şehremini, 81, 117
Şehreminliği, 81
Şehzade camii, 9, 34
Şehzadebaşı, 26
şehzadeler, 62
şehzadelerin muhafızları, 67
Şeyh Kuşteri, 226
Şii ayinleri, 91
Şii cemaati, 172
Şiiler, 172
şiilik, 91
tabakhane, 105
Tac üt-Tevarih, Hoca Saadettin'in eseri, 186
tahir subaşı, 81
Tahran, 115
Takiyeddin, Türk bilgini, 189
Talmud okulları, 178
Tanzimat fermanı, VIII
Tarabya (Therapia), 50, 217
Tarih-i Hind-i Garbi, Macar Ali Reis'in çevirisi, 186
Tasos, 49
Tatar müttefikleri, 113
Tataristan, 144
Tatarlar, 39
Tauris, 147
tavla, 219, 221
Tebriz, 46, 192
Tekfursarayı, 51
Tekirdağ, 149
tercümanlık, 55
Tersane, 19
tersane emini, 120
Tevarih-i Al-i Osman, Kemalpaşazade'nin eseri (öl.1535), 185
Théodore Spandugino (Généalogie du Grant Turc, adlı kitabın yazarı, 1519), 198
Theodosius forumu, XI
Theodosius surları, 14
Theodosius, II., 1
Theotokos kilisesi, 49
Thévenot, 21, 23, 29, 80, 204, 205
Ticaret odası, 139
ticaret filosu, 43
ticari tekneler, 84
tiftik kumaşları, 117
Timur, 2, 224
Tinos, 150
Tokat, 52, 147
toparabacıbaşı, 84
toparabacıları, 84, 86
toparabacısı, 74
Topçular çayırları, 216
topçu ocağı, 86
topçu, 74, 86
topçubaşı, 75, 77, 84
topçular, 84
Tophane Tersanesi, 120
Tophane, 19, 20, 27, 41, 50, 77, 86, 114, 120, 215, 220
tophane personeli, 121
Topkapı sarayı, 36
Topkapı, XI, 36, 49, 53, 195, 216
Toros kervanı, 147
Toulon, 139
Tournefert, 20, 23, 39, 47, 93, 119, 148, 203
Tournefort, Provenceli ünlü botanikçi, 22
Trablusşam, 132
Trabzon Rum imparatorluğu, 3
Trabzon, 40, 49, 149
Trakya, Doğu, 14, 42, 144, 146
Trakya, İzmir, Ege adaları, Bozcaada şarabı, 211
Trakya, 2, 4, 17, 42, 49, 143, 222
Tuhfet ül-Kibar fi Esfar ül-Bihar, Kâtip Çelebi'nin eseri, 187
Tuna ağzı, 149
Tuna eyaletleri, 40, 143
Turhan sultan, 199
turquerie, 168
tutkal atelyesi, 17
tüccar, 47, 52, 54
Tüccarlar, 38, 56, 59, 101, 104, 133, 135, 145
tüfenkhane, 120
Türk aile hayatı, 155
Türk ailesi, 160, 162, 171
Türk armatör, 43
Türk askerleri, 74, 171
Türk başkenti, 54
Türk belgeleri, XII, 47
Türk beylikleri, 4
Türk denizleri, 21, 148
Türk devleti, 2
Türk dili, 177
Türk dini, 91
Türk donanması, 130, 136
Türk dünyası, 129
Türk edebi geleneği, 223
Türk edebiyatçıları, 183
Türk efendiler, 3
Türk efsane ve destanları, 223
Türk egemenliği, 15, 58
Türk eviçileri, 165
Türk evleri, 162, 164
Türk geleneği, 187
Türk gemisi, 41
Türk halk gelenekleri, 91
Türk halk tiyatrosu, 223
Türk halkı, 224
Türk harekâtları, 3
Türk hükûmeti, 102
Türk imparatorluğu, 11, 100
Türk insanı, 224
Türk işçisi, 214
Türk kabileleri, 1

Türk kadıları, 76
Türk kadınları, 206
Türk kenti, XI
Türk kitapları, 183
Türk kitlesi, 53
Türk klasik mimari, 191
Türk klasisizmi, 184
Türk köleler, 113
Türk kültürü, 181
Türk mimarlar, 190, 191
Türk minyatürleri, 192
Türk ordusu, 6, 73, 74, 215
Türk oyunu, 226
Türk padişahları, 11
Türk parası, 151
Türk piyasası, 141
Türk sivil mimarisi, 163
Türk sultanları, 6
Türk şamanlığı, 188
Türk şiiri, 224
Türk tarih ve efsaneleri, 175
Türk tarihi, 60
Türk tarzı, 130
Türk tekneleri, 149
Türk temeli, 181
Türk ulusalcı hareketleri, 188
Türk unsurlar, 15
Türk uygarlığı, 176
Türk ve yabancı mühendisler, 120
Türk vekayinameleri, 77
Türk yazarlar, 42
Türk yetkililer, 136, 150
Türk yöneticiler, 56, 135, 152
Türk yönetimi, 8, 58, 132
Türk zevki, 204
Türk-Fransız ilişkileri, 132
Türk-ler, X, XIII, 2, 3, 4, 7, 10, 15, 18, 19, 20, 21, 23, 28, 30, 39, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 57, 60, 61, 65, 66, 108, 111, 119, 123, 124, 125, 127, 135, 136, 141, 142, 148, 151, 153, 154, 155, 156, 161, 164, 165, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 182, 183, 184, 186, 189, 192, 193, 195, 196, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 215, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 229, 232
Türkçe, 54, 65, 69, 131, 177, 183, 186, 187, 188
Türkistan, 226
Türkiye, IX, X, 7, 33, 48, 51, 102, 124, 141, 144, 172, 189, 199, 203, 204, 211, 214
Türkmen koyunları, 208
tütün yasağı, 73
Ukrayna, 51
Ulahlar, 46, 48, 54
ulema sınıfı, 67
ulufeciler, 85
Ulusal Arşivler, 132
Ulusal Yaşayan Doğu Dilleri Okulu, 138
Unkapanı bölgesi, 42
Unkapanı, 25, 51, 75, 219
Uzak Doğu, 108
Uzun Çarşı caddesi, 112
Ümit Burnu yolu, 10
Üsküdar ayakkabı tamircileri, 105
Üsküdar kadıları, 8, 83
Üsküdar kadısı, 75
Üsküdar, 14, 20, 24, 26, 27, 29, 34, 36, 48, 50, 51, 53, 57, 77, 174, 215, 217
Üsküdarlı Mehmed Çelebi, cambazlar kâhyası, 124, 229
vakıflar dairesi, 24
Valide camii, 11, 27, 34, 35, 51, 190, 191, 216
Valide Sultan Nurbanu, 199
Valle, Pietre della (İtalyan seyyah), 13, 22, 23, 29, 30, 32, 167, 196, 212, 227
Varennes, M. de (Fransız diplomat), 136
Varna, 3, 40
vaşak, 112
veba salgını, 217
Vefa Meydanı, 28
Vefa, mesire yeri, 216
Venedik aynaları, 111, 165
Venedik balyozu Alvise Contarini, 47
Venedik belgeleri, 145
Venedik belgesi, 124
Venedik Cumhuriyeti, 131
Venedik elçiliği, 138
Venedik kâtipleri, 137
Venedik kolonisi, 131
Venedik kuralları, 131
Venedik malları, 134
Venedik sekineleri, 106, 140
Venedik sekreteri Giovanni Batista Ballorino, 138
Venedik ticareti, 132
Venedik, 3, 25, 87, 108, 124, 129, 131, 137, 146, 150, 152, 204, 206
Venedikli aileler, 131
Venedikli Baffo, 199
Venedikli postacılar, 146
Venedikli tüccarlar, 130
Venedikli-ler, 2, 18, 41, 56, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 138, 142, 145, 149, 150, 151, 206
vergiler, 101, 113
Versailles sarayı, 139
vezir-i azam, 25, 52, 53, 56, 58, 61, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 91, 106, 124, 132, 136, 187, 199
vezirler, 61, 63, 64, 66
Viyana bozgunu, 151
Viyana, 11, 59
Wheler, 29, 31, 162, 167
Yahudi cemaati, 50, 52
Yahudi geleneği, 173
Yahudi Kapısı, 51

Yahudi maden arıtıcıları, 122
Yahudi mahalleleri, 37
Yahudi tüccarlar, 206
Yahudi-ler, 15, 18, 27, 28, 41, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 108, 113, 123, 124, 125, 130, 131, 150, 151, 190, 205, 213, 216, 221, 225
Yahya efendi, şeyhülislam (öl.1643), 185
Yakub Şah, 191
Yedikule debbağı, 105
Yedikule kalesi, 17
Yedikule mezbahaları, 105
Yedikule zindanı, 7
Yedikule, 13, 17, 26, 27, 28, 29, 93, 216
Yemen, 144
Yemenli, 124, 229
Yemiş İskelesi, 42, 75
Yemiş pazarı, 105
Yeni Bahçe mesire yeri, 216
Yeni Balık Pazarı, 219
Yeni Bedesten, 116
Yeni Odalar, 37
Yeni Roma, 1
Yenibahçe, 105
yeniçeri ağası, 7, 40, 69, 74, 75, 77, 84, 87, 120
yeniçeri garnizonu, 74
yeniçeri karargâhı, 87
yeniçeri kışlaları, 37
yeniçeri kıyafetleri, 204
yeniçeri ocağı, 86, 87, 88
yeniçeri ortası, 78
yeniçeri subayı, 79
yeniçeri ulûfeleri, 84
yeniçeri-ler, 11, 24, 25, 41, 59, 63, 65, 74, 78, 80, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 96, 106, 109, 111, 120, 136, 137, 197, 206, 217, 220, 231
yeniçerilerin ayaklanması, 215
Yenikapı mevlevi tekkesi, 216
Yenikapı, 28, 53
Yeniköy, 50, 217
yiğitbaşı, 99, 100
Yunanistan, 49, 146, 186
Yunanlılar, Eski, 123
Yunanlılar, 1
Yunus Emre, Türk şairi, 188
Yusuf Nabi (öl.1712), 185
Zağanoslar, 157
Zanta, 150
Zati (öl.1546), 185
zenaatkâr, 59
zenci hadımlar, 75
Zeybek, 225
Zindankapı, 42
zülüflü baltacı, 68, 194